Martin van Bruinessen

Kürdistan Üzerine Yazılar

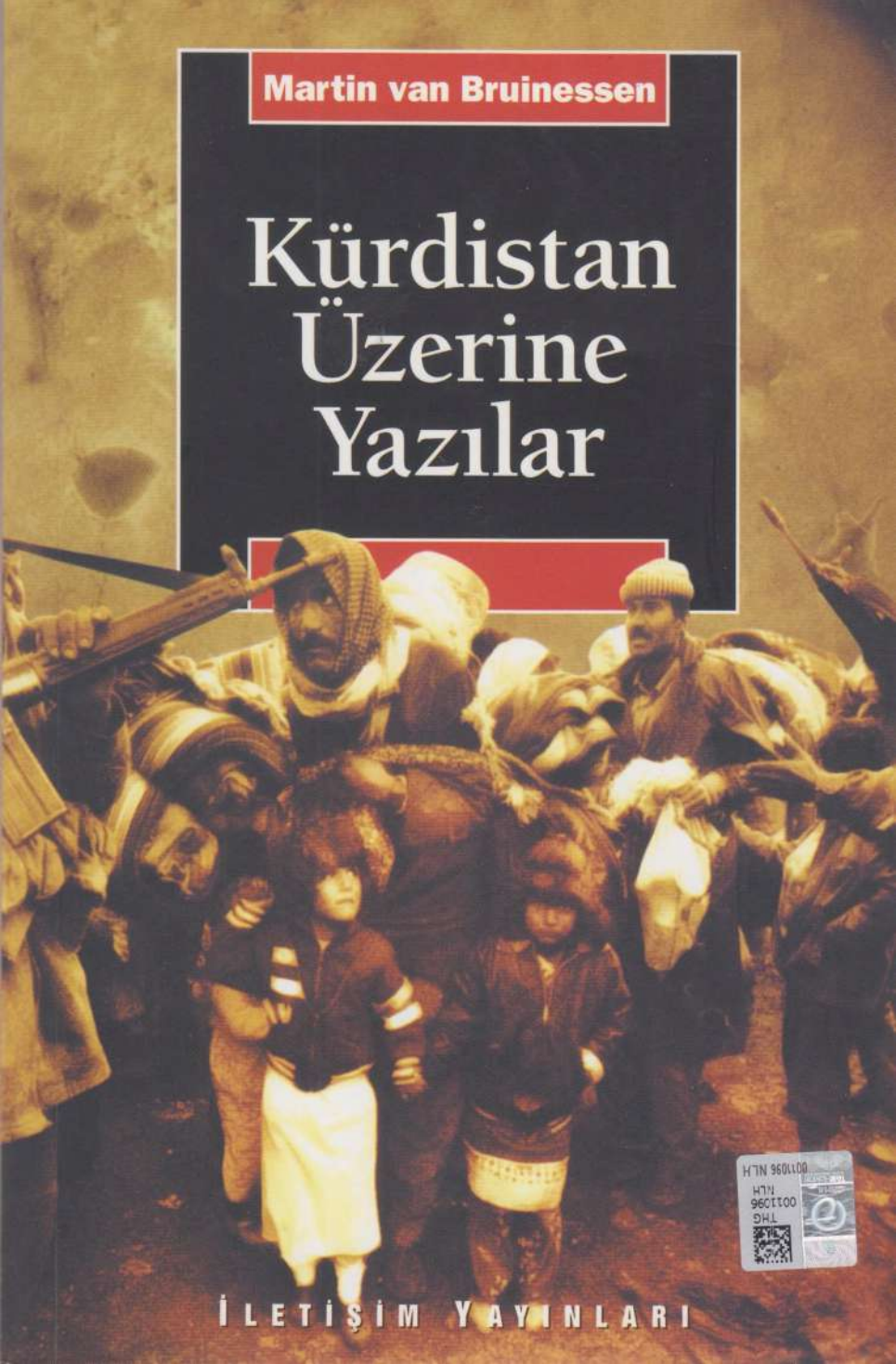

TMG
001096
NLH

İLETİŞİM YAYINLARI

MARTIN VAN BRUINESSEN

Kürdistan Üzerine Yazılar

MARTIN VAN BRUINESSEN 1946 yılında Hollanda'nın Schoonhoven şehrinde doğdu. Utrecht Üniversitesi'nde fizik-matematik ve antropoloji-sosyoloji öğrenimi gördü. 1974-76 arasında Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürt bölgelerinde saha araştırmaları yaptıktan sonra 1978'de *Ağa, Şeyh ve Devlet* isimli doktora tezini Utrecht Üniversitesi Antropoloji Bölümü'ne sundu (2003, İletişim). Sonra aynı üniversitenin Türkoloji Bölümü'nde Osmanlı tarihi araştırmalarına başladı ve bu konudaki çalışması 1988'de *Evliya Çelebi Diyarbekir'de* adıyla yayımlandı (Hendrik Boeschoten ile birlikte derleyen, 2003, İletişim). Türkiye ve Kürdistan tarihi ve toplumuyla ilgili araştırmalarının yanı sıra 1982'den bu yana Endonezya üzerine çalışan van Bruinnessen, dokuz yıl kaldığı Endonezya üzerine dört kitap ve onlarca makale kaleme aldı. 1994 senesinde Hollanda'ya dönüp "Kürt ve Türk uzmanı" olarak Utrecht Üniversitesi'ne katıldı. 1996-97'de Berlin Özgür Üniversitesi'nde Kürdoloji kürsüsüne atandı; 1998-2008 yıllarında profesör oldu, Leiden'de Modern Dünyada İslâm Araştırma Enstitüsü'ne (ISIM) bağlı olarak çalışmalarını yürüttü. Adı geçen kitapların yanında üç derlemesi de Türkçe yayımlandı: *Kürdistan Üzerine Yazılar* (1992, İletişim) ve *Kürtlük, Türklük, Alevilik* (2000, İletişim), *Kürdolojinin Bahçesinde* (2012, İletişim).

İletişim Yayınları 161 • Araştırma-İnceleme Dizisi 31
ISBN-13: 978-975-470-247-7
© 1992 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1-9. Baskı 1992-2015, İstanbul
10. Baskı 2019, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç
UYGULAMA Hasan Deniz
DÜZELTİ Serap Yeğen
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, 2622 Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MARTIN VAN BRUINESSEN

Kürdistan Üzerine Yazılar

ÇEVİRENLER

Nevzat Kıraç - Bülent Peker - Leyla Keskiner
Halil Turansal - Selda Somuncuoğlu - Levent Kafadar

iletişim

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ / ÖMER LAÇİNER *7*

KÜRDİSTAN'DA DİN *15*

17. YÜZYIL KÜRDİSTANI'NDA NAKŞİBENDÎ TARİKATI *43*

KÜRTLER ARASINDA BİR SİYASÎ PROTESTO ARACI OLARAK NAKŞİBENDÎ TARİKATI *73*

OSMANLICILIKTAN AYRILIKÇILIĞA: ŞEYH SAİD AYAKLANMASININ DİNÎ VE ETNİK ARKA PLANI *107*

KÜRT TOPLUMU VE MODERN DEVLET: ULUSLAŞTIRMAYA KARŞI ETNİK ULUSÇULUK *151*

KÜRT AŞİRETLERİ VE İRAN DEVLETİ: SİMKO AYAKLANMASI *181*

MİLLİYETÇİLİK VE DİN SORUNU: İRAN'DAKİ KÜRT DİRENİŞİ *221*

İRAN VE IRAK ARASINDA KÜRTLER *259*

TÜRKİYE KÜRTLERİ *297*

GERİLLA SAVAŞI VE SİYASÎ CİNAYET ARASINDA: KÜRDİSTAN İŞÇİ PARTİSİ *313*

SUNUŞ

Martin Van Bruinessen, 1978'de yayımlanan ve kısa sürede Kürdistan sosyo-politiği alanındaki çalışmalar için bir başvuru kitabı haline gelen *Ağa, Şeyh, Devlet* adlı eserin yazarı. Bu derlemede onun 1980'li yıllarda da sürdürdüğü Kürdistan ve "Kürt sorunu"na ilişkin araştırmalarının tamamı yeralıyor.

Yazıların bir bölümü, 1980'li yıllarda İran, Irak ve Türkiye'nin Kürt bölgelerindeki siyasal durumu, Kürt siyasal hareketlerindeki gelişme ve eğilimleri anlatmaktadır. Ancak bunlar, '80'li yılların sonlarına doğru meydana gelen, Halepçe katliamı, İran-Irak Savaşı'nın bitişi, İKDP lideri Kasımlo'nun öldürülmesi, Körfez Savaşı ve ertesindeki gelişmeler ile PKK hareketinin kazandığı ivme, eriştiği yaygınlık, etkinlik düzeyi gibi çok önemli ve halihazırda "Kürt sorunu"nun ele alınmasında birinci dereceden etkili olay ve gelişmelerin öncesinde yazılmışlardır. O nedenle "eskimiş" görünebilirler. Ve yine bundan dolayı, bu derlemede en geniş yeri tutan Kürdistan'da din ve özellikle Nakşibendî tarikatı faktörü, Şeyh Said ve İran'daki Simko isyanı gibi tarihsel kesitlerde incelenen Kürt topluluklarının sosyo-kültürel yapısı, siyasal davranış özellikleri ve bunların değişimi üzerine yapılan tespit ve analizler, "güncelliğin gerisinde kalmış" tarihi malumat kabilinden okunabilir.

Fakat eğer, sözü edilen o 1980'li yılların olay ve gelişmelerini yönlendiren mantıktan rahatsız isek, vicdanları sarsan kan ve kayıplarla yüklü bu olayların meydana gelmesinde o mantığın büyük payını teşhis edebiliyorsak ve böylece sorunun daha da ağır hangi sonuçlara gebe bir mecraya sürüklendiğini görüyor ve bunu önleyecek bir dinamik yaratma ihtiyacını duyuyorsak, işte bu derlemedeki tarih bilgilerinin, tarih hatırlatmalarının son derece uyarıcı bir nitelik, anlam taşıdığını hemen fark edebiliriz.

Bunun için Martin'in bu derlemede ayrıntılı biçimde işaret ettiği hususları, öteki Ortadoğu uluslarının şu son yüzyıl boyunca yaşadıkları son derece sancılı siyasal-kültürel sarsıntı ve değişim sürecinin "resmi olmayan" bilgileri, olguları ile birlikte, eşanlı düşünmemiz yeterlidir. Bunu yapabildiğimizde Ortadoğu'daki millî devletlerin kurulması veya varolan devletlerin (Osmanlı, İran) kendilerini çoğunluk ulus adına "millî devlet"lere dönüştürerek yeniden kurulma-düzenlenme süreçlerinin Kürt halkında yarattığı tepki ve direnme nedenlerinin pek çok noktada kesiştiği, ortak ve derin bir kaynaktan beslendiğini kavrama noktasına gelebileceğiz.

Bu ortak kaynağın dinde, İslâmiyet'te olduğunu söylemek, İslâmiyet'in siyasal kültür ve yaklaşım bahsinde, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'in devlet mirasını devralıp sürdürdüğünü belirtmek kaydıyla doğrudur. Konumuz Ortadoğu'daki geleneksel devletlerin ya yıkılarak ya da yeniden düzenlenerek yerlerine "modern" millî devletlerin kurulması süreci olduğu için, bu sürece gerek çoğunluk gerek azınlık uluslar içinde gösterilen güçlü tepki ve direnişlerin uzun süre ve büyük ölçüde İslâmî gerekçelere dayanmasının gerisinde sadece dinî kaygılar değil, bu "millî devlet"lerin ortak siyasal kültürdeki devlet tasavvurundan ciddi bir uzaklaşma, bir kopma olduğu yolundaki sezgiden türeyen şokun, endişelerin de büyük payı vardır.

Bu siyasal kültürün bireyi temel hak ve özgürlükleri ile devlet ve toplum karşısında bir özne olarak kabul eden demokrasi anlayışıyla hayli çeliştiği, kişiyi devlet önünde bir kul saymaya yatkın olduğu elbette söylenebilir. Ama onun cumhuriyet ida-

resine Batı siyasal kültüründen daha kapalı olduğu kesinlikle söylenemez. Hatta bir bakıma cumhuriyet anlayışına ondan çok daha yatkındır. Batı'da monarşiden kalma kurumların –krallar, prensler, aristokrat sülaleler, unvanlar gibi– hâlâ varolmasına, zayıf da olsa krallığın, kral sülalesinin yeniden işbaşına gelmesini isteyen akımların yaşamasına karşılık, bu Ön Asya bölgesinde devleti yönetmeyi soydan, sülaleden gelen bir ayrıcalık sayan anlayış yerleşiklik kazanamamış, örneğin, Osmanlı hanedanı, altı yüz yıllık saltanatına rağmen kolayca indirilebilmiş ve unutulup gitmiştir. Ama Osmanlı devleti, bir cumhuriyete tahvil edilmeye hazır olarak kalmıştır.

1923'te Türk, Kürt, Laz, Çerkez mebuslarıyla TBMM, saltanatı ittifakla kaldırıp TC'yi ilan etti. Ülkenin kalkındırılmasına, ileri bir endüstriye sahip hale getirilmesine hiçbir itirazı olmayan, sadece bunun yolu, yöntemi konusunda farklı düşünenlerin çoğunu yıllar boyunca "gerici" etiketiyle yaftalayan iktidardaki Kemalist kadronun, bunu yaparken dayandığı tek gerekçe, bu muhalefetlerin İslâmî ideolojiye müracaat ediyor olmalarıydı. Oysa örneğin hilafetin kaldırılmasına karşı çıktığı için "gerici" sıfatıyla yaftalanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bu konudaki kaygıları iki noktada toplanıyordu. Birincisi Kemalistlerin devlet aygıtını alabildiğine merkezîleştirip güçlendirerek, toplum hayatının her alanına doğrudan müdahaleye hazırlandıklarını görüyor, hilafet kurumunu bu müdahaleyi meşru göstermeyeceği için engel saydıklarını fark ediyor ve sadece Müslüman halk bu müdahalelerin İslâmî olmayan yönüne tepki, direnç göstereceği için değil, yerleşik siyasal kültürde devletin örfü çiğneyemeyeceği yolunda bir kural, köklü bir gelenek varolduğu için, bu müdahaleci yaklaşımı bir "sapma" gibi görüyordu. Öte yandan hilafet, farklı uluslardan oluşan Müslüman Türkiye halkını aynı devlet çatısı altında tutan bir semboldü. Bu sembolün atılması her ne kadar devleti laikleştirme gerekçesine bağlanarak sunuldu ise de; asıl gözetilen amacın, devleti "Batılı" örneklere benzeyen, çoğunluk ulusun ötekilere egemenliğini tescil niteliği olan bir "millî devlet"e dönüştürme olduğu hemen ortaya çıkacaktı.

Bu da yerleşik siyasal kültürden bir sapma idi. Çünkü, tarihinin hemen her devrinde zengin bir etnik-ulusal mozaiğe sahip olmuş –ve istisnai dönemler hariç tutulursa– daima geniş ülkelere hükmeden devletler altında yaşayagelmiş bu bölgede, hemen hiçbir büyük devlet etnik-ulusal ölçütlü bir hiyerarşi üzerine kurulmamış, bir ulusun ötekilere üstünlüğünü temsil etmemiştir. Hiyerarşi ancak dinsel-mezhepsel nitelikte olabilmekte, bunun yolaçtığı çatışmalar da etnik-ulusal kimliklerle değil, bu kimlikleri pasifleştiren bir dinsel-mezhepsel cemaat kimliği, bilinci ile yaşanmaktadır. Kaldı ki bu dinsel-mezhepsel hiyerarşinin keskinliğini törpüleyen bir devlet anlayışının varlığı da sözkonusudur. Az önce işaret edilen örfe saygı, geleneklere dikkat ilkesi, alt sıralardaki cemaatlere kimlikleri tehdit edilmeden yaşama imkânı sağlayabiliyor, devlet bu hukuka uyduğu oranda bu alttaki dinî cemaatlerin bağlılığını elde edebiliyordu. Devletin vergi alanında olduğu kadar bu alanda da "adil" olması, zulümden kaçınması, bu bölge halklarının devlete yüce değerler izafe etmeye yönelimli siyasal kültürünün istediği hayati bir boyuttu.

Devlet o yüce değerlerden saptığı, örneğin adaleti temsil etmediği zaman alttaki dinsel-mezhepsel cemaatler için isyanın devleti reddetmenin, ona kulluk etmemenin koşulları var demektir. Devlette adalet ilkesinin yanı sıra dinin-mezhebin en üst değerlerinin de temsil edilmesini isteyen hâkim dine, mezhebe mensup toplulukların ayaklanması için de bu iç içe değerler kümesinden sapıldığı kanaatinin doğması gerekir. Alt cemaatlerin isyanında amaç, devletten kopmak, ayrı bir devlet kurmak veya bir başka devletin kanatları altına girmek olabilirken, egemen dinsel-mezhepsel cemaat, devleti "yeniden" ele geçirmeyi yani devlette aradığı o üst değerleri kaim kılmayı ister.

TC devletinin "millî devlet"e dönüştürülmesine bir ayaklanmayla karşı çıkan Şeyh Said hareketinin ayrı bir Kürt devleti kurmayı değil, Ankara'daki hükümeti devirmeyi hedeflemesi, bunun için Terakkiperver Fırka'ya ve tarikat bağları aracılığıyla tüm Türkiye halkına çağrılar yapmaya çalışması bu çerçeve içinde düşünülmelidir. Şüphesiz ayaklanma hareketinin içinde

ayrı bir Kürt devleti kurmak isteyen milliyetçiler de vardı ve onların nezdinde Şeyh Said ve adamları herhalde "geri" bir bilinç türünü temsil etmekteydi.

Öteki etnik-kültürel toplulukları, milletleri kendisine rakip veya düşman addeden bir topluluğun iç dayanışmasını öne çıkaran bir ideolojidir milliyetçilik. Milliyetçiliğin ve bundan hareketle her milletin ötekilerden bağımsız bir devlete sahip olması gerektiği ideolojisinin, etnik-ulusal ayrımları talî sayan ve inanç-değer ortaklığını birleşmenin, kaynaşmanın tek nedeni addeden düşünüş biçimlerinden "ileri" olduğu iddiası saçmadır ve o iddianın tek gerekçesi "üstün ve ileri" Batı Avrupa toplumlarının tarihi üzerine gözlemlerdir. Oysa milliyetçilik ve millî devlet formu, bu toplumların ekonomik, askerî, bilimsel ve toplumsal örgütlenişteki üstünlük konumlarına erişmelerinin ne nedenlerinden biri ne de zorunlu biçimidir.

Bir yanıyla da etnik bir hiyerarşiye dayalı olan Roma İmparatorluğu'nu da dahil edersek, Avrupa'da etnik-kültürel toplulukları birarada tutarak kaynaştıran bir devlet geleneği yoktur, oluşmadı. Etik-toplumsal değerleri, kutsal inançları temsil eden dinin bu kıtada bu yönde bir işlev görmesi de kısıtlı kaldı. Dünyevi otorite ile dinî otorite arasında başlangıçtan bu yana varolan ayrım ve görev alanı bölüşümü içinde devlet yalnızca güç ve idarecilik yeteneği sayesinde kurulan bir düzen ve tebaasını "dışa karşı" koruyan bir aygıttan öte bir anlama sahip olmadı, olamazdı da. O nedenle de daha Ortaçağ'ın sonlarında aşağı yukarı günümüz Avrupa devletlerinin egemenlik sınırlarıyla aynı olan krallıklar, büyük dükalıklar teşekkül ettiğinde, bunların her biri ezici bir çoğunluk ulusun yaşadığı ülkelere hükmetmekteydi ve dolayısıyla bunların –kapitalizmin de hızlandırıcı etkisiyle– salt güçlenme ve çıkar mantığı üzerine kurulu "millî devlet"lere dönüşmesi gerçekte doğal bir gelişme, bir evrimdir. Devlette üst bir değer arama geleneği olmayan bir siyasal kültürün mantığına uyarlı sonuçlardır bunlar.

Oysa ta Mezopotamya uygarlıklarından, Eski Mısır'dan beri devlette bir kutsiyet kaynağı, bir aşkın değerin temsili niteliği

"gören", arayan bir geleneğe, siyasal kültüre sahip Ortadoğu dünyasında, bu, çıplak güç ve çıkar mantığına seslenen milliyetçiliğin ve millî devlet formunun kavranılması hiç de doğal değildir. O nedenle de Ortadoğu halkları en son ifadesine İslâm dini dolayımıyla Osmanlı ve İran imparatorluklarında bürünen bu kültürel mirasları ile, yönetici elitlerinin empoze etmeye çalıştığı milliyetçiliği ve millî devlet formlarını benimsemekte çok zorlandı ve direndiler. Hatırlanmalıdır ki Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman halklar kendilerini rahatlıkla Türk, Kürt, Arap, Laz, Çerkez... diye tanımlayabiliyor, dillerini serbestçe kullanabiliyor, aralarındaki sosyo-kültürel farklılıkları pekâlâ biliyor ve hemen tümü belli bir coğrafyada çoğunluğa sahip yaşıyorlarken, imparatorluk çöktüğünde ve "Batı" da teşvik ettiği halde kendi "millî devlet"lerini kurmaya yönelen akımlara itibar etmediler. Sadece Araplar İngiliz ordularına önemli destekler veren hareketler aracılığıyla devletten koptular. Ancak burada da ta 18. yüzyıldan beri Osmanlı devletine karşı dinî bir isyanı sürdüren Vahhabiliğin ve halifelik iddiasında bulunan Hz. Peygamber soyundan gelme Şerif Abdullah ve Hüseyin'in Arap hareketinin başında oluşu çok önemli faktörlerdir.

Bu dinî ve kutsi gerekçeler Arapların Osmanlı devletinden kopuşlarına meşruiyet sağlamış; ama öte yandan öteki ulusları etnik toplulukları birleştiren ortak dinî değerler, özellikle tarikatlar aracılığıyla kurulmuş bağlar, devleti "Misakı Milli" sınırları içinde ayakta tutma mücadelesinin ortakça verilmesinin en önemli faktörü olmuştur.

Sözkonusu Müslüman halkların hemen tümü ulus olmanın pek çok koşuluna sahipken, neden örneğin bu çöküş döneminde güçlü milliyetçi, millî devletçi akımlar oluştur(a)madılar? Veya aralarında şüphesiz yer yer çatışmaya da varan gerginlikler yaşandığı halde, neden o topluluklar ötekileri dıştalayan, düşman veya rakip addeden bir iç dayanışma duygusunu –milliyetçiliğin bir önemli yanını– geliştirmemiş –ki örneğin Batı'da tipiktir bu– ama buna mukabil milletleri yatay kesen bir mezhep, tarikat ortaklığı gibi üst-kutsal değerlerin bilgisi

millet bilincinden çok daha güçlü, etkili bir aidiyet bilinci verebilmiştir?

Çünkü burada köklerini, "eski dünya"yı oluşturan kıtaların birleştiği, dolayısıyla onların her birindeki büyük uygarlıkların, dinî akımların, kültür dünyalarının karşılaşıp kaynaşabildiği veya yan yana yaşayabildiği; bu nedenle ve bunun yanı sıra tarih boyunca sayısız kavmin yerleşip birbirine karıştığı bir bölgede oluşta bulan bir kaynak vardır. Ve bu kaynak henüz kurumamış, kurutulamamıştır. Şüphesiz, şu son yüzyıllık süre, özellikle bölgede millî devletleri kuran Batılılaşmacı kadroların devlet gücü ile yürüttükleri çok yönlü zorlamalarla empoze ettikleri milliyetçi ideoloji ve problematik, –Batı'nın iktisadî, askerî, bilimsel üstünlük konumuyla uyandırdığı özgüven yitimiyle bağlantılı– kendi kalıplarına sarılma veya Batı'yı taklit eğilimlerinin oluşturduğu kısır karşıtlık, bu kaynağın üzerini bir hayli örtebilmiş, oradan beslenebilecek yeni bir uluslar, kültürler sentezine yönelik eğilimleri epeyce törpülemiştir.

Ama o kaynağın yeniden canlandırılması şansı her şeye rağmen hâlâ kaybolmuş değildir. Düne kadar kutsalı ve kutsalda görmek istediği gücü din ve devletin birlikteliğinde, dinî önderler ve en üst iktidar katında arayan, kendisini ise itaat ve kulluk ödevinin pasifliğine bırakan Ortadoğu halkları, bu şemayı tersine çevirerek kutsal, yaratım ve yaptırım gücünü bizzat kendilerinde somutlayacak özgün bir demokratik dönüşüme yönelemezler mi?

"Kürt sorunu"nu bölgenin tüm millî devletlerini ve milliyetçi ideolojilerini sorgulamaya açarak genişletmek bunun ilk adımı olabilecektir. "Kürt sorunu"nu böylece derinleştirerek, onu salt Kürtleri birinci dereceden ilgilendiren bir sorun olmaktan çıkarıp tüm Ortadoğu halklarının sorunu, daha yerinde bir ifadeyle Ortadoğu halklarının yeniden birleşmesi sorunu haline getirmenin yolu açılmalıdır. Ortadoğu halklarının birarada yaşayabilme, kaynaşabilme kültürü ise ancak bölgenin tüm imkânlarını seferber edeceği bir yeniden birleşme hedefini hayata geçirebilme eyleminde yeniden ve daha zengin içerikte canlanabilir.

Bir misyon bilincini gerektiren bu hedef Ortadoğu halkları arasında güçlü bir destek bulabildiğinde, bu sadece o halkların kaç yüzyıldır içinde dönenip durduğu makus talihin nihayet kırılma ufkunun açılması anlamına gelmeyecek; dünyamızın şu istisnai çağ dönümünde öncelikle Güney halkları ve Kuzey-Güney ayrımını aşmak isteyen herkes için ışıltılı bir örnek yerine de geçebilecektir.

ÖMER LAÇİNER

KÜRDİSTAN'DA DİN

"Gâvurla karşılaştırıldığında, Kürt Müslüman'dır" (li gora gawire Kurd misiman e). Bir övgü sayılamayacak bu Kürt deyişini nereden duyduğumu veya okuduğumu hatırlamıyorum, fakat kesin bir gururla söylenmişti.[1] Bunun aslında bir Türk veya Arap deyişi olduğunu sanıyorum; bunların kendilerinin Kürtlerden daha Müslüman olduklarını düşünen insanların söyleyebileceği türden sözcükler. Ve gerçekten insan, Kürdistan'da İslâmî ortodokslukla zor bağdaşan inanç ve ibadetlere sık sık rastlar. 1920'lerin ve '30'ların Kürt milliyetçileri bir 'Arap dini' olan İslâm'dan sapmaları, Kürt ruhunun Arap ve Türk hâkimiyetine isyanı olarak yorumlamış, bu düşünceyle büyülenmiş ve gurur duymuşlardı. Milliyetçi kültür dergisi *Hawar* (Celadet ve Kamran Bedir Han tarafından 1932-1943 yılları arasında Suriye'de yayımlandı), ilk yıllarda Kürt kültürel kimliğinin kaynaklarından biri olarak Zerdüşt dinine büyük bir ilgi gösterdi. Zerdüşti kökleri olan ve uzun zamandan beri "şeytana tapma" olarak suçlanmış ve ayrımcılığa uğramış Yezidî dini, bazı milliyetçiler tarafından Kürtlerin asli dini olarak idealleştirildi.

1 Bu cümle, bu yüzyılın ilk yarısında yazılmış eserlerde genellikle yeralmıştır; örneğin Kamran Bedir Han tarafından, Kürtlerin eski gelenekleri üzerine yazılmış bir makalede, *Hawar* no: 26 (18 Ağustos 1935), s. 12.

Fakat bu milliyetçiler küçük bir azınlıktı ve tüm heterodoks mezhepler biraraya geldiğinde Kürtlerin küçük bir bölümünü oluşturmaktaydılar. Büyük bir çoğunluk Müslüman'dır ve çoğu dinlerini hayli ciddiye alır. *Hawar*'ın yayımcıları daha geniş bir okuyucu bulmak için derginin vurgusunu değiştirmek gerektiğini fark ettiler. 1941'den itibaren, her sayının başında Kur'an ve Hz. Peygamber'in hadislerinden Kürtçe tercümeler yeraldı. Diğer pek çok laik Kürt milliyetçisi de, onlardan önce ve sonra, aynı şeyi fark etti: Kürtler arasında bir etki sahibi olabilmek için İslâm'la uzlaşmak gerekiyordu. Bunu yapmak ise hiç kolay değildi, çünkü bu milliyetçilerin pek çoğu İslâm'ı, aynı zamanda, halklarını ezen başlıca güçlerden biri olarak görüyordu. *Hawar* çevresinde yeralan milliyetçi şair Ciğerhun (1903-84), hayatının sonlarına doğru Kürtlerin İslâm'a sonsuz bağlılıklarından duyduğu kızgınlığı ifade edecekti. Ciğerhun'un kendisi de gençliğinde Kürdistan'ın çeşitli yerlerindeki medreselerde geleneksel dinî çalışmalar yapmıştı. Daha sonra, dindarlığı, Kürt milletine karşı güçlü bir duygusal bağa dönüştü ve Zerdüşt dinine artan bir ilgi duydu. Ölümünden sonra yayımlanan, İslâm öncesi döneme dair *Kürdistan Tarihi*'nin ilk cildinde Kürtlerin bugünkü dini üzerine kısa bir bölüm yeralır. Bazı arkadaşları tarafından, yarım yüzyıl önce ileri sürülen ve Kürtlerin yalnızca gâvurlarla karşılaştırıldıklarında Müslüman olduklarına ilişkin iddialı gözlemin tersine, Ciğerhun, onları dindar, fakat hırslı mollalar ve şeyhler tarafından sömürülen cahil Müslümanlar olarak tanımlar.

"Kürtlerin çoğunluğu Müslüman'dır ve Müslüman Kürtlerin çoğu Sünnî'dir. Her yıl binlercesi seyahat için binlerce altın harcayarak hacca gider. Her köyde küçük de olsa, bir cami inşa edilmiştir ve halk, mollaları ve din adamlarını destekler. Gelirlerinin onda birini mollalara ve yoksullara verirler. Ve günde beş kez camide toplanarak ibadet ederler. Haftada bir kez, cuma günleri, topluca cuma namazına katılır ve Arapça bir vaaz dinlerler. Ama mollaların söylediğini anlamazlar; yalnızca başlarını eğer ve biraz düş kurarlar. Ve zaman zaman bazıları ağlar. Zira onların bildiği tek şey, mollanın sözlerinin Allah'ın ve Peygamber'in sözleri olduğudur.

Her bölgede bir ya da daha çok şeyh de vardır. Yoksul ve muhtaç köylüler bunların müridleri olurlar. Onlar, gelirlerini (köylülerin) boğazlarından keserek alırlar; (köylüler) kendilerini tamamen şeyhlere teslim eder ve onlarsız hiçbir şey yapamazlar. (...) Şeyhler geniş konaklarda ve saraylarda yaşarlar. Köylülerse dışarıda buluşur, bağırır ve dans ederler. Dışarıda, duvara dayanarak, yalınayak, aç, çıplak, yoksul ve muhtaç olarak güneşin altında dururlar; ve şeyh için hiçbir ücret almaksızın çalışırlar. Ahiret için umutlarını genellikle şeyhe bağlarlar. Hesap günü geldiğinde ve Allah Şam'a indiğinde, şeyhin onları cehennem ateşinden koruyacağına ve onlar için cennetin kapılarını açacağına inanırlar..."[2]

Din ve milliyetçilik arasındaki ilişki Kürdistan'da genellikle zorlama ve karışık olagelmiştir. Önde gelen birçok milliyetçi dinsizdi veya en azından, molla ve şeyhlerin insanlar üzerindeki güçlü etkilerine karşıydılar. Öbür taraftan, Kürt hareketinin omurgasını genellikle ortodoks Müslümanlar oluşturmuştur. Laik aydınların milliyetçi hedeflerine destek kazanmak için zamanı vardı ve yine, hareketin başına popüler bir dinî lideri getirmek gerekse de, dinle uzlaşmak zorundaydılar. (İsyanı hazırlayan siyasî örgütten hâlâ daha çok tanınan ve bugün bile adı isyanla anılan Şeyh Said örneğinde olduğu gibi.)[3]

Kürdistan'da dinî çeşitlilik

Kürt halkının belki üçte ikisi ya da dörtte üçü, en azından ismen dindar Sünnî Müslüman'dır. Çoğunluğu Şafiî mezhebinin

2 Cigerxwin, Tarixa Kurdistan – 1. Stockholm: Weşanen Roja Nu, 1985, s. 17.

3 Bkz. Martin Van Bruinessen, 'Von Osmanismus zum Separatismus; religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said', *Islam und Politik in der Türkei*, Jochen Blascchke and Martin Van Bruinessen (derleyen), Berlin: Express Verlag, 1985, s. 109-165. Örgütün adı olan Azadî (Özgürlük), isyana ilişkin birçok çalışmada yeralmamıştır. Genellikle askerler ve memurlardan oluşan liderleri, bir hoca olarak dinî prestiji ve etkisi nedeniyle Şeyh Said'in resmî lider olarak kabul edilmesi için uğraşmışlardır.

ya da İslâmî fıkıh okulunun izleyicileridir. Bu da onları genelde Hanefî mezhebine bağlı Türk ve Arap Sünnî komşularından ayırır.[4] Dolayısıyla Şafiî mezhebi, bazı Kürtler için etnik kimliklerini açıkça ortaya koydukları simgelerden biri haline gelmiştir. İslâm hukuku, insan davranışının neredeyse tüm veçhelerini düzenleyici kurallara sahiptir; ve dört mezhep, bu kurallara ilişkin küçük farklar gösteren yorumlar getirmiştir. Örneğin Şafiîler, sabah namazını Hanefîlerden daha erken kılar; namaz boyunca ellerini farklı bir biçimde tutarlar ve abdesti nelerin bozduğuna ilişkin farklı kuralları vardır. Bu tür küçük davranış farkları, zaman zaman Kürtler tarafından kendilerini Arap ve Türklerden uzak tutmak için özellikle vurgulanmıştır. İran'da ise, Sünnî Kürtler ile Şiî İranlılar ve Azerbaycanlılar arasındaki farklılık çok daha barizdir. İran devriminden sonra, İranlı Kürtlerin çoğunluğu İslâm cumhuriyeti fikrine muhalefet etti; burada Sünnî-Şiî karşıtlığı önemli bir rol oynamıştır.[5] Fakat Kürdistan'ın en güney bölümü, İran'da Bahtaran (Kermanşah) ve Irak'ta Hanakin ve Mandali bölgeleri çoğunlukla Şiî'dir. İranlı Şiî Kürtler, Kürt millî hareketine asla katılmadılar; devrimden sonraki ilk yıllarda, merkezî hükümet, daha kuzeydeki Kürtlerle savaşmak için, Bahtaran'lı Kürtlerden kolayca asker devşirebilmekteydi. Öte yandan Irak'ta ise, Sünnî ve Şiî Kürtler arasında hiçbir zaman böylesine net bir ayrılık ortaya çıkmamıştır. Faylilerin durumu oldukça ilginçtir; Bağdat'ta yaşayan bu Şiî topluluk, İran kökenlilikleri iddiası (ya da gerçeği) yüzünden Irak vatandaşı olarak kabul edilmemektedir. Fayliler Arapça konuşurlar, ama za-

---

4 Dört mezhep ortodoks olarak tanınır: Şafiî, Hanefî, Malikî ve Hambelî fıkıh okulları. Osmanlı İmparatorluğu'nda resmî mezhep Hanefîlik'ti; Şafiî mezhebinin Kürdistan'ın yanı sıra Mısır, Hadramut ve özellikle Güneydoğu Asya'da taraftarları vardır.

5 Bazı gazetecilerin yaptığı gibi, Humeyni rejimine karşı gelişen Kürt direnişini Kürtlerin Sünnî olmalarına bağlamak, bir mübalağa olacaktır. Sünnî-Şiî çatışmaları ve bunların devrimin ilk yıllarındaki politik gelişmelere etkisinin detaylı bir analizi için, bkz. Martin Van Bruinessen, 'Nationalismus und Religiöser Konflikt: Der Kurdische Widerstand im İran', *Religion und Politik im İran,* Kurt Greussing (derleyen). Frankfurt am Main: Syndikat, 1981, s. 372-409.

manla kendilerini Kürt olarak görmeye başladılar (ve Kürtler tarafından da bu böyle kabul edildi); kimi Fayliler, Kürt hareketinde önder roller bile üstlendiler.[6]

Ortodoks İslâm'ın bu iki kolu dışında, Kürtler arasında, açıkça İslâm'dan etkilenmiş, fakat daha çok diğer dinlerin, özellikle de eski İran dininin etkilerini taşıyan inançlara ve ayinlere sahip çeşitli heterodoks mezhepler de görüyoruz. Sıklıkla ve yanlış biçimde 'şeytana tapanlar' olarak adlandırılan Yezidîler bunlar içinde en ünlüsüdür. Yezidî dini, yalnızca Kürtler arasında taraftara sahip bir din olarak ortaya çıkıyor. Diğer bir özgün Kürt dini, Ehl-i Hak ise Güney Kürdistan'daki Guran bölgesinden Azerîler, İranlılar ve Iraklı Türkmenlere kadar yaygınlaşmıştır. Üçüncü bir önemli heterodoks Kürdistan mezhebi Kızılbaşlık olarak adlandırılırdı; bugün hüsnütabir kabilinden Alevîlik olarak anılıyor. Alevî Kürtler, Kürdistan'ın kuzeybatı ucunda yaşar; sayıları en azından yüz binlerce, belki de bir milyondan fazladır.

Ayrıca Kürtler arasında farklı mezheplerden Hıristiyan azınlıklar da yaşar. Başlangıçta her biri kendi kilisesine sahip üç topluluk vardı: Ermeniler ve farklı Arami lehçelerini kullanan iki grup. Başlıca merkezleri Mardin civarındaki Tur Abdin Dağları olan Batı Suriyeliler, Suriye Ortodoks Kilisesi'ne bağlıydılar. Süryani olarak da bilinen Doğu Suriyeliler ise Musul ve Urmiye arasındaki dağlarda yaşardı ve Nasturî'ydiler. Daha sonra, yabancı misyonerlerin faaliyetlerinin etkisiyle yeni kiliseler ortaya çıktı. Öyle ki, bugün Suriyeli Katolikler, Katolik Ermeniler ve Kaldeliler (Süryani Katolikler), hatta çeşitli Protestan kiliselere bağlı olanlar mevcuttur.

Daha eski kaynaklar, zaman zaman Hıristiyan Kürtlerden de

---

6 Irak rejimi birçok defa, çok sayıda Fayli'yi, yabancı uyruklu oldukları bahanesiyle (ailelerinin kuşaklar boyu Irak'ta yaşamış olmalarına rağmen) İran'a sürdü. Bazı Fayli aileleri köken olarak Güney Kürdistan'dan gelmiş olabilir, ama birçoğunun kökeni çok daha güneydedir, bir bölümünün ise İran'la hiçbir bağlantısı yoktur. Faylilerin, sınırdışı edilmelerinin geçmişi için bkz. Samir al-Khalil, *Republic of Fear: The politics of modern Iraq*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1989, s. 135-8.

sözeder.[7] Fakat bunların Hıristiyanlık'a dönen Kürtler mi, yoksa Hıristiyan etnik grupların Kürtleşmiş üyeleri mi olduğu açık değildir. Ancak, bugünkü Hıristiyanların büyük çoğunluğu, etnik olarak Kürtlerden farklıdır. Kendilerini farklı kökenlerden gelen, farklı tarihleri olan ayrı halklar olarak değerlendirmektedirler. Hepsi değilse de bir kısmı, hâlâ Ermenice ya da Aramca konuşmaktadır. Batı Suriyelilerin çoğunun, ana dili Arapça'dır. Bu toplulukların köylerde yaşayan pek çok üyesi ise, Kürtçe'yi başka bir dilden daha akıcı bir şekilde kullanır. Kuzey Irak'ta, Kaldeli ve Nasturî topluluk mensupları, Kürtlerin özerklik mücadelesinde etkin bir rol üstlenmişlerdir. Bu davayla öylesine bütünleşmişlerdir ki, Kürtler kendilerini 'Hıristiyan Kürtler olarak adlandırdığında tepki göstermediler. Bugün, Irak'ta Kürdistanî Cephe'de yeralan Kürt siyasî partileriyle işbirliği içinde olan bir Süryani Demokrat Partisi vardır.

Hıristiyanlar Kürdistan'da nüfusun bugünkünden daha büyük bir bölümünü oluşturuyorlardı. Katliamlar, kaçış, gönüllü göç ve İslâmiyet'i kabul etme sayılarını ciddi bir biçimde azaltı. Kürdistan'ın değişik bölgelerinde (Siirt, Hakkâri), Kürtçe konuşan ve görünüşte Müslüman olmuş, fakat hâlâ Ermeni veya Nasturîliklerini unutmayan 'kripto-Hıristiyan'larla karşılaştım. Kalan Hıristiyanlar ve Kürt komşuları arasındaki ilişkiler genellikle samimiyetten uzaktır. Özellikle Tur Abdinli batı Suriyeliler, topraklarını, mallarını ve hatta kızlarını alan Kürt aşiret reislerinin vahşi davranışlarına maruz kalmışlardır.

Son olarak, birçok Kürt ili ve köyünde Yahudi bir azınlık da vardı, fakat bunlar hemen hemen kayboldu. Birçokları Kürdistan Yahudilerinin hâlâ ayrı ve belirgin bir topluluk olduğu İsrail'e göçtü.[8]

---

7 10. yüzyıl coğrafyacısı Mesudi'nin Hıristiyanlığı kabul etmiş Kürtlere rastladığı söyleniyor (G.R. Driver, 'The religion of the Kurds', *Bulletin of the School of Oriental Studies* 2, 1921-23, s. 197).

8 Bkz. Claudine Cohen, *Grandir au quartier Kurde. Rapports de générations et modèles culturels d'un groupe d'adolescents Israéliens d'origine Kurde* (Paris, 1975) ve Birgit Ammann, 'Kurdische Juden in Israel', *Jahrbuch für Vergleichende Sozialforschung* 1987/88 (Berlin: Edition Parabolis, 1990), s. 241-258.

Yezidîler

Kürdistan'daki tüm değişik mezhepler içerisinde Yezidîlerin yabancılar üzerinde yoğun ve romantik bir çekiciliği olagelmiştir. Yukarıda söylendiği gibi, sadece yabancılar üzerinde de değil; 1920'lerin ve 1930'ların Kürt milliyetçileri, Yezidî inanışını tek asli Kürt dini olarak idealleştirmişti. Yezidîlerin bu şekilde olumlanması daha önce karşılaştıkları davranışlara göre yeni bir şeydi. Aykırı inanışları, hem Osmanlı hükümetleri hem de Müslüman Kürtler tarafından ayrımcılık ve baskı için yeterli olmuştu. Geçmiş yüzyıllarda, Yezidîlere yönelik birçok katliam yaşandı. Din değiştirme de sayılarındaki azalmaya önemli katkıda bulundu.

Yezidî dininde merkez öğe, Allah tarafından yaratılmış ve dünya işleriyle yükümlü altı (veya yedi) melek inanışıdır. Bunlardan birincisi, hemen hemen tanrısal bir nitelik taşıyan Tavus Melek'tir (Melek Tavus). O, Allah'ın Âdem'in önünde diz çökmesi için verdiği emri reddeden ve bu yüzden Müslümanlar ve Hıristiyanlarca benzer bir şekilde, kötülüğün cisimleşmesi olarak nitelendirilen melektir. Bu nedenle Yezidîler şeytana tapmakla suçlanır. Buna karşılık, Yezidîlere göre Tavus Melek ne kötülüğün tanrısı ne de herhangi başka bir şekilde Tanrı'nın karşıtıdır. Tavus Melek ve öteki melekler, dünyada kendilerini kutsal insanlar biçiminde göstermişlerdir: Tavus Melek, Yezidîlerin dinlerinin kurucusu olarak hürmet ettikleri Şeyh Adi ibn Musafir'de vücut kazanmıştır. Onun Laliş'teki türbesini ziyaret en önemli ibadetlerden birisidir.

Yezidî toplumu hemen hemen kast-benzeri bir tabakalaşmaya sahiptir. En yüksek konum, bütün Yezidîlerden vergi alan soylu bir ailenindir. Dinî liderlik, şeyh ailelerinden oluşan aşiretlerin elindedir; öteki dinî işlevler kalıtım yoluyla pir ve kavval ailelerinde toplanmıştır. Çok daha ayrıntılanmış dinî işlevler vardır; fakat bunlar soydan geçmez. Bu katı katmanlaşma, belki de yeniden doğuş inanışıyla daha fazla geçerlilik kazanmıştır. Herkes, kutsal ruhlar kadar sıradan varlıklar da, sadece insan değil, fakat hayvan suretinde de, bir yeniden doğuş zincirine tâbidir.

Yezidîlerin bireysel gelişmelerini oldukça engellemiş, fakat geleneklerinin uzun süre bozulmadan kalmasını sağlamış bir faktör, okur yazarlığın yasaklanmasıdır. Şeyh Adi'nin müridlerine okuma yazmayı öğrenmelerini yasaklamasından doğan bir gelenek vardır. Bir kuşak öncesine değin, Yezidî topluluğunun elit kısmı bile tamamen kara cahildi.

John Guest'in yakın zamandaki dikkatli çalışmasında, çoğunluğu Irak'ta olmak üzere, Yezidîlerin toplam sayısı 150.000 olarak hesaplanır. Bunların 40.000'e yakını Sovyet Ermenistan'ı ve Gürcistan'da yaşar. Sadece 5.000'inin Suriye'de, yaklaşık 10.000'inin Türkiye'de yaşadığı söylenir.[9] Irak'ta Yezidîlerin coğrafi olarak yoğunlaştığı iki ana bölge vardır; Musul'un kuzeyinde Şeyhan bölgesi (en önemli mabetleri olan, Şeyh Adi'nin Laliş'teki türbesinin de olduğu yer) ve bu şehrin batısında, Suriye içlerine uzanan Sincar Dağı. Her iki bölge de 1970'lerde Irak'ın Araplaştırma politikası kapsamındaydı; sonradan Arapların yerleştirildiği birçok köy boşaltıldı. Suriye'de, Yezidîleri sadece Sincar Dağı'nın Suriye kısmında değil, yukarı Mezopotamya vadisinde, Kamışlı'nın batısında birkaç köyde ve Halep'in kuzeyindeki, Kürt Dağı olarak bilinen, dağlarda da bulabilmek mümkün. Buradaki ve Türkiye'nin hemhudut bölgesindeki Kürt aşiretlerinden birçoğu önceden Yezidî idi. Fakat şimdi Müslüman olmuşlardır.

19. yüzyılda Türk nüfus kayıtlarına göre Yezidîler kuzeybatıda Sivas'a kadar ve Diyarbakır, Mardin ve Siirt bölgelerinde de yaşıyorlardı. Dinî baskılar ve zulüm, sayılarını büyük oranda azalttı. Birçoğu öldürüldü; kalanların birçoğu da ya Hıristiyanlık'a ya da İslâm'a döndüler. Hıristiyan kiliselerinin Yezidîlere karşı tavrı, birçok Müslüman'ınkinden çok daha yardımsever olduğundan, Yezidîlerin çoğu Hıristiyanlık'a geçmeyi tercih ettiler. Şimdiki Batı Suriye Hıristiyanlarının önemli bir bölümü, muhtemelen din değiştiren Yezidîlerin soyundandır. Çok yakın geçmişte, Batı Suriye topluluğunun varlığı tehlike-

9 John S. Guest, *The Yezidîs. A study in survival*. Londra ve New York: KPI, 1987, s. 197. Guest'in Suriye için hesapladığı 5000 sayısı, bana çok düşük görünüyor.

ye girdi ve İslâmiyet'i kabul etmek daha güvenli bir alternatif halini aldı.[10] Milli, Berazi ve Heverkan gibi, bir yüzyıl önce tamamen veya kısmen Yezidî olduğu kaydedilmiş birçok aşiret şu anda tamamen, en azından görünüşte Müslüman. Türkiye'de kalan Yezidîler zulmün değilse de, ayrımcılığın büyük baskısı altında yaşıyorlar. Birçoğu işçi olarak Almanya'ya gitti; artık çalışma izni verilmediğinden, Türkiye'de kalanlar onlara mülteci olarak katılmaya çalışıyor.[11]

Transkafkasya cumhuriyetlerinde, Yezidîler göreceli olarak zulümden kurtulmuşlardır. Muhtemelen hem Ermenistan hem Gürcistan'daki Kürtlerin çoğunluğunu oluştururlar. Bunun bir sonucu olarak da Sovyet akademisyenlerce yapılan Kürt folkloru araştırmaları, özellikle Yezidî folkloruyla ilgilidir. Ermenistan'da son zamanlardaki etnik karışıklıklarda Müslüman Kürtler sürülürken (Orta Asya'ya kaçmışlardır), Yezidî Kürtlere dokunulmamıştır.

Ehl-i Hak

Ehl-i Hak dini de Kürdistan'la yakından ilişkilidir. İlk olarak Güney Kürdistan'daki Guran veya komşu Lûristan'da ortaya çıkmıştır ve en kutsal yazıtların hepsi Gurani dilindedir.[12] Yezidî dininden farklı olarak, Kürdistan'dan çevre bölgelere yayıldı ve Lorlar, Azerbaycan Türkleri, İran'daki Acemler ile Irak'taki Türkmenler arasında taraftar buldu. 19. yüzyıl ortasında birçok yılını İran'da geçiren Fransız filozof Comte de

10 1975'te İdil'de (Cizre yakınında) Yezidî olarak doğmuş, genç bir yaşta Hıristiyan ve yakın bir tarihte Müslüman olmuş bir kişiyle karşılaştım.

11 Bkz. Robin Schneider (derleyen), *Die Kurdischen Yezidî. Ein Volk auf dem Veg in den Untergang.* Göttingen: Gesllschaft für Bedrohte Völker, 1984.

12 Guraniler, Kürtler arasında farklı bir gruptur ve ayrı bir dil Gurani, konuşurlardı. Günümüzdeki Guranilerin birçoğu artık güney Kürt lehçelerini konuşuyor; bununla beraber Gurani, Ehl-i Hak'kın, en önemli dinî metinlerin yazılmış olduğu, kutsal dili olarak kaldı. Bkz. V. Minorsky, 'The Guran', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* II, 1943, 75-103; M.M. Van Bruinessen, *Agha, shaikh and state; On the social and political organization of Kurdistan* (tez, Utrecht, 1978), Bölüm II. 1.

Gobineau, "dogmaları, taraftarlarının sayısı veya onların niteliği nedenleriyle İran'ın en önemli dini"[13] olarak düşündüğü bu din üzerine geniş bir şekilde yazan ilk Batılı idi.

Kürtler arasında Ehl-i Hak dini günümüzde dört bölgede taraftara sahiptir. Bunlardan en önemlisi, Irak sınırı yakınında Kermanşah'ın (İran devrimi sonrasında Bahtaran olarak adlandırıldı) batısındaki bölgedir. Burası bugün Guranilerin yaşadığı ve aynı zamanda Ehl-i Hak'kın en önemli türbeleriyle karşılaştığımız yerdir. İkinci bir yoğunlaşma yöresi, Kermanşah ve Hamadan arasındaki Sahne bölgesidir. Kürtlerin yaşadığı bu iki Ehl-i Hak bölgesinin güneyindeki Lûrların birçoğu da bu dine bağlıdır ve geçmişte tüm bu bölge sakinlerinin önemli bir bölümünün Ehl-i Hak inancına bağlı olması ihtimali oldukça yüksektir. Üçüncü yöre, Irak'ta, Kerkük'ün güneyinde Kürt ve Türkmen köyleri dizisinden oluşur; din ve taraftarları burada *Kaka'i* olarak adlandırılır. Son olarak dördüncüsü, Musul yakınında bir köyler kümesinden oluşur; bu topluluk Sarli adıyla anılır.

Kürtler arasındaki Ehl-i Hak sayısına yönelik bir hesaplama yapmaya cüret etmiyorum; Kermanşah'ın batısında iyi bildiğim, Guran bölgesinde sayıları on bini bulur. Yeni yapılan bir çalışma Ehl-i Hak'kın toplam sayısını yarım milyon olarak veriyor; fakat bunların çoğunluğu Kürt değildir.[14]

Ehl-i Hak, Tanrı'nın ve Tanrı'nın özünün çeşitli veçhelerini temsil eden altı veya yedi baş meleğin dünyada kendilerini birçok kere insan şeklinde gösterdiğine inanır. İnanışlarına göre, Tanrı'nın insan olarak vücut bulduğu biçimlerden biri, Hz. Muhammed'in yeğeni ve damadı Ali idi. Ali'nin kutsallığına inanış, Suriye'deki Nusayriler (Alevîler) ve Türkiye'deki Kızılbaşlar (Alevîler) gibi, Ortadoğulu birçok müfrit Şiî (galat) kökenli mezhep tarafından da paylaşılmıştır. Daha ortodoks komşuları, bu mezhepleri *Ali ilahiler* lâkabıyla anar. Bununla beraber, Ehl-i Hak için Tanrı'nın en önemli vücut bulma şekli Ali değil, mez-

13 Comte de Gobineau, *Trois ans en Asie* (de 1855 a 1858), Cilt II (Paris: Grasset, 1923), s. 68-105. Alıntı yapılan pasaj 68. sayfadadır.

14 M. Reza Hamzeh'e, *The Yaresan* (Berlin: Klaus Schwarz, 1990), s. 39. Kendisi bir Kürt Ehl-i Hak olan yazar, bu hesaba nasıl ulaştığını açıklamıyor.

heplerinin kurucusu kabul edilen Sultan Sahak'tır. Ayrıca, Ehl-i Hak Tanrı'nın tüm görünümlerini temsil eden yardımcı meleklere (hep beraber *heftan,* "yedi kişi" olarak bilinen), öteki *galat* mezheplerden daha fazla önem atfederler. Bu yine yedi ermişte vücut bulmuş yedi meleğe dair Yezidî inanışına benzer; ve aynı zamanda Zerdüşt dininde benzer bir rol oynayan meleksel varlıklar, yedi 'Cömert Ölümsüz'ü *(Ameşa Spenta)* anımsatır. Aynen Yezidîler gibi, Ehl-i Hak da sıradan insan ruhunun yeniden doğuşuna inanır. Dinî liderlik soydan geçer ve Ehl-i Hak ermişleri soyundan gelen seyyid ailelerince yürütülür; fakat Yezidîler arasında olduğu gibi ayrıntılı bir kast sistemi yoktur.

Ermişlerinin ve dinî liderlerinin adlarından olduğu kadar, dinî fikirlerinin ifade edildiği sözlerin birçoğundan da açıkça anlaşıldığı gibi, her iki mezhep de Müslüman bir çevrede ortaya çıktı. Bununla beraber Ehl-i Hak müfrit Şiîlik'e dahil görünürken, Yezidîlerin kökeninde müfrit bir Şiî karşıtı Müslüman mezhebi olabilir.[15] Benzerlikleri, paylaştıkları İslâm öncesi geçmişleri nedeniyledir. Bazı Ehl-i Hak, yine Yezidîler gibi, Müslüman olmadıklarını, fakat ayrı bir din olduklarını vurgularken, (özellikle Sahne bölgesindeki Kürtler arasında) ötekiler kendilerini ortodoks Şiîlik içerisindeki özel bir mezhep olarak tanıtmayı tercih ederler.

Kürt Alevîleri (Kızılbaşlar)

Kürtlerin yaşadığı bölgedeki heterodoks mezhepler arasında en kalabalık olanı Alevîlerdir. Kuzeybatı sınırında Gazian-

15 Yezidî liderleri tarikatlarının adını, Şiîlerin üçüncü imamı, Ali'nin oğlu Hüseyin'in vahşice öldürülmesinden sorumlu Emevi Halifesi Yezid bin Muaviye'den almışlardır. Başkaları ise bu sözcüğün Farsça "Allah" anlamına gelen Yezdan'dan, türetildiğini iddia etmişlerdir. Çeşitli eski kaynaklarda, Yezid bin Muaviye'ye olan sempatilerinden dolayı Yezidîler olarak adlandırılan Emevi taraftarı bir tarikata atıflar yapılmış olması, ilk yorumu doğrulamaktadır. Buna rağmen, şimdiki Yezidîlerin Ortaçağ'da aynı adlı tarikata bağlı olanların soyundan gelip gelmediği açık değildir. Bkz. Fritz Meier, 'Der Name der Yazidi's', *Westöstliche Abhandlungen Rudolph,* Tschudi zum siebzigsten Geburtstag, Fritz Meier (derleyen), Wiesbaden: Harrasowitz, s. 244-257.

tep'ten Bingöl'e uzanan bir yay üzerinde yaşarlar ve en önemli merkezleri (şimdiki Tunceli ilini, Sivas, Erzincan ve Elazığ'ın bazı bölümlerini kapsayan) Dersim bölgesidir. Alevî ismi oldukça yenidir ve Türkiye'de "Ali'ye tapanlar"la doğrudan ilişkili olmayan bir grup için kullanılır. Birçok Türkiye Alevîsine olduğu kadar Kürtlere de takılmış olan önceki Kızılbaş adı, henüz tamamen kullanımdan kalkmış değildir; ama bir hakaret kelimesi haline geldiğinden, ilgili birçok insan tarafından reddedilir.

Kızılbaş, kendisinin ilahî vasıflar taşıdığına inanmış ve 1500'lerde, daha sonra modern İran'a dönüşecek devleti kurmuş olan mistik ve savaşçı, karizmatik önder Şah İsmail'in taraftarlarına verilen isimdi. İsmail, taraftarlarını çoğunlukla Anadolu'daki yoksul ve dışa kapalı aşiret mensuplarından (ve belki de köylülerden de) sağlamıştı; savaşçı kuvvetlerinin bazılarının kırmızı başlıkları, harekete bu adın verilmesine sebep olmuştur. İnançları muhtemelen Şamanizmin, müfrit Şiîlik'in (hem Ali hem Şah İsmail Tanrı'nın vücut bulduğu insanlar olarak düşünülmüştü) ve daha önceki Anadolu dinlerinin bir karışımıydı. İsmal'in birçok taraftarı, İran'a giderken ona katıldı; birçoğu da geride kaldı. İlkini başka Kızılbaş isyanları izledi ve hepsi kanlı biçimde bastırıldı. Sonraki yüzyıllarda Kızılbaş ve ilişkili mezhepler, hem onları düşman devlet İran'ın destekçileri olarak gören devlet, hem de dinî ibadetlerindeki gevşekliklerine karşı çıkan ve onları genellikle cinsel içerikli günahlarla suçlayan daha ortodoks komşuları tarafından yapılan şiddetli baskıya maruz kaldılar. Zulüm, Kızılbaşların erişilemez, dağlık alanlara çekilmesiyle sonuçlandı. Kürdistan'ın kuzeybatısındaki Dersim bu tür bölgelerden biriydi.

İran'da Kızılbaşlık, Şah İsmail'in Güney Irak'tan davet etmiş olduğu Şiî ulema (dinî âlim ve hukuk bilginleri) etkisi altında yerini yavaş yavaş Oniki İmam Şiîliğine (Caferilik) bırakırken, Anadolu'da böyle bir gelişme olmadı. Türkiyeli Alevîler bugünkü İran Şiîleri ile çok az ortak özelliğe sahiptir. Dinin günde beş vakit namazdan ibaret ibadetini yerine getirmezler. Mekke'ye hacca gitmezler; eğer oruç tutarlarsa, bu Ramazan

ayında değil Muharrem ayındadır ve sadece üç gündür. Ahlâk kuralları Kur'an'a dayanmaz ve kadınların da katılması dinsel törenlerinin en göze çarpan özelliklerinden biridir. Çoğu kez ayin esnasında isteyenin istediğiyle cinsel ilişki kurduğu yolunda itham edilmelerinin başlıca nedenlerinden biri budur. Dersimli Kürt Kızılbaşlar öteki gruplardan çok daha fazla heterodokstu. Bu bölgede doğaya (güneş ve ay, kaynaklar, ağaçlar...) tapınmanın kuvvetli kalıntılarının yanı sıra, yerel Ermenilerin çoğunun yavaş yavaş Kürtlere asimile olmaları olgusunun izleri de açıkça görülmekteydi.

Atatürk'ün Cumhuriyet Türkiye'sindeki laik reformlar, Alevîler tarafından özgürlük ve toplumsal kurtuluşları için bir adım olarak memnuniyetle karşılandı. Güçlü bir İslâmî söylemi olan 1925 Şeyh Said Kürt isyanına, bölgedeki Alevî aşiretler tarafından fiili olarak karşı çıkılması şaşırtıcı değildir.[16] Bu, Kürt milliyetçiliğinin Alevîler arasında hiçbir etki yaratamadığı değil, Sünnî fanatizmi korkusunun herhangi bir Kürt milliyetçiliği duygusundan daha güçlü olduğu anlamına gelir. Alevî Kürtlerin milliyetçi eğilimli isyanları (ilki sadece Koçgiri aşiretinin katıldığı 1920'de; en önemlisi de daha sonra, Dersim'in büyük bölümünün katıldığı 1937-38'de), Sünnî Kürtlerden hiçbir destek görmedi. Alevî Kürtler, çoğu zaman Alevî Türklere Sünnî Kürtlerden çok daha yakın oldu.

1960'lardan itibaren Türkiye politikası kademeli olarak kutuplaşmaya başlayınca, Alevîler, özellikle Alevî Kürtler, siyasî yelpazenin en solunda yeralmaya başladılar. Eski Sünnî-Alevî çatışması, sol ve (dinci ve Türk milliyetçisi) sağ arasındaki rekabetle kızıştırıldı. 1970'lerde sürdürülen politik ajitasyon Alevîler ile Sünnîler arasında şiddetli çarpışmalarla sonuçlandı ve gerginlik, sağcı Sünnî çetelerce yüzden fazla Alevî'nin öldürüldüğü Kahramanmaraş olaylarıyla doruğa çıktı. Eylül 1980'de yönetime gelen askerî rejim, barışma törenleri düzenleyerek ve komünal fraksiyonları bastırarak Sünnîler ve Alevî-

16 Bu isyan ve katılanlar ile karşı çıkanları motive eden bir faktör olarak dinin rolü üzerine, benim *Von Osmanismus zum Seperatismus* adlı eserime bakınız.

ler arasındaki gerilimi azaltmaya çalıştı. Sünnîler ve Alevîler arasındaki farklar minimize edildi; birçok Alevî, Alevî köylerine cami inşa ederek ve Sünnî imamlar atayarak yürütülen asimilasyon çabalarından şikâyetçiydi.

Alevî kimliği üzerindeki baskı en çok Tunceli bölgesinde yoğunlaştı. 1937-38 Dersim isyanından itibaren hükümet bu bölgeyi, sadece Alevîler yüzünden değil, Kürt milliyetçiliği ve sonraları sol kanat sempatizanlığı sebepleriyle ülkenin asi bölgesi olarak gördü. Hem Kürt hem de Türk radikal sol partiler ve örgütler burada güçlü bir destek buldular. Tunceli 1980 darbesinden sonra kanun ve düzeni yeniden kurmayı amaçlayan askerî operasyonun en önemli hedeflerinden biri oldu; o zamandan beri polis sayısı yoğunluğunu korumaktadır. Yine de bölgede Partizan'ın (Türkiye çapında faaliyet gösteren, üyelerinin tüme yakını Alevî kökenli radikal sol bir örgüt) destekçileri ve Kürt örgütü PKK (Kürdistan İşçi Partisi) tarafından gerçekleştirilen kanlı protesto eylemleri devam etti. Hükümet, görünüşte yeniden ormanlaştırma projesine bağlı olarak, ama büyük olasılıkla direniş ruhunu kırmak için, Tunceli'nin birçok köyünün boşaltılması ve sakinlerinin başka illere yerleştirilmesi planlarını açıkladı.

1990 civarında Alevîlere yönelik hükümet politikasında bir değişiklik başgösterdi: Kayıtsızlık yerine Alevîlik'in kendi kurallarıyla İslâm'ın farklı bir kolu olarak tanınması. Büyük Alevî dedesi Hacı Bektaş için yapılan ve onyıllardır muhalif bir kültür şenliğine dönüşmüş olan, yıllık törenler aniden resmî himaye görmeye başladı. Alevî kültürü zenginliğinden ötürü övgüler alır; basında Alevî tarihi, Alevî gelenekleri, Alevî ruhaniliği, Türk edebiyatında Alevî etkisi vb. üzerine uzun ve lehte yazılar görülür oldu. Bir yılda, Alevîler üzerine önceki yarım yüzyıl boyunca basılanların toplamından daha çok kitap basıldı. Bu durum genç Alevîlerin kökenlerine ilişkin arayışlarını ve dinî kimliklerinden duydukları gururu yansıtmakta, hatta teşvik etmektedir. Alevîlik'teki canlanma, en azından kısmen, üst makamlarca teşvik edilmektedir. Hükümet çevrelerine göre bu, bazı amaçlara hizmet etmektedir:

Alevîlik'in kültürel ve ruhani boyutlarına yönelik bir ilgi, Alevî gençliği sol radikalizmden uzaklaştırabilir, Alevîler politize olmuş Sünnî İslâm'ın ("fundamentalizm") yükselişine karşı bir bariyer olarak kullanılabilirler, Alevî kimliğine önem atfetme, Alevî Kürtlerin nispetsiz olarak temsil edildiği radikal Kürt hareketini zayıflatabilir.

Sünnî çoğunluk – tasavvufî tarikatların rolü

Bu makaleye başlarken sözünü ettiğim, Kürtlerin Müslümanlığının zayıf olduğu yolundaki deyiş, etkileri Kürdistan sınırlarının çok ötelerine taşmış, çok sayıdaki Kürt-İslâm bilgininin mevcudiyetiyle çürütülmektedir. Kürt ulema geçmişteki altı yüzyıl boyunca, Osmanlı sarayında etkili konumlarda yeralmış, ünlü El-Ezher Üniversitesi'nde ya da Arabistan'ın kutsal şehirlerinde hocalık etmiştir. Coğrafi tesadüf, Kürtleri İslâm'ın üç büyük kültürel bölgesi arasına yerleştirmişti ve birçok Kürt âlim, Arapça'nın ve tabii ki Kürtçe'nin yanı sıra Türkçe ve Farsça da biliyordu. Bu onlara Farsça yazan Hindistan Müslümanları ile Türkçe ve Arapça konuşan dünya arasındaki ilişkide kültürel aracılık rolünü verdi. Mekke ve Medine'de ders veren Kürtler, Endonezya kadar uzaklarda bile kalıcı bir etki bıraktılar.[17] Kürdistan'daki medreseler iyi bir şöhrete sahipti, ancak, hiç kuşkusuz, buralarda sadece küçük bir seçkinler grubu eğitim görebiliyordu. Modern laik eğitimin gelişmesi (ve Atatürk yönetimindeki Türkiye'de medreselerin kapatılması) medreseleri entelektüel açıdan etkisizleştirdi. Ancak o koşullar altında, Türkiye'de Kemalizmin en etkili döneminde bile, Kürtlerin gizli medreseleri, geleneksel İslâm eğitiminin sürdüğü yegâne kurumlardı ve ülkenin her tarafından öğrenciler

17 Önemli Kürt ulemanın biyografilerine ait değinmeler, Molla Abd al-Kerim Muhammed al-Mudarris tarafından, *Ulama'una fi khidmat al-ilm wa ad-din* (Öğrenme hizmetinde ve dinde ulemamız) adlı eserinde toplanmıştır. Bağdat: Dar al-Hurriya, 1983. Ulemanın kültürel aracılar olarak rolleri ve Endonezya'daki etkileri üzerine, benim yakında çıkacak *Kurdish ulama and their Indonesian students* adlı kitabıma bakınız.

tam anlamıyla geleneksel bir eğitim görmek için bölgeye gelmek zorundaydı.[18]

İlim sahibi ulema, elbette, sadece küçük bir azınlık olarak kaldı ve Kürtlerin genelini temsil etmedi. Ancak dindarlıkları ve ilimleri bu niteliklerden yoksun olanlarca da, hatta özellikle onlar tarafından beğenilir ve saygı görürdü. Sıradan insanlar aralarında ulemanın bulunmasının kendi dinî yetersizliklerini giderdiğine inanırlardı. Din adamları, genellikle, sıradan insanlarla Allah arasında, dualarıyla taraftarlarının kurtulmasını sağlayabilecek, arabulucular olarak görülürdü. Bu inanış, girişimci ulemaya, önemli bir politik erk sağladı. Gerçekten de dinî otoritelerin belirli bir zümresi kayda değer bir dünyevi güç elde etti. Bunlar tasavvufi tarikatların liderleri olan şeyhlerdi.

Kürtlerin İslâm'a yaklaşımında güçlü mistik (tasavvufi) öğeler vardır. Geçmişte olduğu gibi bugün de Kürt ulemanın çoğu bir tarikata bağlıdır. Her tarikatın Tanrı'nın adlarının ve öteki dinî kelimelerin düzenli olarak zikri, nefse hâkimiyet, çile çekmenin ve meditasyon tekniklerinin çeşitli biçimlerinden oluşan kendine özgü mistik uygulamaları vardır. Tarikatlar, müridlerine yalnızca ruhani yolda rehberlik etmekle kalmayan, onlarla görünmeyen dünya arasında arabuluculuk da yapan şeyhler tarafından yönetilir. Önemli şeyhler genellikle, yetkilerine vekâlet eden, başka yerlerde temsilciliklerini üstlenen ve eskiden olduğu gibi, sıradan izleyicilerle kendileri arasında arabuluculuk yapan birkaç halifeye sahiptir.

Tarikatın, üyeliğe kabulün önemiyle daha da vurgulanan hiyerarşik bir yapısı vardır. Şeyhin izleyicisi olmak üyelik için yeterli değildir. Tarikatın tasavvufi ayinlerinde yeralmak için kişi, şeyhe bağlılık yemini ederek tarikat üyeliğine kabul edilmiş olmalıdır.

---

18 Sonradan ateist olan ve haftalık *2000'e Doğru* dergisinde polemik düzeyi yüksek İslâm karşıtı makaleler yayımlayan Türk molla Turan Dursun, çocukluğunda bir Kürt medresesinde öğrenim görmüştü. Otobiyografisi *Kulleteyn*'de (İstanbul: Akyüz, 1990) bu eğitimi ayrıntılı olarak ve hınç duyarak anlatır. 1990'da öldürülen Dursun, iyi eğitilmiş bir insandı ve bu eğitiminin bir sonucu olarak, İslâmî kaynaklara, daha sofu olan karşıtlarından daha vâkıftı.

Geçmişte pek çok tarikatın bulunduğu bölgede bugün yalnızca Nakşibendî ve Kadirî tarikatları kayda değer bir varlık göstermektedir. Irak'taki iki tanınmış şeyh ailesinden Talabaniler Nakşibendîlik'le; Barzaniler Kadirîlik'le ilişkilidir. Kendileri şeyh olmayan önemli milliyetçi liderler Molla Mustafa Barzani ve Celal Talabani ailelerinin geleneksel dinî rollerine çok şey borçludurlar. 1920'lerin en önemli milliyetçi lideri olan ve hatta kendisini Kürdistan Kralı ilan eden Şeyh Mahmut Berzenci Kadirî şeyh aileleri arasında en etkili olanının reisiydi. Türkiye'de Atatürk rejimine karşı ilk Kürt isyanını yöneten çağdaşı Şeyh Said de isyanın diğer önemli yerel liderleri gibi Nakşibendî'ydi. Milliyetçi bir karakter taşıyan ilk Kürt isyanı 1880'de başka bir Nakşibendî şeyhi, Hakkâri'deki Nehrili Ubeydullah tarafından yönetilmişti. Ubeydullah'ın isyanını izleyen yarım yüzyıl içersinde, henüz yeni başlamakta olan Kürt hareketine liderlik edenler esas olarak şeyhlerdi.

Kürdistan'da, daha önceleri de, siyasal etkisi büyük olan şeyhler yaşamıştı.[19] Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra tarikat şeyhleri en önemli politik liderler oldular. Bu, Avrupa emperyalizmine tepki olarak politik çerçevede gerçekleşen değişikliklerle doğrudan ilişkilidir.[20] Avrupa baskısı altında Osmanlı hükümeti, bir idari reform uygulayarak daha önceleri yarı otonom olan Kürt emirliklerini kaldırdı ve ilk kez bölgeyi doğrudan merkezî denetim altına aldı. Aşiretlerin çoğu önceleri emirliklerin birer parçasıydı. Aralarındaki çatışmalar, aşiretleri askerî amaçlarla biraraya getirebilen daha yüksek bir otoritenin, yani Kürt emirinin denetiminde çözülebiliyordu. Bu emirliklerin ortadan kalkmasıyla, Kürt toplumu çatışan ve kavga eden aşiretlere bölündü. Otoriteleri aşiret sınırlarını aşan yegâne şahsiyetler şeyhlerdi. Bazı şeyhlerin tüm taraftar-

19 17. yüzyıldan çarpıcı bir örnek, bir makalemde tartışılmıştır. 'The Naqshbandi order in 17th-century Kurdistan', *Naqshbandis: Historical development and present situation of a Muslim mystical order.* Marc Gaboriau ve başka yazarlar (derleyen), İstanbul ve Paris: Isis, 1990, s. 337-360.

20 İzleyen paragraflar, *Agha, Shaikh and State* (*Ağa, Şeyh ve Devlet*) adlı kitabımda ayrıntılı olarak anlatılan argümanın bir özetidir.

larının aynı aşiretten olması ya da bir aşiretin tümüyle aynı şeyhe bağlı olması mümkünse de birçok şeyh birden fazla aşiretten taraftar topladı, daha kurnaz olanlar önemli iki ya da daha çok aşiretin sınırları arasına yerleştiler.

19. yüzyıl ortalarında şeyhlerin önemlerinin artmasında rol oynayan diğer bir faktör, Avrupalı misyonerlerin Hıristiyan azınlıklar arasındaki faaliyetleridir. Bu faaliyetler Avrupalıların bölgedeki gizli niyetlerine ilişkin kaygılar uyandırmış, Hıristiyanlık'a ve Avrupa'ya karşı duyulan tepki İslâmî duyguları uyarmış ve şeyhlerin konumunu güçlendirmiştir.

Kadirîlikten daha dinamik olan Nakşibendî tarikatı, bu değişikliklerden özel bir avantaj sağladı. Kadirî tarikatında şeyhlik, soydan geçmeye başlamış ve az sayıdaki ailenin tekeline girmişti. Bu sıralarda, Nakşibendîlik, Hindistan'da tarikatın reformcu bir koluyla ilişkisi olan, Süleymaniye bölgesinden bir Kürt'ün, Mevlana Halid'in çalışmalarıyla canlanma dönemine girmişti. Halid 1811'de döndüğü Hindistan'dan 1827'deki ölümüne kadar yarısı Kürdistan'da olmak üzere tüm Ortadoğu'da altmış halife atadı. Şeyh gibi davranabilme yetkisi verdiği bu halifelerin çoğu şeyh ailelerinden değildi ve bu ailelerin kurmuş olduğu tekel böylece kırıldı. Şeyh Halid'in halifelerinden çoğu yeri geldiğinde kendi halifelerini atadılar. Kürdistan birçok on yıl içinde bazıları önemli bir politik etkiye sahip olan bir Nakşibendî şeyhleri ve halifeleri ağıyla kaplandı. Kürt şeyhleri, genelde, yalnızca ruhani kişiler değillerdi. Birçoğu kendini eyer üzerindeyken de seccade üzerinde olduğu kadar rahat hissediyor, silahını da tesbihi kadar güvenle tutuyordu. İlk milliyetçi hareketlerin liderleri ya da önde gelen kişileri böyle insanlardı. Nakşibendî ağı değişik aşiretlerden büyük kalabalıkları ortak eylem için seferber edebilme becerisine sahip görünüyordu.

Şeyhler ve modern devlet

Türkiye Şeyh Said isyanından sonra bütün tarikatları yasakladı. Bu yasak bugün de yürürlüktedir. Yakın tarihlere kadar giz-

li tarikat toplantılarının gerçekleştiği evlere yapılan polis baskınlarına ilişkin haberler basında yeralmaktaydı. Bu denetim 1930'larda ve 40'larda çok daha sıkıydı. Tarikatlar, mistik uygulamalarına son vermek (ya da en iyi durumda faaliyetlerini gizlilik içinde çok dar çevrelerde sürdürmek) zorunda kalmalarına karşın, şeyhlerin halk arasındaki prestiji azalmadı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok partili sistemin Türkiye'de yeniden başlamasıyla, aşiret reisleri veya şeyhler, siyasî partiler için oy sağlayan önemli odaklara dönüştüler. Siyasî partiler, Kürt bölgelerinde, şeyhlerin veya güçlü aşiret reislerinin desteği olmaksızın seçim kazanmanın imkânsız olduğunu kısa sürede keşfettiler. Şeyhler, taraftarlarının oyu karşılığında, merkezî hükümetten, il yönetiminden veya yerel yönetimden, hamilik yapmalarına ve daha güçlü bir taraftar zümresi oluşturmalarına yardımcı olacak imtiyazlar isteyebiliyorlardı. Bu yol onların çıkarlarını statükoyla birleştirdi. Bazı şeyhler, Kürt milliyetçiliğine yatkın duygular taşımaktalarsa da, radikal değişimden sakınmaktadırlar.

Siyasî partilerle girilen ittifaklar tümüyle pragmatik nedenlere dayanıyordu ve partilerin siyasî tavırlarıyla ilişkisi yoktu. Bu ittifaklardan bazıları ilk bakışta şaşırtıcı bile gözükebilir: Örneğin Kürt milliyetçisi Şeyh Said'in soyundan olanlar, birçok başka Nakşibendî şeyhinin Malatya ve Elazığ'da yaptıkları gibi, Pan-Türkist faşist Milliyetçi Hareket Partisi'ne katıldılar. Kürdistan'ın önde gelen bir şeyh ailesinin başka bir üyesi, S. Ahmet Arvasi, Türk milliyetçi sağ kanadın başı çeken kuramcılarından ve Kürt ayrılıkçılığının kuvvetli hasımlarından biri oldu.[21]

Siyasî güçlerinin artmasıyla birlikte birçok şeyh yeniden tasavvuf öğretisini açıkça sürdürmeye başladı. Nakşibendîlik bir kez daha, Türk siyasetinde önemli bir güç haline geldi. İstanbul'daki birçok şeyh en yüksek siyasî seviyelerde etkili olur-

21 S. Ahmet Arvasi, *Türk-İslâm Ülküsü*, 2 cilt. İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1980. Bu kitap Türk milliyetçiliğini tutucu bir İslâmî temele oturtmaya çalışır. Birçok eski milliyetçi Türk yazarı gibi, Arvasi de Kürtlerin tam anlamıyla Türk olduğuna karar verir.

ken (Cumhurbaşkanı Özal'ın ailesinin Nakşibendî bağlantıları olduğu iyi biliniyor) bazı Kürt şeyhleri de orta sınıfın alt kesimleri arasında ülke çapında bir etkiye sahiptir.[22]

Irak ve İran'da tarikatlar hiçbir zaman yasaklanmadı. Buna karşılık, şeyhler de, Türkiye'dekilerin liberal siyasal sistem sayesinde edindikleri siyasî güce sahip olamadılar. Süleymaniyeli Şeyh Mahmut Berzenci ve Kuzey Irak'taki Barzan'dan Şeyh Ahmed Barzani, 1920'lerde İngilizlere karşı direnişin popüler liderleriydiler. Kazandıkları halk desteği, geleneksel dinî sadakate olduğu kadar Kürt milliyetçiliğine de dayanıyordu. Şeyh Ahmed'in küçük kardeşi Molla Mustafa, Kürtleri tamamen milliyetçi bir platformda ilk kez birleştiren adamdı. Irak hükümetinin, Barzani ve milliyetçilerine karşı savaşmaları için silahlandırdığı ve para ödediği Kürtler arasında, Barzani ailesinin –en dikkate değeri Kuzey Irak'taki düşman Nakşibendî Şeyhi Raşit Lolan olan– geleneksel düşmanlarını görüyoruz. Barzani ailesinden diğer bir şeyh, Şeyh Abdülkerim Kripçina, Kürt hareketine karşı hükümetle işbirliği yaptı. Bununla beraber, bu şeyhler genç kuşaklar üzerindeki etkilerini yavaş yavaş kaybederek önemsizleştiler.

1970'lerde, bölgede alan çalışması yaptığım dönemde, Güney Kürdistan'ın en etkili şeyhi, Havraman'ın dağlık bir bölgesi olan Tavela'dan Şeyh Osman'dı. Sınırın Irak tarafında önemli ve zengin bir şeyh ailesinin soyundandı. Albay Kasım'ın 1958'deki sol popülist darbesinden sonra, diğer birçok toprak sahibi ve aşiret reisi gibi o da İran'a kaçtı. İranlı Kürtler ve Türkmenler kadar yabancıların da kendisini ziyarete gelmesine karışmayan imparatorluk yetkilileriyle samimi ilişkiler kurdu. Taraftarları, çoğunlukla, tüm Güney Kürdistan'dan köylüler ve yoksul kentlilerden oluşuyordu. Şahın devrilip Tahran'da bir Şiî rejimi kurulduğunda, o zamanlar yaşı yetmişin

22 Modern Türkiye'deki Nakşibendîlik için bkz. Hamid Algar, 'Der Nakşibendî-Orden in der republikanischen Türkei', *Islam und Politik in der Türkei*, Jochen Blaschke ve Martin Van Bruinessen (derleyen), Berlin: Express, 1985, s. 167-168; Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslâmî Oluşumlar.* İstanbul: Metis, 1990, s. 17-76.

üzerinde olan Şeyh Osman, kendi karşı-devrim hareketini oluşturdu ve Sipahi Rızgari'yi (Kurtuluş Ordusu) kurdu. Irak tarafından silahlandırılıp finanse edilen ve genelde şeyhin Havramanlı müridlerinden oluşan bu ordu belki de tarihin göreceği son derviş ordusuydu. Hareket, fazla etkili olmadı. Merkezî hükümete ve çeşitli Şiî kuvvetlerine karşı direniş, kısa zamanda tamamen iki laik örgütün, Komala ve Kürdistan Demokratik Partisi'nin denetimine girdi. Yaklaşık bir yıl sonra ordusu tamamen çözüldü ve şeyh önce Avrupa'ya, oradan da Suudi Arabistan'a gitti. Bugün Güney Kürdistan'daki etkisi bu olaylar sebebiyle azalmış görünüyor.

Buna rağmen, Irak ve İran Kürdistanı'ndaki şeyhlerin hepsi de nüfuzlarını kaybetmiş değildir. Önemli bir istisna, Şeyh Ahmed'in oğlu Şeyh Muhammed Halid Barzani'dir.[23] Barzani 1975'ten beri sürgünde yaşadığı İran'da maiyetinde yeraldığı Molla Mustafa ve oğullarının gölgesinde uzun süre oldukça önemsiz biri olarak kalmıştı. 1980 ortalarında, kendisini 'Kürdistan Hizbullahları' olarak adlandıran bir grubun lideri olarak Irak Kürtleri sahnesinde birden ortaya çıktı ve sol partileri şeyh ecdadından kalan bölgeden silmeye yemin etti. İran rejimi, her ne kadar Molla Mustafa Barzani'nin oğullarının Kürdistan Demokrat Partisi'ni desteklemeyi sürdürdüyse de Irak Kürtleri arasında, Tahran'dan çok daha kolayca kontrol edilebilecek, İslâmî partiler kurmaya yönelik çeşitli girişimlerde bulundu. Muhtelif yandaşları arasından en güvenilir olanı, Şeyh Muhammed Halid'di. Halid'in peşmergeleri, İran'da Barzani ailesine sadık Kürt mülteciler arasından devşirildi. Şeyhin İran tarafından cömertçe silahlandırılan ve finanse edilen örgütü, kuzenlerince yönlendirilen Kürdistan Demokrat Partisi'nin ciddi bir düşmanı ve bölgedeki sol kanat peşmergeler için fiili bir tehdit haline geldi. Bu örgüt Irak Kürtleri arasında ömrü uzun olan tek İslâmî oluşumdu. Hiçbir zaman mutlak üstünlüğü eline geçirememesine karşın, bugün bile hesaba ka-

23 Barzani ailesi içerisindeki otorite ilişkileri ve ardıllık sorunları üzerine, kitabım *Agha, Shaikh and State*'teki soya ait tabloları kapsayan detaylı notlara bakınız (4. bölüm, Appendix).

tılması gereken bir güçtür.[24] Molla Mustafa Barzani, laik bir milliyetçi lider olarak konumunu ilk başlarda önemli oranda ailesinin dinî otoritesine borçluyken, Şeyh Muhammed Halid'e yönelik İran desteği aile otoritesinin dinî boyutunu harekete geçirdi ve şeyhin ailenin laik kanadı karşısındaki konumunu güçlendirdi.

Dinî modernizm ve radikalizm

Atatürk'ün tarikatları yasaklamasından önce bile, Said Kürdi ya da Kürt Said olarak bilinen bir Kürt bilgini, siyasî değil fakat dinî sebeplerle tarikatlara karşı çıktığını açıkladı. Said Kürdi (sonradan, doğum yeri Nurs nedeniyle, tercihen Said Nursi olarak tanındı) bu yüzyılda Türkiye'de ortaya çıkan belki de en özgün Müslüman düşünürdür. Gençliğinde geleneksel Kürt medrese eğitimi almıştı ve hocalarından en az bir tanesi Nakşibendî şeyhiydi. Yüzyılın ilk yıllarında, hem Müslüman modernistlerle hem de önde gelen Kürt milliyetçileriyle temas halinde olduğu ve halk eğitimi için girişilen çalışmalara katıldığı İstanbul'a taşındı. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nda (Kürt) askerî müfrezelerinde komutan olarak hizmet etti ve Ermeni aileleri 1915 katliamından kurtararak tesadüfen sivrildi. Hayali, insanlarını eğitmek ve içinde yaşadıkları cehalet ve geri kalmışlıktan kurtarmaktı. Halihazırdaki durumlarıyla tarikatlar, ona göre bu gerikalmışlığın parçasıydı; önerdiği eğitim hem İslâmî hem de bilimseldi.

1920'lerin ilk yıllarında Said, ayrımcı olmayan kanadına bağlı bulunduğu Kürt milliyetçi hareketiyle ilgisini kesti ve kendisini büyük eseri *Risale-i Nur*'u yazmaya adadı. Eser, çeşitli ahlâ-

---

24 Şeyh Muhammed Halid'in "Hizbullahlar"ının fiili askerî gücü ve günümüzde İran'a olan bağımlılıkları, saydam ve açık değildir. Farkına varabildiğim basılı ilk röportaj Mart 1991 gibi yeni bir tarihte Türkiye'de bir Kürt gazeteci, Cevdet Korkmaz tarafından yapılmış ve kitabında yayımlamıştır; *Kürt Kapanı*, Ankara: Yurt, 1991, s. 49-69. Korkmaz, inandırıcı olmayan bir şekilde şeyhi Türkiye'deki sözde İslâmî terörizmle ilişkilendirmeye çalışır ve Irak Kürdistan'ındaki faaliyetlerine çok az ışık tutar.

kî ve dinî konular üzerine, güçlü bir mistik tonu olan, hayallere ve önsezilere dayalı idiosinkratik, eski Türkçe'yle yazılmış, uzunlu kısalı bir dizi metinden oluşuyordu. Kitap, Said'in Nurcular olarak bilinen ve sayıları giderek artan müridlerinin kutsal metni oldu. Nurcu hareketi, devlet baskısına rağmen, sayı olarak büyümeye devam etti ve bugün Türkiye'de, Kürtler kadar Türkler arasında da milyonlarca taraftara sahiptir.[25]

Nurcular Türkiye'deki değişik Sünnî Müslüman hareketler içerisinde belki de en toleranslı ve açık fikirli olanlardır ve baştan itibaren modern bilime karşı olumlu tutumlarıyla ayrılmışlardır. Bu, böylesine büyük bir hareketin taraftarları arasında şurada ya da burada fanatik gruplar yok demek değildir. Said Nursi'nin tarikatları reddi düşünüldüğünde, Nurcu hareketinin, son lidere yakınlığa ve liderin metinlerinin herkesçe bilinmesi caiz olmayan sırlarını bilebilme derecesine dayalı hiyerarşik bir örgüt olarak, bir tarikatın yapısal karakteristiklerinin bazılarını kabul etmesi ilginçtir. Kürtler arasında Nakşibendî olan Nurculara bile rastladım.

Şu anda Nurcu hareket içerisinde, hareketin siyaset alanında nerede durması gerektiği konusunda çatışan görüşler nedeniyle ortaya çıkan birçok ayrı eğilim vardır. Kürt Nurcular arasında, 1980'lerde Said Nursi'nin Kürdistan'da kurulmasını düşlediği üniversite olan Medreset üz-Zehra adında, ılımlı milliyetçi bir eğilim ortaya çıktı. Bunlar, Said'in başlangıçta Kürt hareketindeki –resmî Nurcu ağızların görmezlikten geldiği– rol üzerinde dururlar. Bu grup, Nurcu ailelerin görece iyi eğitilmiş şehirli genç kuşağını temsil etmektedir. Öteki Müslüman Kürt gruplar arasında da İslâm'ın milliyetçi olmayan tutumu yerine, benzer bir gelişmeyle karşılaşmaktayız.

---

25 Said Nursi ve dinî öğretileri hakkında bkz. Hamid Algar, 'Said Nursi and the Risala-i Nur', *Islamic Perspectives, Studies in Honour of Sayyid Abul A'la Mawdudi,* Londra, 1978, s. 313-333; Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey, The Case of Bediuzzaman Said Nursi.* Albany, NY: State University of New York Press, 1989. Nurcu hareket üzerine: Paul Dumont, 'Disciplines of the Light: The Nurju Movement in Turkey', *Central Asian Survey 5,* no. 2, 1986, s. 33-60. Ayrıca Ruşen Çakır'ın *Ayet ve Slogan*'daki gözlemlerine bakınız, s. 77-99.

İranlı ve Iraklı Kürtler arasında, İslâmî siyasî hareketler hiçbir zaman fazla taraftar kazanamadı. İran devriminden hemen sonra, siyasî partiler henüz örgütlenmeden önce, din adamları Kürtler adına sözcülük yaptı. Bu hiç şüphesiz, Şiî ulemanın devrim süresince ve sonrasında oynadıkları rolün bir sonucuydu ve dine ani bir dönüş demek değildi. Bunların en tanınmışları, bir vaizden çok bir milliyetçi gibi konuşan ve radikal sol ile ittifak içerisinde olan Mahabad'lı İzzettin Hüseyni adlı bir din görevlisiydi. Daha da etkili bir başka İslâm siyasetçisi, Bani Sadr'ın etrafındaki görece liberal Şiîlerle işbirliğine çalışmış, Sanadaj'lı Ahmed Müftüzade'ydi.

Her ikisinin de konumları, İran'daki Kürdistan Demokrat Partisi'nin (İKDP) ve Komala'nın durumlarını sağlamlaştırması ve halkı örgütlemeleriyle marjinalleşti. Hüseyni ilk başlardaki kitle desteğini kaybetti, fakat halkın sempatisini kaybetmedi. İran ordusu ve devrim muhafızları Kürdistan'ı yeniden işgal ettiğinde az sayıda taraftarıyla gerilla hareketinde yeraldı. 1980'lerin ortalarından beri Avrupa'da sürgündedir. Müftüzade'nin kaderi daha trajik oldu. Önce, onu Tahran yardakçısı olarak gören kendi şehrindeki Kürt milliyetçilerle, hemen sonra da yeterince işbirliği yapmadığı gerekçesiyle İran yetkilileriyle arası açıldı. Yaklaşık on beş yıldan beri de bir İran hapishanesinde çürümektedir. Bugün İranlı Kürtler arasında önemli hiçbir İslâmî örgüt veya hareket yoktur ve görünüşe göre böyle bir hareket için hiçbir potansiyel de bulunmamaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, İran'ın devrim sonrası yetkilileri Irak Kürtleri arasında İslâmî örgütler oluşturmaya yönelik çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı, fakat çok başarılı olamadılar. Abbas Şabak (Talabani örgütünün bir kurucusu) ve Necib Berzenci (tanınmış şeyh ailesinin daha az göze çarpan bir üyesi) tarafından yönetilen, her ikisi de İran tarafından silahlandırılan ve finanse edilen, küçük örgütler kuruldu, ama ikisi de hiçbir zaman önem kazanmadı. Kayda değer tek güç, Şeyh Muhammed Halid Barzani'nin, İslâm ideolojisinden çok Barzan'lı şeyhe geleneksel bağlılıklarıyla birarada kalan Kürt Hiz-

bullahlarıdır. Birçok Irak Kürt'ü dindar Müslüman olmasına rağmen İslâm'ın onları toparlayıcı gücü yoktur.

Türkiye'deki durum daha farklı görünüyor. 1970'ler ve 1980'lerde aşırı İslâmcı siyasî partiler, Milliyetçi Selamet Partisi ve devamı olan Refah Partisi, Kürt bölgelerinde yüzde 20 veya daha fazla oranda ve ulusal ortalamanın oldukça üzerinde oy aldılar. Ancak bu İslâmî siyasî idealleri benimseyen bu oranda Kürt'ün varolduğu anlamına gelmez. İlk olarak, parti, Batı ekonomisiyle bütünleşmeyi hayati bir tehdit olarak gören küçük kent ve kasaba tüccarları ve işadamlarından oluşan bir zümrenin çıkarını temsil eder. Bu yüzden, ekonomik olarak geri kalmış bölgelerden daha güçlü bir destek sağlaması doğaldır. İkinci olarak, parti her zaman, Türkiye'deki hemen hemen diğer bütün partilerce benimsenmiş olan Kürtlere karşı şovenist Türk tutumundan sakınmıştır. Dahası, Kürtlerin oy vermedeki tutumları genellikle, ideolojik motivasyondan çok himaye ilişkilerine dayanır. Refah Partisi'ne verilen bir oyun mutlaka İslâm ideolojisine verilmiş olması gerekmez; öyle ki birçok sadık Müslüman da diğer partilere oy vermiştir. (Kürt şeyhlerinin birçoğu ve Nurcular da öteki partilerle işbirliğine gitmiştir.)

İslâm'a siyasî bağlılık en çok gizli veya yarı gizli İslâmcı grupların taraftarları arasında belirgindir. Gizlilikleri, bu gruplar hakkında güvenilir bilgi sağlamayı güçleştirir. 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında, görünüşe göre İran devriminin etkisiyle ortaya çıkmış ve Tatvan ile Batman bölgesinde bazı destekçileri olan, İslâm Kurtuluş Ordusu adında kısa ömürlü bir grup vardı. İmam hatip liseleri öğrencileri, başka birçok şehirli genci de kattıkları, İslâmcı radikallerden oluşan düzensiz bir ağ kurdular. 1980'lerin ikinci yarısında bu İslâmcı gruplar, bölgedeki Türk askerî operasyonları karşısında, kendi Kürt kimliklerini giderek daha fazla vurguladılar. Birçok yerde İslâmcı gruplar ile 1984'ten beri tüm güçleriyle gerilla savaşı vermekte olan Marksist PKK (Kürdistan İşçi Partisi) arasında, başlangıçta düşmanca olan ilişkiler oldukça yakınlaştı.

Şu anda Türkiyeli Kürtler arasındaki en önemli İslâmcı oluşum Kürdistan İslâm Partisi (PİK, Partiya İslâmîya Kurdistan)

gibi gözükmektedir. Bu parti İslâmcı olduğu kadar Kürt milliyetçisidir aslında, parti organı *Judi* İslâm hakkında yazdığından daha çok Kürtler hakkında yazar. Ayrıca, aynı zamanda, Refah Partisi'nin de kalesi olan Batman ve tarihinde Sünnî-Alevî çatışmasını yaşamış Malatya gibi yerlerde desteğe sahiptir. Türk basınında çıkan bazı yazıların tehlikeli bir askerî örgüt olarak sunma çabalarına rağmen,[26] bu parti yakın gelecekte önemli bir rol oynayacak gibi görünmemektedir. PKK veya daha güçsüz öteki sol örgütler gibi oluşumlar laik partilerle karşılaştırıldığında, PİK'in insanları harekete geçirebilme potansiyeli çok daha düşüktür.

Sonuç: İslâm ve milliyetçilik

İslâm Birinci Dünya Savaşı yenilgisi üzerine, kâfir galipler ve yerel Hıristiyanlar (Ermeniler ve Rumlar) karşısında Türkleri ve Kürtleri birleştirmiş bir öğedir. Birçok Kürt, Kemalist harekette gönüllü olarak yeraldı çünkü bu, Müslümanların Müslüman olmayanlara karşı savaşıydı. Mustafa Kemal (Atatürk) Cumhuriyet Türkiye'sinin kurulmasından sonra İslâm'ı tahttan indirirken, Kürt-Türk birliğinin temellerini de sarstı. Atatürk rejimine karşı yapılan ilk isyanlarda Kürt milliyetçiliği ile İslâmcı duyguları birbirinden ayırmak zordur. Bu isyanlarda İslâm'a bağlılık, İslâmcı bir lidere, genellikle bir tarikat şeyhine bağlılık biçimini aldı.

Durum bugün de böyledir: Sünnî Kürtlerin dindarlıkları, sık sık bir şeyhe olan sadakatte ifadesini bulur. İslâm'daki modernist ve fundamentalist akımlar, Kürtler arasında ciddi bir gelişme sağlayamamıştır. Bir biçimde, "modernist" olarak başlayan Nurcu hareket, Kürtler arasında tarikat benzeri bir organizasyona dönüşmüştür. Müslüman Kardeşler ve benzeri neo-

26 Mart 1990'da Partiya İslâmîya Kürdistan'ın otuzdan fazla sözde üyesi tutuklandı ve İstanbul, Ankara ve Malatya'da polis baskınlarında birkaç silah bulundu. Basın tutuklananları 'İslâmcı Teröristler' olarak adlandırdı ve PİK'nın İslâmî kurallara dayalı bağımsız bir Kürdistan kurmak amacıyla cihat açtığını iddia etti (*Cumhuriyet*, 3 Nisan 1990).

fundamentalist hareketler Kürtler arasında hiçbir zaman etkili olamadı. İran'ın Müslüman kuramcılarının etkisi de sınırlı kaldı. (Kürtler arasındaki İran destekli tek önemli grup, Nakşibendî Şeyhi Muhammed Halid Barzani'ninkidir.)

Türk askerleri 1980'de yönetime el koyduklarında, Kemalist devleti tehdit eden üç tehlike görüyorlardı: Komünizm, Kürt ayrılıkçılığı ve İslâmî radikalizm. Daha önceden yasaklanmış olan ılımlı İslâmcı faaliyetleri yasallaştırmak ve hatta desteklemek, ilk iki tehlikeye karşı savaşmada ve üçüncüsünün radikalleşmesini önlemede en etkili yol olarak göründü. Bu politika solun ve Kürt milliyetçiliğinin şiddetle bastırılmasıyla birleştiğinde, gerçekte genel bir depolitizasyon ve dine dönüş ile sonuçlandı. Ne var ki silahlı kuvvetler ile Kürtler arasındaki bitmeyen çatışma ve hiçbir Kürt ailesinin kurtulamadığı fiziki baskı, Kürtler arasında güçlü bir milliyetçi tepkiye yolaçtı. 1980'lerin ilk yıllarında Müslüman radikaller etnik bağlılıkları reddederken, Kürt İslâmcılarının milliyetçi de oldukları görülür. Öte taraftan aralarında PKK'nın da bulunduğu milliyetçiler, İslâm'ın gelişme potansiyeline sahip toplumsal bir güç olduğunu fark ederek başlangıçta takındıkları tavrı terk ettiler.

"Religion in Kurdistan", *Kurdish Times* (New York), cilt 4, no. 1-2 (1991), s. 5-27.

ÇEVİREN *NEVZAT KIRAÇ*

17. YÜZYIL KÜRDİSTANI'NDA NAKŞİBENDÎ TARİKATI

Giriş

Nakşibendî tarikatının 19. ve 20. yüzyıl Kürdistanı'ndaki sosyal ve politik önemi iyi bilinir. En önemli milliyetçi isyanların çoğuna Nakşibendî şeyhleri liderlik etmiştir. Tarikatın politik etkisi Nehri'li Şeyh Ubeydullah (1880) ve Palu'lu Şeyh Said (1925) isyanları arasındaki dönemde en yüksek seviyesindeydi. Bu durum Kürdistan'ın birçok bölgesinde günümüze dek süregelmiştir. Şeyh Ahmet Barzani (milliyetçi lider Molla Mustafa Barzani'nin küçük kardeşi) ile Kuzey Irak'ın diğer Nakşibendî şeyhleri arasındaki politik rekabetler, şeyhler Barzanilere karşı Bağdat hükümetiyle ittifak kurmaya çalıştıklarından, 1960'ların Kürt hareketini ciddi biçimde etkilemiştir. 1980 gibi yakın bir tarihte Tavela'lı Şeyh Utman, İran'ın devrimci rejimine olduğu kadar Güney Kürdistan'daki laik Kürt güçlerine de karşı çıkmak için, tümüyle kendi taraftarlarından oluşan bir askerî gücü, Sipahi Rızgari'yi (Kurtuluş Ordusu) kurmuştur. Bütün Kürt Nakşibendî şeyhleri böyle militan değildir, ancak en "uhrevi" olanları bile taraftarları üzerinde gerek politik gerek diğer açılardan büyük bir etkiye sahiptir. Kürdistan'ın bazı bölgelerinde bir şeyhi (pek çok durumda bu bir Nakşi-

bendî şeyhidir) takip etmek, hâlâ Müslüman olmanın gerekli koşullarından biri olarak kabul edilir.[1]

Geçen 1,5 yüzyıl içinde az çok önem taşıyan tüm Kürt Nakşibendî şeyhleri son derece karizmatik olan Mevlana Halid'in (Dıya'ad-din Halid Bağdadi, Şehrizor bölgesinden bir Kürt) ruhanî yolunu takip etmişlerdir. Bu şeyh diğer etnik kökenlerden eşit sayıda halifenin yanı sıra 30 Kürt halifesini rütbelendirmiş olmasıyla tanınmaktadır. Mevlana Halid, doğrudan ya da dolaylı olarak, Osmanlı İmparatorluğu ve Endonezya gibi farklı bölgelerde Nakşibendî tarikatının yayılmasını sağlamıştır.[2]

Kürtler arasında bugün Halidiye haricindeki Nakşibendî kollarının bulunmaması, tarikatı Kürdistan'a getiren ilk kişinin Mevlana Halid olduğu izlenimini vermektedir. Ki az sonra göstereceğim gibi bu yanlış bir izlenimdir. Halid'in 1811'de Hindistan'dan dönüşünden 1827'deki ölümüne dek sürdürdüğü ihtida ettirici faaliyetlerin Kürtler arasında tarikatın hızla yayılmasına yolaçtığı ve bunun kısa zamanda benzeri görülmedik bir siyasî önem kazandığı hiç kuşkusuz doğrudur. Başka bir çalışmamda, Halid'in dönüşünü izleyen yıllarda Kürdistan'da meydana gelen ciddi siyasî, iktisadî ve sosyal değişimlere dikkat çekerek, bu yayılmayı açıklamaya çalışmıştım. Siyasî ve idarî reformlar, yabancı misyonerlerin Hıristiyan azınlıklar arasında sürdürdüğü faaliyetler ve modern emperyalizmin ticarî ve askerî yükselişi bölgede hayli rahatsızlık ve güvensizlik yaratmıştı. Çatışmaları yatıştırmanın geleneksel mekanizmaları, idarî reformlar netice-

1 Nakşibendîliğin Kürdistan'daki sosyal ve politik rolü aşağıdaki yapıtlarda ayrıntılı olarak tartışılmıştır: Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kürdistan.* Doktora tezi, Utrech 1978, IV. ve V. Bölümler ve "Vom Osmanismus zum Separatismus: Religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said", s. 109-165, *Islam und Politik der Turkei,* ed. Johen Blaschke ve Martin Van Bruinessen. Berlin, Express Edition 1985.

2 Mevlana Halid ve halifeleri hakkındaki literatür oldukça geniştir. Yakın tarihli bazı önemli yapıtlar: S.M. Stern, A. Hourani ve V. Brown, ed. *Islamic Philosophy and the Classical Tradition.* (Oxford 1972); A. Hourani, "Shaith Khalid and the Naqshbandi order", s. 89-103; Butrus Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya – Mujaddidiyya in the Ottoman lands in the early 19th Century", *Die Welt des Islams XXII,* 1982 (yayım tarihi 1984), s. 1-36; Halkawt Hakim, *Confrérie des Naqshbandis au Kurdistan au XIXe siècle,* doktora tezi, Paris IV, 1983.

sinde yıkılmıştı. Bunun sonucu ise kan davalarının, anlaşmazlıkların ve genel bir kanunsuzluğun kati surette artmasıydı. Çatışmalarla dolu böylesi bir toplumda, tarikat şeyhleri bütünleştirici bir işlev yüklenmek için gerekli otorite ve güvenilirliğe sahip tek lider tipi olarak kalmıştı. Arabulucu ve barışı sağlayıcı bir rol oynayarak siyasî güvenliğin yanı sıra ruhanî (ya da en azından psikolojik) bir rahatlama vaat edebiliyorlardı. Pek çoğu, bu süreç içinde, kudretli birer siyasal lidere dönüştü. Dönemin sosyal ve siyasal koşulları altında Kürt toplumu şeyhlere ihtiyaç duymaktaydı. Mevlana Halid ve halifeleri de çok sayıda "şeyh" kutsayarak halkı memnun ettiler.[3]

Farklı koşullarda, Mevlana Halid ve halifelerinin bu derece başarılı olabileceklerini söylemek pek mümkün görünmüyor. Öte yandan 19. yüzyıl Kürdistanı'nda Nakşibendî tarikatının hızla büyümesi sadece bu siyasî ve sosyal etmenlere bağlanamaz. Halid'in şahsiyeti ve kendine özgü sofizmi de bu harikulade başarıda hayatî önem taşımıştır. Halid tarafından rütbelendirilen halifeler arasında daha önce Kadirîye tarikatının şeyhi olan ve Halid'den sonra yalnızca Nakşibendîlik öğretisini savunan pek çok kişiye rastlıyoruz. Örneğin Büyük Abdülkadir'in şeceresinden geldiğini iddia eden ünlü bir Kadirî şeyhliği soyunun üyeleri Şeyh Abdullah ve Şeyh Nehri'li Ahmet, Halid'in halifeleri olmuşlardır. Bir diğer halife Şeyh Ahmet Serdar da Güney Kürdistan'ın ünlü Berzenci ailesine mensuptu ve pek çok akrabası gibi o da Kadirî şeyhiydi.[4] Bu ailelerin ikisi de Kürt ulusal hareketinde önemli roller oynamışlardır. Bu şeyhlerin Mevlana Halid sayesinde tarikat değiştirmelerinin sosyal ve politik koşullarla açıklanamayacağı açıktır: Siyasî rollerini Kadirî şeyhi kalarak da aynı ölçüde sürdürebilir-

---

3 Bruinessen (1978, s. 284-296) makalesindeki argümanın bir özetidir.

4 Barzani ailesinin iki diğer üyesi, Abd-ül-Kadir ve İsmail Kunakutri de Mevlana Halid'in halifesi olmuştur. (Bkz. *Abd al-Majid Khani, al-Hada'iq al-wardiya fi haqa'iq afilla' an Naqshbandiya,* s. 259). Ne var ki bunların daha önceleri Kadirî şeyhi olup olmadıkları belli değildir. Öte yandan, ailenin Süleymaniye'deki önder kanadı, Halid'e son derece karşıdır. (Bkz. C.J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*. Londra 1957, s. 71-78). Makalenin bir önceki bölümüne de bakınız.

lerdi. Kadirî Şeyhi Mahmud Berzenci 1920'lerde Güney Kürdistan'ın en kudretli şahsiyetiydi. Hatta bir keresinde kendisini "Kürdistan Kralı" ilan etmişti.

Sözünü ettiğimiz üç halifenin daha önceleri Kadirî tarikatına bağlı oldukları saptanabilmektedir. Zira mensup oldukları aileler çok meşhurdur. Diğer halifelerden bazılarının da Halid'in reformcu Nakşibendîliğinin cazibesine kapılmadan önce başka bir tarikata ya da Nakşibendîliğin diğer kollarına bağlı olmaları mümkündür. Mevlana Halid'in halifeleri hakkında yazılmış tüm kaynakları araştırma imkânım olmadı. Ancak, önceleri Nakşibendîliğin başka kollarına bağlı olanların artlarında o günlere dair iz bırakmamaları beni şaşırtmıyor. Çünkü bu tür şahsiyetler, bir kez Mevlana Halid'den icazet aldıktan sonra önceki bağlantılarını bir kenara atmak pahasına bu yeni rütbeyi öne çıkarmışlardır. Bu noktadan sonra silsileleri (ruhanî nesepleri) Mevlana Halid'den başlatılacak, Halid'in öğretisiyle çatışan eski fikir ve görüşler bastırılacaktır.

Bu tümüyle farazi bir iddia değildir. Mevlana Halid zamanında Kürdistan'da Nakşibendîliğin başka kollarının da gerçekten mevcut olduğuna dair birtakım izler bulunmaktadır. 1840'ta mürşidi meşhur Nakşibendî şeyhi İstanbullu Mehmet Nuri, Şemseddin Efendi'yi[5] övmek için "İrşad er raşidin" adlı Türkçe risaleyi yazan Bitlisli İbrahim Rüşdi başka bir Nakşibendî kolunun temsilcisidir. Kürdistan çıkışlı elyazmalarının sistemli bir biçimde irdelenmesi Kürdistan'da, 19. yüzyılın ilk yarısında Halidiye'den farklı başka Nakşibendî kollarının da varolduğunu açığa çıkartabilecek gibidir. Şimdilik bunlara dair bir kanıta rastlanmaması az önce sözünü ettiğimiz sürece ya da eski ilişkilerin ortadan kalkmasına bağlanabilir. Açıkçası tarikatın kendilerinden önceki dönemine nüfuz etmemizi engelleyen öğe, Halid'in ve izleyicilerinin büyük başarısıdır.

Nakşibendî şeyhlerine dair referanslar 19. yüzyıl öncesine ait kimi belgelerde karşımıza çıkabilmekte; bu da tarikatın Kürdis-

5 Hs. Or. Ekim 828, Staatsbibliothek Berlin. Mehmet Nuri Şemseddin (ölümü 1866) bugünün Türkiye'sinde en yaygın olarak okunan Nakşibendî risalelerinden biri olan *Miftah al qulûb*'ün yazarıdır.

tan'daki varlığını en azından 3,5 yüzyıldır sürdürdüğü anlamına gelmektedir. Halid'in ölümünü izleyen yüzyılda doruğa ulaşan tarikatın politik etkisi ve sosyal önemi ise zaman içinde dalgalanmalar arzetmiştir. Ben bu makalede Nakşibendî hareketinin zirveye ulaştığı ilk dönemle, 17. yüzyılla ilgileneceğim.

Bir 17. yüzyıl rivayeti

Seyahatname'sinde zamanının gündelik yaşamından pek çok kesit sunan Türk seyyahı Evliya Çelebi, Nakşibendîliğin ve diğer tarikatların 17. yüzyıl ortasındaki coğrafi dağılımının yetersiz de olsa ilginç bir dökümünü sunmaktadır. Evliya, Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünde olduğu gibi Kürdistan'da hatta Kürdistan'ın İran kontrolü altındaki bölgelerinde de çok gezdi. Pek çok farklı tarikatın tekkelerini ziyaret etti. *Seyahatname*, Evliya'nın ziyaret ettiği tüm illerin az çok sistemli bir tasvirini kapsar. Bu tasvirde Sûfi tarikatlarının tekke ve zaviyelerine dair mütalâalar da yeralır. Anlaşılabileceği gibi, bu tasvirler kimi zaman hayal kırıklığı yaratacak ölçüde yetersizdir. Sağlanan detay, Evliya'nın sözünü ettiği bölgede geçirdiği zaman ve bağlantı kurduğu yerel kişiliklerle orantılıdır. Kimi yerde tekkenin adı bile verilmez, yalnızca mürid sayısına ilişkin bir tahminde bulunulurken; kimi yerde tekkenin ve/veya şeyhlerin adları tüm detaylarıyla aktarılır. Evliya çok uzun zaman geçirdiği illerdeki muhtelif tekkelerin hangi tarikata bağlı olduğunu da yazmış; bu kuru bilgiyi, şeyhin kerametlerine ilişkin anekdotlarla canlandırmıştır. Evliya'nın aktardığı bilgi, tüm düzensizliğine ve eksikliğine karşın, tarikatların coğrafi dağılımına ilişkin bir fikir verebilmektedir. Ekteki harita, bu bilgiyi Orta ve Doğu Türkiye, Irak ve Batı İran bazında özetliyor. Evliya Çelebi, Nakşibendîliğin bu bölgede 6 ilde mevcut olduğunu kaydetmiştir. Bu illerin tümünde de Kürt nüfusun önemli bir yer tutması kayda değer bir olgu. Bölgenin Kürt olmayan illerinde ise Evliya, Nakşibendîliğin değil, diğer tarikatların varlığından sözeder. Buradan Nakşibendîliğin bu illerde hiç bulunmadığı sonucuna varılamayacağı açıksa da, tarikatın en çok göze çarptığı yerin

Kürdistan olduğu çıkarılabilir. Kürdistan Nakşibendîliğinden özellikle etkilenmiş olsa gerek ki, Evliya, *Seyahatname*'sinde iki Nakşibendî şeyhine; Diyarbakırlı Şeyh Mahmud ve dedesi Urmiyeli Kaşab'a, tüm diğer şeyhlerden daha fazla yer verir.

Genelde 'Rumiye şeyhi' ya da 'Hadrat-ı Aziz' olarak bilinen Şeyh Mahmud, 1639'da başarılı bir İran seferi sonrasında Diyarbakır'dan geçen Sultan IV. Murat tarafından idam ettirilmiştir. İdamın nedeni, şeyhin büyük politik etkisi ve Mehdist bir isyan planladığına ilişkin söylentilerdi. Bir önceki şeyh, halk desteğini harekete geçirerek sultana faydalı olmuştu. Ancak İran sınırında güvenlik sağlandıktan sonra sultan açıkça iç güvenlik sorunlarıyla iştigal etmeye başlamıştı. Popüler şeyh de bu bağlamda bir tehlike olarak düşünülmüş olsa gerektir.

Şeyh hakkında yazan tek yazar Evliya değildir. Zamanın büyük tarihçileri Naima, Kâtip Çelebi ve Peçevi de yılın en önemli olaylarından biri kabul ettikleri Şeyh Mahmud'un asılmasını geniş bir şekilde aktarmışlardır. Şeyhin vahşice öldürülmesinin çok uzaklardaki Macaristan'da bile dillere düşmesi ve sultanın bu yüzden "yukarıdaki" tarafından cezalandırıldığının söylenmesi, Mahmud'un ününün bir göstergesidir. Peçevi Temeşvar'da "Buralarda 'Revan seferi sırasında (4. Murat'ın şeyhin etkisinden kaygılanmaya başladığı ilk dönem) sultanda gut hastalığının ilk emareleri ortaya çıktı. Şeyhin öldürüldüğü gün ise sultana felç indi' deniyor"[6] diye yazmaktadır. 16 yıl sonra şehri ziyaret eden Evliya, Diyarbakır'da insanların gizemli, vahiysel bir fenomene şahit oldukları iddiasında bulunduklarını kaydetmektedir. Şehrin özelliklerinden birisi insanların "büyülü" olduğunu düşündükleri kutsal balıklı bir havuzdur. Şeyhin idamından sonra bu havuzun suyu kan gibi kızıllaşmıştır.[7] Bu öyküler en azından bir şeyi açığa çıkartmaktadır. Bu da Şeyh

---

6 *Tarikh-i Peçevi* II, s. 462 (ilk basım, İstanbul Hicri 1281-83).

7 *Seyahatname IV*, M.S. Bağdat Köşkü 305, Topkapı Kütüphanesi fol. 202.a. Bu, orijinal elyazmasıdır. (Yazar tarafından yazılmış ya da bir kâtibe dikte edilmiş.) Evliya'nın rivayetlerinin çoğunun güvenilmezliği, kitabın diğer baskılarının dikkatsizce yapılmış olması yüzündendir. Orijinal elyazması özel bir dikkatle okunduğunda Evliya'nın güvenilir bir kaynak olduğunu göstermektedir.

Mahmud'un olağandışı bir insan, ölümü kozmik düzeni altüst edebilecek bir aziz olarak tanındığıdır.

Şeyh Mahmud'un idamı Diyarbakır'daki Nakşibendî etkisini azaltmadı. Mahmud'u, Evliya'nın hem kentli elit hem de sıradan insanlar üzerinde rakipsiz bir etkiye sahip olarak gördüğü, oğlu İsmail Çelebi takip etti.

Şeyh Mahmud'un hayatı ve etkisi

Şeyh Mahmud'un biyografisine ilişkin az sayıda belge,[8] geçmişi ve hayatının ilk yılları hakkında pek bir şey söylememektedir.

'Rumiye şeyhi' olan lâkabının gösterdiği üzere, Koçağan ya da Koç Baba olarak bilinen babası ya da büyükbabası Ahmed'in ve diğer akrabalarının bölgedeki Sünnî Azerîler ve Kürtler arasında pek çok taraftara sahip ünlü Nakşibendî şeyhleri olduğu, Batı Azerbaycan'ın Urmiye bölgesindendir. Kendi şehrini Kızılbaş korkusu ya da düşmanlığı nedeniyle terk etmiştir. Bu göç, büyük olasılıkla, Urmiye'nin çeyrek yüzyıllık Osmanlı idaresinden sonra Safeviler tarafından yeniden işgal edildiği 1605-1607 yılları arasında gerçekleşmiştir. En kuvvetli ve Kızılbaşlarca en az kabul gören Sünnî tarikatı olan Nakşibendîliğin önde gelen şeyhlerinden biri olarak Mahmud can korkusuna düşmüş olabilir. Bununla beraber, Diyarbakır'a taşınmasının nedenlerinden biri de ihtiras olabilir. Diyarbakır o zamanlar uzun yol ticaretiyle iştigal eden pek çok zenginin yaşadığı, idarî ve askerî açıdan önemli bir merkezdi. İyi yapılmış yollar, Kürdistan'ın bütün bölgeleriyle olduğu gibi Azerbaycan, Suriye ve Anadolu'yla da kenti birleştiriyordu. Karadeniz bölgesinden, Kafkaslardan, Kuzey İran'dan ve hatta İç Asya'dan pek çok hacı Mekke'ye giderken buradan geçiyordu.[9] Tüm bunlar şehri, etkisini

8 Evliya'nın rivayeti ile Kâtip Çelebi, Naima ve Peçevi'nin kayıtları dışında Uşakzade'nin Dhayl-i Shaqa-iq (Uşaqizade's Lebensbeschreibungen berhümter Gelehrten und Göttesmänner des Osmanischen Reiches im. 17. Jahrhundert, hg. von H.J. Kissling. Wiesbaden, Harrassowitz, 1965, fol. 25b-26a) ve Ali Emiri'nin Tedhkire-i shu ara-yi Amid'inde (Istanbul Hicri 1327, s. 20-2) bu olaya değinilmektedir.

9 M. Van Bruinessen ve E. Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir,* Leiden, Brill, 1988.

tüm Kürt bölgesine ve hatta ötesine yaymayı amaçlayan bir şeyh için önemli bir stratejik mevki haline getiriyordu.

Bir olasılık, Osmanlı topraklarına gelen Mahmud'a bir kardeşinin refakat ettiğidir. Ancak bu kardeşin ne ismi bellidir, ne de Diyarbakır'a ya da başka bir yere yerleşip yerleşmediği... Çocukları, daha sonra, hem tarikatı hem de aile soyağacını sürdürecek olan kardeşin kendisi şeyhin ya da giderek yayılan namıyla Aziz Mahmud'un üstünlüğü karşısında tümüyle gölgede kalmıştır. Başlangıçta iki kardeş de aile ününün getirdiği avantaja eşit ölçüde sahipti. Ne var ki Mahmud, birtakım nitelikleriyle çocukluğundan itibaren kendini göstermeye başladı. Uşakzade'ye göre daha göçten önce bile ilmin pek çok dalında yetkinleşmişti ve derin mistik aydınlanmaya ulaşmıştı. Ünü hızla Diyarbakır'dan ötelere yayıldı. Mürid sayısının 10 yıl içinde 400.000'e ulaştığı söyleniyordu. Etkisi bütün Kürdistan'a, hatta İran içlerine kadar ulaşmıştı. Tekkesi, saygılarını sunan komutanlar ve bölgesel valiler tarafından ziyaret edildi; Tebriz'den, Erzurum'dan, Revan'dan, Musul'dan, Ruha'dan (Urfa), Van'dan büyük tüccarlar cüppesinin eteğini öpmeye geldiler.[10] Diyarbakır şehrinde ve çevreleyen bölgelerdeki "bütün nüfus" onun müridiydi ve duyulan saygı öylesine büyüktü ki insanlar "Aziz'in başı üstüne"[11] yemin ediyorlardı.

Evliya, tasvirinde şeyhi hem sofistike, mistik öğretilerine saygı duyan yüksek sosyal çevrelerce himaye edilen bir aristokrat; hem de toplumun en aşağı tabakasından 40.000 korkusuz ve katı taraftarın koşulsuz itaatine sahip popüler bir lider olarak sunar.

Bütün bu taraftarların sadakati doğrudan Şeyh Mahmud'aydı; Mahmud, taraftarlara bir yapı ve örgütlenme getirebilecek önemli bir halifeler ağı kurmuş gibi görünmüyor. Urmiye'deki esas tekkeden ayrı olarak sadece Van'daki, Evliya tarafından bu Nakşibendî dalına yakıştırılmıştı. Kayıtlarda değinilen tek

---

10 Mustafa Naima, *Rawdat al-Husain fi thulaşat akhbar al-khafiqain III*, s. 385, 389 (referanslar, 3. baskıya yapılmıştır, İstanbul, Hicri 1281-3).

11 Ibid, s. 385.

halife de Van'dandı. Öteki kaynaklar Erzurum'daki iki halifeden ve daha sonra Bursa'ya taşınan birinden sözederler;[12] son olarak şeyh, yeğenlerinden birini halife olarak rütbelendirdi. Oğlu ve vârisi İsmail'in, halife olarak atandığı bilinmiyor. Şeyhlerin karizmalarını kurumlaştırmadaki başarısızlığı veya isteksizliği neden tarikatın bu dalının artık merkezde güçlü bir şeyh olmadığı zaman hızla dağıldığı ve hemen hemen ortadan kaybolduğunu açıklayan bir sebep olmalıdır. Buna rağmen Mahmud'un yaşamı boyunca bu, onun uzaktaki taraftarlarını seferber etme kudretine engel olmadı, tersine kıymetli bir vasıf olmuş olabilir.

Zamanın politik ve ekonomik koşulları şeyhin politik etkisine katkıda bulunmuş olmalıdır. Büyük Celali isyanları dönemi bitmişti, fakat imparatorluğun Doğu illerinin birçoğu karışıklık içerisindeydi. Merkezî hükümetin bölgedeki, veya gerçekte oradaki kendi idarî mekanizmalarının kontrolü oldukça yetersizdi ve bazen hiç yoktu. 1623'ten itibaren Osmanlı İmparatorluğu yeniden Safevilerle savaştaydı, Sultan IV. Murat'ın kendisi iki büyük Pers seferine komuta etti. Her ikisinde de kontrolü Safevilerden zorla aldığı 1635'te Yerivan ve 1638-39'da Bağdat seferleri... Bu seferler, özellikle Doğu illerinin köylüleri üzerinde ağır bir yük oluşturdu. Büyük orduları beslemek için ek vergiler konulmalıydı. İstenen büyük miktarlardaki buğday ve arpa; alışılmış, resmen belirlenmiş yıllık vergilerin ve yerel otoritenin köylülüğün mahvına sebep olarak aldığı her şeyin üstündeydi. Savaşın neden olduğu sıkıntı tanımlanamaz. Böyle bir ekonomik güvensizlik veya kötü durum sırasında, aynı 19. yüzyıl Kürdistanı'nda Nakşibendî şeyhlerinin olduğu gibi, Şeyh Mahmud'un etkisi de artmıştır. İran ile savaş, kendisi İran bölgesinden bir mülteci olan şeyh tarafından adamakıllı cisimlendirilen Kürtlerin, kendi Sünnî kimliklerinin farkına varmaları-

12 Naima, Vanlı Halife Kara Abdullah'tan şeyhin Diyarbakır'daki en güvenilir adamı olarak sözeder (ibid, s. 386); bir Türk silsilenamesi (aşağıdaki 32. nota bakın) Şeyh Hacı Muhammed Efendi ve Şeyh Karaman'ın Erzurum'daki halifeler olduğunu söyler ve Beliğ Aziz Mahmut'un asılmasından sonra Bursa'ya gelmiş bir Şeyh İbrahim'den sözeder.

nı kuvvetlendirmiş olmalıdır. Sosyal güvensizlikler; adaletsizliklerin düzeltilmesini isteyen, otoritelere karşı şikâyetlerde temsilci, çatışmalarda arabulucu arayan birçok insanın onun tekkesine yığınlar halinde gelmesine yolaçtı. Şeyhin bütün ziyaretçileri tekkede kaldıkları sürece bol bol doyuruldular ve bu durum hiç şüphesiz şeyhin itaatli, korkusuz, vahşi taraftarlar zümresinin çekirdeğini kurmakta bir araçtı.

Sultan Murat şeyhle ilk kez, şeyhin görünüşte yeraldığı Revan seferi sırasında karşılaştı. Varlığının sefere daha bir meşruluk kazandırması gibi, Şeyh Mahmud'un dinî konulardaki engin bilgisi de sultana yararlı olmuş olmalıdır. Şeyhe her yerde gösterilen büyük saygı, sultanı şeyhin ihtirasları hakkında daha o zaman endişelendirmiş olabilir. Naima'ya göre şeyh, çadırında kuşatılmış şehirden bir elçiyi bile kabul etmiş ve şehrin teslîminde yardımcı olan mektuplar yazmıştır. Sultan kızgınlığını saklamış ve şeyhe iltifatlar yağdırarak bir şükran gösterisi yapmıştır. Peçevi açıkça başka bir çatışma kaynağına işaret eder: "... Şeyhin babasının, kardeşinin veya kendisinin ciddi taraftarları olan Kürdistanlı birçok insan sultanın kızgınlığına neden olacak şekilde kalabalıklarla imparatorluk ordu kampına geldiler, şeyhin çadırını sordular ve *arazilerini verimsizleştiren etkiler hakkında şikâyetlerini ilettiler.*"[13]

Üç yıl sonra sultan sonraki Doğu seferine (Bağdat) başladığında, Şeyh Mahmud sultanı Halep'te karşılayan ve ona kıymetli armağanlar sunan Diyarbakırlı eşraf heyetinin başındaydı. Şeyh sultandan bu sefer için toplanacak olan bunaltıcı yükseklikteki ek vergilerin indirimini de istedi. Belki şeyh sultanı büyük zaferler kehanetiyle memnun ettiğinden, bu istek görünüşe göre kabul gördü.[14]

---

13 Peçevi, ibid II, s. 462, (italikler eklenmiştir).

14 Naima III, s. 386-7; Evliya, IV, 209a ve izleyen sayfalar. Evliya, Murat'ın şeyhin isteğini olumlu karşıladığını yazar; bu, sefer için istenen *avarid* vergilerinin kayıtlarında Diyarbakır vilayeti için iki ayrı miktardan sözedilmesi olgusuyla doğrulanmış görünmektedir. (Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,* İstanbul 1964 içinde tıpkıbasım.) Yüksek miktar asıl vergi, daha düşük olanı ise şeyhin isteği üzerine yapılan indirimin neticesi olabilir.

Şeyh Mahmud böylece iki kez bölgesinin insanlarının ekonomik zorluklarını sultanın fark etmesini sağladı; belki de politik istikrarla ilgili nedenlerle sultan kendisini şeyhin isteğini kabul etmek zorunda gördü. Bununla beraber Bağdat fethinde başarılı oldu ve bunu Safevilerle sınır sorununu çözen bir antlaşma yaparak tamamladı. Bu, onu şeyhin hüsnüniyetine daha az bağımlı yaptı. Dönüş yolunda Diyarbakır'dan geçerek şeyhi daha fazla hadise çıkarmadan astırdı – Doğu sorununun çözümünde gerekli bir "son" hareket.

Tarihçilerin hepsi şeyhin idamı için daha fazla neden göstermeye çalışırlar. Hepsince verilen bir neden şeyhin ismi verilmeyen bazı düşmanlarının, şeyhin bir isyan hazırladığını ve kendini Mehdi'liğe yükselteceğini sultana devamlı söylemiş olduklarıdır. Bütün o ekonomik şikâyetler bir isyanın işareti değil miydi? Şeyhin itaatkâr ve onun için ölmeye hazır, korkusuz, vahşi ve fakir insanlar arasındaki popülerliği, onu sonunda tehlikeli bir komutana dönüştürmeyecek miydi? Onun önünde irşad ile tatmin olmayacak ve saltanatın peşinde koşacak mutasavvıflar olduğu sultana hatırlatıldı. İlk Bağdat seferi sırasında sultanı alarma geçiren "Sakarya şeyhi"nin Mehdist isyanının anıları hâlâ tazeydi. O "şeyh" sadece ölen dinî liderinin yerine geçen bir dervişti, sonradan kendini Mehdi ilan etmiş ve bu iddianın bazı öteki dervişlerce kabul görmesini başarmıştı. Mehdi rakibini, şeyhinin atanmış vârisini öldürttü ve taraftarlarından oluşan bir topluluğu kendi kuramsal ihtilaflarını yerel ulemaya silah zoruyla kabul ettirmek için Eskişehir'e yolladı. Sultan Bağdat'a yürüyen ordudan birlikler gönderdiği zaman, Mehdi kendisini o kadar güçlendirmişti ki, bu birlikler bozguna uğratıldı. Kaba ve vahşi bir şekilde öldürülmek için Mehdi'nin sonunda yakalanması silah zoruyla değil, tuzakla mümkün olmuştur.[15] Eğer böyle önemsiz bir derviş bile böylesine büyük problemler yaratabilme yetisine sahipse, Mahmud gibi saygı gören ve ünlü bir adamın isyanı çok daha fazla tehlikeli olmaz mıydı?

---

15 "Sakarya Şeyhi"nin mehdici isyanı üzerine, bkz. Kâtib Çelebi, *Fezleke-i Tarih* II, s. 295-7; Naima III, s. 335-8.

Naima'nın anlattığına göre, şeyhin asılmasından sonra sultan, şeyhin niyetlerini göstermesi gereken silahlar ve hububat depolarına bakmaları için Mahmud'un muhteşem ikametgâhına adamlarını gönderdi. Hiçbir şey bulunamadı ve hünkâr şeyhin düşmanlarınca aldatıldığının farkına vararak hemen pişman oldu.[16]

Gerçekte ne oldursa olsun, olayların bu yorumu, insanlara (bir kez daha Evliya'ya göre, dudaklarında "Aaah, Urmiye şeyhi" kelimeleriyle ölen) sonraki sultana sadakatsizlik göstermeden Şeyh Mahmud üzerine sınırsız methiye düzme olanağı verdi.

Simya ve öteki hususiyetler

Hem Naima hem Evliya şeyhin asılmasıyla bağlantılı olarak onun simyadaki amatörlüğüne de değinirler. Hikâyeleri farklıdır, fakat burada beraber özetlenmek için yeteri kadar ilintilidirler. Gerçek simyacı, şeyhin kendisi değil, fakat onun himayesine sığınmış olan bir kadındır: Osmanlılardan bağımsızlığını elde etmek için tekrarlanan girişimleri yüzünden birkaç yıl önce (1635'te) asılmış olan Dürzî emîr Fakr ad-Din Ma'anoğlu'nun kızı. Güçlü ve akıllı bir yerel otorite olmasının yanı sıra, Fakir ad-Din genel ve özel bilimlerde (exoteric and esoteric sciences) iyice ustaydı[17] ve doğaüstü işlerle uğraşan bir kimse (occultist) olarak ün yapmıştı. Aile tutsak edildiğinde bu kız tek başına, erkek kılığına girerek kaçmış ve Diyarbakır'a ulaşmayı başarmıştı. Orada babasının simya bilgisini paylaştığını söyleyerek ve onun için etkileyici bir dönüştürüm (bakırı önce gümüşe ve en son altına) yaparak şeyhin teveccühlerini kazanmış.

---

16 Naima III, s. 391.

17 D'Avieux, Fahr ed-Din ile tanışmıştı; ve hayranlıkla şöyle yazar: "... pek çok lisana vakıftır, kimya ve astronomi ile uğraşır; fazlasiyle meraklıydı, resim, şiir ve müzik severdi ve gözü önünde çalışmaları için Avrupa'dan getirdiği bilginlere hatırı sayılır maaşlar verirdi..." (*Memoires* I, s. 364); Fahreddin Ma'anoğlu hakkında bkz., M. Chebli, *Fakhreddine II Maan, Prince du Liban* (1572-1635) (Fahreddin Maanoğlu, Lübnan Emiri), Beyrut, 1946; Adel İsmail, *Histoire du Liban*, II, (Lübnan Tarihi), Paris 1955.

Hikâyenin güvenilirliği hakkında şüphelerini belirten Naima'nın anlattığı versiyona göre şeyh, Sultan Murat'a bu altının bir örneğini hediye etti ve hazineyi bu ürünle doldurmayı önerdi (vergiler yerine mi?). Sultan Bağdat'a giderken ve daha fazla altın kullanmaya muktedirken, gerekli karışımları almak ve işi için simyacıya ödenmek üzere önemli miktardaki bir parayı Diyarbakır'da bıraktı ve memurlarından birini kızı yakından izlemekle görevlendirdi. Fakir ad-Din'in kızı, şehrin müzikseven genç adamlar topluluğunda, laboratuvarından çok daha fazla vakit geçiriyordu, sonuçta memur onu çalışmaya zorladığında, sadece adi sarımsı bir metal üretebildi. Memur bunu hemen Bağdat'a bildirdi, sultan Diyarbakır'a döndüğünde hemen kadını astırdı; suç ortağı olarak düşünülen şeyh onun kaderini paylaştı.[18] Evliya'nın rivayetinde, sultan şeyhin bir isyanı finanse etmek için altın yaptığı hakkında söylentiler duymuştu. Şeyhle konuşurken, simya konusunu açtı, meraklı ve şüpheciydi. Şeyh bu bilimde kesinlikle hakikat olduğu, fakat amacının genel olarak düşünüldüğü gibi dünyevi zenginlikler elde etmek olmadığı cevabını verdi. "Gerçek mutasavvıflar bu ilimle küçük altın tahıllar yaparlar; bunları yediklerinde uzun zaman normal yiyecekler olmadan durabilirler." Sultan bir gösteri istedi ve huzurunda hayret verici bir dönüştürüm yapan Fakir ad-Din'in kızı ile tanıştırıldı. Sultan Murat şeyhin onun için yaptığı ve onu bir bütün gün ve gece tok tutan üç küçük altın parçayı yedi. Dedikoduların bir kısmının doğru olduğunun (şeyh altın yapabiliyordu) farkına vardıktan sonra, öteki suçlamalarda da gerçek payının bulunabileceğini düşündü ve şeyhi öldürttü.[19]

Bu öyküler çarpıtılmış olsa bile, Şeyh Mahmud tarafından öğretilen fiilî inançlar ve uygulamaların çok az olan kanıtların-

18 Naima III, s. 387-9. Naima, bu öyküyü daha önceki bir vakayinüvisten, Şarih al-Manarzade'den aktarmış ve kendi şüphesini de belirtmiş; simyacının ve şeyhin buradaki davranışını inanılmaz bulmaktadır.

19 Evliya IV, 209a ve izleyen sayfalar. Bruinessen ve Boeschoten, *a.g.e.*'de tüm metin ve tercümesi yeralıyor. Evliya'nın kaynağı, sultanın silahtarı olarak o zaman orada bulunan ve şeyhe haylice hayran olan, amcası ve hâmisi Melek Ahmed Paşa'dır.

dan birini bize verirler. Şeyhe göre simyanın fiziksel bilimlerden biri olmayıp özel öğretilerin bir dalı veya safhası olduğu açıktır. Amaçlanan dönüştürmeler insanın maddi dünyaya bağımlılığını azaltmak içindir (Evliya'nın öyküsünde, yiyecek üzerine). Şeyhin altın yapmasıyla ilgili öykülerin kaynağı müridlerine vaazlarında simyasal süreç hakkında yeri geldikçe verdiği tavsiyeler olmuş olabilir. Şeyh, ruhun simyasının önemli bir yere sahip olduğu İbn al-Arabi metafiziğini mi öğretiyordu?[20] Kanıtlamak imkânsız, ama öyle görünüyor. İbn al-Arabi'nin çalışmaları –Evliya'nın başka bir yerde işaret ettiği gibi– önceki yüzyılda büyük şeyhülislâm Ebûssuud (Abû as-Su'ûd) tarafından İslâmdışı diye mahkûm edildi, fakat okunmaya ve çalışılmaya devam etti. Bitlis'in Kürt yöneticisine ait, Evliya'nın varlığında kamulaştırılmış olan kütüphanedeki değerli kitapların uzun listesi, Fütuhat ve Fuşuş ve bu çalışmalar üzerine tefsirlerin başlıklarını taşıyordu.[21] Eğitimli Kürtler arasında bu çalışmalara gözle görülür ciddi bir ilgi vardı.

İbn al-Arabi'nin metafiziğinin etkisi tevhid kelimesini ("Tanrı'nın Birliği'nin ifadesi") Evliya'nın sıklıkla kullanmasıyla ve onun çeşitli anlam farklılıkları üzerine kelime oyunlarıyla da ima edilmiş görünür. Teknik bir terim olarak bu kelime ilk başta zikr nafi ve itaatın, yani 'la ilahe illa'llah' kaidesinin, söylenmesine isnat eder. Evliya, şeyhin talebelerinin "tevhid u tadhkîr" ile uğraştıklarını söylediği zaman açık olarak bu kastedilmiştir. İkinci olarak, terim akide veya usul üd-dîn, İslâm öğretisinin temel bilgisi ile eşanlamlı kullanılabilir. Şeyhin medresesi iki konuyu öğretti, tasavvuf ve Tevhit[22] ve bunların ikincisi basitçe ortodoks teolojinin bu temel bilgisi olmuş olabilir. Bununla beraber terim İbn al-Arabi'nin vahdet ül-vücud'unu anlatmak için de kullanılmıştır.[23] Bunun gerçekte şeyh tarafından

20 *Fütuhat*'ın ilgili kısımları Stéphane Ruspali tarafından tercüme edildi: Muhiddin ibn Arabi, *L'Alchimie du bonheur parfait,* Paris, 1981.

21 Evliya IV, 275b ve izleyen sayfalar.

22 İbid, 201b.

23 H. L. Şuşud, *İslâm tasavvufunda Hâcegân hânedân,* İstanbul, 1958, s. 166; Tahsin Yazıcı, "Tevhid", *İslâm Ansiklopedisi.*

sunulan öğretiler olduğu şeyhin zaviyesindeki tasavvufi uygulamaları Evliya'nın Tevhid-i Fithâgôrâth-i Tevhîdi olarak vermesiyle daha fazla doğrulanır. Pisagor (Pythagoras), Osmanlı yazınında sadece müziğin bulunmasıyla değil, fakat çeşitli gizli bilimlerle de özdeşleştirilmiştir. Evliya çalışmasında ona birçok kez değinir, her zaman "Monist" veya "Panteist"ten başka bir anlama gelmeyen Tevhîdi sıfatıyla... Ben Evliya'nın dolaylı gözlemlerini, şeyhin Sûfizminin büyük Muhyi ad-Din ile ilişkili monist türde olduğu şeklinde yorumlama eğilimindeyim.

Uşakzade ve Naima'da da açıkça değinildiği gibi, Nakşibendîliğin bu dalının başka bir özelliği vardır: Zikr'i genelde olduğu gibi sessiz değil, fakat cehrî'dir, yüksek sesle söylenir. Evliya birçok kere "dinleyende mest, vecit ve kendinden geçme hallerine neden olan" bu okumaların olağanüstü, ziyadesiyle fazla güzelliğini anlatır. Diyarbakır'daki insanların çoğunun buna veya Gülşenî tarikatına (yerel olarak etkili öteki tarikat) dahil olması nedeniyle "mistik birliğin neşe dolu vecit halleri onları hiçbir zaman terk etmedi".[24]

Evliya hiçbir yerde açıkça söylemez, fakat rivayeti bu törenlerde müzik kullanıldığı intibasını taşır. Bu, Nakşibendîlikte oldukça seyrekti, fakat zikirlerine Evliya'ca Aziz Mahmud'un zaviyesindekilerle birlikte bir kez değinilen Gülşenîye'de yaygın uygulamaydı. Şeyhin ilk vârisleri oğlu İsmail ve torunu Ahmed, müziğin de tasavvufi uygulamalarda destekleyici eleman olarak kullanıldığı izlenimini veren bir şekilde, müzisyen ve besteci olarak yerel ünden çok daha fazlasını elde ettiler.

Böylece eğer benim yorumlarım doğruysa, Şeyh Aziz Mahmud ve hemen sonraki vârislerince temsil edilen Nakşibendîlik tarikatı, (orijinal Urmiye'den sonra, sonradan Urmevi olarak bilinen), Vahdet ül-vücud'un metafiziksel sistemine bağlanmış ve yüksek sesli zikir, şiir ve müzik kullanımıyla güçlü duyguları ve vecit halini teşvik etmiştir.

---

24 "... tevhidi ü tezkir-i Hvâcegân istimâ' eden yârân u ihvanı mest ü hayran u vâlih ü sergerdân eder." (Evliya, 201a ve izleyen s.) (...ehâli-yi Diyârbekir cümle tarik-i Hvâcegândan ve tarik-i Gülşenîden olmak ile zevk ü şevk ü tevhid vecdinden hâlî değillerdir." (Ibid, 208a ve izleyen sayfalar).

Bu bağlamlarda Urmevi dalı, yaygın olarak Nakşibendîlikle bağdaşık olan katılıktan sapmış görünür. Buna rağmen tarikatın şimdiki ayini müceddid Ahmed Sirhindi ve Mevlana Halid tarafından getirilmiş reformların çok fazla etkisi altındadır. Tarikatta yaygın olmuş fiili Müceddidi-öncesi uygulamalar hakkında çok az şey biliniyor. Şeyh Mahmud'un zamanında Müceddidi etkisi henüz bölgeye ulaşmamıştı; o, Sirhindi'nin bir çağdaşıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nakşibendî'nin, o dönemlerde tamamen kabul edilebilir bir metafizik öğreti olan *Vahdet-i Vücud*'u benimsemesi yüz elli yıl kadar önceye dayanır.[25] İmparatorluğun Safevilerle ve heterodoks mistik-politik hareketlerle kendi topraklarında cepheleşmeye başladığı süreçte, Nakşibendîler katı Ortodoks Sünnîliğin savunucuları rolündeydiler.[26] Müsamahasız şeyhülislâm Ebussu'ud (1545-1574) yalnızca Kızılbaşları ve başka Şiî aşırılıkları lânetleyen fetvalar vermekle kalmayıp, İbn al-Arabi'nin öğretilerini sapkın ilân ediyor, vecd içeren mistisizmin tüm biçimlerini de lânetliyordu. Onun zamanında müzik tamamen yasaklandı.

Bütün bu yasaklar genellikle sadece çiğnenirken kaale alındı. Yasaklanan uygulamaların öteki tarikatlarda sürdüğü bilinir ve Nakşibendîliğin İstanbul ve Bursa gibi yerlerde (Evliya'nın zamanında en önemli merkezleri) dayatılan hoşgörüsüz kurallara fiili olarak ne dereceye kadar uyduğu tahmin edilebilir. Diyarbakır'daki Urmevi dalı açık olarak uymadı. Evliya, adı geçen büyük şehirlerdeki Nakşibendîlerle olduğu kadar Mekke ve Kahire'dekilerle de bir tanışıklığa sahipti, fakat sadece Urmevi dalını emsalsiz bir şey olarak sunar. Seyahatleri esnasında katıldığı bütün zikir toplantılarında hiçbirisi onu Diyarbakır'ın Urmevi tekkesindekiler kadar etkilemiş gibi görünmemektedir.[27]

---

25 Kasim Kufralı, "Molla İlahi ve kendisinden sonraki Nakşibendîye muhiti", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, III (1949), s. 129-132.

26 İbid., s. 132-138.

27 *Seyahatname* birçok tekke betimlemesi içerir, fakat sadece tarikatın Kahire tekkesindeki Gülşenî ayinleri Urmevi Nakşibendîliğine gösterilen beğeninin benzerini elde edebilmiştir.

Urmevi dalının ruhanî soyu

Evliya bu Urmevi dalını öteki Nakşibendîlerden ad ile de ayırır. Bunu genellikle tarik-i Khwâjagân veya tarik-i Khwâjagân-i Nakşibendî olarak verirken, öteki dallar sadece Nakşibendî olarak geçer. Diyarbakır'dakinin yanı sıra Evliya, Van'da ve Urmiye dolaylarında bu dalın tekkelerini kaydetmiştir. Bu ikinci şehirde ve bölgede Şeyh Mahmud'un atalarından birçoğu bu tariki öğretmişti; Evliya bunların ikisine değinir, Koçağa Sultan ve Şuni (veya Şevri Sultan). Bunların ikincisi belirsizdir, fakat Evliya 1655'te de Urmiye'yi ziyareti vesilesiyle türbesini iyi yapılmış, Safevi yönetimine rağmen oldukça açık bir şekilde bir Nakşibendî tekkesi olarak kullanılır bulduğu Koçağa hakkında çok şey söylemiştir. İddiasına göre, Urmiye'nin nüfusunun çoğunluğu Sünnî Müslümanlardı ve ibadetlerini camilerde resmî Şiî imamlarının arkasında yerine getirmeyi reddetmişlerdi. Aralarında büyük âlimler yoktu, fakat birçoğu ciddi mutasavvıftı ve hepsi Koçağa Sultan tarafından öğretilen tarik-i Khwâjagân'ın taraftarıydı.

Evliya, bu ermişi içeren ilgi çekici bir mucizevi öyküyü de anlatır: Koçağa'nın ölümünden bir süre sonra müridlerinin başları, Şah Muhammed Khudâbanda altında yerel vali olan Kuncul Tokmak Ali Han ile belaya girdi. Han, yerel halkın Koçağa'nın kerametine inanışını kırmak için şeyhin vücudunu mezardan çıkarttırdı. Yıllardır gömülü olmasına karşın vücudun hiçbir çürüme işareti göstermediğini görerek (ilk mucize), hemen oracıkta büyük bir odun yığını kurdurdu. Yakma sırasında korkutucu sesler duyuldu ve ateş sonunda söndüğünde şeyhin küllerinin küçük bir çocuk şeklini aldığı görüldü. Hanın adamları korkuya kapılıp efendilerini lanetlediler. Dervişler şeyhin kalıntılarını aldılar, onları bir kefene sardılar, ikinci kez onun için cenaze namazı kıldılar ve gömdüler. Yakma yeri birkaç gün içerisinde mucizevi şekilde otlarla ve çiçeklerle bezendi. Şah Muhammed bu olayları duyduğunda Urmiye'ye geldi ve Tokmak Han'ın cezasını kendi verdi. Kafir han ve oğulları, mezardan çıkarma ve yakma izni veren fetvanın sahibi yerel kadı ve müftü, hana yardım etmiş bütün adamlarla birlikte şahın yaktırdığı bü-

yük bir ateşe atıldılar. Kendi hanının davranışını telafi etmek için şah, şeyhin türbesini onarttı ve onu parklar ve bahçelerle o kadar güzelleştirdi ki, Evliya onu Cennet'le kıyaslar.[28]

Bütün bunlar güya Evliya'nın ziyaretinden yaklaşık yetmiş yıl önce oldu ve öykü hiçbir yararlı tarihsel bilgilendirme içermez. Ne Alem-ârâ-yi Abbasi ne de Nikitine, Dihkar ve Maşkur[29] tarafından özetlenen yerel kayıtlar bu öykünün dayandırılabileceği herhangi bir olaydan bahsederler. Sünnîlere karşı daha dostça olduğu söylenen Muhammed Khudâbânda değil, kardeşi ve selefi II. Şah İsmail'di. Adı Kuncul Tokmak Ali Han'a benzeyen hiçbir Urmiye valisi bilinmez; bilinen aynı Tokmak lâkaplı az ya da çok çağdaşı han, 1578'de saldırdıklarında ve bölgeyi işgal ettiklerinde Osmanlılarla savaşmış olan Çukur-i Sa'd'ın Kafkasya bölgesindeki Kızılbaş komutanı Muhammed Han Ustâjlu'dur. Evliya, Urmiye'nin Sünnî karşıtı hanını Osmanlı işgalinin bu iyi bilinen hasmıyla karıştırmış olsa gerek.

Öyküye göre –fakat bu bile kesin değildir– Koçağa, Muhammed Khudâbânda'nın saltanatı (1577-88) sırasında veya daha önce ölmüştür. Bu yüzden, Şeyh Mahmud'un babasından çok büyükbabası olabilir. Uşakzade, Mahmud'un biyografisinde babasının tam adını Seyyid Ahmed Efendi olarak verirken, başka birinin silsilesinde bu Seyyid Muhammed olarak ortaya çıkar (39. nota bakın). Ne kökenleri hakkında ne de öğretmenlerinin kim olduğu hakkında daha fazla bilgi bulabiliriz. En detaylı kaynak yine, Koçağa'nın Urmiye'nin güneybatısında, ailenin birçok üyesinin gömülü olduğu[30] küçük bir kasabada doğduğunu, bir cami ve büyük bir saray yaptırdığı Urmiye'de yaşayıp hocalık yapmış olduğunu yazan Evliya'dır. Ruhani nesebi konusunda sadece spekülasyon yapılabilir.

---

28 Evliya IV, 296a-b ve izleyen sayfalar.

29 İskender Bey Türkmen, *'Âlam-ârâ-yi 'Abbâsî*, basıma hazırlayan Irâj Afshâr, Tahran Hicri 1350; B. Nikitine, "Les Afshars d'Urumieh" (Urmiye Afşarları), *Journal Asiatique*, 214, 1929, s. 67-13; 'A Dihqân, Sarzamin-i Zardasht: Ridâiya. Tahran, Hicri 1348; M. J. Mashkûr, *Nazari bi târikh-i Âdharbâijân*, Tahran, Hicri 1349.

30 Evliya, Dumbuli aşireti sınırlarındaki bu ilden geçmiştir ve yaygın olarak Koçağa Baba olarak adlandırıldığını yazar. Gerçek adı belirsizdir ve yerinin gösterimi çok yanlıştır (Evliya IV, 298a ve izleyen sayfalar).

Birçok olasılık olabilir. Fars Silsilename-yi Hacegan'ı, Khwaja Ubaid Allah'ın Azerbaycan'da bir miktar halifesi olduğuna değinir. Bunların hiçbirisi ruhanî çalışmalar bırakmış olarak bilinmiyor,[31] fakat teorik olarak Koçağa, *Silsilename* yazarınca bilinmeyen bu şeyhlerin birinden çıkan bir çizgiye dahil olmuş olabilir. Hamid Algar'ın benim dikkatimi çektiği daha muhtemel başka bir olasılık, Koçağa'nın zamanındaki Urmiye'de varolan başka bir silsile tarafından sunulur.[32] Bu, Khwaja Ahrar'dan bağımsız bir çizgi verir:

Baha'ad-Din Nakşbend
Ala'ad-Din Attâr
Nizam'ad-Din Khâmûsh
Sa'ad-Din Kâshgari
'Ala'ad-Din Mektebdâr

Şuni Allah Kuzekunani (Urmiye Gölü yakınında Tebriz'in batısında Kuzekunan'da doğmuş; Tebriz yakınında Baba Murid köyünde ölmüş, Hicri 929 / Miladi 1522-3'te).

Alican Badamyari (Tebriz'in güneybatısında bir köy olan Badamyar'da doğmuş; Halep yakınında ölmüştür, 957 / 1559-60'ta).

İlyas Badamyari (Safevilerden, yerleştiği ve Kürtler arasında taraftarlar kazandığı Urmiye'ye kaçmıştır; ölüm tarihine değinilmemiştir).

Muhammed Badamyari (Urmiye'de İlyas'a eşlik etmiş ve orada onun yerine geçmiştir).

Böylece anlaşılıyor ki Şeyh Muhammed Badamyari, bizim Koçağa ile aynı dönem civarında Urmiye'de itibar sahibi idi. Bu

---

31 Bunlardan biri, Kazvin'li Ali Kürdi Maktul, hiçbiri ruhanî çalışma yapmadan ölen altı önemli taraftara sahipti. Batı İran'da Khwaja Ahrar'ın öteki halifeleri şunlardı: Sirac ad-Din b. Khwaja Ömer (Hicri 891'de Tebriz'de öldü), Khwaja Muhammed Emin Bulgari (897 ve 902 arasında Tebriz'de öldü) ve Seyyid Nur ad-Din Abd al-Vahab (Safevilere karşı toplandıktan sonra 927'de öldü). Bunların hiçbirisi halife atamış olarak bilinmiyor (Hamid Algar, kişisel görüşme). Hamid Algar, "The Naqshbandi order: A preliminary survey of its history and significance (Nakşibendî tarikatı; tarihi ve önemi hakkında ön bir çalışma)", *Studia Islamica 44*, 1976, adlı eserle karşılaştırın, s. 123-152, özellikle 139-140.

32 *Silsilename-yi Khwâjagân-i Naqshbend*'in Türkçe tercümesinde (ve devamı), Hüsrev Paşa elyazmaları no 408, Süleymaniye, İstanbul. Hamit Algar'a silsilenin bu kopyası ve bağlantılı notlar için müteşekkirim.

yüzden Koçağa'nın mürşidi olmuş olabilir; ikisinin aynı kişi olması bile muhtemeldir.[33] Aradaki ilişki hiçbir şekilde kesin değildir; aynı şehirde iki bağımsız Nakşibendîlik çizgisinin varlığı olanaksız gibi gelebilir, fakat Urmiye'de durum böyle görünüyor. Evliya orada, görünüşte alakasız başka bir Nakşibendî şeyhinin, Bozâ Veli Sultan (veya Boz Ûli Sultan), türbesine de değinir.

Urmevi dalının ruhanî bağlantılarının başka bir göstergesi, Evliya'nın ona atfettiği isimde, tarik-i Hacegan'da (Boza Veli Sultan'ı sadece Nakşibendî olarak kaydeder) olabilir. O ismi her ikisi de güçlü Orta Asya bağlantılı iki başka örnekte kullanır. Cizre'de Şeyh Muhammed el-Ghaws'ın türbesinde bulunan bir tekkeyi ziyaret etti; al-Ghaws, muhtemelen "kutb olmasa bile tarik-i Hacegan-i Nakşbend'in büyük sultanı" *(kutbiyete kadem basmamış ulu sultanı)* olan al-Ghawth için bir yazım hatasıdır. Tekkenin sakinleri yöresel insanlar değil, esas olarak "Hintliler" ve Orta Asyalılardı (Hindi ve Özbeki ve Çağatayi ve Komuk kavmi).[34] Hacegan terimi bu durumda taraftarlarını Kürtler ve Azerîler arasından toplayan Urmevi dalıyla bir ilişkiye tekabül edemez. Orta Asya'ya ait çağrışım taşır görünmektedir. Aynı şey Kahire'deki başka bir tarik-i Hacegan tekkesi için de geçerlidir: Bütün sakinleri Özbeklerdi.[35] Tabii ki bu, Nakşibendîlik için Hacegan adını ustaların bu adla yaşamış ve hocalık etmiş olduğu bölgelerden ayrı tutmamak için akla yakındır. Orta Asyalı ve çağdaşı Batı Nakşibendîliği arasında fikirlerde ve uygulamalarda görünen bu farklılıklar Evliya'yı terimi uyarlamaya itmiş olabilir. Eğer benim tahminim doğruysa bu, Koçağa'nın ilişkisinin yukarıdaki Azerbaycani silsilelerden hiçbirisi ile değil, fakat doğrudan Orta Asyalı bir hocayla olduğunu ortaya koyabilecektir.

---

33 Ahmed ve Muhammed adları bazen tamamen birbiriyle değişebilir. Badamyar'ı varolan haritalarda bulmaya muktedir olamadım ve Evliya'nın "Kend-i Koçağa Baba" üzerine izlenimlerine istinaden, bu köylerin aynı olması imkânsızdır.

34 Evliya, IV, 386a, 387b ve izleyen sayfalar. Bu türbe hâlâ durur ve iyi korunmuştur, fakat yerel olarak Şeyh Muhammed hakkında hiçbir şey bilinmiyor (kişisel görüşme, Cizreli Şeyh Nurullah Varol).

35 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* X, s. 242 (baskı, İstanbul 1938).

Şeyh Aziz Mahmud sonrası Urmevi tariki

Kayıtların birçoğuna göre, Şeyh Aziz Mahmud'u, oğlu İsmail Çelebi izledi. Onunla 1655'te karşılaşmış olan Evliya tam adına değinmez, fakat o zaman itibarının babasınınki kadar yüksek olduğunu açıklar. Beklenebileceği gibi, İsmail Diyarbakırlı ulemadan İslâmî ilimlerde mükemmel bir eğitim aldı; fakat aynı zamanda usta bir şair, bestekâr ve müzisyendi, özellikle de son yetenekleriyle hâlâ hatırlanır.[36] Oğlu Ahmed sadece şeyhlik gömleğini değil, aynı zamanda babasının müziksel yeteneğini de miras aldı ve Sultan IV. Mehmet zamanının en iyi bestekârlarından biri oldu.[37]

Ahmed, Kürdistan'da aktif olduğuna dair kanıtlar bulduğumuz çizginin son şeyhiydi. Diyarbakır'daki tarik ya tamamen ortadan kalktı ya da önemini yitirdi. Buna rağmen, Urmevi tariki Bursa'da da bir süre daha devam etti. Buraya ilk olarak, Şeyh Mahmud'un halifelerinden biri olan İbrahim Efendi adlı bir kişi tarafından getirilmişti. Mürşidinin asılmasından sonra İbrahim'in batıya doğru seyahat ettiği söylenir; 1650'de Bursa'da ölmüştür.[38]

Başka bir Urmevi'nin de Bursa'ya yerleşmesi muhtemelen onun ölümünden bile öncedir: Şeyh Aziz Mahmud'un yeğeni "Açıkbaş" Mahmud. Bu kişi Diyarbakır'da doğmuştur; babası muhtemelen Şeyh Aziz Mahmud'un Peçevi'nin bahsettiği, fakat isimini vermediği kardeşidir.[39] Genç bir adam olarak Açıkbaş, hükümet hizmetinde laik bir kariyer yaptı ve Mardin'in Voyvoda'sı (vergileri toplamakla görevli vali) kademesine ulaştı. Bundan başka, Resmî kalemadıyla bir şair olarak biraz ün kazandı. Tasavvufi bir deneyimden sonra dünyevi işlerden vazgeçmeye karar verdi. Amcasıyla Sûfizm çalıştı ve sonunda

36 Ali Emiri, *a.g.e.*, s. 20-21; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır'lı Fikir ve Sanat Adamları*, cilt I, İstanbul, 1957, s. 145 adlı eserlerde İsmail'in biyografileri. Naima (*a.g.e.*, s. 386), Şeyh Mahmud'un kendi ölümünü gösteren bir rüyadan sonra İsmail'i vârisi olarak atadığını yazar.

37 Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 167-168.

38 İsmail Beliğ, *Güldeste-i Riyad-i İrfan*, İstanbul, tarih yok, s. 169-170.

39 Beliğ (*a.g.e.*, s. 154), Açıkbaş'ın tam adını "as-Sayyid Şeyh Mahmud Efendi b. as-Sayyid Âkhî Mahmud Efendi b. as-Sayyid Muhammed b. as-Sayyid Muhammed" olarak verir. Açıkbaş'ın babasının (Âkhi Mahmud) adında bir hata olabilir.

onun halifelerinden biri oldu. Şeyh Aziz Mahmud'un asılmasından sonra ilk olarak Kahire'ye ve oradan hemen çevresinde hızla büyüyen taraftarlar çemberi edindiği İstanbul'a giderek, o da Diyarbakır'ı terk etti. Zamanın güçlü büyükveziri (Köprülü Mehmet) ve şeyhülislâmının garezini üstüne çektiği bir hadiseden sonra, 1666'daki ölümüne kadar yaşayacağı Bursa'ya taşındı. Açıkbaş Mahmud, Ali Hamadi'nin iyi bilinen münacaatlar derlemesine bir sonuç yazdı ve aynı çalışma üzerine Acemce bir tefsiri tercüme etti.[40] Beliğ'e göre Bursa'da onu, hakkında kayda değer hiçbir şey bilinmeyen yeğeni Ahi Mahmud izledi ve o da kendisinden sonra çizginin gözden kaybolduğu oğlu Mustafa tarafından izlendi.[41]

Urmevi şeyhlerinin silsilevi-ruhanî şecereleri şöyle özetlenebilir:

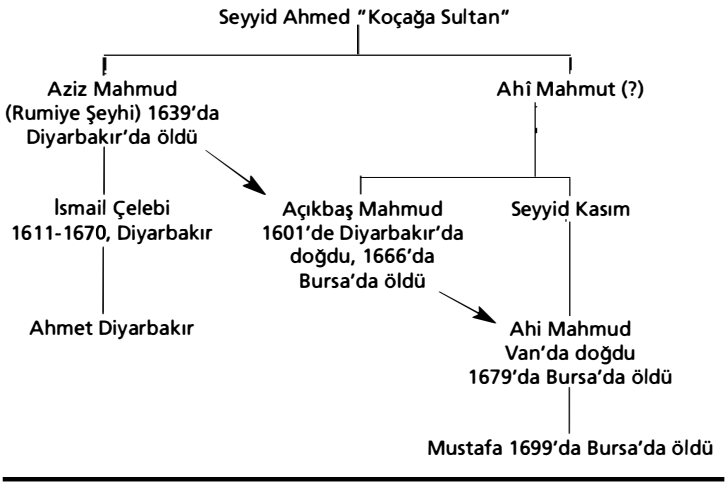

40 Açıkbaş Mahmud'un biyografileri: Beliğ, *a.g.e.*, s. 154-159; Emiri, *a.g.e.*, s. 381; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 145-147; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 14.

41 Beliğ, *a.g.e.*, s. 159-160; Kufralı, a.g.m., s. 148-151. Silsilename-yi Khwâjagân'ın (32. nota bakın) Türk tercümanı, Urmevi dalı üzerine başka yerlerde bulunan bilgilerle farklılık gösteren notlar eklemiştir. Ona göre, Diyarbakır'da Şeyh Mahmud sırasıyla oğlu Mustafa, yeğeni (sic!) İsmail ve başka bir oğlu, İbrahim tarafından izlenmiştir. Bu, kulaktan dolma bilgiye dayalı, oldukça çarpık bir rivayet gibi görünmektedir.

Urmevi dalı üzerine tesadüfi notlar içeren bir Türk silsilenamesi, Şeyh Mahmud'un iki halife (Şeyh Hacı Muhammed ve Şeyh Karaman) atamış olduğu Erzurum'da da bir çizgiye değinir. Sonraki, oğlu Ebu Bekir Efendi'yi; önceki üç yeğenini, Muhammed Emin Efendi, Saifi Çelebi ve Seyyid Ömer'i görevlendirmiştir.[42] İbrahim Hakkı Erzurumi'nin bir usta arayışı rivayetinden de edilebileceği gibi, 18. yüzyılın ilk başlarında Erzurum'da Nakşibendîliğin yok gibi görünmesi yüzünden, görünüşte bu çizgi de o zaman kaybolmuştur (aşağıya bakın).

Kürdistan'da öteki Nakşibendîler

Kürdistan'da Evliya tarafından kaydedilen altı Nakşibendî tekkesinden üçü Urmevi dalına aittir. Cizre'deki dördüncü tekkeye de değinilmiştir; burada Orta Asyalılar ve "Hintliler" (Afrikalıları dahil eden bir lâkap) ikamet etmektedir. Kalan iki tekke Malatya ve Bitlis'teydi. Evliya bunlara sadece "Nakşibendî" der, fakat başka bilgi eklemez. Bunların yerel insanlara hitap ettiği ve Urmevi'den ayrı bir ilişki çizgisine dahil olduklarını tahmin edebiliriz. Bunların yanında, muhtemelen Kürdistan'da belirsiz ilişkili başka küçük, göreceli olarak izole Nakşibendî grupları vardı. Bu grupların kökenleri, seyahat halindeki Sûfilerin geçici ziyaretlerine dayanmış olabilir. Örneğin 16. yüzyılın ilk yıllarında Şeyh Şun Allah Kuzakunani ve oğlu Abu Said Kürdistan'da birçok yıl geçirmiştir.

Şun Allah (adı yukarıdaki Azerbaycan silsilesinde de olan) Azerbaycan'da doğmuş, ya Khwaja Ahrar ya da Ala'ad-Din Mektebdar[43] tarafından Nakşibendîlik içerisinde görevlendiril-

42 Silsilename, Hamit Algar tarafından bana söylenildiği gibi, Diyarbakır üzerine gözlemlerdeki çarpıklık düşünülürse, Erzurum üzerine bu bilgi de kayıt konularak kabul edilebilir.

43 Ata'i'ye göre, Şun Allah, Jami ile birlikte Khwaja Ahrar'ın ayakları dibinde çalışmıştır (Nev'izade Ata'i, *Hadâ'iq al-haqâ'iq*, s. 207). Fakat genel olarak, Jami'nin yukarıdaki silsileye göre Şun Allah'ın da hocası olan Sa'd ad-Din Kaşgari ile çalışmaya başladığı söylenir. Baha'ad-Din sonrası ilk birkaç kuşağın ilişkilerinin kesin çizgisi üzerine silsileler birbirlerine ters düşerler. Bu, muhtemelen insanların genellikle birden fazla ustayla çalışması nedeniyledir.

mek üzere Doğu'ya seyahat etmiş ve tarikayı yıllarca öğrettiği Tebriz'e dönmüştür. Şehrin Şah İsmail'ce işgali Bitlis'e sığınmasına neden oldu, fakat sonra oğlu Abu Said'in doğduğu (1514) Azerbaycan'a döndü. Abu Said Azerbaycan seferi sırasında (1548) Türkiye'ye kaçtı; ilk olarak Diyarbakır'a yerleşti; ve oradan Halep ve İstanbul'a taşındı.[44] Bu iki şeyhin Kürdistan'da kalışları süresince halifeler atadıkları bilinmiyor, fakat en azından Kürt taraftarlarının varolduğu muhtemeldir.

Gezgin Orta Asyalı Nakşibendîlik Kürdistan'da daha büyük bir etkiye sahip olmuş olabilir. Mekke'ye giderken birçok Orta Asyalı Kürdistan'dan geçti ve bazıları orada hatırı sayılır bir zaman geçirdi. 1703'te doğmuş olan Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetname*'sinde, babasının ruhanî araştırmasında bu Orta Asyalılardan (Özbekler) ikisinin nasıl bir rol oynadıklarına değinir. Bunlardan biri, gezgin bir derviş, İbrahim Hakkı'nın babası Osman'ın misafiri olarak bütün bir kış geçirdi. Mistik ve özel öğretilere aç olan Osman kendi çevresinde mükemmel öğretmeni mürşid-i kâmili boş yere aramıştı ve gezgini misafir etmekten mutluydu. Sonunda Osman'a güneye, mürşidinin onu beklediği söylenen yere, seyahat etmesi talimatını veren geçici vaiz, kendince bir mürşid-i kâmil olan başka bir Özbek'ti. Bundan sonra Osman ünlü bir şeyh olan Molla Muhammed Arvasi'nin ikamet ettiği Bitlis'e gitmek için yola çıktı. Arvasiler, birçoğu 19. ve 20. yüzyılda göze çarpan (meşhur) Nakşibendîler olan, tanınmış bir ulema ve şeyhler ailesidir. Molla Muhammed, ailenin, Sûfi hoca olarak adının anıldığını gördüğümüz ilk üyesidir. Fakat Osman 1710'da Bitlis'e ulaştığında şeyh yeni ölmüştü, böylece araştırmasına devam etmek zorunda kaldı. Sonunda mürşid-i kâmilini İsmail Fakir Allah'ın şahsında Siirt yakınındaki Tillo'da buldu. Fakir Allah, Siirt yakınlarına yerleşmeden önce, Cizre'deki en başta gelen ulemadan birisi olan büyük-büyükbabası Molla Ali'nin oradaki üçüncü vârisiydi. Çok genç bir yaşta İbrahim Hakkı Tillo da babasına katıldı ve sonunda vâ-

44 Ata'i, *a.g.e.*, s. 207-208; Kufralı, a.g.m., s. 145.

risi olduğu şeyhin dizi dibinde çalıştı.[45]

Şimdiye kadar değinilen Nakşibendî şeyhlerinden hiçbirisi Kürt gibi görünmemektedir: Koçağa muhtemelen bir Azerî'ydi (veya bir Orta Asyalı), Muhammed al-Ghaws bir Orta Asyalı, Şun Allah bir Azerî, İsmail Fakir Allah da Arap soyundan... Muhammed Arvasi istisna olabilir: Bir seyyid olmasına rağmen, sonraki akrabaları gibi tamamen Kürtleşmiş olabilir. Eklemek ilginç olabilir, gerçekte Kürdistan dışında üyeliğe kabul edilmiş ve kendileri aktif olan birçok çağdaş ve hatta öncü Kürt Nakşibendî şeyhi vardı. Bu, tarikatın gerçekten uluslararası olan karakterini gösterir, fakat Kürdistan gibi bir aşiret toplumunda bir şeyhin sosyal ve politik rollerinin dışarıdan olup tanımları gereği hiçbir aşiretsel çatışmaya taraf olmayanlarca memnun edici surette icra edilebildiği gerçeğini de yansıtır.

"Göçmen" Kürt şeyhlerinin Khwaja Ahrar'ın taraftarı olan ve onun halifesi olarak yerleştiği Kazvin'de Safevilerce 1519'da asılan Ali Kürdi Mektul, Amadiya'dan bir Kürt'tür.[46] Bir başkası Nakşibendîliğe kabulünü Kudüs'te Şeyh Muhammed Zaman as-Sindî'den almış ve Şam'a yerleşmiş olan 1636-1637 Cizre doğumlu Mahmut b. Ebu Bekr el-Cezari'dir.[47] Fakat bunların en ilgi çekici ve en etkili olanları Medine'de yaşayan ve öğreticilik yapan Güney Kürdistanlı şeyhlerdi. Bunların en iyi bilinenleri İbrahim al-Kurani ve daha genç olup önemli derecede uluslararası etkiye sahip olan çağdaşı Muhammed b. Abd er-Resul Berzenci idi. İkincisi asıl olarak Ahmet Sirhindi'nin fikirlerini şiddetle eleştirmesiyle bilinir, ilki de Endonezya Sûfizmine olan etkisiyle.[48] Her ikisi de Güney Kürdistan'ın özel

45 Erzurumlu-Hasankaleli İbrahim Hakkı, *Marifetname* (Yeni Türkçe baskısı), 2. cilt, İstanbul 1975, s. 116-138. Âlim ve mutasavvıf İsmail Fakr Allah, en iyi Kadirî şeyhi olarak bilinir. *Marifetname*'deki burada özetlenmiş olan biyografiksel notlar, Nakşibendî yolunun, mürşid-i kâmilin de bu tarikatla bağlantılı olduğunu güçlü bir şekilde savunan, uzunca bir ifadesiyle takip edilir.

46 Khani, *a.g.e.*, s. 172-173.

47 Muhammed Halil al-Muradi, *Silk ad-durar fi a'yanq l-garn ath-thânî 'ashar,* Bulaq, Hicri 1291, IV, s. 126-127.

48 S. A. A. Rizvi, *A History of Sufism in India* (Hindistan'daki Sûfizmin bir Tarihi), II, Yeni Delhi, 1983, s. 338-340; A. H. Johns, *"al-Kurani"*, E. İ.2; J. Voll, "Mu-

bir bölgesi olan Şehrizor bölgesindendi ve hayatlarının çoğunu geçirdikleri Medine'de öteki birçok tarikatla birlikte Nakşibendîliğe kabul edildiler.

Şehrizor'un dinî özellikleri

Şehrizor âlimleri ve mutasavvıfları kültürel geçmişleri nedeniyle benimseme kararı aldıkları Sûfizmin özel bir dalı tarafından (İbn al-Arabi ve bazı önemli Hintlilerin kültürel birikimleri nedeniyle) cezbedilmiş olabilirler mi? Şehrizor uzun zamandan beri çeşitli mezheplerin ve gizemli geleneklerin ortaya çıktığı bir bölge olarak biliniyordu. Ehl-i Hak mezhebi (veya dini), Zerdûşti ve İsmailî elemanlarıyla bunlardan sadece bir tanesidir. Bölge, başka her yerde kaybolmuş olan inanışları ve dinî tutumları korumuş gibi görünür. Popüler din daha Eski İran'a ait birçok öğeyi içerir ve bu yüzyılda bile orada görünüşte çok ortodoks olan Nakşibendî geleneği içerisinde dahi en uç heterodoksilerin (kabul edilmiş doktrinlere aykırılık) yeniden ortaya çıktığına tanık olmaktayız.[49] Ehl-i Hak geçmişte, özellikle de İbrahim al-Kurani'nin dahil olduğu Guraniler arasında şimdi olduğundan çok daha geniş bir coğrafi dağılıma sahipti. Şehrizor'lu ulema, Şahab ed-Din Suhreverdi'nin İşraki metafiziğinin uzun zaman etkisi altında kalmış olabilir; Suhreverdi'nin başta gelen taraftarlarından biri Şems ed-Din Şahrezuri idi.[50]

Büyük ve saygın Berzenci ailesi, yedinci imam Musa Kazım'ın soyundan geldiklerini iddia eden Seyyitler, bölgede bulunan değişik mezhepler ve tarikatlar arasında bir bağ oluşturur. Bir aile rivayeti Ehl-i Hak dininin kurucusu olduğu kabul edilen Sultan Sahak'ın Seyyid İsa'nın on iki çocuğundan biri

---

hammed Hayya al-Sindi and Muhammed ibn 'Abd al Wahhab: An analysis of an intellectual group in eighteenth-century Madina", *BSOAS* 38, 1975, s. 32-39.

49 Mesela Nakşibendî Şeyhi Sargalu'lu Abd al-Karim tarafından kurulmuş Hakka mezhebi. Bakınız: Bruinessen, *a.g.e.*, s. 314; M. R. Tâwakkuli, *Tarikh-i tasawwuf dar Kurdistân*, Tahran, tarih yok, s. 233-234; Mustafa 'Askari, *Bizûtnawa-i "Haqa"*, Bağdat, 1983.

50 A. A. Adıvar, "Işrakiyun", *İslâm Ansiklopedisi*.

olduğunu söyleyerek, Ali Hamadani'nin oğlu ve Muhammed Nurbakş'ın kardeşi olan ilk ataları Seyyid İsa'nın buraya yerleştiğini gösterir.[51] Rivayete göre, 17. yüzyıla kadar aile Nurbakşiliğe bağlıydı; şimdiki bütün Berzencilerin soyundan geldiği Baba Resul (1646'da öldü) Halvetiye'nin bir dalı olan Alaviliğe döndü. Adı geçen Muhammed b. Abd ar-Resul onun oğullarından biriydi; Medine'de Nakşibendîliğe ve birçok başka tarikata girmişti. Ailenin Şehrizor'da kalmış olan üyelerinden birçoğu sonradan Kadirî oldu, fakat onların öğrettiği ayinler başka yerlerdeki Kadirîlerden farklıdır. Vecd halinde zikir, ağır davul ritimleri ve yaralıların kendilerine eziyet etmeleri gibi Rufailiğe özgüler de dahil olmak üzere değişik tarikatlara ait öğelerin eklektik bir bileşimi olan bu ayinler en dikkate değer yanlarıdır. Silsilelerinin sadece Abd-al Kadir'in adını değil, Ahmed Rüfai, Ahmed Bedevi ve İbrahim Dasuki'ninkileri de içermesi anlamlıdır. Bu aileye mensup olan birçok Kadirî şeyhi daha sonraları Nakşibendî, hatta birisi Hıristiyan oldu.[52]

16. ve 17. yüzyılda Şehrizor'un okumuş adamları arasında dolaşan felsefi ve metafizikî fikirlerin neler olduğunu tam bir kesinlikle bilmek imkânsızdır, fakat başka her yerde heretik sayılmış fikirlere açıkça bir ilgi ve hoşgörü vardı. İbrahim al-Kurani'nin ve Muhammed b. Abdür-Resul Berzenci'nin İbn el-Arabi'yi hararetle savunmaları ve aynı zamanda birçok tarikatı öğretmeleri ve üzerinde çalışmaları doğdukları bölgedeki yaygın tutuma uygun düşmüş olabilir. Ve aynı sırada bu, benzer mistik geleneklere ve hoşgörüye sahip bir kültürden gelen Endonezyalıların İbrahim'i cezbetmesinin nedenlerinden biri olsa gerek.

Bu dinî-tasavvufî akımlardan en azından bir tanesi, Ali Hamadani ve Muhammed Nurbakş tarafından temsil edileni, Kuzey Kürdistan'da da görünmektedir. Kendisini Mehdi olarak

---

51 Edmonds, *a.g.e.*, s. 68; Tawakkuli, *a.g.e.*, s. 133-134. Eğer bu aile ilişkilerini ruhanî değil de şeceresel alırsak, iddialar çok daha doğru olabilir. Adı geçen bu kişiler aynı çağdandı ve gerçekte Nurbekşh Ali Hamadani'nin halifesi Ishâk al-Khutlânî'nin bir taraftarıydı.

52 Bu aile üzerine, bakınız: Edmonds, *a.g.e.*, s. 68-76; Tawakkuli, *a.g.e.*, s. 133-157; Bruinessen, *a.g.e.*, s. 267-275, 341-345.

ilan ettiği ilk başarısız girişiminden ve sonunda Şahruk tarafından yakalanmasından sonra Nurbakş Irak'a gitti ve tekrar Şahruk tarafından tutsak edilinceye kadar halife olarak tanındığı ve kendi adına para bastırttığı Güney Kürdistan'a yerleşti.[53] Nurbakş'ın halifelerinden biri tüm Kürdistan'da olağanüstü bir saygı duyulan Bitlisli Kürt Şeyh Hüsam ed-Din'di. Hüsam ed-Din'in Kürt emirler arasındaki konumu nedeniyledir ki oğlu, ünlü diplomat ve tarihçi İdris Bitlisi, bu emirleri Safevilere karşı Osmanlı davasında biraraya getirmeyi başardı – ki bu onların aralarındaki sürekli düşmanlık ve karşılıklı güvensizliği bir yana bıraktıkları birkaç durumdan biridir.[54]

Ne Nurbakş ve Ali Hamadani'nin tasavvufî öğretilerinin neler olduğu, ne de bunların büyük kısmının daha sonraki Kürt tasavvufuyla nasıl yeniden bulunabildiği pek açık değildir, fakat en azından isimleri geniş ölçüde saygın kalmıştır. Ali Hamadani'nin dualar ve münacaatlar derlemesi Avrad-i Fathiye, daha önce de değinildiği gibi, Şeyh "Açıkbaş" Mahmud bunlar hakkında bir tefsiri çevirdiğinden ve bir sonuç yazdığından, 17. yüzyılda yaygın olarak kullanımda kalmış olmalıdır. Açıkbaş bu Awrad'ın genel olarak Türk Nakşibendî çevrelerindeki sonraki popülerliğinin de müsebbibi olabilir mi? Son olarak 19. yüzyıl başlarında, bu makalenin girişinde de değinilmiş olan Bitlisli İbrahim Ruşdi, risalesinin büyük bir bölümünü Ali Hamadani'nin bir kasidesine tahsis etmiştir.[55]

Sonuç

Kürdistan'da Nakşibendîliğin varlığı en azından 17. yüzyılın başlangıcından itibaren ispat edilebilir ve 16. yüzyıl ortaları

---

53 D. J. Morgolisvth, *"Nurbakhshiya"*, E.I. (Nur Allâh Shustrari'nin *Majâlis al-mu*'min adlı eserindeki biyografik notlara istinaden).

54 Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, I, s. 58; III, s. 6-8. İdrisi Bitlisi'nin Osmanlı sultanı 3. Selim için Kürdistan'ı seferber etmede oynadığı rol bütün standart tarihçilerce önemsenir.

55 İbrahim Rüşdi Bitlisi, Irshâd ar-Râshîdin, *Hs. Or.* Ekim 828. Staatsbibliothek, Berlin.

kadar erken bir tarihte Azerî Şeyh Şun Allah ve Orta Asyalı seyyah Nakşibendîlerin faaliyetlerine dayanan küçük, izole Nakşibendî grupları var gibidir. Bu ilk dönemde Kürdistanlı Nakşibendîler ile İstanbul ve civarında kurulmuş olan tarikat kollarıyla hiçbir bağlantı bulunamamıştır; yönelimleri sadece Doğu'ya olmuş gibidir. 17. ve 18. yüzyıl esnasında Kürdistan'daki değişik kolların hiçbirisi uzun yaşamış gibi görünmüyor; kökenleri belirsiz kalmış ve birkaç kuşaktan sonra tekrar ortadan kaybolmuşlardır. Nakşibendîlik, 19. yüzyıl Kürdistanı'nda olduğu gibi, sabit bir sosyal ve politik kuruma dönüşmedi. Dahası, bu dönemde Kürdistan'daki Nakşibendîlerin hemen hemen hiçbiri güncel doktrinlere ışık tutabilecek hiçbir yazılı belge bırakmadı; İbrahim al-Kurani ve Medine'deki vârisleri ve İbrahim Hakkı Erzurumi istisnadır. Bu Nakşibendîlerin tek politik öneme sahip olan Diyarbakır'daki "Rumiye Şeyhi" Şeyh Aziz Mahmut'tu. Onun çıkışına yardımcı olan faktörler arasında zamanın politik koşulları aslidir.

16. yüzyıl sonlarının büyük sosyal isyanları (Celali İsyanları) sırasında önemli derecede zayıflayan Doğu illerinin, merkezî hükümetçe kontrolü, Osmanlıların 17. yüzyıl başında Safevilere mağlup olmalarıyla çok daha fazla zayıfladı. Yaklaşık 1575'ten 1639'a kadar iki imparatorluk arasındaki sonu gelmez savaş hali dinî uyanış ve duyguları güçlendirmiş olmalıdır.

Safevilerce işgal edilen bölgeden bir göçmen olarak Şeyh bu insanların kendileriyle özdeşleştirebilecekleri bir lider pozisyonu için en uygun adamdı: İlginçtir şeyh, Bitlis'te ve Cizre'de olduğu gibi tartışılmaz güçlü bir politik önderliğin varolduğu otonom Kürt prensliklerinden birinde yerleşmeyip Diyarbakır'a, Osmanlı doğusunun en önemli askerî ve idarî merkezine yerleşti. Savaş döneminde bütün Kürdistan'da büyüyen politik etkisi Safevilere karşı olan mücadelede yardımcı olabileceği nedeniyle Osmanlılarca hoşgörüyle karşılandığı gibi aynı zamanda teşvik edildi. Safevi tehlikesi bir barış ve sınır anlaşmasıyla geçiştirilir geçiştirilmez, şeyhin artık yararı kalmamıştı ve büyük etkisi doğrudan hükümet kontrolüne bir engeldi.

Savaş bitmeden vergi hafifletmedeki ısrarı ve aşağı sınıflar üzerindeki hâkimiyeti yakın dönem politik ihtirasları olduğunun göstergeleri olarak görülebilirdi; bu nedenle idam edildi.

Şeyhin kendisini Mehdi'liğe yükseltme niyetinde olduğu suçlamaları (tarihçilerin söylediği) şeyhin kendi planlarından çok kitleler arasındaki politik atmosfere ilişkin bir şeyler ifade edebilir. O çağa ait kaynakların toplumun aşağı katmanları arasındaki sosyal ve politik koşullar hakkında ne kadar az şey söylüyor olmaları, hoşnutsuzluk ve huzursuzluğun hayli yüksek olduğunun işaretidir.

Şeyh Mahmud'un asılmasından yirmi beş yıl sonra, Musul'un kuzeyinde Amediye'de bir başka şeyh kendisini gerçekten Mehdi ilan etti. Mehdi kısa bir zamanda büyük bir taraftar edindiğinden Mesihe ilişkin beklentiler çok yaygın olmalıydı ve isyan çok fazla kan dökülerek bastırılabildi.[56]

"The Naqshbandi order in 17th-century Kurdistan",
Marc Gaborieau, Alexandre Popovic & Thierry Zarcone (eds),
Naqshbandis: cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman'ın içinde
(İstanbul-Paris: Editions Isis, 1990), s. 337-360.

ÇEVİREN *BÜLENT KIRAÇ*

56 Silahdar Fındıklı Muhammed Aga, *Silahdâr târikhî*, I., İstanbul 1928, s. 434. Şeyh Muhammed b. Seyyid 'Abd Allah adlı bu Mehdi'nin hangi tarikat ile bağlantılı olduğu açık değildir. Belki daha fazla bilgi, Seyyid Yâsin b. Ahmad al-Husainî al-Khâtib al-Jazari adlı birinin Mehdi'nin iddiaları üzerine ne düşünülmesi gerektiği sorularına Medine'deki Kürt mutasavvıf ve âlim İbrahim al-Kurani'nin yanıt niteliğindeki mektubunda bulunabilir: Al-maslak al-qarib ila su'âlât al-habib, Berl. 2732. Bu mektuba değinen Brockelmann (GAL, II, 386) ilk olarak 1075/1664 yılında ortaya çıkan Mehdi'nin o zaman 12 yaşında bir Kürt çocuğu olduğunu ve birçok taraftar bulduğunu yazar. Sonunda Musul valisince yakalanmış ve ölümüne dek tutsak kalacağı İstanbul'a gönderilmiştir.

KÜRTLER ARASINDA BİR SİYASÎ PROTESTO ARACI OLARAK NAKŞİBENDÎ TARİKATI

(Endonezya üzerine karşılaştırmalı bazı notlarla)

İran'da yeni kurulan İslâmî rejim karşıtları ile taraftarları arasında mücadelenin sürmekte olduğu 1980 yazında İran Kürdistan'ına yaptığım bir ziyarette, Nakşibendî tarikatının yeniden siyasî bir rol üstlendiğini gördüm. Güney Kürdistan'ın belki de en etkili Nakşibendî şeyhi, yaşlı ve saygıdeğer (ya da bazılarına göre işe yaramaz) Tawêla'lı Şeyh Osman Nakşibendî[1] yeniden siyasete girmiş ve kendi askerî örgütünü kurmuştu.

Şah rejiminin 1979 Şubat'ında yıkılmasının ardından değişik eğilimlerde pek çok siyasî örgüt ortaya çıkarak, eskiden orduya, polise ya da jandarmaya ait olan silahların bir bölümünü ele geçirmişti. Yeni İslâmî rejim, merkez eyaletlerde denetimi ele geçirdiği zaman pek çok karşıt grup Batı İran'da otonomi kavgası veren Kürt örgütlerinin denetimindeki Kürt dağlarına sığındı. Merkezî hükümet bu asilere karşı askerî birlikler gönderdiyse de, bu birlikler birkaç kasaba ile anayolu denetleyebilmenin ötesinde (kimi zaman bunu da başaramadılar) bir başarı gösteremediler. Bölge oldukça karışıktı; denetimi bir gruptan diğerine sürekli el değiştiriyordu. Silahlı

1 Şeyh Osman ve Güney Kürdistan'daki etkisi için, bkz. Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and the State: On the Social and Political Organisation of Kurdistan,* doktora tezi, Utrecht 1978, IV. Bölüm.

gruplar sürekli değişen ittifaklar kuruyor ve diğerleriyle savaşıyorlardı. Bunlar arasında, farklı siyasî inançlara bağlı Kürt milliyetçilerini geniş bir yelpazede yeralan sol kanat siyasal grupları, şahın ordusundan arta kalanları, aşiret reisleri ya da yerel dinî liderlerin çevresinde toplananları, devrim muhafızlarını (pasdaran: yani rejimin paramiliter birimleri) ordu birlikleri ile İslâmî hükümetin yerel savunucularını bulmak mümkündü.

Silahlı grupların oluşturduğu bu çok renkli mozaiğe en son katılan Şeyh Osman'ın inanmış taraftarları arasından devşirilmiş ve şeyhin oğlu Dr. Madih'in kumanda ettiği gerçek derviş ordusuydu. Yaşlı şeyh Irak'a kaçmıştı; ve o dönemde Irak, İran devrimine düşman olan herkese kapılarını severek açmıştı.

Şeyh Osman'ın devrimleri sevmemesi için geçerli nedenleri vardı. Kürdistan'ın Irak tarafında doğmuş, büyümüş ve bir başka devrim nedeniyle ülkesinden kaçmak zorunda kalmıştı. Irak'ta 1958 "Devrim"inden hemen sonra Komünist Parti militanları tarafından kışkırtılan ve Abdülkerim Kasım hükümetince desteklenen topraksız köylüler, uzun süredir kendilerini sömüren toprak ağalarını kovmuşlardı. Şeyh Osman'ın ermiş olma niteliği onu köylülerin hışmından korumaya yetmemişti. O da topraklarını terk etmek zorunda kalmış, birkaç yandaşıyla birlikte İran'da ailesinin her zaman etkili olduğu bir bölgeye sığınmıştı. Şah, şeyhe kapısını açmış, ona bazı ayrıcalıklar tanımış, şeyh de karşılıklı çıkarları doğrultusunda, saray ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermişti. Elde ettiği siyasî korunma şeyhin etkinliğini artırmasına yaramıştı. Örneğin, hükümet yetkililerini etkileyerek taraftarlarının çıkarlarını başarılı bir şekilde koruyor ve ayrıca farklı himaye biçimleri oluşturuyordu. Köyü, Kürdistan'ın içlerinden, İran'daki Sünnîler arasından (özellikle Türkmenler) ve Arap ülkelerinden gelen müridlerce sık sık ziyaret ediliyordu. Bununla birlikte, en yakın ve en sadık taraftarlarının hemen tümü Güney Kürdistan'ın dağlık bir bölgesi olan ve İran-Irak sınırının her iki yakasında uzanan Havraman'dan geliyordu. Güçlü kuvvetli

dağlılar olan Havramanlı aşiret üyeleri, gerilla savaşlarındaki üstünlükleri ile tanınırlar. Birkaç kuşak boyunca Şeyh Osman ve ataları Havramiler arasında güçlü bir dinî otorite olagelmişlerdi ve Havramilerin önemli bir bölümü Nakşibendî tarikatına bağlıydı. Şeyh de ordusunu genellikle Havramilerden devşirmişti.

Tahmin edilebileceği gibi, şeyhin Sipahi Rızgari "Özgürlük Ordusu" olarak adlandırılan ordusu, öncelikle savunma amaçlıdır. Şah ve saray ile kurmuş olduğu yakın ilişkiler nedeniyle yeni rejimden anlayış ve iyi niyet bekleyemezdi. Aynı bölgede etkinliği olan ve şahla yakın ilişkiler kurmuş bulunan bir başka Kürt lideri Tahran'da asılmıştı. Şeyh, benzer bir sonun kendisini de beklediğinin farkındaydı. Üstelik Nakşibendî tarikatı, özellikle de Şeyh Osman'ın dahil olduğu Kürt kolu, her zaman Şiî karşıtı olagelmişti. Birçok dindar Kürt, yeni rejimi İslâm değil bir Şiî hükümeti olarak görüyordu. Bunun da ötesinde Kürdistan topraklarının tümü tek bir siyasî gücün denetiminde değildi. Bölgede bir çeşit savaş ağaları düzeni hâkimdi, şeyh bölgedeki nüfuzunu kaybetmek istemiyorsa daha önce de başka Kürt şeyhlerinin yaptığını yapmak ve gücünü silahla korumak zorunda olduğunu anlamıştı. Son olarak, devrimden sonra sığındığı Irak hükümeti şeyhi, Humeyni rejimine karşı silahlanması için teşvik etmiş ve Sipahi Rızgari'nin silahlarının çoğu Irak tarafından sağlanmıştı.

Kuruluşunun ilk aylarında Sipahi Rızgari, devrim muhafızlarıyla (pasdaran) Havraman ve çevresinde birkaç çatışmaya girdi. Ancak kısa bir süre sonra şeyhin adamları kendilerini bir başka Kürt örgütle, sol eğilimli Komala ile savaşır buldular. Komala'nın en önemli üslerinden biri şeyhin nüfuz alanı ile çakışıyordu. Şeyh diğer özelliklerinin yanı sıra zengin bir toprak ağasıydı da ve Komala topraksız köylüler ile birlikte toprak ağalarına ve aşiret reislerine karşı toprak işgalleri ve ayaklanmalar düzenliyordu. Komala, şeyhi sınıf düşmanı olarak görüyor ve ordusunun kendi nüfuz alanında bulunmasını hoş karşılamıyordu. Komala rejim aleyhtarı Kürt örgütlerinin birlik olmasından ziyade sınıf mücadelesine öncelik tanıdığı-

nı açıkça ortaya koymuştu. Öte yandan Sipahi Rızgari de Komala'yı dinsiz komünistler olarak algılıyor, "ne de olsa" Müslüman olan devrim muhafızlarını daha az tehlikeli görüyordu. Kumandanlarından, Şeyh Osman'ın halefi Muhammed Ziya Nakşibendî, Komala ve pasdaran arasında sıkışıp kalmaktan korkarak pasdarana işbirliği önerdi.[2] Bunu takip eden aylarda Sipahi Rızgari birimleri Komala ve diğer Kürt gruplarla, İslâmî rejim güçleriyle olduğundan daha sık ve daha fazla çatıştı.

Şeyh Osman'ın ifadesine göre,[3] Sipahi Rızgari varoluşunun ilk yılında bin silahlı adamdan oluşuyordu ve bunların çoğu Havrami idi. Bu sayı sonraki yıllarda giderek azaldı. Komala ve İran Kürdistan Demokrat Partisi (İKDP), merkezî hükümetle girdikleri mücadelede, hem örgütlerini sağlamlaştırmada hem de Kürdistan'ın büyük bir bölümünü kontrol altına almada daha başarılı oldular. 1980 öncesinde, hiçbir siyasî örgütün tutunamadığı Havraman'da bile kitlesel temel oluşturdular. Şeyhin adamlarının İran'a silahlı müfrezeler göndermek üzere üs olarak kullandıkları Havraman'ın Irak bölümünde, Irak Kürtlerinin bir örgütü, Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ile sorunlar çıktı. KYB Bağdat hükümetine karşı ayaklanmış silahlı bir örgüttü ve şeyhin bu rejimle işbirliği içinde olmasına karşıydı. Üstelik Sipahi Rızgari'yi Humeyni'nin güçlerine karşı savaşacağı yerde diğer Kürtlerle savaştığı için de suçluyordu. Üst üste yaptığı saldırılarla Sipahi Rızgari'nin ikmal yollarını kesti. Tüm bu gelişmeler ve sürdürülen siyasî propagandalar sonucunda Havramiler bile Şeyh Osman bayrağı altında savaşma heveslerini yitirdiler. Üstelik şeyhin yeterince işe yaramadığını düşünen Irak hükümeti de dostça davranışlarını kesmişti. Sonuçta Şeyh 1982 sonbaharında Irak'ı terk etti. Batı Avrupa'yı ve pek çok müridinin bulunduğu Türkiye'yi kapsayan bir tura

---

2 Günlük *Inqilab-ı Islami*, 27 Mordad 1357 (18 Ağustos 1980); haftalık *Khabarnama-yi Komala*, no. 69, 31 Mordad 1357 (22 Ağustos 1980).

3 Şeyhin 1982 sonbaharında Paris'e ziyareti sırasında, arkadaşım Halkawt Hakim tarafından yapılan röportaj.

çıktı. Gezinin sonunda Mekke ya da Medine'ye yerleşmeyi amaçlıyordu. Oğlu Madih Kürdistan'da kaldı, ne var ki Sipahi Rızgari'nin bir daha ismi bile duyulmadı.

Göründüğü kadarıyla Şeyh Osman'ın siyasî başarısızlığı Güney Kürdistan'daki geleneksel etkinliğini yitirmesine mal olmuştu. İlerde bu görüntünün aldatıcı olduğu ortaya çıkabilir, ne var ki şimdilik durum, Güney Kürdistan'da Nakşibendî tarikatının örgütsel gücünün son Kürt Derviş Ordusu Sipahi Rızgari ile birlikte tamamen sona erdiği yolundadır. Sipahi Rızgari'nin ortaya çıkış nedeni olan savaş durumu ve hızlı toplumsal değişim, aynı zamanda, geleneksel bağlılıkların çözülmesini hızlandırmıştır. Şeyh Osman'ın bir ordu kurma ve kendisini savaş ağası ilan etme çabaları bu ve önceki yüzyılda Kürdistan'da rastlanan gelişmelerin biraz zayıf ve belki de son tekrarıydı. Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Kürt ve özellikle Nakşibendî tarikatı şeyhleri Kürtlerin yüzeydeki en etkili ve en güçlü siyasî liderleriydi. İlk büyük milliyetçi Kürt ayaklanmaları, şeyhler tarafından yönlendirilmişti. Son elli yıl içinde dinî liderlerin siyasî güçlerinde önemli bir azalma görülmüştür. Gene de 1960-1970'lerde Irak Kürt hareketinin iki rakip lideri olan, Molla Mustafa Barzani ve Celal Talabani'nin çok eski şeyh ailelerinden geliyor olmaları bir rastlantı değildir.

Tarikat ve siyasî ayaklanma: 1880-1925

1880'de bir Kürt Nakşibendî şeyhi olan Nehri'li Ubeydullah bugün Türkiye'nin en güneydoğu ucunu oluşturan bölgede ayaklandı. Her biri otoritesini kabul etmiş değişik aşiretlerden kurulu bir ordunun başında İran'a girdi ve İran'daki Kürt yerleşim merkezlerini ele geçirdi. Yöre halkı kendisini büyük bir heyecanla destekledi. Görünürde ayaklanma acımasız İranlı vergi toplayıcılarına ve İran bürokrasisinin bölgedeki kötü yönetimine karşıydı. Ne var ki, mektuplarından da anlaşıldığı gibi, gerçek amacı Osmanlı ve İran imparatorlukları arasında bağımsız bir Kürt devleti kurmaktı. Sonuçta şeyh, İran ordusuna yenildi, sınırı geçtiğinde de Osmanlı birlikleri tarafından

yakalandı ve sürgüne gönderildi.[4] Bu, milliyetçi karakter taşıyan ilk Kürt isyanıydı. Bu hareket yenilgiye uğramasına rağmen, ayrı bir Kürt devleti kurma isteği devam etti ve daha sonraki yıllarda görülen yerel bazda ya da geniş ölçekli Kürt ayaklanmalarında milliyetçilik ağır bastı. Ayaklanmaların hemen hemen tümü şeyhler, çoğunlukla da Nakşibendî şeyhleri, tarafından yönlendirildi. Bu tarzdaki son ayaklanma 1925'te, yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleşti.

Kürtler ve Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan son topraklar üzerinde İslâm bayrağı altında birleşerek bağımsızlık savaşına girişmişlerdi. Askerî başarıları Lozan Antlaşması ile uluslararası alanda tanındı ve aynı yıl (1923) cumhuriyet ilan edildi. Mustafa Kemal (Atatürk) kısa bir süre sonra aldığı katı önlemlerle Kürtlerin ve Müslümanların birbirlerine yabancılaşmasına neden oldu. Hızlı bir laikleşme yoluna giderek geleneksel İslâmî kurumları ortadan kaldırdı. Cumhuriyet yandaşlarını tek bir ulus olarak birleştirebilmek için, Kürtleri asimile edip, kimliklerini ortadan kaldırarak Türkleştirmek istedi. Çoğunluğu dindar Müslümanlar olan Kürtler, dışlanmışlığın kırgınlığını yaşıyorlardı. 1925 yılında Kürt şeyhi Palu'lu Şeyh Said, aynı bölgedeki diğer Kürt Nakşibendî şeyhlerinin de yardımıyla ayaklandı. Geniş bir bölgedeki nüfus da ayaklanmayı destekledi ve aktif rol aldı. Genç cumhuriyet sarsılmıştı. Hükümet ayaklanmayı bastırmak için bölgeye onbinlerce askerin yanı sıra hava kuvvetlerini de göndermesine rağmen, isyan birkaç ay boyunca bastırılamadı.[5] Ayaklanma cumhuriyet tarihinde bir dönüm noktası oldu. Geliştirilen baskıcı yöntemler, ülkede Atatürk'ün modernleşme çabalarının da hızla yürürlüğe konulmasını sağlayan bir diktatörlük dönemini başlattı. Ayaklanmanın önemli ve en çok bilinen sonuçlarından biri de tarikatlarla ilgili hâlâ yürürlükte olan yasaklamalardır.

---

4 Şeyh Ubeydullah ve ayaklanması üstüne, bkz. Wadie Jwaideh, *The Kurdish Nationalist Movement, Its Origins and Development*, doktora tezi, Syracuse University, 1960 ve John Joseph, *The Nestorians and Their Muslim Neighbours*, Princeton: University Press, 1961.

5 Bruinessen, *a.g.y.*, V. Bölüm.

Şeyh Said ayaklanmasından sonra tarikat şeyhleri ancak küçük boyutlu ve az sayıdaki ayaklanmalarda rol oynadılar. Kürt hareketinin liderliği el değiştirdi. Benzer bir şekilde, 1880 öncesinde de şeyhlerin başı çektiği herhangi bir ayaklanma ya da geniş ölçekli siyasî hareket görülmemiştir. Asırlar boyunca Kürtler arasında değişik tarikatlar vardı, ama bir şeyhin başı çektiği bir ayaklanmaya rastlamak için 1880'den bir buçuk yüzyıl önceye gitmek gerekir. Bu isyan, siyasî etkisi Şeyh Ubeydullah ile kıyaslanabilecek bir şeyhin önderliğinde 1640'larda gerçekleşmişti.[6] 1880-1925 arası ise Kürt Nakşibendî şeyhlerinin siyasî aktivitelerinin olağanüstü olduğu bir dönemdir. Ben de, bu makalede şeyhlerin nasıl ve özellikle neden bu dönemde lider olduklarına ilişkin değişik cevaplar bulmaya çalışacağım.

Aynı dönemde Endonezya'da da tarikatların (Nakşibendî tarikatı ve daha militan karakterli Kadirî ve Nakşibendî) kitleleri mobilize etmekte oldukça başarılı olduklarını belirtmek gerekir. Banten'de (Batı Cava) 1888'de gerçekleşen büyük ayaklanma Hollandalıları çok şaşırtmış ve tarikatların halk içindeki etkisini kavramalarını sağlamıştır. Bu ayaklanmaya katılanların büyük çoğunluğu, Mekke'de yerleşmiş bulunan Bantenli Şeyh Abdülkerim tarafından kurulmuş Kadirî ve Nakşibendî tarikatı üyesiydi.[7] İzleyen yıllar boyunca adaların her yanındaki Hollandalı yetkililer bölgelerinde giderek artan tarikat faaliyetlerini uyarı niteliği taşıyan raporlarla merkeze bildirdiler. Nakşibendîlik Cava ve Sumatra'da hızla yayılıyordu ve koloni idarecileri gelişmeleri tehlikeli "fanatizm" olarak algılıyorlardı. Yöneticilerin bundan kastı, insanların İslâm'ın yecibelerine sıkı bir şekil-

6 Bu şeyh, Sultan IV. Murat'ın emriyle asılan Aziz Mahmud Urmavi'dir. Sultan, şeyhin büyük etkisinden (söylentiye göre 40.000'den fazla militan taraftarı vardı) ve kendisini bağımsız bir lider olarak ilan etmesinden korkmuştur. Bahsi geçen diğer şeyh de kendisini "Mehdi" ilan etmiş, o da sultanın ordularına yenik düşmüştü, bkz. Martin Van Bruinessen, "The Naqshbandi Order in Kurdistan in the 17th and 18th Centuries", 1985 Mayıs'ında Paris'te yürütülen "Table Ronde sur les Naqshbandi" toplantısı bildirilerinden.

7 Sartono Kartodirdjo, *The Peasant's Revolt of Banten in 1888,* Lahey: Nijhoff, 1966.

de uymaları, nafile namazına, virdlere, sofulara özgü dua ve yakarıların yinelenmesine daha fazla zaman ayırmaları idi. Örneğin Riau'daki gibi bazı durumlarda Nakşibendîlik Hollanda yönetiminin yerleşmesine karşı direnişte de rol oynayabiliyordu. Tarikatların karıştığı birkaç ayaklanma da vardı. Doğu Cava'da Surayaba'dan çok da uzak olmayan Samentara'da köylüler, yerel eşrafa ve Hollanda yönetimine karşı, Kadirî ve Nakşibendî ile ilişkisi olan karizmatik bir dinî lider önderliğinde ayaklanmışlardı.[8] Jambi'de (Güney Sumatra) Hollandalılara karşı 1916'da gerçekleştirilen ayaklanmanın arkasında da aslında sahte tarikat olan Abang tarikatı vardı.[9] Sömürgeciliğe karşı, tarikatların küçük de olsa rol aldığı, son ayaklanmalar Banten ve Batı Sumatra'da 1926'da gerçekleşen "komünist" ayaklanmalarıydı. Banten ayaklanmasında önde gelen lider, prestijini ve etkisini, akrabası olan Kadirî ve Nakşibendî şeyhine borçluydu.[10] Batı Sumatra'daki komünist önderlerin arasında da en azından bir Nakşibendî şeyhi bulunuyordu.[11]

İslâm dünyasının birbirinden çok uzak iki ayrı bölgesinde, bir çeşit İslâmî siyasetin eşzamanlı ve tarikatlarla bağlantılı olarak ortaya çıkışını ve çöküşünü görebiliyoruz. Aradaki farklılıkları da gözönünde bulundurarak bu gelişmeleri daha yakından incelemek, sonraki dönemlerde ortaya çıkan radikal İslâmî hareketleri anlamamız açısından önemlidir.

---

8 Sartono Kartodirdjo, *Protest Movements in Rural Java,* Kuala Lumpur, 1973, s. 80-86. Sartono (ya da kaynakları) ilgili tarikatı bir yanlışlık yaparak Nakşibendîlik olarak göstermektedir. Oysa 1985'te ayaklanma liderinin torununun bana verdiği bilgiye göre dedesi, Kadirî ve Nakşibendî öğreticilerinden, Krapyak'lı Kyai Ngabdulrasul'un müridlerindendir.

9 Bu ayaklanmanın arka planı ile ilgili olarak, Yerli İlişkiler Danışmanı Dr. Hazeu'nun raporlarının da bulunduğu Algemeen Rijksarchief (Lahey), Kolonien, Verbaal 17-1, 18-1.

10 M. C. Williams, *Sicle and Crescent: The Communist Revolt of 1926 in Banten,* Ithaca: Cornell Modern Indonesia Project, 1982.

11 B. J. O. Schrieke, "the Causes and Effects of Communism on the West Coast of Sumatra" *Indonesian Sociological Studies,* I. Cilt, Lahey/Bandung: W. van Hoeve, 1955.

Açıklama için ilk girişim: Global siyasî ve ekonomik faktörler

Eğer, Kürdistan ve Endonezya'da tarikat faaliyetlerinin eşzamanlı oluşu tamamıyla rastlantısal değilse, incelenmesi gereken mümkün iki nedensel mekanizma vardır: Her iki bölgedeki gelişmeler uluslararası tarikat ağı sayesinde doğrudan bağlantılı olabilirler ya da benzer yeni koşullara karşı geliştirilen benzer reaksiyonları temsil etmektedirler. Her iki ihtimal için de destekleyici deliller mevcuttur. Endonezya'da tarikatların gelişip güçlenmesi, Mekke ile olan ilişkilerin gelişmesiyle ve kutsal kentleri ziyaret eden ya da eğitim için oralarda birkaç yıl geçirmeye başlayan hacı sayısının artmasıyla yakından ilgilidir. Endonezyalı Müslümanlar ancak bu şekilde İslâm dünyasının diğer bölgelerinden ve buralardaki gelişmelerden haberdar olmaya başladılar. Bunun da ötesinde, ileride de anlatacağım gibi, Endonezyalı Nakşibendîler çoğunlukla Nakşibendî tarikatının Kürdistan'da kurulup oradan Osmanlı İmparatorluğu'na yayılmış yeni ve aktivist bir dalına bağlıdırlar.

Hollandalı yetkililerin çoğu tarikatların siyasî faaliyetlerini Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından desteklenen Pan-İslâmizm hareketi ile bağdaştırma eğilimindeydiler.[12] Hem Kürtler hem de Müslüman Endonezyalılar arasında sultanın "Halife"liği geniş çapta tanınmaktaydı. Üstelik, adaların değişik bölgelerindeki Hollandalı yetkililer hacıların kutsal topraklardan yanlarında Türk bayrakları ile döndüklerini bildirmekteydiler. Ne var ki, sözü geçen ayaklanmalardan hiçbirinin, doğrudan dış kaynaklı olduğu ya da padişahın propagandalarından kaynaklandığı söylenemez. Ama Pan-İslâmizm propagandasının İslâm düşmanlarına karşı ayaklanmaya uygun ortamı hazırladığı da inkâr edilemez. Aynı durum Kürdistan için de geçerlidir: Osmanlı hükümetine karşı ayaklanan şeyhler genellikle sultana halife olarak bağlılıklarını açıkça di-

12 Cf. A. Reid, "Nineteenth Century Pan-İslâm in Indonesia and Malaysia", *Journal of Asian Studies* 26 (1967), 267-283.

le getirmişler, yalnızca Batı etkilerinin öncülüğünü yapmakta olan bürokrasiye karşı koymuşlardı. Şeyh Said 1925'te ayaklandığında, temel nedenlerden biri olarak Atatürk'ün bir önceki yıl halifeliği kaldırmasını göstermişti.

Pan-İslâmizm propagandasının bu denli kök salabilmesi, tabii ki, İslâm'a yönelen tehditlerin çok belirgin oluşundan kaynaklanıyordu. Bu durum, incelediğimiz yarım yüzyıl boyunca, Rusya ve İngiltere'nin Ortadoğu'yu denetimleri altına almak için giriştikleri rekabet sırasında en yoğun biçimde yaşandı. Konsoloslar, kâşifler, misyonerler, tüccarlar ve kısa süre sonra da bu iki ülkenin orduları Kürdistan'a geldiler ve görülmedik değişiklikleri de beraberinde getirdiler. Kürt ayaklanmasının çoğunda "kâfir" gelişmelere duyulan kızgınlığı ve mukavemeti rahatlıkla görebiliriz. Bu başkaldırmalar Osmanlı devletine yöneldiğinde de ardında yatan temel neden Türk reformcuların kâfirlerin maşaları olarak algılanması ve sultanın kuşatılmış ve güçsüz olarak nitelenmesiydi. Endonezya'da da tarikat aktivizmi, Hollandalıların tüm takımadalar üzerinde etkin bir denetim sistemi kurma çabalarının başladığı yani, ticari sömürüden, doğrudan sömürüye geçiş dönemine denk düşer. O ana kadar yalnızca Cava Adası gerçek anlamda sömürgeleştirilmiş ve zora dayalı değişik tarım sistemleri dayatılmıştı.

19. yüzyılın ikinci yarısında, Nakşibendî tarikatının yayılmasının, İslâm dünyasının Avrupa güçlerince giderek artan bir şekilde tahakküm altına alınması ile ilişkili olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Başka bölgelerde de Nakşibendî tarikatının Müslüman topraklara yönelen tehditler karşısında tepki gösterdiğini söyleyebiliriz. Ruslar Kuzey Kafkasya'yı yavaş yavaş işgal ederken, işgalcilere karşı geliştirilen halk direnişine bir Nakşibendî şeyhi, ünlü Şeyh Şamil önderlik etmişti. Şeyh Şamil'in Nakşibendîliğin Kürt koluyla sıkı ilişkileri vardı.[13] Hindistan'da da kâfir sömürge güçlerine karşı yapılan cihad

13 Şeyh Şamil üstüne bir tez yazmakta olan Moşe Gammer ile kişisel haberleşme yoluyla elde edilmiş bilgi.

çağrısı Nakşibendî saflarından çıkmıştı (ama burada olaylar sömürge politikasının değişmesiyle ilişkilendirilemez).[14]

Bu soyutlama düzeyinde yapılan bir açıklama detaylara inilmediği sürece cazip gelebilir. Ama sözü geçen olayları daha yakından incelediğimizde, hele bunlara birkaç örnek daha eklersek, benzerliklerin kaybolduğunu görürüz.

Hem Avrupa emperyalizminin etkisi hem de tarikatların üstlendiği sosyo-ekonomik roller, mekân ve zamana göre çok farklılaşır. Bu nedenle de onları birkaç hazır kategori ve nedensel bir şematik soyutlama içine yerleştirmek zordur. Örneğin Endonezya'da Nakşibendîlerin ilk siyasî hareketleri Hollanda tarafından henüz tam anlamıyla sömürgeleştirilmemiş, Hollanda etkisinin henüz marjinal olduğu bir bölgede gerçekleşmişti. Yerli halkı Sasakların henüz bir bölümünün İslâmiyet'i kabul ettiği ve uzun yıllar bir Bali (Hindu) racasının yönettiği Lombok Adası ayaklanmaya sahne olan ilk yer oldu. Çoğunluğu Nakşibendî olan Sasak aristokrasisi, söylentiye göre, yörenin en önemli Nakşibendî piri olan Hacı Ali'nin kışkırtması ile 1891'de Bali yönetimine karşı ayaklandı.[15] Ayaklanma (halkın değil, aristokrasinin ayaklanmasıydı) kâfir yönetime karşıydı ama, Lombok'taki Bali yönetiminin Avrupa emperyalizminin yayılması ile hiçbir ilgisi yoktu ve ayrıca kesinlikle Müslümanlığa karşı değildi. Racanın Mekke'de hacca giden tebaasının kalması için inşa ettirdiği yurtlar bile vardı.[16] Bu örneğin gösterdiği gibi, dönemin Nakşibendî ayaklanmaları salt Avrupa yayılmacılığı faktörüne bağlı olamaz.

Bu faktör 1925 sonrasında hem Endonezya hem de Kürdistan'da tarikatların siyasî radikalizmlerinde kaydedilen düşüşü

---

14 S. A. A. Rizvi, *Shah'Abd al-'Aziz: Puritanism, Sectarian Polemics and Jihad,* Canberra, 1982, bkz. Seyyid Ahmed Şahid'in *Cihad* ile ilgili bölümü.

15 Alfons van der Kraan, *Lombok: Conquest, Colonization and Underdevelopment, 1870-1940,* Singapore etc: Heinemann, 1980, J. van Goor, *Kooplieden, Predikanten en Bestuurders Overzee,* Utrecht: HES, 1982, 2. Bölüm; C. J. Neeb ve W. E. Asbeek Brusse, *Naar Lombok,* Soerabaja, 1897, s. 227-229.

16 1874'te iki Hollandalı ziyaretçiye Lombok'ta yaşayan Araplar tarafından anlatılmıştır. Dr. van Rijckevorsel, *Brieven uit Insulinde,* 's Gravenhage, 1878, s. 126.

ve açıkça milliyetçi karakter taşıyan modern örgüt faaliyetlerine geçişi açıklamada iyice yetersiz kalır. Ciddi bir açıklama, kimisi global ve genel, kimisi zaman, mekân ve toplumsal çerçevede daha özel pek çok değişik faktörü gözönüne almak durumundadır. Bir süre daha aynı global düzeyde kalarak, açıklamamıza katkıda bulunabilecek tarikat içi (daha da özelde en radikallerinden biri olan Nakşibendîliğin Kürt dalına bağlı) faktörlerin olup olmadığını araştıracağız.

Mevlana Halid ve Nakşibendîliğin Halidiye kolu

Nakşibendî tarikatının Kürdistan'da (ve Endonezya'da) bu denli baskın bir yer edinmesinde Mevlana Halid al-Kürdi'nin (ya da al-Bağdadi) katkısından bahsetmemek mümkün değildir. Mevlana Halid önemli birkaç reform yapmış ve tarikatı militan bir şeriatçılıkla birleştirmiştir. Büyük karizması pek çok müridi etkilemişti. Hayatı boyunca altmıştan fazla –ki bu oldukça büyük bir rakamdır– halife atamıştır ve bunların yarıdan fazlası Kürt'tür. Bugün Ortadoğu'da, hatta Endonezya'daki Nakşibendîlerin çoğu manevî soyağaçlarına Mevlana Halid'i dahil ederler. Çok sayıdaki, üstelik de değişimli olarak görev yapan halifeleri sayesinde Mevlana Halid, Kürdistan'ın tamamını kapsayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en uç noktalarına kadar ulaşan bir iletişim ağının temellerini atmıştır.

Mevlana Halid, Güney Kürdistan'da Şehrizor bölgesinde dünyaya gelmiş mütevazı kökenli bir Kürt'tü. Doğduğu bölge, İslâm dünyasına pek çok tanınmış ulema yetiştirmiştir, ama aynı zamanda vecde eğilimli, bazen de heterodoks [kabul edilen dinî esaslara aykırı] mistik uygulamalara açık oluşuyla tanınır.[17] Dinî eğitimini yerel ulemadan aldıktan sonra, çalışmaları-

17 Aralarında İbrahim al-Kurani ve müridlerinden Medine Müftüsü Abd al-Rasul Barzanji'nin de olduğu Şehrizor'lu âlimler İslâm dünyasında çok ünlüdürler. 17. yüzyıl mistiklerinden olan al-Kurani, Endonezyalı Müslümanları geniş ölçüde etkilemiştir. Abd al-Rasul Barzanji ile birlikte pek çok tarikatta etkili olmuş, İbn al-Arabi'nin metafizik çalışmalarını meydana çıkarmışlardır. Al-Kurani'nin müridlerinden Singkel'li Abd ar-Rauf, Şattari tarikatının Endonez-

na Güney Kürdistan'ın en büyük âlimleriyle devam etti. Mekke'ye hacca gidişi ufuklarını genişletti ve orada eğitimini tamamlamak üzere Hindistan'a gitmesi yolunda bir vahiy aldı. O yıllarda Delhi, İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden birisiydi ve önde gelen ulemanın çoğu Nakşibendî tarikatıyla bağlantılıydı. Halid, Delhi'nin önde gelen Sûfilerden (müridlerince Abdullah Dehlevi olarak bilinen) şah Gulam Ali ile çalışmaya başladı ve kısa zamanda diğer müridler arasında sivrildi.[18] Birkaç yıllık bir öğrenimden sonra 1811'de hocasının halifesi ve tarikat öğretisini yaymaya icazetli biri olarak Kürdistan'a döndü. Güney Kürdistan'ın en önemli kenti olan Süleymaniye'ye yerleşti, ama zamanının önemli bir bölümünü yönetim merkezi olan Bağdat'ta geçiriyordu. Her iki kentte de kısa zamanda Araplar, Türkler ve Kürtler arasından pek çok taraftar topladı. Aralarında yüksek mevkilerde siyasî erkân ve başka tarikatlara bağlı şeyh aileleri üyelerinin de bulunduğu pek çok kişi Şeyh Halid tarafından Nakşibendîliğe kabul edilmek istiyorlardı. Siyasî bir çatışma yüzünden 1822'de Süleymaniye'den ayrılıp Şam'a yerleşti, beş yıl sonra burada öldüğünde arkasında çok iyi işleyen bir iletişim ve bağlantı ağı bırakmıştı.[19] Bu iletişim ağının tek zayıf yanı, belki de fazlasıyla merkezîyetçi

---

ya'da yayılmasını sağlamıştır. Al-Kurani'nin kendisi de Endonezya'daki müridleri için bazı Şattari kavramları açıklayan kısa risaleler yazmıştır. Barzanjiler Şehrizor'un ünlü seyid ailelerinden biridir. Bu ailenin bir başka üyesi Endonezya'da çok bilinen bir mevlitin yazarıdır. ("Barzanji" sözcüğü ülkede mevlithan yerine kullanılmaya başlandı.) Şehrizor'da en tanınmış çift uygulamalı ve heterodoks mistik mezhep Ehl-i Hak'tır. (Bkz. *İslâm Ansiklopedisi*); daha yeni bir olgu ise yaklaşık yüz yıl önce Nakşibendî saflarından çıkmış *Haqqa* mezhebidir (bkz. Bruinessen, *a.g.y.*). Makalenin başlarında adı geçen Şeyh Osman da Şehrizor'da oldukça etkindir. En güçlü olduğu bölge olan Havraman da aslında Şehrizor sınırları içindedir.

18 Şah Gulam Ali, Delhili Nakşibendîler ve Mevlana Halid'in Delhi'de ortaya çıkışı ile ilgili olarak, bkz. Rizvi, *a.g.y.*

19 Albert Hourani, "Shaikh Khalid and the Naqshbandi Order", *Islamic Philosophy and the Classical Tradition*, M. Stern, A. Hourani ve V. Brown (derleyen), s. 89-103, Oxford, 1972; Butrus Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *Die Welt des Islams* 22 (1982 [1984]), 1-36.

olması ve ölümünden sonra altmış halifenin hiçbirinin, onun merkezî rolünü üstlenememesidir.

Karizmatik lider Mevlana Halid, Nakşibendî tarikatına yeni ve militan bir ruh kattı. Nakşibendî tarikatı her zaman katı şeriat yanlısı olmasıyla tanınırdı; Mevlana Halid'in etkisi altında bu özellik daha da güçlendi. Hindistan'da bulunduğu sürede, Avrupa'nın koloniyal yayılmacılığının İslâm'a yönelttiği tehlikeyi açıkça fark etmiş olsa gerek. Mevlana Halid ve ardından gelen takipçileri döneminde, dinî vecibelerin yerine getirilmesinde gösterilen gevşekliğe ve İslâm'a yönelen tüm tehlikelere karşı uyanık olma gerekliliği Nakşibendî öğretisinin en bariz öğesi olmuştur. Şeyh Halid'in oldukça tutucu olduğunu söyleyebiliriz. Hindistan'da bulunduğu dönemde mürid yoldaşlarını İslâmiyet'in bu bölgedeki bazı uygulama biçimlerine karşı harekete geçirmeye çalışmış; dönüş yolunda, İran'dayken Şiîlerle bitmeyecek bir düşmanlıkla son bulan ateşli tartışmalara girmişti. Nakşibendîliğin Halidiye kolu (tarikatın Mevlana Halid tarafından kurulan kolu), bu nedenle açık şekilde Şiî karşıtı olagelmiştir.[20]

Şeyh Halid, Nakşibendî töresine de bazı küçük değişiklikler getirmişti. Bunlar arasında en önemlisi müridlerinden rabıtayı kendilerini tarikata dahil eden halifeyle değil –ki usul böyleydi– doğrudan Şeyh Halid'in kendisiyle gerçekleştirmelerini buyurması idi. *Rabıta* (daha açıkçası: *rabıta* bişşeyh) Nakşibendî ayinlerinde *zikir*'den önce gelen ruhani bir egzersizdir: Sûfi, hocasını (ki bu durumda Mevlana Halid) gözünün önüne getirir, onunla kendisi arasında ruhani bir bağ kurmaya ve bu yolla peygamber ile Allah'a ulaşmaya çalışır. Rabıta uygulamasının, müridin hocasına olan duygusal bağının güçlenmesine büyük katkısı vardır. Mürid hocasına onun kendisinden istediği sonsuz bağlılığı sunar ve rabıta esnasında şeyhinin kendi ruhani deneyimlerini yönlendirdiğini ve güçlendirdiğini hisse-

20 Nakşibendî tarikatında Şiîlik'e karşı olmak yeni bir olay değildi. Öteden beri en Şiî karşıtı tarikat olarak tanınır. Ancak eski şeyhlerin bu konuya yaklaşımı bazı farklılıklar da gösterir. Nakşibendîlik'le ilgili bölüm bkz. S. A. A. Rizvi (Şiî yazar), *A History of Sufism in India*, II. cilt, Yeni Delhi, 1983.

der. Dışarıdan izleyen birisi ne düşünürse düşünsün, Nakşibendîler rabıta esnasında gerçek bir uyum ilişkisi yaşadıklarını ve ardından gelen *zikir* sırasında şeyhin kendilerine yardım ettiğini ve yol gösterdiğini (hatta yeterince ciddi değillerse azarladığını) hissettiklerini iddia etmektedirler. Mevlana Halid, atadığı çok sayıda halifeye rağmen, tarikatın merkeziyetçiliğini koruyabilmek için tüm müridlerinin rabıtayı kendisiyle kurmasını istemişti. Ölümünden sonra bile bu uygulama devam etti. 1880'lerde (Halid'in ölümünden yarım yüzyıldan daha fazla zaman geçmişken) Mekke'de yaşayan ve Endonezyalı müridleri olan bir Nakşibendî şeyhi, Süleyman Zühdü, bir *risale*'sinde Halid'in dirisiyle karşılaşmamış müridlerin onu gözönüne getirebilmelerini kolaylaştırmak için Mevlana Halid'in uzun uzun tasvirini yapmıştı.[21]

Mevlana Halid'in kişiliği ve öğretileri Nakşibendî tarikatında kuşkusuz büyük bir değişiklik yarattı. Ortadoğu'da o zamana kadar varolan Nakşibendî bağlarını etkin bir şekilde değiştirdi. Bugün, Kürdistan'da ve bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunan diğer topraklarda yaşayan Nakşibendîler, önceden başka bağlılıkları olmasına rağmen artık Halidi'dirler. Endonezyalı Nakşibendîler de tek bir kol haricinde, Halidi'dirler.

Ne var ki, Mevlana Halid'in karizması ve reformları tekbaşlarına, üstelik ölümünden yarım yüzyıl sonra, Nakşibendî şeyhlerinin neden Kürtler arasında önde gelen siyasî liderler olduklarını açıklamaya yetmez. Kanımca, bu ancak o dönemdeki Kürt toplumu, özellikle de toplumsal ve siyasal değişimleri üzerine yapılacak bir incelemeyle mümkündür.

---

21 Bu risale 1889 yılında Endonezyalı bir hacı tarafından, Mekke'den getirilmiş ve Hollandalı yetkililerce elkonmuştu. Risalede Şeyh Halid "uzun boylu, iri yapılı, yayvan çeneli, geniş göğüslüydü. Sakalının ortası beyaz kenarları siyahtı" diye tarif ediliyordu. (E. Gobée and C. Adriaanse (derleyen), *Ambtelijke Adviezen van C. Snouck Hurgronje 1889-1936*, deel II,'s Gravenhage: Nijhoff, 1959, s. 1182.

Kürt toplumunda şeyhin rolü

1974-1976 arasında Kürtler içinde yaptığım ilk alan çalışması sırasında, Nakşibendî şeyhlerinin geçmişte üstlendikleri önemli siyasî rollerin farkındaydım. Bu nedenle şeyhler ve müridleri ile yaptığım röportajlara ve aralarındaki ilişkiyi gözlemeye önemli bir zaman ayırdım. Yazının başında birkaç paragraf boyunca anlattığım Şeyh Osman Nakşibendî'nin yazlarını geçirdiği köyde iki defa birkaç gece kaldım. Şeyhlerin parlak günlerinin geride kaldığı belliydi, ama eski etkilerinin izleri hâlâ gözlenebiliyordu.

Kimileri yakın bir köyden, kimileri üç-dört günlük mesafelerden gelen ve sayıları yüze yaklaşan, hatta bazı mevsimlerde birkaç yüzü bulan insanlar, şeyhi görme imtiyazına erişebilmek için her gün köyü ziyaret ediyorlardı. Amaçları şeyhin hayır duasını almaktı. Bazıları, hasta yakınlarını şifa bulmak için yanlarında getiriyor ya da evdeki hasta çocuk ya da ana babaları için yardım istiyordu. Ötekiler, fakirlikten ve doğal felaketlerden korunmak için ya da sadece şans için şeyhten muska istiyorlardı. Savaşın hüküm sürdüğü Irak Kürdistan'ındaki gerilla savaşçıları mermi ve şarapnelden korunmak için muska alıyorlardı. Başka bir grup ise şehre gezmeye ya da çalışmaya gitmek için icazet almaya gelmişti... Bazıları başkalarıyla olan sorunlarında şeyhin arabuluculuk yapmasını rica ediyorlar, bir bölümü de hükümetle olan –örneğin askerlikten ya da alınan bir cezadan kurtulma gibi– sorunlarını çözmesi için şeyhe başvuruyorlardı.

Şeyh hiçbir gelene olumsuz cevap vermiyordu. Şifa için gelenlere otlar, tatlılar, şehirdeki eczaneye götürülmek üzere yazılmış notlar veriyordu. Kendisine getirilen bir deliyi sadece varlığının gücüyle iyileştirdi. Başkalarına kendilerine zenginlik getireceği düşünülen sikkeler dağıttı. Gerillalar yeni mermi durdurucu muskalarını denemem için benimle iddialaştılar. Otoritesinin yeterince güçlü olduğu yerlerde, ikili anlaşmazlıklara kesin çözümler buldu; öbürlerine arabuluculuk yapacağına dair söz verdi. Şahla çekilmiş fotoğrafları ortalarda dolaşıyor, yakın arkadaş oldukları ve bu nedenle şeyhin hükümetle

olan işlerde etkili olacağı inancı destekleniyordu. (Ben gene de, şeyhin askerî ve sivil otorite üzerinde önemli bir etkisi olduğuna inanmıyorum. Yetkililerin şeyhin arkasından alaylı konuştukları oluyordu, fakat yüzüne karşı her zaman saygılı ve kibardılar.)

Şeyhin konukseverliği meşhurdu, ne var ki bu konukseverlik kimi zaman ziyaretçilere yük olabiliyordu. Bir kere köye girdikten sonra çıkış şeyhin iznine bağlıydı ve sık sık bu izin verilmiyordu. İnsanlar üç-dört, bazen yedi-sekiz gün boyunca köyde kalıyorlar; bu süre içinde şeyhin yeni mucizelerini duyuyor, köye girip çıkan nüfuzlu insanları görüyorlardı. Hükümet yetkilileri ve aşiret reislerine sıradan insanlardan farklı davranılıyordu. Sıradan halk şeyhin huzuruna çıkmak için bir günü aşkın bir süre beklerken, onlar hemen şeyhi görebiliyorlardı ve köyden ayrılmaları için gereken izin onlar için sadece bir formaliteydi. Öte yandan, şeyh de onları kendisini ziyarete gelen kalabalıklarla etkiliyordu. Aşiret reisleri şeyhin kızgınlığını üstlerine çekmemeye çabalıyorlardı, çünkü herhangi bir çatışma anında aşiret üyelerinin kimin tarafında yeralacağından emin değillerdi. Hükümet yetkilileri ise köylülerle olan işlerini onlar şeyhle görüştükten sonra, hatta doğrudan şeyh aracılığı ile çözmenin daha doğru olacağını anlamışlardı.

Bu durumun en azından birkaç kuşaktır devam ettiği açıktı. Şeyhin ve atalarının nüfuzları hükümet ve köy halkı (ve müridleri) arasında aracılık, yerel güç odakları arasında ise arabuluculuk yapmalarından kaynaklanıyordu. Şeyh Osman 1980'lerdeki siyasal hezimetinden önce bile geleneksel siyasî rolünün artık her alanda kabul görmediğinin farkındaydı. Irak Kürdistan'ında bulunduğu son yıllarda ortaya çıkan modern bir siyasî örgüt, Kürdistan Demokrat Partisi (İran'da bulunan aynı adlı parti ile karıştırılmamalıdır) aşiretler üstü otorite rolünü üstlenmiş ve bölgede bir güç odağı haline gelmişti. Böylesi bir gelişme şeyh ve parti arasında ateşli bir çekişmeye yol açmış, şeyhin adamlarının partinin iki militanını öldürmesiyle de bir kan davası başlamıştı. KDP'nin en güçlü lideri Molla Mustafa Barzani, 1958-59 yıllarında henüz Kasım ve komü-

nistlerle koalisyon halindeyken, Şeyh Osman ülkeyi terk etmeye zorlandığını görmüştü. 1974'te siyasî ortam değişip Barzani İran Şahı ile ittifak kurduğunda, şeyh eski düşmanına değerli bir at hediye edip ilişkilerini düzeltmek istedi. Ne var ki Barzani atı geri göndererek şeyhe hakaret etti. Bir şeyh ailesinden gelen geleneksel bir adam olmasına rağmen Barzani, kendisine rakip olma ihtimali bulunan geleneksel otoriteye (şeyhler ve aşiret reisleri) daima karşı olmuştur. Barzani ve KDP'nin halk içindeki yaygınlığı, şeyhin siyasal etkisinin önünde bir engel oldu.

Şeyh Osman siyasî gücünü yeniden kazanabilmek umuduyla şah ve sarayla kurduğu ilişkilerden yararlanmak istemişti. Oğullarından biri sürekli sarayda kalıyordu, ama bir onur misafiri mi yoksa bir rehine mi olduğu belli değildi. Yerel hükümet yetkilileri yukarıdan aldıkları emirler doğrultusunda şeyhe saygılı davranıyorlar, ama arkasından genellikle, gülüp alay ediyorlardı. Eğitimli Kürtler ona şiddetle düşmanlık duymakta ve fakir köylünün saflığını sömürmekle suçlamaktaydılar. Şeyhin inanmış köylüleri nasıl kurnazca ve haince aldattığına dair yığınla hikâye anlatılıyordu. Sadık müridleri bu tür hikâyelere inanmadıkları gibi, bu hikâyelerin gerçek maneviyatı anlamayan materyalist muhaliflerce uydurulduğunu düşünüyorlardı. Pek çoğu şeyhin mucizelerine gözleriyle tanık olduğunu, ötekiler güvenilir kaynaklardan dinlediklerini ya da yakınlarının hastalıklardan nasıl kurtulduğunu anlatıyorlardı. Zikirlerde huzurunda bulunanlar; şeyhin ruhani gücünden –ki bu güce kendi ruhani deneyimlerini borçluydular– sözediyorlardı.

Bu gözlemler sadece Kürdistan ya da Nakşibendî tarikatına özgü değildir. İslâm dünyasının pek çok yerinde değişik tarikatların şeyhleri benzer rolleri üstlenmiş ve çevreleri ermişliklerine, doğaüstü güçlerine inanmış müridlerce sarılmıştır. Hatta geleneksel âlimlerin şu ya da bu tarikatla ilişkisinin sürdüğü Hindistan'da bu olay en açık biçimiyle gözlenebilir. Endonezya'da da toplumsal rolleri Şeyh Osman'ınkine paralel şeyhler vardır. Örneğin Banten'de (Batı Cava) Kadirî ile bağlantısı olan yaşlı Şeyh Ki Armin, yarattığı mucizelerle tanınır ve oto-

ritesi tüm Güney Banten'de kabul edilir. Temel İslâmî öğretinin geleneksel tarzda verildiği orta büyüklükte bir dergâhı vardır ve ayda bir uzaktan gelen yüzlerce ziyaretçiyi Kadirî zikriyle bilgilendirir. Her gün pek çok ziyaretçi kendisinden büyülü güçler taşıyan muska ya da başka eşyalar istemektedir. Ziyaretçileri çoğunlukla küçük tüccarlar ve köylülerdir, ama sık sık üst düzey yetkililer de onu görmeye gelir. Yetkililerin kimi sırf meraktan kimi doğa üstü yol göstericiliğinden yardım umarak, ötekiler ise Banten toplumu ile ilişkilerini yoluna koymak için gelirler. Ki Armin'in dergâhında bir cuma gecesi geçirmeye gelenlerde şüphe ve inanç karışımı büyük bir merak sezmiştim. Açıkça şüphelerini dile getirip şeyhe maledilen kimi mucizelerle dalga geçenlerin bile kendilerinden pek emin olmadıklarını görmüştüm.

Geçen yüzyılda şeyhlere maledilen mucizelerin daha az sorgulandığını, Kürt halkının şeyhlere karşı, benim 1970'lerde gözlemlediğimden çok daha güçlü, daha yaygın ve daha az eleştirel bir bağlılığının olduğunu rahatlıkla tahmin edebiliriz. Bu tahminimiz şeyhlerin siyasî güçlerini ve etkilerinin kaynağını kısmen de olsa anlamamıza yardım ederse de, neden yalnızca 1880 sonrasında en güçlü siyasî liderler olarak ortaya çıktıklarını açıklamamıza yetmez.

19. yüzyılda siyasî ve iktisadî değişiklikler

Şeyhlerin siyaset sahnesine anî çıkışları ve yavaşça kaybolmaları ancak 19. yüzyılın ilk yarısında Kürt toplumunu etkileyen siyasî ve iktisadî gelişmeler gözönüne alınarak açıklanabilir. Bu bölümde, yukarıda da yaptığım gibi Avrupa emperyalizminin genel ilerleyişine değil, Kürt toplumunu etkileyen somut biçimlerine atıf yapıyorum.

Bölgede yaşanan siyasî ve iktisadî gelişmelerden biri, ağırlıkla Osmanlı İmparatorluğu'na Batılı güçler tarafından zorla kabul ettirilen, bazen de onlara tepki olarak yürütülen idari reformlardı. Bu reformlar Kürdistan'daki siyasî dengeyi bozmuş, varolan toplumsal ve siyasî yapıları oldukça değiştirmiş-

ti. Bir diğer önemli gelişme de yine 19. yüzyılın başlarında Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerika'dan yöredeki Hıristiyanları kendilerinin millî kiliselerine döndürmeye çalışan misyonerlerin bölgeye girişleriydi. Hıristiyan azınlık arasında yürütülen bu misyonerlik çalışmaları bölgedeki Hıristiyan-Müslüman ilişkilerini dramatik bir şekilde etkilemiştir.

1800'de bu gelişmeler henüz topluma damgalarını vurmadan önce, Kürt toplumu çiftçiler ve hayvancılıkla uğraşan aşiret mensuplarından oluşmaktaydı. Bu bütün aşiret mensuplarının göçer olduğu anlamına gelmiyor. Birçoğu hayvancılık ve tarımı birarada yürütüyor ve yerleşik köylerde yaşıyorlardı. Yalnızca yaz aylarında hayvanlar yaylaya çıkartılıyordu. Eğer yayla köye yakınsa, tüm köy çadırlarda yaylaya taşınıyor, aksi halde sürüleri çobanlarla gönderip kendileri köyde kalıyorlardı. Bazı aşiretlerin hayvanları yok denecek kadar azdı ve yalnızca tarımla uğraşırlardı. Kürt aşiretleri, güçlü bir öndere sadakatle bağlı, ortak geçmiş ideolojisi bulunan; erkeklik, cesaret, onur gibi kavramları, otorite ilişkilerini, evlilik kuralları ile (endogami) kan davası ya da diğer anlaşmazlıklarda uygulanacak kuralları içeren yazılı olmayan yasalara sahip bağımsız birer siyasî birimdiler (hâlâ da öyledirler). Tüm üyelerinin neredeyse akraba sayılabileceği küçük aşiretlerde ilişkiler aşağı yukarı eşitlik ilkesine dayanıyorsa da, daha büyük aşiretlerde otoriter liderliği sağlayan aristokrat bir sınıf vardı. Aşirette köylülerle zanaatkârların oluşturduğu en alt tabakaya yani *raiyet*'e hükmeden bir askerî elit mevcuttu. Raiyet Kürtçe konuşan Müslümanlardan ya da değişik mezhep ve dillerden Hıristiyanlardan oluşabiliyordu. Belirli bölgelerdeki Hıristiyanların da, Osmanlı yönetimince yasaklanmış olmasına karşın, silahlanıp militer aşiretler olarak örgütlenmeleri ve Kürt aşiretleriyle eşit konumda karşılaşmaları işleri daha da karıştırıyordu.[22]

Osmanlı devleti asırlar boyunca aşiretler ve köylülerle doğrudan ilişki kurmak yerine bölgesel Kürt elitini aracı olarak

22 Kürdistan'ın toplum yapısının daha detaylı bir analizi için bkz. Bruinessen, *a.g.y.*, II. bölüm.

kullanmıştı. Çok önemli stratejik ya da ekonomik değer taşıyan bölgeler merkezden atanan askerî yöneticilerle yönetilmişti, ama kural olarak dolaylı yönetim geçerliydi. Kürdistan'ın büyük bir bölümü merkezdeki devlete karşı önemli ölçüde bağımsız Kürt hanedanlarının denetimindeydi. Kürt emirlikleri Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilmelerinden önce de vardı ve yönetici ailelerin konumları merkezin onları tanımasıyla daha da güçlenmişti. Merkezî devlete karşı bazı askerî ve küçük çapta vergi yükümlülükleri vardı. Toplanan vergilerin büyük çoğunluğu emirlerce alınıyor, bu yolla saray yaşantısı sürdürülebiliyordu. Emirlikler aşiretlerden ya da aşiret birliklerinden (kimi zaman büyük sayılara ulaşabiliyordu) oluşuyordu. Emirler aşiretler arası güç dengelerini sağlıyor, böylece kendi yönetimlerini de garanti altına alıyorlardı. Raiyet ve aşiretlerin doğrudan ilişki kurdukları tek yönetim biçimi emirler, hanedan ve maiyetlerindekilerdi. Emirler yönetimi, sert fakat adil olarak kabul ediliyor, meşrulukları nadiren sorgulanıyordu. Yargı ve adalet dışında emirlerin gücü, bir de aşiretler arası çatışmaları çözme ve yönlendirme başarılarına bağlıydı.

Çatışmalar emirliklerin olduğu kadar aşiretlerin de varolabilmeleri için gerekliydi (hâlâ da gereklidir). Bir aşiret ancak bir dış düşmana karşı birlik olabiliyor ve hırslı bir genç ancak, askerî çatışmada kendini gösterebilmişse, toplum içinde bir yere sahip olabiliyordu. Şeref yasası en küçük bir hakaret karşısında bile intikam almayı gerektiriyor; genç erkeklerin cesaretlerini göstermek için giriştikleri eylemler, aşiretler arasında, aynı aşiret içinde ya da raiyet ile aşiret üyeleri arasında çatışmalara yolaçıyordu. Emirlerin en önemli görevlerinden biri de bu çatışmaları makûl sınırlar içerisinde tutmak, gerektiğinde kesin çözümler bulmak ve tarafların kabul edebileceği anlaşmaları zorlamaktı. Öte yandan böl-yönet kuralını çalıştırabilmeleri ve kendi konumlarını koruyabilmeleri için aşiretler arasındaki çatışmaların sürmesi gerekliydi. Eğer emir aşiretler arası çatışmaları yönlendirebilecek kadar kurnaz değilse, emirlik kolaylıkla dağılabilir ve emir yerini büyük olasılıkla akrabalarından daha deneyimli birine –çünkü bir tek akrabaların

meşruiyeti kabul edilebilirdi– terk etmek zorunda kalabilirdi.

Emirliklerin otonomisi merkezde bulunan sultanın gücü ile doğrudan bağlantılı olmakla birlikte, uzun vadedeki eğilim merkezî denetimin giderek artması doğrultusundaydı. 1800'den önce bile, bazı emirlikler kaldırılmış ve emirler yerlerini merkezden atanmış idarecilere bırakmışlardı. Ne var ki, asıl büyük değişiklikler 1830'lardaki yönetsel reformlarla gerçekleşti ve Kürdistan'ın büyük bir bölümü doğrudan merkezî denetim altına girdi. En büyük ve güçlü emirlerden bazıları geleneksel imtiyazlarını kaybetmeyi kabullenmeyerek bu uygulamayı reddetti ve ayaklandılar. Merkezî hükümete kafa tutarak etkileri altındaki bölgeyi genişlettiler ve bağımsızlıklarını kazandılar. Ama sonunda dize getirilerek asıldılar ya da sürüldüler.

Yönetsel reformun ardından bölgede hızla aşiretler arası kavgalar başladı. Emirlerin yerlerini alan hükümet görevlileri yeterli öngörüye, güce ve meşruluğa sahip olmadıklarından, çatışmaları kontrol altına alıp yeni düzenlemeler getirmeyi başaramadılar. Görevlilerden bazıları yeniden dolaylı bir yönetim düzeni kurarak, yetkilerinin bir kısmını aşiret reislerine devretme yoluna gitti. Ama bu durum yetki verilen ve verilmeyen aşiretler arasında rekabete ve yetki alamamış aşiretlerin ayaklanmasına yolaçtı. Aşiretlerin anlaşmazlıklarının ötesinde silahlı soygun, hırsızlık ve kundakçılık artmış, Kürdistan'da halkın can ve mal güvenliği kalmamıştı. Kürt toplumu, otoritesi aşiretler üstü olan, toplumu iyi tanıyan, geniş çapta saygı gören, yani emirlerin yerini alabilecek siyasî liderlere gereksinim duyuyordu. Merkezî hükümetin gönderdiği yetkililer bu rolü üstlenebilecek özelliklere sahip değildiler. Aranan niteliklerin hemen hepsini yalnızca şeyhler taşımaktaydı. Şeyhler Kürt'tü, toplumu tanıyorlar ve tüm çıkar çatışmalarını biliyorlardı. Dinî lider olmaları nedeniyle de Kürt halkının gözünde herhangi bir laik otoriteden daha meşruydular.

Bu geçiş döneminde Kürtlerin başka bir otorite yerine dinî liderlere yönelmelerinin yukarıda anlatılandan başka bir nedeni daha vardı. Bu da Batı Avrupa ve Amerika'dan gelen misyonerlerin Kürdistan'daki Hıristiyan azınlığa yönelik faaliyetleri-

nin giderek artmasıdır. Gerek Hıristiyanlar gerekse Kürtler, misyonerlikleri Hıristiyan devletlerin Ortadoğu'ya doğrudan ve açık müdahalelerinin öncü kolları olarak görüyorlar, bölgedeki Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki güç dengesini bozacaklarına inanıyorlardı. Misyonerlikler de bu görüşü doğrular nitelikte çalıştı. İstanbul'daki elçilik ve konsoloslukları aracılığı ile Osmanlı yönetimini, bölgedeki Hıristiyan azınlıkları Müslüman komşularına karşı korumak için önlemler almaya zorladılar. İki misyoner kuruluşu, tüm vadiyi kuşbakışı gören, son derece stratejik bir konumda, daha çok kaleye benzeyen bir hastane inşa ettirdi. Diğerleri de bölgedeki Hıristiyan azınlığı bağlı oldukları Kürt reislerine yıllık vergilerini vermemeleri için kışkırttı. Bu ve benzeri davranışların sonucunda Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki gerginlik giderek arttı ve 1840'larda en üst düzeyine ulaştı. Son Kürt emirliklerinden birinin vergi ödemeyi reddeden Hıristiyan uyruklarına verdiği ceza toplu katliama dönüştü. Avrupalılar emiri cezalandırması için sultana ağır baskılar yaptılar. Kısa bir süre sonra Osmanlı yönetiminin bölgedeki son emirlikleri de ortadan kaldırması, Avrupa'nın baskısına bağlandı ve yöredeki Hıristiyanlar da yabancı düşmanların suç ortakları olarak kabul edildiler. Bu gelişmeleri takip eden dönemlerde yaşanan siyasî karışıklık ve anarşi, Müslümanlar arasında Hıristiyanların geleneksel İslâmî düzeni yoketmeyi planladıkları görüşünün yaygınlık kazanmasıyla daha da güçlendi. Bütün bunlar sonunda, Kürtlerde İslâm bilincinin yükselmesine ve dinî liderlerin arkasında birleşmelerine yolaçtı. Nakşibendî şeyhleri dinsel kurallara bağlı ve İslâm'a uygun olmayan geleneksel dinsel uygulamalara kesinlikle karşı olmaları nedeniyle Kürdistan'daki öteki önemli tarikat olan Kadirîlerden daha militan Hıristiyanlara tanınan ayrıcalıklara karşı daha katı tavırlıydılar. Sonuçta Nakşibendî şeyhleri doğal siyasî lider konumuna yükseldiler. Bu durum özellikle, misyonerlik faaliyetlerinin daha yoğun yaşandığı Kuzey ve Orta Kürdistan'da çok barizdi.[23]

---

23 Bruinessen, *a.g.y.*, II ve IV. bölümlerinde yeralan argümanların bir özetidir.

Güney Kürdistan'da Hıristiyan azınlık varsa da sayıları oldukça azdı, bu nedenle misyonerlik faaliyetleri de yoğun değildi. Oysa, orta ve daha küçük çapta da olsa Kuzey Kürdistan'da farklı kiliselere bağlı çok sayıda misyoner çalışıyordu. Nakşibendî şeyhlerinin geniş halk kitlelerini arkalarından sürükledikleri bölgelerle, misyonerlik faaliyetlerinin sürdürüldüğü bölgeler arasında oldukça inandırıcı bir korelasyon vardır. Güney Kürdistan Nakşibendî şeyhlerince yönlendirilen hiçbir ayaklanmaya sahne olmamışken, böyle ayaklanmaların ilk örnekleri Orta Kürdistan sınırları içinde sayılabilecek Nehri (Hakkâri) ve Barzan'da meydana gelmiştir. Bununla birlikte bu korelasyon ayaklanmaların tamamıyla Hıristiyan karşıtı olarak nitelendirilebileceği anlamına gelmez. Üstelik sözü geçen ayaklanmalardaki şeyhler (Şeyh Ubeydullah ve Barzan'lı şeyhler) misyonerler arasında bile hoşgörülü, iyi ve hakkaniyetli kişiler olarak ün salmışlardı.

Orta ve Kuzey Kürdistan'ın 1870'li yıllarda en etkili kişisi Ubeydullah'tı. Çağdaş yazarlarına göre, Kürtler arasında halife olmasına rağmen sultandan bile daha üstün bir yeri vardı. Ermeni milliyetçilerinin siyasî ihtiraslarına çok ihtiyatla yaklaşıyor, bölgedeki Türk ve İranlıların yanlış yönetimlerinden rahatsızlık duyuyordu. En azından bir İngiliz misyonerine bu düşünceleri içeren bir mektup yazmıştı. Yönetimden şikâyet ederken şeyh, büyük olasılıkla merkezden atanmış reformcu bürokratlarla yaşadığı otorite çatışmasını kastediyordu.

Rus ordularının Kürdistan'ın da bir bölümü dahil olmak üzere Osmanlı topraklarına girdikleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bölgeye sefalet, kargaşa getirdi. Kürt halkının can ve mal güvenliğini yoketti. İmparatorluğun yenilgisi Kürtlerin Osmanlı hükümetine duyduğu azıcık güveni de sarsmış ve Avrupa ile Ermeni tahakkümü korkusunu güçlendirmişti. Bu koşullar içinde, Şeyh Ubeydullah benzer bir Ermeni girişimini de önlemek arzusuyla bağımsız bir Kürt devleti kurmaya niyetlendi. Diplomatik davranarak bu girişimini ilişkide olduğu bir misyonerlik aracılığıyla İngiltere'ye bildirdi. İngiltere'yi Rusya'ya karşı kullanmaya ve böylece Avrupa'nın desteğini almaya

çalıştı. Sultanla olan ilişkilerinde de bir belirsizlik vardı. Kürt devletinin ilk nüvesini İran topraklarında kurmak va halifenin hükümranlığını tanımak istediğini bildirmişse de, uzun vadede Osmanlı topraklarındaki Kürdistan'ı da devleti içine almayı tasarladığı kesindi. Ne var ki, şeyhin girişimi hezimetle sonuçlandı ve hayatının sonuna kadar sürgünde yaşadı. Bununla birlikte Kürtler arasındaki otoritesini hiçbir zaman yitirmedi ve ailesi, Kürt hareketi içinde yakın bir zamana kadar önemli bir rol oynamaya devam etti.

Tarikat şeyhlerinin siyasî etkilerinin azalması

Nakşibendî şeyhlerinin Kürtlerin aşiretler üstü siyasî liderleri olarak ortaya çıkmalarını ve ilk milliyetçi emellerinin sözcülüğünü üstlenmelerini açıklayabilmek için, kimisi yapısal kimisi genel karakterli ve bir kısmı da rastlantısal (Mevlana Halid'in kişiliği ya da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) ama en az diğerleri kadar önemli bir seri değişik düzeyde soyutlama yapmamız gerekmişti. Tarikat şeyhlerinin siyasî etkilerinde 1925'ten sonra gözlemlenen hızlı düşüş bir ya da iki yapısal faktörden daha fazlasına bağlıdır. Türkiye, Irak ve İran'da siyasî ve sosyo-ekonomik ortamlar birbirlerinden oldukça farklıydı ve Kürdistan'ın her üç ülkenin sınırları içinde kalan bölümlerinde şeyhlerin siyasal etkilerinin azalmasının nedenleri de (en azından bazıları) farklıdır.

Türkiye'de, Şeyh Said ayaklanmasının ardından her türlü Sûfi düzeninin ve faaliyetinin yasaklanması en belirgin faktördü. Pek çok Nakşibendî şeyhi ortadan kaldırılmıştı: Kimisi asılmış kimisi sürgüne gönderilmiş ve pek çoğu yurtdışına, özellikle Suriye'ye kaçmıştı. Türkiye Kürdistan'ında kalanlarsa siyasî faaliyetten kaçınmışlardı. Tüm etkilerini yitirmemekle birlikte aşiret işlerine bile karışmaya cesaret edemiyorlardı. Dinî öğretilerini de gizli yürütmek durumundaydılar. Hem kendileri hem müridleri sessiz kalmayı yeğliyorlardı. Bu geri dönüşü olmayan bir süreç değildi, öyle ki İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye çok partili sisteme geçtiğinde, bir-

kaç Kürt şeyhi seçime girdikleri partiye büyük miktarda oy kazandırma güçleri olduğundan siyasete çekildi. Kısa zamanda gelişen siyasî himaye sistemi sayesinde bazı şeyhler (bunlar arasında Şeyh Said'in oğullarından biri de vardır) eski siyasî güçlerini yeniden kazanmayı başardılar, ama hepsi hükümetle uzlaşma içinde olmayı ve ne Kürt hareketi ne de herhangi bir muhalif hareket ile açıkça bağlantı kurmamayı tercih ettiler.

Irak ve İran'daysa, tarikatlara hiçbir zaman yasaklama getirilmediği halde şeyhler siyasî önemlerini yitirerek, yerlerini diğer liderlere terk etmek durumunda kaldılar. Yalnız, burada ilginç bir durum vardır. 1920'lerden sonra Kürtlerin etkin siyasî liderlerinin birçoğu, şeyh değildi ama, şeyh ailelerinden geliyordu. Bu tip liderler başlangıçta ailelerinin geleneksel prestijini ve etkisini kullanıyorlar, zamanla salt siyasî araçlarla, meşruluklarını din yerine milliyetçilikten alarak kalabalık taraftarlar topluyorlardı. Şeyh Ubeydullah'ın torunu Seyid Taha da 1920'li yıllarda hem Irak hem de İran'da değişik milliyetçi örgüt ve gruplarla bağlantısı olan faal bir politikacıydı.[24] Böyle liderlerin en göze çarpanı Barzanlı Şeyh Abdussalam ile Şeyh Ahmed'in küçük kardeşi olan Molla Mustafa Barzani idi. Büyük ağabey karıştığı bir ayaklanma sonucunda Osmanlılarca asılmıştı. Yerine geçen kardeşi Ahmed ise Irak'taki İngiliz otoriteleriyle sık sık takışmaktaydı. Molla Mustafa işe, 1920'lerin başında ailenin sadık destekleyicileri ile birlikte, düşman aşiretlere ve İngilizlere karşı düzenlenen saldırıların önderliğini yaparak başladı. Zaman içerisinde iyi bir gerilla ve KDP'nin lideri olmakla kalmadı, Kürtlerin en büyük millî lideri haline geldi. Ailesinin geleneksel taraftarları onu Şeyh Ahmed'in kardeşi olarak tanıyorlardı, ama diğer tüm Kürtler için Nakşibendî şeyhi olan Ahmed, Molla Mustafa'nın ağabeyiydi.

Önceleri din ve milliyetçilik birbirlerinden ayrılmaz faktörlerdi, oysa yeni liderler açısından Kürt milliyetçiliği dinî fak-

24 Seyyid Taha ve Şeyh Ubeydullah'ın diğer izleyicilerinin siyasî faaliyetleriyle ilgili olarak bkz. Bruinessen, *a.g.y.*, apendiksten IV. bölüme kadar.

törden çok daha önemli hale gelmişti. 1920'lerde Kürdistan'ın her bölgesinde siyasî partilerin ve milliyetçi birliklerin, şeyhlerin yerini aldıkları görülür.[25] Bu olgu, her üç ülkede de yaklaşık eşzamanlı olarak yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler ve subay, memur, doktor, avukat, mühendis, öğretmenlerden oluşan yeni bir orta sınıfın ortaya çıkması ile yakından ilgilidir. Gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse İran yüzyılın ilk yarısında anayasal devrimler yaşadı. Jön Türkler ve İranlı benzerleri, bu yeni orta sınıfın Batı düşüncesini almış üyeleri arasından çıktılar ve ilk modern siyasî partileri kurdular. Aynı sosyal tabakadan olan bazı Kürtler Türk ve İranlı siyaset arkadaşlarıyla ilişkilerini sürdürürlerken, diğerleri zamanla Kürt milliyetçiliği politikalarına yönelerek geleneksel Kürt elitinin daha aydın kesimi (şeyhler ve aşiret reisleri) ile birleşip Kürt siyasî partilerini kurdular. Dönemin siyasî gelişmeleri –Birinci Dünya Savaşı, Türk Kurtuluş Savaşı, Irak ve Suriye'de manda yönetiminin kurulması, İngilizlerin kısa bir süre için de olsa bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını desteklemeleri, Türkiye ve İran'da Batılılaşmaya yönelmiş rejimlerinin kurulması– Kürt milliyetçiliği düşüncesinin Kürt halkı içinde geniş çapta yayılmasını sağladı. Öyle ki milliyetçi partiler ve örgütler sadece liderlerinin geleneksel prestijlerinden dolayı değil, ama aynı zamanda ideolojileri nedeniyle taraftar toplamayı başardılar. Bu arada her ne kadar bazı şeyhler milliyetçi talepleri (ve yanı sıra sosyo-ekonomik talepler ile daha dinsel bir düzen taleplerini) ilk formüle edenler oldularsa da, Kürt toplumunda milliyetçiliğin yaygınlaşması sonucu yerlerini milliyetçi partilere bırakmak zorunda kaldılar.

Bir noktaya kadar bu gelişmelerin benzerlerine Endonezya'da da rastlıyoruz. Orada da Batı eğitimi almış yeni bir aydın

25 Martin Van Bruinessen, "Nationalismus und religiöser Konflikt: Der Kurdische Widerstand im Iran", *Religion und Politik im Iran,* Kurt Greussig (derleyen), 372-409, Frankfurt, a. M.: Syndikat, 1981; "vom Osmanismus zum Separatismus: Religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said" *Islam und Politik in der Türkei,* Jochen Blaschke ve Martin Van Bruinessen (derleyen), 109-165, Berlin: Express Edition, 1985.

kesimin (öğretmenler, doktorlar ve belli bir ölçüye kadar devlet memurları) oluşması ile toplumdaki liderlik el değiştirdi. Yeni elitin kurduğu milliyetçi örgütler içinde özellikle de Sarekat İslâm,[26] tarikat şeyhlerine doğal liderleri gözüyle bakan toplumsal tabakayı mobilize etme yetisine sahipti. Kürdistan'da olduğu gibi, bu örgütün liderleri şeyhlerden çok ayrı bir sınıf değildi; bazı şeyhler ya da akrabaları Sarekat İslâm'ın eylemci üyelerinden oldular. Ne var ki Sarekat, şeyhlerce yürütülen hurafi uygulamalara karşı olduğu için, bazı Nakşibendî şeyhlerinin hiddetine hedef olmuştu.[27] Sarekat ve şeyhler arasındaki anlaşmazlık, aslında, açıkça mahallî ya da bölgesel Müslüman toplulukların liderliğini bir diğerine kaptırmamak için girdikleri rekabetten kaynaklanıyordu.

Endonezya'da Nakşibendî tarikatı şeyhlerinin etkilerinin azalmasında Kürdistan'da görülmeyen önemli bir faktör daha rol oynadı. 19. yüzyılda Nakşibendî tarikatının hızla yayılması, Ortadoğu'dan dalga dalga gelen dinî etkilerle birlikte, Endonezya'daki İslâm'ın daha şeriatçı bir yapıya bürünmesine ve yerel uygulamalardan temizlenmesine yolaçtı. Şeriatçı Nakşibendî tarikatı, Şattariya ve çift-uygulamalı tarikatların yerini alırken, İslâmiyet öncesi Endonezya (ya da Yerli) geleneklerinden gelen bazı uygulamaları da bünyesine aldı. Cava ve Sumatra'da başarıyla yürüttükleri propaganda kampanyalarının başlamasından kısa bir süre sonra, yeni bir dalgayla gelen daha şeriatçı reformcuların muhalefetiyle karşılaştı ve bazı uygulamaları *bid'at* olmakla suçlandı. Bu noktada Minangkabau âlimlerinden Ahmed Hatib'den bahsetmemiz gerekir. Ahmed Hatib, 1906-1908 arasında Mekke'deki ikametgâhından, Nakşibendîlik aleyhine üç fetva verdi. Bunlardan birisi yakın za-

---

26 A. P. E. Korver, *Sarekat Islam, 1912-1916*. Diss., Un. of Armsterdam, 1982; J. Th. P. Blumberger, "Sarekat Islam", *Encyclopaedia van Nederlans Indie; Sarakat Islam Lokal*, Sartono Kartodirdjo et al (derleyen). Jakarta, Arsip Nasional, 1975.

27 Th. W. Juynboll, "Die 'Sarekat Islam'-Bewegung auf Java", *Der Islams* (1914), 154-159, sayfa 157'de Sarekat İslâm'a karşı çıkan Nakşibendî şeyhlerine değinmektedir. Bununla birlikte, 1916 Jambi ve 1926 Banten ayaklanmalarında tarikat şeyhleri Sarekat İslâm'la birlikte hareket etmişlerdir (bkz. notlar 9-10).

manda yeniden basılmıştır.[28] Hatib'in olağanüstü prestiji, Nakşibendîliğin, özellikle Minangkabau (Batı Cava) bölgesinde yayılmasını zamanla durdurdu, şeyhler de yerlerini "modernist" ulemaya bıraktılar.

Endonezyalı hacıların sayıları arttıkça Ortadoğu'daki İslâmî düşünüşün Endonezya üzerindeki etkisi de arttı. Mısırlı reformcular Muhammed Abdül ve Raşid Rida başka bir İslâm topluluğundan daha fazla Endonezya'yı etkilediler. Batı'nın İslâm dünyasına sunduğu bazı nimetleri reddetmeyen anti-emperyalist tutumları, Nakşibendîlikten daha sofistikeydi ve aydın Endonezyalılar için daha cazipti. Böylelikle kendilerini Müslümanlar olarak adlandıran Endonezyalılar arasında sömürgeciliğe karşı mücadelenin liderliği modernistlere geçti.[29]

Yukarıda yazılanlardan, Nakşibendîlik ve diğer tarikatların Endonezya Müslümanları arasında tüm nüfuzlarını kaybettikleri anlamı çıkarılmamalıdır. Bununla birlikte, birkaç on yıl boyunca üstlendikleri siyasî ve sosyo-ekonomik sıkıntıları kristalize etmek gibi önemli bir siyasî fonksiyonlarını yitirdikleri doğrudur. Üstelik Kutsal Kentler 1925'te İbni Saud tarafından işgal edilip Vahhabi inancı gereğince geleneksel tarikat faaliyetleri yasaklanınca, Endonezyalı Nakşibendîlerin ana kaynaklarıyla olan ilişkileri de kesilmişti. Sonuçta güçleri azaldı, gelişmeleri kısıtlandı ve eylemlilikleri kalmadı. Kürdistan'daki din kardeşleri gibi sessizleşip kendilerini dine adamayı seçtiler.

---

28 Ahmed Katib bin Abdul Latif, *Fatwa tentag:* Tharikat Naqsyabandiyah. Medan: Firma "Islamiyah", 1978 (4. Baskı). Nakşibendî taraftarı ve aleyhtarı polemiklerin bir taraması için bkz., B. J. O. Schrieke, "Bijdrage tot de bibliografie van de huidige godsdienstige beweging der Sumatra's west-kust", *Tijdschrift voor Indsche Taal, Land- en Volkenkunde* (TBG) 59 (1919-1921), 249-325. Ayrıca bkz., Werner Kraus, *Zwischen Reform und Rebellion Über die Entwicklung des Islams in Minangkabau,* Wiesbaden, 1984.

29 Delior Noer, *The Modernist Muslim Movement in Indonesia, 1900-1942,* Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1973.

Sonuç

İslâmî hareketlerin incelenmesinde metodolojik birkaç nokta geliştirmek için, özellikle sadece zaman dilimi açısından değil, başka açılardan da benzerlikler gösteren İslâmî ya da İslâmesinli iki siyasî hareketi karşılaştırdım. Her iki olay içinde hareketin doğuş ve çöküşünün nedenleri arasında gösterilebilecek birkaç yapısal faktörü ayırmak zor olmadı: Batı yayılmacılığı altında yerli siyasî sistemlerin çöküşü ve Batı modern siyasî örgütleri kuran eğitimi almış yeni bir orta sınıfın doğuşu. Bu soyutlama düzeyinde iki olay çok rahat kıyaslanabilir. Açıklama açısından ise, yanlış olmamakla birlikte yetersizdir. Gelişmelerin neden o zaman diliminde gerçekleştiğini ya da neden farklı yerlerdeki benzer koşulların aynı gelişmelere yolaçmadığını açıklayamaz. Bence dünyanın çeşitli köşelerinde yaşanmakta olan İslâm radikalizmini açıklamaya çalışan akademik girişimlerin çoğu da bu noktada sıkışıp kalmaktadır. Üçüncü Dünya ülkelerinde yaşanan köyden kente göç, yarıeğitimli pek çok gencin yeterince istihdam edilmeyişi, Batı'dan etkilenen gelişme politikalarının neden olduğu büyük eşitsizlikler, toplum refahı yerine GSMH'daki büyümenin hedeflenmesi, ekonomik gelişme için seçilen sosyalist yolların tıkanması ve sık sık tekrarlanan diğer global faktörler elbette her açıklamanın odak noktasında olmak zorundadır. Ama gene de gereken açıklamanın sadece bir bölümünü oluşturabilirler. Makaledeki örnekler araştırması yapılan toplumların toplumsal, iktisadî ve siyasî ortamlarının sağlam bir analizinin ne denli önemli olduğunu ve rastlantısal faktörlerin de en az o kadar önem taşıdığını göstermiştir umarım.

Çok iyi bilindiği ve yukarıda da gösterildiği gibi farklı nedenler aynı etkileri yaratabilmektedir. Disiplinin bilimsel olduğu iddialarını koruyabilmek için, işlevsel sosyolog ve antropologlar "işlevsel eşdeğer" kavramına başvurmuşlardır. Bu bakış açısında, belirli faktörlerin özgül bileşimi ya da işlevsel eşdeğerlerinin varlığı durumunda belirli özgül sonuçların meydana gelmesi beklenir. Çoğu durumda bu dairesel bir mantık yürüt-

mekten öteye geçemez, çünkü sonuçta hangi koşul ya da olayın önerilen nesnel faktöre katkısı olan işlevsel eşdeğer olduğunu ancak geçmişe bakarak tespit edebiliriz. Pozitif bilimlerde olduğu gibi evrensel ya da yarı evrensel yasalara dayanarak yapılan katı açıklamalar, insan toplumlarını incelerken imkânsızlaşır. Bu yoldaki çabalarsa debdebeli, sıkıcı, banal ve ilgi çekmekten uzak ifadeler olmaktan öteye geçemezler. Bu nedenle olayları kendi toplumsal ve tarihsel konumları içinde ele aldım ve nesnel faktörlere olduğu kadar bu olaylarda rol alanların algılama biçimleri ile ideolojilere de dikkat eden açıklayıcı bir yol izledim. Global siyasî iktisat düzeyinden, kişisel ve toplumsal psikolojiye kadar değişik düzeyleri ve tamamıyla rastlantısal görünen faktörleri de gözönüne almaya çalıştım. Böylesi bir yaklaşım eklektik olmakla ve teorik olmamakla suçlanabilir, ne var ki ben daha iyi bir seçeneğin varlığından şüpheliyim.

Sonsöz: Devrim sonrası İran Kürdistan'ı

"İşlevsel eşdeğerler" düşüncesini reddederken bunun öngörü gücü taşıyan sağlam bir teorik sistem kurmada yardımcı olamayacağını ifade etmeye çalışıyordum. İki farklı durum kümesinin arasında ve ortaya çıkan gelişmelerde çarpıcı bir paralellik olamayacağı düşüncesini reddetmek istemiyorum. Ne var ki paralelliğin büyük bir kısmı bizim seçici algılamamıza ve her iki durumu ve gelişmeleri yorumlamamıza bağlı olmaktadır.

Son olarak başladığım yere dönmek ve İslâm devriminden sonra İran Kürdistan'ının durumunu sergilemek istiyorum. Şeyh Osman ve başka birkaç Kürt âliminin anî yükseliş ve çöküşleri bu makalede anlatılan dönemde Nakşibendî şeyhlerinin yaşadıklarına benzemektedir.

Son elli yıl içinde, İran Kürdistan'ında merkezî otoritenin iki defa yıkıldığına tanık olduk. İlki İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, ikincisi şah rejiminin 1979 Şubat'ında yıkılmasıyla gerçekleşti. Durum 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı Kürdistan'ının içinde bulunduğu durumla bazı noktalarda çarpıcı bir benzerlik gösteriyordu. Aşiretler arası sürtüşmeler kontrol

edilemiyor, sosyo-ekonomik anlaşmazlıklar büyüyor, aşiret reisleri kendilerini yarı bağımsız savaş ağaları olarak ilan ediyor ve silahlı çarpışmalar sürüyordu. Aşiretler üstü yerli bir otorite mevcut değildi ve her iki olayda da dinsel kişiler bu rolü üstlenmek için ortaya çıkmakta gecikmediler. 1945-1946 yıllarında, Mabahad'ın öndegelen âlimlerinden, Gazi Muhammed önce Kürdistan Demokrat Partisi'nin, ardından da Mahabad Otonom Cumhuriyeti'nin başkanı oldu. Prestiji ve yönetici kişiliği sayesinde rekabet eden ve sürekli sürtüşen aşiretleri birleştirmeyi başardı.

1978-1979 olayları da Mahabad'dan bir başka âlimi, Cuma Camii imamı İzzeddin Hüseyni'yi gün ışığına çıkardı. Pehlevi rejiminin yıkılmasından bir iki hafta sonra Kürdistan'ın her yerinden gelen değişik siyasî inanış ve yerel çıkarları temsil eden delegeler demokratikleşme, otonomi ve Kürt bölgesinin devlet bütçesinden eşit pay istemelerine dayanan ortak bir siyasî platform oluşturmak amacıyla Mahabad'da biraraya geldiler. Hüseyni'yi de yeni merkezî otorite ile yapılacak her türlü görüşme için sözcü tayin ettiler.

Mahallî düzeyde de pek çok âlim birdenbire siyasî lider olarak ortaya çıktı. Tarikatının iyi işleyen kurgusuna ve geniş taraftar toplayacağına güvenen Şeyh Osman da bunlardan biriydi. Devrimin dinî karakterde oluşu, devrim basınının siyasî konuları dinî terimlerle formüle etmesi Kürtlerin (her ne kadar Kürtler İranlılar gibi Şiî değil Sünnîlerse de) liderlik için öncelikle ulemayı düşünmelerine yolaçmış olabilir. Fakat bence devrimden sonra başka hiçbir liderin yeterli ölçüde tanınmıyor oluşu daha önemli bir faktördür. İki Kürt partisi, İKDP ve Komala yeraltından yeni çıkıyorlardı. Komala henüz küçük bir partiydi ve liderleri halk tarafından yeterince tanınmıyordu. İKDP'nin liderleriyse hapisten yeni çıkmışlar ya da sürgünden yeni dönmüşlerdi. Her iki parti de koşulların talep ettiği liderliği sunabilmekten uzaktılar. Üstelik aşiret reisleri, şah döneminde kaybettiklerini yeniden kazanmak isteyen eski toprak ağaları ve değişik inanışlardan pek çok küçük parti ile mücadele etmek zorundaydılar. Halbuki ulema örgütsüz

köylüler ve kasabalılarca tanınıyor ve güveniliyordu. Bunun da ötesinde güçlü birkaç âlim aşiretler arası sorunları çözüp küçük reisleri işbirliğine ikna edebilecek beceriye ve etkiye sahipti. Aşiret reisleri ve toprak ağaları da iktidarın daha radikal siyasî grupların eline düşeceği korkusuyla ulemayı desteklemekteydi.

Şeyh Osman, zamanından yaklaşık yüzyıl önce bazı büyük Nakşibendî şeyhlerinin oynadığı rolü yeniden sahnelemeye hazırlanıyordu. Ne var ki, o büyük şeyhlere Şeyh Osman'dan çok İzzeddin Hüseyni benziyordu. Şeyh Ubeydullah ve ardılları aşiretleri ortak bir amaç etrafında birleştirebilmiş ve birbirleriyle dengede kalmalarını sağlayabilmişlerdi. Hüseyni de döneminin farklı siyasal güç odakları arasında aynı yolu izledi. Kendisine, şah tarafından idam ettirildiği için Kürtlerin millî kahramanı kabul edilen Gazi Muhammed'i örnek aldı; hem dinî hem milliyetçi duygulara hitap etti. Bir molla olduğu için köylülerin, yoksul kasabalıların ve daha dindar kesimlerin, milliyetçi olduğu için de dükkân sahiplerinin, küçük tüccarların ve zanaatkârların güven ve desteğini kazandı. Radikal gençler arasında da inanılmaz ölçüde taraftarı vardı. İzzeddin Hüseyni dinci sosyalist olduğu iddiasındaydı (bir Talagani hayranıydı) ve radikal sol gruplarla, daha ılımlı görüşlere sahip olan İKDP'den daha iyi ilişkiler içindeydi. İKDP ise Hüseyni'nin siyasî ihtiraslarından rahatsız olmasına rağmen, prestiji ve yaygın ünü nedeniyle mesafeli ama dostça ilişkiler içinde olma zorunluluğu duyuyordu.

İzzeddin Hüseyni'nin, hele diğer ulemanın siyasî etkileri çok çabuk sona erdi. İKDP ve Komala mahallî örgütleri, askerî militanları, iktisadî işlere danışmanlık yapan komiteleri ve siyasal eğitim kursları ile tüm Kürdistan'a yayılmakta gecikmediler. 1979'un Ağustos ayından itibaren merkezî hükümete karşı giriştikleri silahlı mücadelede de Hüseyni'nin kötü örgütlenmiş adamlarından daha başarılıydılar. İKDP ve Komala'nın örgütsel ve askerî etkinlikleri zamanla Hüseyni'nin karizmasını geride bıraktı. İki yıl içinde Hüseyni bu iki partinin gölgesinde kalmıştı. Kendisine sadık bir grup gerilla ile sür-

dürdüğü faaliyetler bile, bu iki partinin gösterdiği tolerans sayesinde devam edebiliyor. Şeyh Osman ise daha önce belirtildiği gibi, bu iki partiyle girdiği çatışmadan yenik çıkmış, etkisini yitirmiş ve kaçmak zorunda kalmıştı.

Kürt ulemanın lider konumunu bu kadar çabuk kaybetmesi, Kürtler arasında dinî duyguların güçlü oluşu nedeniyle değil, toplumsal ve siyasal faktörlere bağlı olarak ortaya çıktıklarının göstergesidir. İKDP'nin programı açıkça laiktir. Parti İslâm cumhuriyeti fikrine yakın zamana kadar karşı çıkmaktaydı, ancak merkezî hükümetle ilişkilerini düzeltmek için olsa gerek, yumuşamış ve statükoyu kabul ettiğini açıklamıştır. Komala daha radikaldi ve dinle hiç ilgilenmedi. Üstelik bir başka sol örgütle birleşip hiç de İslâmî olmayan, İran Komünist Partisi adını aldığında yaygınlığını hiç yitirmedi.[30] Kürtler dinlerine bağlı Müslümanlar olabilirler, ama siyasî liderleri meşruluklarını İslâmiyet'ten almak durumunda değildir. Bu, merkezî hükümet tarafından sıkça kullanılan ve Kürtlerce pek de hoş karşılanmayan İslâmî ifade tarzına bir tepki de olabilir. Ulema, ortada başka güçlü aday olmadığı dönemlerde geçici olarak güçlenmiş ve etkin rakipler ortaya çıktığında bu gücünü yitirmiştir. Bu durum, aynı zamanda, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen şeyh ayaklanmalarında dinin rolünü abartmamamız için bir uyarıdır da.

"The Naqshbandi tariqa as a vehicle of political protest among the Kurds (with some comparative notes on Indonesia)", *International Workshop on New Trends in Islamic Studies* (Cakarta, Eylül 1985) için yazılmış makale

ÇEVİREN *LEYLA KESKİNER*

30 Kürdistan'da 1979-1985 dönemindeki siyasî gelişmelerle ilgilenen okuyucular şu kaynağa bakabilir: Martin Van Bruinessen, "Kürtler ve Körfez Savaşı", *MERIP-Middle East Report*, Ağustos 1986.

Osmanlıcılıktan Ayrılıkçılığa: Şeyh Said Ayaklanmasının Dinî ve Etnik Arka Planı

1925'in başında, Nakşibendî Şeyhi Said'in önderlik ettiği Kürt ayaklanması, Cumhuriyet Türkiye'sinin tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu ayaklanma Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'ya diktatörlüğe yakın yetkiler edinme fırsatını vermiştir. O andan itibaren Kemalist reform programı daha büyük bir hızla ve muhalefeti dikkate almaksızın hayata geçirildi... Laiklik politikası ile o zamana kadar Kürtleri, Türkleri ve diğer küçük İslâmî etnik grupları birarada tutan en önemli semboller ortadan kaldırıldı. Devleti taşıyıcı bir ideoloji olarak İslâm'ın yerine Türk milliyetçiliğini yerleştirme yönündeki belirgin çabalar, Türk olmayan Müslümanların yönetime olan soğukluklarını sadece daha da artırmaya yaramıştır. Hayret verici olan, buna rağmen birçok Kürdün, Kemalist rejime bağlı kalmasıydı. Sonraki yıllarda daha birçok Kürt ayaklanması olmuş, Doğu ancak 1938'de yüksek bir bedel ödenerek tamamıyla huzura kavuşturulabilmiştir. Fakat bütün ayaklanmalar bölgesel kalmış ve hatta bazılarında bizzat Kürtler, Kürt ayaklanmalarını bastırmada aktif rol oynamışlardır.

Bazı isyanlar belirgin olarak milliyetçi bir niteliğe sahipti; hedefleri ayrı bir Kürt devleti kurulmasıydı. Böyle bir olasılık hem daha Birinci Dünya Savaşı sırasında Başkan Wilson tara-

fından önerilen 14 maddelik planda hedeflenmişti hem de 1920'deki Sevr Antlaşması'nda öngörülmüştü. Oysa bu tarihlerde ayrılıkçılık Kürt köylüsü için fazla bir şey ifade etmiyordu. Halkın çoğunluğu, bazen bürokrasinin yerel temsilcisine karşı koymuş olsa bile, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık içerisindeydi. Meselâ, Birinci Dünya Savaşı sırasında birçok Kürt, halife-padişahın cihad çağrısına uymuş ve İstiklal Savaşı sırasında da Kemalistler Kürtleri harekete geçirmede, ayrılıkçı hareketleri körüklemeye çalışan İngilizlerden daha başarılı olmuşlardır. Şeyh Said isyanına özellikle Kürtlerin devlete sadakatini sağlayan belirleyici unsur halifeliğin kaldırılması yolaçmıştır. Fakat ayaklanmaya katılanların hepsinin dinî motiflerle hareket ettiği söylenemez. Ayaklanma milliyetçi bir örgüt tarafından planlandığı halde, popüler denebilecek bir kişiye sahip olmadıklarından, lider olarak şeyhe ihtiyaçları vardı. Sonraları Kürdistan'da meydana gelen ayaklanmalarda ise, milliyetçi unsurların yerini gitgide dinî nedenlerle ayaklanan unsurlar aldı. Kemalist tarih yazımında genel olarak (Cemal: 1955; Toker 1968; Goloğlu: 1968-1974) Kürt ayaklanmalarına geri kalmış, gerici bir halkın çok gerekli olan çağdaşlaşmaya karşı gösterdiği son bir çırpınış; bu isyanların bastırılmasına ise rejimin uygarlık getirme görevinin bir öğesi olarak bakılır. Bu tarihçiler özellikle, fakir ve cahil halkın, şeyh ve aşiret reisleri tarafından sömürülmesini vurgularlar, isyanlar bu geleneksel otoritelerin kendi ayrıcalıklarını koruma veya tekrar elde etme girişimleri olarak yorumlanır. Kuşkusuz bu belirlemede biraz gerçek payı vardır; fakat bunun "biraz"da kaldığı inancındayım. Çünkü bu ayaklanmalar Kürt bölgelerindeki sosyo-ekonomik durumların birer yansımaları oldukları kadar, aynı zamanda Kürt toplumunun, cumhuriyetin kuruluşundan önce içinde bulunduğu dönüşümlerin sonucudur.

Nakşibendî tarikatı ve Kürt milliyetçiliği

Said, milliyetçi sloganlarla olsa bile, bir Kürt ayaklanması başlatan ilk Nakşibendî şeyhi değildi. Hakkârili nüfuzlu bir şeyh

olan Ubeydullah 1880'de bir ayaklanma başlatmış ve çok zayıflamış olan Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki sınır bölgesinde bağımsız bir Kürt devleti kurmak için İngiliz ve Rus yardımını talep etmişti. Bugünkü Kuzey Irak'taki bir başka Nakşibendî şeyh ailesi olan Barzanların, yüzyılın başından beri dönemin merkezî hükümetine karşı kalkışılan birkaç ayaklanmayla ilişkileri olduğu düşünülmüştür. Bu ailenin önemli iki kardeş şeyhinin genç olanı, Molla Mustafa Barzani, yüzyılımızın en tanınmış Kürt milliyetçi lideri olmuştur. Yine bu tarihlerde, rakip bir tarikat olan Kadirîlere mensup bir şeyh, Güney Kürdistan'da bağımsız bir Kürt devleti kurulması yönünde adımlar atmıştır. Hatta Şeyh Mahmut Barzani 1922'de kendini Kürdistan Kralı ilan etmiş ve çoğu yerel aşiret tarafından desteklenmiştir. Ancak İngilizlere karşı kullanmayı denediği Kemalistlerle de temas kurmayı ihmal etmemiştir (Bruinessen: 1978, s. 278 ve orada verilen kaynakça).

Açıkça görünen odur ki, isyandan önceki yıllarda tarikatlar Kürtler için salt dinî kurumların ötesinde oluşumlardı. Şeyhlerin hepsi siyasî lider olmadılar; fakat Kürtlerin söz sahibi olan liderleri birkaç istisna dışında şeyhti ve bu 'siyasî' şeyhlerin çoğu Nakşibendî tarikatındandı.

Nakşibendî tarikatı Kürdistan'da en azından 17. yüzyıldan beri vardır. Daha 1639'da Osmanlı Sultanı IV. Murat, Diyabakır'da bir Kürt şeyhini fazla nüfuzlu olmaya başladığı için idam ettirmişti. O zamanlar bu şeyhin 40 bin kişiye yakın bir taraftar kitlesinin bulunduğu sanılıyor ve bir ayaklanma planladığından şüpheleniliyordu (Boeschoten/Bruinessen vd.: 1985). Dolayısıyla bu tarikatın Kürtler arasında oynadığı siyasî rolün uzun bir geçmişinden söz edilebilir, ama kesin olan, tarikatın siyasî etkinliğinin ancak Mevlana Halid'le beraber ciddi ölçülerde arttığıdır. Halit, tarikata Hindistan'da girmiş, Güney Kürdistan'ın Şehrizor bölgesinden gelen bir Kürttü. 1808 dolaylarında Irak'a döndükten sonra, hızlı bir şekilde önceleri Kürtler, ardından Türk ve Araplar arasında büyük bir izleyici kitlesi bulmuştu; hatta bazı Kadirî şeyhleri onun vasıtasıyla Nakşibendî tarikatına girmek için ricada bulunmuşlar-

dı. Tarikatı yeniden canlandırdı ve birkaç on yıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nakşibendîlerin çoğu ona ve halifelerine katıldı (Hourani: 1972; Algar: 1976; Hâkim: 1983; Abu Manneh: 1984). Atadığı halifelerin sayısı oldukça fazla; bilinen 67'sinin 33'ü Kürt'tü (Hâkim: 1983, s. 142). Mevlana Halid, tarikatı sık örülmüş bir ağ gibi tüm Kürdistan'a yaydı. Şüphesiz, karizmatik kişiliği ve tarikat içerisindeki reformlarının niteliği Halit'in artan popülaritesinin en önemli nedenleriydi; ancak Nakşibendî şeyhlerinin 18. yüzyılın sonlarına doğru siyaset içerisinde önemli roller üstlenmeye başlamalarının asıl nedeni Halit'in kişiliğinin dışında aranmalıdır.

Osmanlı reformları ve Kürt toplumuna etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nda değişik reform hareketlerinin incelenmesi bu makalenin çerçevesini aşacaktır (bkz. Lewis: 1868; Shaw: 1977; Davison: 1963). Kendimi bu sebeple Doğu vilayetlerindeki durumla ilgili olan ve sonraki gelişmeler üzerinde önemli etkiler yaratan reformların bazı yönleriyle sınırlayacağım. Öncelikle halk, reformların imparatorluğun zayıflığından kaynaklandığının ve Avrupalı güçler tarafından dayatıldığının farkındaydı. Kürt bölgelerinin yüzyıllara dayanan özerkliğini ortadan kaldırarak artan merkeziyetçilikle beraber Hıristiyan azınlıkların korunmasına yönelik tedbirler de, Hıristiyanların geleneksel İslâmî siyasî ve toplumsal düzeni yok etme yönündeki girişimleri olarak değerlendiriliyordu. Reformlara karşı gösterilen tepkinin genelde dinî nitelikte olduğu söylenebilir.

Kürt vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilmelerinden sonraki idarî yapıları, imparatorluğun öteki bölgelerinden farklı olmuştur. Çoğu vilayet, merkezden atanmış valiler yerine, kendilerine Osmanlı unvanları verilmiş hâkim Kürt aileleri tarafından gerçekten de neredeyse bağımsız olarak yönetiliyordu. Kürt emirlikleri, yani küçük bölgesel devletler, böylece sağlamlaştırılmış, merkezce tanınan bazı ailelerin öbür aileler üzerindeki iktidarı artırılmıştı. Bu emirliklerin

özerkliklerinin boyutları farklıydı ve çoğunlukla, emirlerin teorik olarak bağlı bulundukları bölge valileri ile olan ilişkilerine, mevcut askerî ve ekonomik dengelere göre değişiyordu. Bazı emirlikler daha 17. ve 18. yüzyılda merkezin denetimi altına alınmıştı; ne var ki, merkezî yönetim 18. yüzyıl boyunca güçten düştükçe, bazı Kürt aşiret reisleri de kendilerini Anadolu'daki derebeyleri gibi, birer bağımsız hükümdar konumuna getirdiler. Ancak yenilikçi Sultan II. Mahmut'un yönetimi sırasında, sözkonusu bölgeler merkezin denetimi altına alındı ve vaktiyle özerk olan beyler bölgelerinden uzaklaştırıldılar. İdarî merkeziyetçilik özellikle bu bölgelerde huzura yolaçmadı, hatta bazı durumlarda tam tersi sözkonusuydu. Genellikle emirler bölgelerindeki aşiretler arasında bir denge sağlayabiliyorlardı. Toprak veya hayvanların bölüşümünde çıkan anlaşmazlıklarda ya da hırsızlık veya kadın kaçırma durumlarında, hâkim veya aracı olarak emirin otoritesi kabul görürdü. Hükümranlığı otokratik ve çoğu kez sertti; fakat genelde adildi ve tatmin edici ölçülerde güvenlik sağlayabiliyordu. Emirlerin yerine göreve başlayan memurlar ise yabancıydı ve çoğu kez huzur ve güvenliği sağlamada başarısız kalıyorlardı, çünkü genel olarak otoriteleri tanınmıyordu ve anlaşmazlık durumlarında bazen taraflardan biriyle işbirliğine giriyorlardı. Özet olarak emirliklerin feshedilmesinden sonra aşiretler arası çatışmalar hem çoğaldı hem de ciddi boyutlar aldı.

Nakşibendî tarikatının hızlı yükselişi ve şeyhlerin siyasî etkinliğinin artışı süreçlerinin arka planını işte bu ortam oluşturur. Önceleri Kürt emirleri tarafından idare edilen bölgelere yerleşen şeyhler, aşiretler arası aracılık işlevleri üstlendiler; kimi şeyh, doğal göreviymişçesine lider konumuna geldi. Bu yepyeni bir olgu değildi: Geçmişte de aşiretler üzerinde siyasî etkinliği olan şeyhler vardı, fakat bir emirin bulunduğu yerde onun otoritesi şeyhin gücünü aşmaktaydı. Emirlerin ortadan kaybolması, şeyhlerin artan etkinliklerinin nedenlerinden biri olmuştur.

Bununla beraber, belki de bundan önemli bir sebep daha vardı: Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında giderek artan

gerginlik. Bugünkü Kuzey Irak'ta ve Doğu Türkiye'de Kürtler arasında büyük Hıristiyan azınlıklar yaşıyordu: Ermeniler, Nasturîler ve Suriyeliler (Yakubiler). Bunlar genellikle kendilerini Kürtlerle aynı safta görmezlerdi ama ilişkileri barışçıydı. Bu Hıristiyanların çoğu çiftçi olmakla birlikte aralarında zanaatkârlar, tacirler de vardı. Bazı bölgelerdeki Hıristiyan çiftçiler topraklarını işledikleri Kürt toprak sahiplerinin serfleriydi; başka yerlerde ise güçlü aşiretler halinde organize olmuşlardı ve Kürtler ile eşit bir konumdaydılar. Erzurum ovasında Ermeni köy halkının kendi toprağı vardı ve kışın Kürt göçebeler, Ermeni evlerinde ağırlandıkları köylere inerlerdi. Bu ilişkinin hem ortakçı hem de asalaksı özellikleri vardı. Kürt göçebelerin Hıristiyan ve Müslüman köy halkının mallarını çalması sıkça rastlanan bir olaydı. Güçlü ve adil bir emirin olduğu yerde böyle bir hırsızlık cezasız kalmazdı ve tazminat hakkı vardı.

Osmanlı reformlarının çok önemli bir yönü de, Avrupalı güçlerin Hıristiyan azınlıkların daha iyi korunması ve onlara daha çok haklar verilmesi taleplerinin etkisiydi. Reformlarla ayrıca, Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin Hıristiyan toplulukları içerisinde daha özgürce çalışabilmelerine imkân verilmişti. Hem Kürtler hem de Hıristiyanlar bu misyonerlere, Hıristiyan güçlerin yerleşik Hıristiyanları kollamaya, Müslüman üstünlüğünü tehdit etmeye yönelik daha çok siyasî ve muhtemel askerî müdahalelerinin öncüleri gözüyle bakıyorlardı. Avrupalıların desteğinden dolayı kendilerini güçlü hissetmeye başlayan Hıristiyan çiftçiler, Kürt toprak sahiplerine geleneksel toprak vergisini vermeyi reddedince bazı çatışmalar çıktı. Bunun üstüne bazı misyonerler hem hastane hem de kilise görevi görecek bir tür kale yapınca, Kürtleri iyiden iyiye tahrik etmeye başladılar. Misyonerler bazen İstanbul'daki elçileri aracılığıyla, kendilerine karşı saldırgan davranan aşiret reislerine yaptırım uygulatabiliyorlardı. Kürtler için idarî reformlar ve misyonerlerin çalışmaları, Avrupalıların Müslümanları baskı altına alma stratejilerinin iki farklı görüntüsüydü (bkz. Joseph: 1961).

Kürtler ve Hıristiyan komşuları arasındaki ilişkiler gitgide daha düşmanca bir hal alıyordu. Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkması ve bağımsız bir Ermenistan hakkındaki söylentiler, yüzyılın sonlarına doğru mantıkî bir gelişme sayılıyordu ve bunlar gerginliğin artmasına katkıda bulundu. Müslümanlar daha 19. yüzyılın yirmili yıllarında Hıristiyanlara karşı şiddet kullanarak, bu gelişmelere tepki göstermişlerdir. Gerginlik ve çatışmalar farklı dinlere mensup topluluklar arasında meydana geldiğinden, Kürtlerin dinî önderler arkasında toplanması çok doğal bir gelişme sayılmalı. Bazı şeyhler İslâm'ın güç kaybetmesi karşısında endişeye kapılıyor, bazıları dinî çatışmaları siyasî etkinlik ve güç kazanmak için akıllıca kullanıyorlardı. Daha başkaları ise misyonerlerle dostane ilişkiler sürdürüyor ve yöre Hıristiyanlarını Kürt aşiret mensuplarının öfkesinden koruyorlardı. Şeyhlerin artan önemini sadece misyonerlerin çalışmalarından doğan Hıristiyan-Müslüman gerginliklerine bağlamak fazla mekanik bir yaklaşım olurdu, fakat bu iki gelişme arasındaki ilişki de inkâr edilemez. Bir iki istisna dışında, siyasî bakımdan etkin olan şeyhleri kalabalık Hıristiyan azınlıkların yaşadığı ve misyonerlerin yoğun olarak çalıştığı bölgelerde buluyoruz.

Bedirhan Bey Ayaklanması

Kürtlerin bu gelişmelere gösterdikleri tepkiyi örnekleme amacıyla, ailesinin bazı fertleri Şeyh Said isyanının ön saflarında da rol oynadığı için, Kürt Emiri Bedirhan Bey'in isyanını anlatmak istiyorum. Bedirhan, başşehri Dicle'nin yanıbaşındaki Cizre olan, en güçlü ve önemli emirliklerden Botan'ın son emiriydi. Osmanlıların neredeyse bağımsız bir yönetim kurmuş Kürt beylerine karşı başlattığı bir harekât sırasında, 1838'de, Cizre abluka altına alınıp emir teslim olmak zorunda bırakılmıştı. Yetkileri büyük ölçüde kısıtlanmış fakat görevinden alınmamıştı. Bir yıl sonra, Kuzey Suriye'ye kadar ilerleyen İbrahim Paşa'nın Mısırlı ordusu, Osmanlı ordusuna büyük bir darbe vurdu; Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezîleştirme ça-

balarında meydana gelen bu gerilemeyi Bedirhan eski bağımsızlığını tekrar kazanıp bölgesini genişletmek için kullandı. Birkaç yıl içerisinde Mardin ile İran sınırı arasındaki bütün bölgeyi denetimi altına aldı ve Kürt aşiret reislerinin çoğu emirin vassalı oldu. Bu ayaklanma Müslüman Kürtler ve bölgedeki Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin hızla bozulmaya başladığı bir döneme denk düşmüştür. Ermeni yazar Safrastiyan'a göre (1948), Bedirhan'ın 1838'de Osmanlı ordusu tarafından kuşatılması sırasında Kürt, Ermeni ve Nasturîlerden oluşan büyük bir birlik emirin kurtarılması için yola çıkar, fakat zamanında yetişemez. Açıkçası, bu sıralarda bölgesel dayanışma, dinî farklılıklara baskın çıkabilecek boyutlardaydı. Kısa bir süre sonra ise Bedirhan ile misyonerler arasında güç kavgası başladı. Emir misyonerlerin planlarından bir hayli şüphelenmekteydi, onlar da emirin şüphelerini gidermek için fazla bir çaba göstermiyorlardı. 1848'de Tiyari'deki Nasturîler ilk defa, Bedirhan'ın ortağı olan Hakkâri beyine yıllık vergilerini vermeyi reddedince bölgeye aşiret birlikleri yollandı ve birçok Nasturî katledildi. Katliam sonra başka bir bölgede tekrarlandı. Bedirhan'ın pek de iyi bir dostu sayılmayan ünlü arkeolog ve konsolos Layard, katliama misyonerlerin tahriklerinin sebep olabileceğini belirtirken, katliamın bütün sorumluluğunu, doğrudan Bedirhan'a ve dolaylı olarak, emir üzerinde büyük bir etkiye sahip, fanatik Hıristiyan karşıtı bir şeyhe yüklüyordu. Sözkonusu şeyh büyük ihtimalle, yukarıda sözü geçen 1880 isyanını yöneten Ubeydullah'ın babası Şeyh Seyid Taha'ydı. Bu şeyhin gezintiye çıktığında, Hıristiyanların inançsız bakışlarından korunmak için peçe taktığına dair söylentiler vardır (Layard: 1849, I, 178, s. 228). Tahminime göre Hıristiyanlardan nefret etmekten çok, dininin tehdit altında kalmasından korkuyordu. Gerçekten de geleneksel düzen, sonraki gelişmelerin de gösterdiği gibi tehlike içindeydi. Katliamlar Avrupa'da dehşet çığlıklarıyla karşılandı. İngiliz ve Fransızlar Osmanlı hükümetini Bedirhan'ı cezalandırmaya zorladılar. Cizre'ye güçlü bir ordu gönderildi ve emir 1847'de teslim olmaya zorlanarak müttefikleri ile beraber İstanbul'a getirildi, oradan da sürgüne

yollandı. Böylece eski emirlikleri tekrar canlandırmak için yapılan son deneme de başarısızlığa uğradı (bkz. Joseph: 1961; Bruinessen: 1978, 222).

Kürt aşiretleri ve Halife-Sultan: Hamidiye Alayları

Ayaklanmanın en ateşli günlerinde bile Bedirhan padişahın hükümranlığını kabul ediyordu; en azından Amerikalı ziyaretçilerine böyle diyordu. Aşiret Kürtlerinin çoğu bu tutumu Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına dek sürdürmüştür. Vilayet yönetimleri ile olan sorunlarına, hükümete karşı giriştikleri isyanlara rağmen, padişahın meşruiyetini neredeyse hiçbir zaman inkâr etmemişlerdir. Halifeliğin Kürtler için çok büyük bir önemi vardı ve Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki artan çelişkiler, büyük bir olasılıkla halife padişaha karşı varolan bağlılık duygularını daha da güçlendirmiştir.

Ama hiçbir zaman padişah ile hükümeti özdeşleştirmemişlerdir. Şeyh Ubeydullah vilayet memurlarının rüşvetçilikleri ve görevlerini kötüye kullanmaları büyük bir hoşnutsuzluk yarattığı için, bağımsız bir devlet kurmak istiyordu. Ruslardan ve İngilizlerden yardım talep etti; bununla beraber padişaha hükümranlığını hâlâ kabul ettiğini bildirmeyi de ihmal etmedi. Ordularını Osmanlı toprakları yerine İran Kürdistan'ına yönelterek, burayı devletinin çekirdek bölgesi yapmayı düşünmesi, padişaha karşı takındığı tavrın çift-yönlülüğünü açıkça gösterir. Padişah sanki bir yandan Ermeni ayrılıkçılığı tehdidi, öbür yandan Ermenilerle Rusların imparatorluğun iyi korunamayan kuzeydoğu sınırı konusundaki gizli anlaşmalarını hesaba katarak, güçlü şeyh ile gizli bir ittifaka girmişti. Ancak şeyh ve adamları, İran ordusu tarafından sınırdan geri çekilmeye zorlandıktan ve İranlılar İstanbul'da yoğun bir baskı yarattıktan sonra, şeyh tutsak alındı ve sürgüne gönderildi (Halfin: 1976; Jwadeih: 1960, 21).

Yine aynı padişah, II. Abdülhamid, sonraları Osmanlı bürokrasisini aşarak, Kürt aşiretleri ve onların liderlerinden olu-

şan, Hamidiye Alayları olarak bilinen, düzensiz atlı birlikler kurmuş, Kürt aşiretleri ile sıkı bir işbirliğine girmiştir. Bu gelişme önceki reformların hedeflerine ters düşüyordu ve ne padişahı gerici bir despot olarak gören reformcu bürokratların hoşuna gidiyordu ne de Avrupalıların. Ama böyle bir strateji padişaha kendini az çok dayatmıştı: Merkezîleştirme çabalarını başka yöntemlerle sonuca ulaştırma girişimiydi bu. Bölgedeki bürokrasi etkisizdi. Bunun sebebi, memurların rüşvetçilik veya reformculukları yüzünden Kürtler arasında sevilmiyor olmalarıydı. Askerî reformcular orduya yeterli sayıda Kürt katmayı başaramamışlardı; Rus tehdidi her an kendini gösteriyordu; 1877 Savaşı sırasında Rus birlikleri Doğu Türkiye'ye girmişti ve Berlin Kongresi'nin bir sonucu olarak imparatorluk Batum ve Kars vilayetlerini Ruslara bırakmak zorunda kalmıştı.

Sonraki on yıllar içerisinde, Ermenistan'ın Rusya sınırları içindeki bölgelerden gelen propagandacıların etkisiyle, Ermeni milliyetçiliği Doğu'da yayılmaya başlamıştı. Ruslarla birlikte İngilizler de, Ermeni çıkarlarının korunması için İstanbul hükümetine baskı yapıyorlardı. Padişah, Balkanlar'da ve Doğu'da Hıristiyan halkın artan milliyetçiliğini, imparatorluğunu daha da parçalamak isteyen bir emperyalist düzenbazlık olarak görüyordu. En güçlü ve doğal müttefiki, Hıristiyan emelleri konusundaki endişelerini paylaşan Kürt halkıydı... Gerektiğinde kullanılabilecek düzensiz kuvvetler olarak düşünülen Hamidiye Alayları, ilk defa 1890 veya 1891'de örgütlendi. Askerî eğitim, tarla işlerinin bittiği mevsimlerde veriliyordu. Alayların büyüklükleri aynı aşiretten gelen beş yüz veya bin adam civarındaydı. Bazı büyük aşiretler birden fazla alay kuruyorlardı. Askerî hizmetlerinin karşılığında bu aşiretler değişik türdeki vergilerden muaf tutuluyorlardı. 1895'te, çoğu Erzincan'daki 4. Ordu'nun komutanı Zeki Paşa'ya bağlı olan 56 alay vardı (bunlardan sadece beşi Suriye bölgesinin sorumluluğu altındaydı). Her alaya sadece Zeki Paşa'ya karşı sorumlu olan aşiret reisleri komuta ediyordu. Vilayet idaresinin ve emniyet güçlerinin bu alaylar üzerinde herhangi bir yetkisi yoktu.

Atlı birliklerin oluşturulması Doğu'da değişik sosyal gruplar arasındaki güç dengesini önemli ölçüde etkiledi – yani hem öngörüldüğü gibi Kürtler ile Ermeniler hem de Kürtler ile vilayet bürokrasisi arasındaki ve Kürtlerin kendi aralarındaki dengeleri... Aşiretleriyle beraber Hamidiye Alaylarını kurmak için seçilen aşiret reisleri, daha az şanslı komşularına göre güç kazandıklarından emin olabilirlerdi. Daha iyi silahlar edinmelerinin ve askerî eğitim görmelerinin yanı sıra cezalandırılmaktan korkmadan komşularına saldırabiliyorlardı. Bu sebeple ilk birliklerin kurulmasından hemen sonra birçok aşiret reisi bu görevi üstlenebilmek için başvurdu.

Kurbanlar açıkça Ermeniler olmuştur. Erzurum ve Diyarbakır'daki İngiliz konsolosları çok sayıda Ermeni'nin, birliklerin kötüye kullanılması ve yağma olayları hakkındaki şikâyetlerini iletmişlerdir. 1894'te Sason'un Ermeni halkı ayaklandığında, padişah isyanın bastırılması için buraya Hamidiye Alayları gönderir ve sonraları başka yerlerde benzerleri görülecek bir katliam meydana gelir. Bununla beraber Ermeniler, Batı yayımlarında genellikle gösterilmeye çalışıldığı gibi, Kürt veya İslâm fanatizminin masum ve edilgen kurbanları değildiler. Hınçak ve özellikle Taşnaksutiyun gibi 19. yüzyılın '80'li yıllarında kurulan devrimci Ermeni partileri birçok yerel devrimci komite oluşturdukları Doğu'da giderek etkin olmaya başladılar. Sonuç olarak Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler had safhada gerginleşti. Kürtler bu girişimleri Ermenilerin var olan düzeni yıkma ve Hıristiyan egemenliğini kurma çabaları olarak görüyorlardı.

Hamidiye Alayları sadece Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki güç dengesini bozmakla kalmadı; konsolosluk raporlarına göre Kürt aşiretleri arasındaki çatışmaların artmasına da yolaçtı. Hamidiye Alaylarının komutanları, Zeki Paşa'nın ve padişahın şahsî güvencesi altındaydılar. Aşırıya kaçan davranışlarından ötürü, sivil mahkemeler yerine, hafif cezaların verildiği askerî mahkemelerde yargılanıyorlardı. Öteki aşiret reisleri, birlik sahibi reisler karşısındaki konumlarını korumak için haliyle ellerinden gelen her şeyi yapmaktaydılar. Bu da çoğu kez sıcak çatışmalara yolaçıyordu.

Fazla dikkate alınmayan, fakat sonraları önemli siyasî sonuçlar doğran bir başka olgu, tüm Hamidiye Alaylarının Sünnî aşiretlerden seçilmiş olmasıydı. Bu olgu Alevî Kürtlerin durumlarını iyice zayıflatıp Sünnîler ile aralarında düşmanlıklara yolaçmış görünüyor. Bu konu Cibran Sünnîleri ile düşmanlık içerisinde yaşayan küçük bir Alevî aşireti olan Hormeklere mensup Fırat (1945) tarafından özellikle vurgulanmıştır. Cibranlılar bir Hamidiye Alayı kurmuşlar ve daha sonra Şeyh Said ayaklanmasına aktif olarak katılmışlardır. Alaylar yüzünden kendilerini baskı altında hisseden küçük Alevî aşiretleri, Abdülhamid'e karşı başlayan Jön Türk hareketini benimsemeye ve böylece daha ileride karşılarına gelecek laiklik politikasını desteklemeye yatkındılar. Bunlardan hiçbiri Şeyh Said isyanına katılmadı; hatta bazıları, söylediklerine göre cumhuriyeti savunmak için ona karşı savaştılar.

Hamidiye Alaylarının kurulmasıyla beraber, bunları oluşturan aşiretlerin ileri gelen ailelerinin çocukları, İstanbul'daki Harp Akademisi'ne davet ediliyordu. Bunlardan, ileride aşiretin iç meselelerine fazlaca karışmadan aşiret birliklerinin başına geçerek, bu birlikleri modernize edip uzun vadede halihazırdaki orduya bağlı kılmaları bekleniyordu. Bu tedbirlerin bir yan etkisi olarak, içerisinde Kürt milliyetçiliğinin filizleneceği aşiret çevrelerinden gelen eğitimli insanlardan bir sınıf oluştu. Şeyh Said isyanını planlayanların çoğu bu sınıftan kişilerdi. Jön Türk devriminden sonra Hamidiye Alaylarında yapısal değişikliklere gidildi. Abdülhamid'den kaynaklanan isimleri, 'Aşiret Alayları' olarak değiştirilip bir dereceye kadar ordunun hiyerarşik yapısına dahil edildiler. Bu aşiret birlikleri daha sonraları Birinci Dünya Savaşı'na ve İstiklal Savaşı'na katıldılar (Duguid: 1973; Kodaman: 1979; bu bölümde sunulan bilgiler ek olarak İngiliz konsolosluk raporları ve Osmanlı arşivine dayanmaktadır).

Müslümanlık mı milliyetçilik mi?

Kuzey Kürdistan'da Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin bozulması, yukarıda da belirtildiği gibi, ilkin, Avru-

palıların bölgesel meselelere artan müdahalelerinin bir sonucu olarak görülmelidir. Bu, Kürt halkı arasında, en azından bazı tanınmış şeyhlerin siyasî nüfuzlarını borçlu oldukları bir İslâmî bilinçlenmeye yolaçtı. 19. yüzyılın tamamı siyasî ve ekonomik güvensizliğin hâkim olduğu bir dönemdi ve bu durum, halkın dine bağlılığını besleyerek şeyhlere, her türlü anlaşmazlıklarda arabulucu kimliğiyle önemli görevler yüklemiş görünüyor. Vilayet bürokrasisi genel olarak sevilmezdi: Rüşvetçi bilindiği ya da geleneksel düzeni yıkmaya çalışan reformcular olarak görüldüğü için. Buna rağmen bürokrasinin, padişahın isminden kaynaklanan, birleştirici bir etkisi vardı: Halife Müslüman birliğinin sembolüydü. Özellikle muhafazakâr İslâm'ın Sûfi tarikatlarından birine mensup olan ve sonraları Pan-İslâmizmi aktif olarak yaymaya çalışan Abdülhamid, İslâm'ı tehdit altında görenlerin çoğunun sempatisine sahipti. Hamidiye Alayları sayesinde en önemli Kürt aşiretleriyle "babaerkil" bir ilişki içerisindeydi; yaygın olarak "Kürtlerin Babası" diye anılırdı. Jön Türk devriminden sonra, en büyük aşiretlerden biri olan Milli'ler, Padişah'ı desteklemek amacıyla ayaklandılar ve yeni yönetimi reddettiler (Bruinessen: 1978). Bu isyan yüzeysel olarak Şeyh Said'in ayaklanmasına benziyordu, fakat ne dinî ne de milliyetçi öğeler taşıyordu.

Genel bir bakış niteliğindeki bu anlatım farklı bir izlenim uyandırsa bile, Kürdistan monolitik bir bölge olmaktan çok uzak bir yerdir. Burada gösterilen örneklerden farklı bir yapıya sahip bölgesel istisnalar çoktu. Örneğin şeyhlerin ve aşiret reislerinin genellikle reform-karşıtı olduğu ve İngilizlerle Ruslara karşı düşmanca bir tutum takındığı tespiti yapılabilir; fakat buna rağmen bazılarının oportünist nedenlerle bu ülkelerin temsilcileriyle iyi ilişkiler kurmaya eğilim gösterdiği durumlar gözlenebilir. Şeyh Ubeydullah'ın çelişkili tutumundan yukarıda bahsedilmişti: Müslüman bir lider olarak halife-padişaha bağlılığını ilân ediyor, bir yandan da kuracağı bağımsız devlet için Ruslardan ve İngilizlerden yardım talep ediyordu.

Şeyh Ubeydullah'ın isyanına rağmen, milliyetçiliğin Kürtleri harekete geçirebileceği konusunda ipuçları yoktur. Ermeni

milliyetçiliğine Kürt'ten önce Müslüman kimliğiyle tepki gösteriyorlardı ve bu Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı sırasında da böyle kaldı. İnsanlar milliyetçi bir önder olduğu için değil, yerel aşiretler üzerinde büyük nüfuz sahibi dinî bir lider olduğu için Şeyh Ubeydullah'ın peşinden gitmişlerdi; Ubeydullah ancak çok sonraları Kürtlerin milliyetçi emelleri için bir sembol haline gelebildi. Jön Türk devriminden sonraki liberal ortamda Kürt aydınları (ki bunların çoğu aristokrat kökenliydi), İstanbul'da ilk Kürt derneklerini kurdular. Kemalist tarihçilerle beraber daha sonraki Kürt milliyetçileri de bu dernekleri –ileride bunları daha ayrıntılı inceleyeceğiz– ayrılıkçı diye nitelerler; fakat bu tespit yanlıştır. Başlangıçta, başkentteki Kürtlerin eğitim ve yardımlaşmasını amaçlayan dayanışma dernekleri niteliğindeydiler. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında özerklik ve bağımsızlık taleplerini dile getirmeye başladılar. O ana kadar Kürtler, Türklerden çok Ermeniler ve öbür Hıristiyanlarla olan ilişkileriyle meşguldüler.

Birinci Dünya Savaşı'nda, yukarıda anlattığım gerginlikler, Türk ordusunun yanı sıra birçok Kürt'ün de katıldığı şiddetli katliamlara yolaçtı. Fakat Ermenileri koruyan Kürt aşiret reisleri de vardı. İstiklal Savaşı Doğu'da öncelikle, bağımsız bir devlet kurmaya çalışan Ermenilere karşı bir savaş niteliğindeydi. Bu savaşa birçok Kürt'ün de katılmış olması çok doğaldı, çünkü kendilerinin saydıkları topraklar sözkonusuydu.

Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı

Uluslararası gelişmeler, buradaki çerçevemizin içine, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu bölgeleriyle ilgili oldukları oranda ve kaba bir özet halinde girebilir. İmparatorluk, Avusturya-Almanya tarafının yanında savaşa girdi ve uzun bir süre Doğu'da etkin bir konum elde etmek için birbirleriyle yarışmış olan Rusya ve İngiltere'ye karşı savaş açtı. Padişah bu mücadeleyi doğrudan cihad ilan etti ve pek çok Kürt bu İslâmî sancak altında toplandı. Yurtdışında yaşamış ve orada milliyetçi olmuş bir Kürt subayı anılarında, bu Kürtlerden hiçbirinin Kürtlerin

bağımsızlığı hakkındaki sözlere kulak asmadığını, sadece İslâm'a ve halifeye olan bağlılıklarını düşündüklerini kaydediyor (Silopi: 1969).

Jön Türk hükümeti 1915'te Doğu vilayetlerindeki bütün Ermenilerin, Rusya sınırından uzağa, Suriye'ye naklini emretti.

Bu emir bölgenin tarihindeki en dramatik dönemlerden birini başlattı. Birçok Ermeni, Türk orduları veya yerli Kürt halkı tarafından katledildi ve daha fazlası Suriye yolu üzerinde ya da Suriye'de açlık veya hastalıklardan öldü. Ermeniler ve dostlarının veya Türklerin yetmiş yıllık taraflı tarih yazımı gerçek olay akışının bulanıklaşmasına yol açtı (karşılıklı iddiaların genel bir değerlendirmesi üzerine bkz: Dyer 1976; Ermeni bakış açısından bilimsel bir değerlendirme için bkz: Hovanissian 1969; Shaw/Shaw: 1977 ise Türk tarafının tezini, Ermeni iddialarını nüfus sayım rakamlarıyla çürütmeye çalışarak, yumuşatılmış olarak sunuyor). Katliamın hükümet tarafından planlandığına dair kesin kanıtlar yok; fakat birçok Ermeni'nin ordu birliklerince öldürüldüğü gerçek; ölenlerin sayısı birkaç yüz bin civarında olmalıdır.

Kürtlerin bu olaylardaki rollerinin öneminin tespit edilmesi imkânsız. Birçok yerde Ermeni malları yağma edildi ve Ermeniler öldürüldü, ama başka yerlerde de Kürt komşuları tarafından korundular.

Ermeniler göçe zorlanmadan önce, Rus birlikleri Doğu Anadolu'ya girerek çok sayıda Kürt'ü Batı'ya ve Güney'e kaçmaya zorladılar. Kaçan Kürt ailelerinin sayısı oldukça fazlaydı ve göçlerin yarattığı ekonomik ve sosyal bunalım bölgede yıllarca hissedildi.

Aynı zamanda İngiliz Hindistan Ordusu Güney Irak'tan kuzeyde bulunan Kerkük petrol yataklarına doğru ilerlemekteydi. Rus Devrimi'nden sonra Rus birlikleri geri çekilmiş ve kuzeydoğu Anadolu'nun denetimini oradaki Ermenilere bırakmışlardı. 1918'de, Kürt milislerince desteklenen Osmanlı orduları (bölgeyi tekrar ele geçirmelerine rağmen) İngilizlerin ilerlemesine engel olamadılar. 19 Ekim 1918'de ateşkes imzalandığında, İmparatorluk Arap vilayetlerini müttefiklere terk etmek zo-

runda kalmıştı. Böylece İngilizler Güney Kürdistan'ı denetim altına aldılar. Galip devletler geri kalan Doğu vilayetlerini Türkiye'den ayırıp Ermeni, Yunan (Karadeniz kıyısında) ve olası bir Kürt devleti arasında bölüştürmeye kararlı görünüyorlardı.

Özellikle "Vilayet-i Sitte" (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas) olarak bilinen altı vilayeti bir Ermeni devletine dönüştürme çabaları Kürtlerin çok yoğun tepkisine yolaçtı. Göçe zorlanmadan önce bile bu vilayetlerdeki Ermeni nüfusun oranı yüzde yirmiden daha azdı. Erzurum ve Sivas dışında (ki bunlar Türk'tü) öbür bütün vilayetlerde Kürtler mutlak çoğunluğa sahipti. Bu sebeple birçok Kürt aşiret reisi zaman kaybetmeden sözkonusu vilayetlerin Müslüman denetimi altında kalması için yapılan mücadeleye katıldı.

Bazı nüfuzlu Kürtler, Kemalist hareketin ilk defa örgütlenmeye başladığı Erzurum ve Sivas kongrelerine davet edildi. Fakat Kemalistler Kürtlerin bağlılığını kazanmada İngilizlerle rekabet içerisindeydiler. İngilizler aşiret reisleri için yapılan bu mücadeleyi, İngiliz mandası altında bağımsız bir Kürt devleti kurulacağına dair sözler vererek kazanmak istiyorlardı.

İngilizler Kuzey Kürdistan'daki aşiret reisleri ile temas ararken, Kemalistler İngiliz denetimine girmiş bulunan Irak'taki Kürtlerle ilişkiye geçmiş, farklı sözler veriyorlardı. Erzurum ve Sivas kongrelerine gelen ve sonraları Millet Meclisi üyesi olan Kürtlerin hepsi, bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan bölgelerden gelmekteydi. Misak-ı Millî Musul'u sessizce yeni Türkiye'nin savunulması gereken bir bölgesi olarak kabul ettiyse de, buradan hiçbir temsilci yoktu.

Kürt milliyetçilerinin benimseyip taşıyıcılığını yaptığı İngiliz ajitasyonu Kuzey Kürt vilayetlerinde sürekli bir etkiye sahip olamadı. Paris'teki Barış Konferansı sırasında bir Kürt temsilci, bağımsız Kürt devleti kurulması talebinde diretince, konferans üyeleri birçok nüfuzlu Kürt aşiret liderinden, yeni Türkiye devletine bağlılıklarını bildiren telgraflar aldılar.[1]

1 Gologlu (1968-1974: III, 85 vd.) Erzincan, Diyarbakır, Siverek, Mardin, Adıyaman, Silvan, Hakkâri, Van ve Hasankale'den Kürt NOTABELlerince imzalanmış bu tür telgraflardan örnekler verir (Erzurum ve Sivas kongrelerindeki Kürt

Kürt örgütleri ve faaliyetleri

İlk Kürt derneği olan "Kürt Teavun ve Terakki Cemiyeti" 1908'de Tanzimat'tan hemen sonra İstanbul'da kuruldu. Kurucu üyeleri arasında, Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyid Abdülkadir'i ve Bedirhan soyunun büyük aşiretinin başı Emin Ali Bedirhan'ı görüyoruz. İslâm düşünürü olarak ün yapmış Said Nursi veya o zamanlar kendisine verdiği isimle Said Kurdi de bu derneğe katılmıştı ve dergisi için dinî makaleler yazıyordu (Gürsel: 1977, s. 188; Said Nursi için, bkz. Şerif Mardin'in Said Nursi hareketi ve öğretisi üzerine incelemesi). Dernek, üyelerinin İstanbul'da kurdukları bir Kürt okulu ile de yakın ilişki içerisindeydi.

Dernek ayrılıkçı değildi. Hedefi daha çok Kürtlerin Osmanlı toplumu içerisinde kültürel olarak gelişmelerini sağlamaktı. Buna rağmen 1912'de yasaklandı. Fakat üyeleri sürekli birbirleriyle temas halindeydiler ve arasıra başka dergilerde makaleler yayımlıyorlardı.

Bu üyelerin oluşturduğu çevre ayrıca 1911'de sürgünde bulunduğu Kahire'den dönen önemli düşünür ve yayımcı Abdullah Cevdet tarafından tekrar canlandırıldı (Cevdet için bkz. K. Süssheim'in Enzyklopedi des İslâm'daki makalesi, ek cilt 55-56; Hanioğlu: 1981; Cevdet'in Kürtlükle ilgili faaliyetleri için, Hanioğlu: 1981; Silopi: 1969). *İçtihad* adlı dergisinde Kürt sorunu konusunda birçok makale yayımlandı.

Aslında başlangıçta Jön Türk hareketini destekleyenlerdendi, fakat farklı düşündüğü bazı noktalar onu ana akımdan ayırmıştı.

Prens Sabahattin'le beraber hareketin "ademi merkeziyet"çi kanadının destekçisiydi. Jön Türk hareketinden önce bile değişik etnik kültürlerin (özellikle Hıristiyanlar dahil olmak üzere) eşit bir şekilde korunup geliştirilmeleri gerektiğini savunuyordu. Müslüman azınlıkların siyasî özerkliğine karşıydı ve bir tür federatif devlet yapısını destekler görünüyordu.

temsilcilerin isim listesi için bkz. Selek: 1982, I, 432 vd., 443 vd., 628 vd.; Goloğlu: 1968-1974, III, 321 vd.).

Herhalde bu doğrultudaki fikirleri onu Said Nursi ile yakınlaştırdı. 1908'de *İçtihad*, Said Nursi'nin, Kürtlerin kültürel düzeylerinin yükseltilmesi gerektiğini, fakat Kürtlerle Türklerin birbirlerine bağımlı olduklarını, dolayısıyla ayrılmamaları gerektiğini savunan bir makalesini yayımladı.

Abdullah Cevdet'in Müslümanlık karşıtı bir düşünür olarak tanınmışlığı gözönüne alınırsa, Said Nursi'yle olan yakınlığı –1919'da tekrar beraber çalıştılar– ilk bakışta şaşırtıcı görünüyor. Herhalde ortaklıklarını Osmanlılık ve bilimsel ilerlemenin yanında oluşlarında ve Kürt soydaşlarının eğitilmesi gerektiği düşüncelerinde bulmuş olmalılar. Ancak sonraları Türk milliyetçiliğinin artan şovenizmine bir tepki olarak ayrılıkçı tavır içerisine girdiler.

1912'de kurulan Kürt öğrenci birliği "Hevi"nin (Umut) genç ve daha radikal üyeleri vardı. Üyelerinin çoğu saygın şehirli ailelerden gelmekteydi ve Kürt köy halkına oldukça yabancıydılar. Bedirhanlılar, Said Nursi veya Seyid Abdülkadir gibi insanların saygınlığına sahip değildiler. Güçlenen Türk milliyetçiliğine tepki olarak ayrılıkçı talepleri olan Kürt milliyetçiliğine yöneldiklerinde, bu bir bütün olarak Kürt toplumu üzerinde bir etki yaratmadı. Savaş çıkıp çoğu Hevi üyesi askere gitmek zorunda kalınca dernek dağıldı.

Ateşkes ilânından kısa bir süre sonra İstanbul'da Kürt Teali Cemiyeti adı altında yeni bir dernek kuruldu. Kurucularından biri Said Nursi'ydi; başkanlığını en nüfuzlu Kürt lideri olan Seyid Abdülkadir, başkan yardımcılığını Emin Ali Bedirhan yapmaktaydı. Yönetimdeki öbür üyeler, Güney ve Kuzey Kürdistan'dan gelen, eski dernektekinden daha geniş bir sosyal sınıfı temsil ediyordu. Aralarında şehirli ailelerin ve aşiretlerin eğitim görmüş insanları, ulemalar ve ünlü Nakşibendî Şeyhi Arvasî'nin ailesinden de bir üye bulunuyordu (Silopi: 1969, s. 52 vd.; Yamleki: 1946, s. 67 vd.; Komal: 1975, s. 27 vd.).[2]

1919'un ortaları için Kürt Teali Cemiyeti sadece İstanbul'da-

2 İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Londra'da Public Records Office'deki (PRO) belgeleri bu dönem için önemli bir kaynak oluşturur. Aşağıda zikredeceğimiz bütün belgeler FO 371 serisindendir.

ki üye sayısını on bin olarak beyan etmiştir. Hedef olarak "Kürtlerin genel çıkarlarının gözetilmesi ve ulusal davanın desteklenmesi..."ni gösteriyorlardı. Bu amaca uluşmak için kullanılacak araçlar dergi ve kitapların yayımlanması, okulların açılması ve yetişkinlere yönelik eğitimin değişik yöntemlerinden oluşuyordu (PRO, FO 371, 1919, ME 44/91082/3050). Bağımsızlık ve özerklik gibi söylemlerden özenle sakınıyorlardı. Cemiyet görünüşte sadece toplumsal ve kültürel hedefler peşindeydi, hiçbir zaman alenen bağımsız Kürt devletinden yana açıklamalar yapmadı, ama şüphesiz üyelerinin pek çoğunun kafasında bu hedef vardı. Osmanlı Ayan Meclisi'nin de üyesi olan Seyid Abdülkadir Osmanlılığa ve halifeye sadakatle bağlı kaldı. Ve Seyid Abdülkadir kişisel otoritesi en çok olan bireydi: Alt tabakadan Kürtler onu temsilcileri olarak görüyorlardı, Doğu'daki aşiretlerce de genel olarak sayılıyordu. Uluslararası durumun Kürt devletinin kurulması açısından elverişli olduğunu sezen radikal cemiyet üyeleri bu arada Doğu'da fikirlerine yandaş kazanmaya çalışıyorlardı. ABD Başkanı Wilson'un savaş sürerken formüle ettiği "Ondört İlke", savaştan zarar gören bütün uluslara kendi kaderini tayin hakkı tanınmasını öngörüyordu, İngilizler de Kuzey Irak'ın işgal edilmiş bölgeleriyle Türkiye arasında bir Kürt tampon devletini çıkarlarına uygun buluyorlardı.

Cemiyetin Doğu'nun Elazığ, Malatya, Muş ve Diyarbakır gibi büyük veya orta büyüklükteki şehirlerinde yerel örgütler oluşturmaya girişti (Gürsel: 1977, 44). Bunlar arasında en etkini, her vakit hareketli bir entelektüel hayata sahip olan, Türklerle Kürtlerin karışık yaşadığı –daha önce Ermeniler de vardı– Diyarbakır'dakiydi. Buradaki Kürtler arasında bazı eski Hevi üyeleri söz sahibiydi, Jön Türk sempatizanları da güçlüydü. Türk milliyetçiliğinin baş ideologu olan etkili sima Ziya Gökalp Kürt'tü ve Diyarbakırlıydı; Kemalist direnişin ilk örgütçülerinden bazıları da öyle. Diyarbakır'daki Kürt aydın çevresi İstanbul'daki çevreye göre çok daha açık milliyetçi ifadeler kullanıyordu ama şehrin çevresindeki aşiretler üzerinde o kadar etkili değildi. Doğu'daki Kürtler daha çok, toprakları üzerinde bir Er-

meni devleti kurulacağına dair tehditlerle uğraşıyorlardı. Kemalistlerin halifenin sancağı altında Türk-Kürt kardeşliği çağrıları, Kürtlerin milliyetçi çağrılarından daha fazla yankı buluyordu.

1919 güzünde İngilizler Bağdat'taki Albay Noel'i Kürdistan'daki genel manzaraya bakması ve Kürtlerin ulusal bağımsızlığa yaklaşımlarını öğrenmesi için bölgeye gönderdiler. Noel Kürt devleti kurulmasını sabit fikir haline getirmişti ve –İngiliz himayesi altında bulunacak– böyle bir devleti yönetebilecek popülerliğe ve etkinliğe sahip kimseleri arayıp bulmaya çabalıyordu. Noel'in raporları, böyle bir girişime kalkışılıp kalkışılmaması konusunda Kürtlerin fazla bölünmüş olduğunu ortaya koyar. O sırada Doğu'da örgütlenmeye başlamış Kemalist harekete karşı etkide bulunabilmek amacıyla, İstanbul hükümetinin Kürt milliyetçilerini vali tayin etmesini önerdi Noel. Sivas Kongresi toplandığı sırada bu İngiliz albayının Kürt Teali Cemiyeti'nden gençler eşliğinde Malatya'da boy göstermesi, onun Kürt aşiretlerini kongre ve Mustafa Kemal'e karşı isyana kışkırttığına yoruldu. Peşine askerî birlikler takıldı, Kemalist memurlar bazı Kürtleri tutuklayıp hapse attılar. Ve herhangi bir aşiret ayaklanması görülmedi.

Bu olay İngilizleri hayli zor durumda bıraktı. Olayı Kemalistlerden haber alan Fransızlar İngilizleri aşırı müdahalecilikle suçladılar. Mustafa Kemal de 1927'deki büyük nutkunda bu olaydan söz eder (bkz. Goloğlu: 1968-1974, II, 123 vd.; Noel'in raporu PRO, FO 371, 1919: 44 A/129887'de ve 134740/3050'de bulunabilir; Noel'e eşlik eden Kâmran ve Celâdet Bedirhan tarafından anlatılan versiyon için bkz. Chirguh: 1930, 29). Mustafa Kemal'e göre, Elazığ'ın anti-Kemalist valisi Ali Galip Bey gerçekten de padişahtan Kürt aşiretlerinin yardımıyla Mustafa Kemal'i tutuklaması için emir almış ve bu amaçla silahlı aşiret mensuplarını toplamıştır. Bu aşiret mensupları doğrudan Sivas'a gideceklerine, önce Bedirhan ailesinden bir kişinin vali olduğu Malatya'ya gitmişlerdir. Kemalistlere bağlı birlikler İngiliz himayesi altında bir milliyetçi Kürt başkaldırısı tehlikesini sezdiklerinden, bu sözde isyanı kolayca bastırmışlardır (Erdeha: 1975, s. 125).

Milliyetçiler Kürt halkı üzerinde yeteri kadar etkinliğe sahip olmadıklarından, davalarını diplomatik çabalarla ilerletmek zorunda kalıyorlardı. Kürt Teali Cemiyeti'nin temsilcileri bazı elçilere Kürt çıkarlarını savunmak için ziyaretlerde bulunuyor ve daha da önemlisi Barış Konferansı'na Şerif Paşa temsilci olarak gönderiliyordu. Şerif Paşa eski bir Osmanlı diplomatıydı ve Fransa'da sürgünde yaşıyordu. Konferansta Şerif Paşa Ermeni temsilcisi Bogos Nubar Paşa'yla Doğu vilayetlerinin Ermeni ve Kürt bölgelerine bölünmesi konusunda fikir birliğine varmıştı. Bunun sonucu olarak Sevr Antlaşması'nda bir Kürt devleti kurulması yolunda bir madde açık bırakıldı. Şubat 1920'de Şerif Paşa'nın Ermenilerle yaptığı bu anlaşma duyulunca, şimdiye kadar hiçbir zaman açıkça bağımsızlık taleplerinde bulunmayan Kürt Teali Cemiyeti içerisinde ciddi fikir ayrılıkları doğdu. Seyid Abdülkadir bir açıklama yaparak Şerif Paşa'nın Kürt Teali Cemiyeti'nin temsilcisi olduğunu doğruladı, fakat varılan antlaşmanın önemini azaltmaya çalışarak: "Türk-Kürt ayrılığı sözkonusu değildir, özerklikten fazlası istenmemektedir..." dedi. Bu açıklama dernekte bir kopuşa yolaçtı. Bazı üyeler ayrıldı; Bedirhanlılar kalarak Seyid Abdülkadir'i görevinden almaya çalıştılar. İstanbul'daki Kürtlerin büyük çoğunluğunu barındıran Kürt loncaları Abdülkadir'e desteklerinin tam olduğunu ilân ettiler. Halifeliği reddeden veya daha milliyetçi eğilimlere sahip üyeler dernekten ayrılarak kendi derneklerini kurdular (PRO, FO 371, E 5063/11/44).

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği çoğu Kürt aydınının bizzat Abdülkadir'den bile daha Türk yanlısı olduğuna dikkat çekerek, dernekteki kopuşu, dernek üyeleri ile Şerif Paşa arasındaki ayrılığı körüklemeyi amaçlayan Türklerin çabalarının sonucu olarak değerlendirir. Sonraları yapılan değerlendirmelerde Kürt milliyetçileri, kopuşun en önde gelen nedenini Seyid Abdülkadir'in tutuculuğu ve halifeliğe körü körüne bağlılığı diye teşhis ettiler. Yani derneklerin en önemlisi, kuruluşunu Mayıs 1920'de İngilizlere bildiren Teşkilat-ı İçtimaiya (Kürt Sosyal Örgütü) olmuştur. Kurucuları

arasında Abdullah Cevdet ve Celadet Bedirhan vardı (1920: E 6148/11/44).

Kürt çıkarları konusundaki değişik görüşler Kürt derneklerini felce uğratıyordu. İstanbul hükümetinin Barış Konferansı'ndaki temsilcisi bağımsız Kürt devleti kurulması talebini kabule hazırdı, nitekim böyle bir devletin sınırları konusunda Şerif Paşa ile resmî olmayan bir anlaşmaya da vardı. Bu devlet, Van, Bitlis, Malatya, Dersim, Diyarbakır ve Elazığ'ın bazı bölgelerinden oluşacaktı (PRO, FO 371, 1920: E 6437/11/44). İngilizler tarafından büyük ölçüde işgal altında tutulan Musul'un adının geçmiyor olması dikkat çekici bir nokta. Birkaç hafta sonra ise Seyid Abdülkadir Kürt devleti için daha geniş bir bölge talebini içeren protesto mektubunu İngiliz Yüksek Komiserliği'ne yolladı (PRO, FO 371, 1920: E 8555/11/44). Bu olay yine Abdülkadir'in, doğrudan bağımsız bir Kürt devleti kurulmasını savunmak için olmasa da, Ermeni taleplerine karşı çıktığını göstermektedir. Fakat bu sıralarda İstanbul hükümetinin Türkiye'yi temsil ettiği söylenemezdi. Kemalistler büyük bir Kürt desteği altında Ankara'da kendi hükümetlerini kurmayı başarmışlardı; Sevr Antlaşması'nı hiçbir zaman tanımadılar. İngilizler ve Amerikalılar da bir Kürt devleti kurulmasının kendilerine sağlayacağı çıkarı düşünmez olmuşlardı, çünkü Musul'un petrol yataklarına sahip çıkabilmek için başka yollar bulunmuştu. Zamanla daha çok Kürt gerçekten kendi devletlerinin kurulmasını istediklerinde ise, uluslararası durum buna elvermeyecekti...

1920'den sonra İstanbul'da kurulan Kürt derneklerinin pek sesi çıkmaz oldu. Bunlardan bazıları sonraları, Suriye sürgününde faaliyet gösteren Hoybun adlı Kürt birlik örgütü içerisinde eriyecektir. Şeyh Said isyanındaki rolleri oldukça marjinal kalmıştır. Hoybun ise 1928-1930 yılları arasında Ağrı Dağı çevresinde meydana gelen ayaklanmalarda rol oynayacaktı. Bu sırada Hoybun, kendine lojistik destek veren Taşnak adlı Ermeni bir örgüt ile işbirliği içerisine girmişti. Hoybun örgütü kültürel alanlarda da aktif olarak çalışmalar gerçekleştirdi. Üyeleri Kürtçe'nin yazı dili olarak gelişmesinde önemli bir

aşama yaratan, *Havar* isimli bir dergi çıkardılar. 1923'te farklı yapıya sahip insanlardan, yani subaylardan oluşan ve yönetilen yeni bir örgüt kuruldu. "Azadî" (Özgürlük) adı verilen bu örgüt büyük şehirler yerine kırsal Doğu bölgelerinde örgütlenmişti ve Şeyh Said isyanında belirleyici bir rol oynadı.

Uluslararası gelişmeler

Ateşkes ilânından sonra Yukarı Kafkasya, Türk birlikleri tarafından boşaltıldı ve İngilizlere bırakıldı. İngilizler de bu bölgeyi o zamanlar kurulmuş bulunan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetlerine bıraktılar. Ermeni hükümeti topraklarını Anadolu içerisine doğru genişletmeye çalışırken Müslümanların yoğun direnişiyle karşılaştı. Kemalistlerin 1920 Eylül'ünde gerçekleştirdikleri bir saldırı Ermeni birliklerini Kafkasya'ya geri püskürttü ve Aralık 1920'de, epeyce küçülmüş olan Ermenistan Cumhuriyeti Ankara hükümeti ile bir barış antlaşması imzaladı. Nisan 1921'de Bolşevikler Ermenistan'ı işgal ettiler ve birkaç ay sonra Ankara hükümeti Yukarı Kafkasya'nın Bolşevik hükümetleriyle, Kars ve Ardahan'ı Türklere bırakan yeni bir antlaşma imzaladı; böylece artık Kürt bölgelerinin Ermenilerin eline geçmesi tamamen imkânsız hale geldi ve Türklerle Kürtleri birarada tutan en önemli nedenlerden biri böylece ortadan kalktı (Yukarı Kafkasya'daki gelişmeler üzerine geniş bir değerlendirme için bkz. Walker: 1980). Güney Kürdistan'ın büyük bir kısmını kapsayan Musul'un durumu ise belirsizliğini koruyordu. Ateşkes koşullarına göre Türk birlikleri bu vilayeti de boşaltmak zorundaydılar; fakat Kemalistler buranın baştan beri, Misak-ı Millî'de tanımlanan, Arap olmayan Müslüman çoğunluğun yaşadığı bir bölge niteliği taşıdığı, Türkiye'nin parçası olduğu konusunda diretiyorlardı.

Doğal olarak tarafların temel ilgi odağı bu bölgedeki petrol yataklarıydı. Savaş tazminatı olarak Almanlardan aldıkları yüzde 25 hisseyle beraber tamamıyla İngilizlerin eline geçen Türk Petrol Şirketi, petrol yatakları üzerinde en büyük hakka sahipti.

Bununla beraber Amerikalıların daha eski bir hak iddiası sözkonusuydu: Chester İmtiyazı. Tabii ki İngilizler, bu bölgeyi Türklere bırakmak niyetinde değildi ve bu ana sebepten ötürü Kürt milliyetçiliğini destekliyordu. İngiliz himayesi altındaki bir Kürt devleti onlara petrol çıkarlarının en iyi güvencesi olarak görünüyordu. Nüfuzlu Kürt milliyetçi liderinden birçoğunun İngiliz İmparatorluğu'na pek az bağlılık gösterdiği, kendilerini Türkiye'deki Müslüman kardeşlerine yakın hissettiği anlaşılınca, Musul'u nihai olarak Irak'a bağlama fikri gitgide kabul görmeye başladı. Nisan 1920'de San Remo'da yapılan konferansta Fransa'ya Türk Petrol Şirketi'nden yüzde 25 hisse verilerek, İngilizlerin Musul politikasını desteklemesi garanti altına alınmıştı. Kendilerini safdışı bırakan bu anlaşmaya Amerikalılar şiddetli tepki göstererek, Türk Petrol Şirketi'nin ruhsatını tanımayan Ankara hükümetini destekledi. Bu nedenle Amerikalılar birkaç yıl boyunca Kemalistlerin Musul üzerindeki taleplerine arka çıkmış ve bir Kürt devleti kurulması yönünde herhangi bir eğilim göstermemiştir. Geniş çaplı diplomatik çabalar sonucunda 1922'de onlara şirketin yüzde 20 hissesi verildi (İngiliz, Fransız ve Amerikalıların Kürtler ve Musul'daki petrol yataklarına ilişkin stratejileri hakkında bkz. Shaw: 1976).

Bu noktadan itibaren Kemalistler Musul üzerindeki hak iddiaları konusunda yurtdışından sadece Sovyetler Birliği'nden destek gördüler. Buna rağmen Ankara hükümeti bölgeyi vermeyi reddetti ve yeni Türkiye ile Müttefik Kuvvetler arasında 1923'te Lozan'da yapılan antlaşmada Musul'un durumu kesinlik kazanamadı; ancak Milletler Cemiyeti'nin sorunu ele alarak nihaî durumu halkın isteğine göre belirlemesi konusunda anlaşmaya varıldı. Bunun üzerine hem Türkler hem de İngilizler bölgedeki propaganda çalışmalarını yoğunlaştırdılar. İngilizler hâlâ yarı bağımsız bir statü sözü veriyorlardı. Hatta Türklerin etkisini kırmak için, eskiden İngilizlere karşı ayaklanmış olan Şeyh Mahmut Barzani'ye de, onu Kürdistan'ın büyük bir bölümü üzerinde yetki sahibi kılan bir valilik öngörülüyordu. Oysa şeyh kendisini sadece vali olarak görmüyordu; İngilizlerden bağımsız kendi birliklerini kuruyor; Türklerle de

temasa geçiyordu. İngilizler bunun üzerine başkent Süleymaniye'yi bombaladılar ve şeyhin ordusunu İran sınırından geri püskürttüler. Bütün bunlar Musul halkında Irak'a bağlanma konusunda pek iyi hisler uyandırmışa benzemiyor ve Türk propagandası, İngiliz idaresi hakkındaki bu hoşnutsuzluğu iyi kullanarak, Kürtlerin Türkiye'ye bağlanma doğrultusunda karar vermeleri durumunda daha iyi muamele göreceklerine dair sözler içeriyordu.

Şeyh Said isyanı başladığı sıralarda, vilayetin statüsü belirsizliğini koruyordu ve Milletler Cemiyeti'nin bir komisyonu o sıralar halkın eğilimlerini tespit etmek için Musul'a bir ziyarette bulunuyordu. Ayaklanma ve onun sert bir şekilde bastırılması bu sebeple İngilizlerin çok işine gelmiş olmalı. Türklerin, İngilizleri ayaklanmanın tezgâhçısı olarak suçlaması ve Rusların da benzer şikâyetlerde bulunması doğal görünüyor. Fakat arşivlerde İngilizlerin gerçekten ayaklanmayı planladıkları konusunda herhangi bir ipucu yok; bir Kürt isyanının başlayacağı konusunda bilgileri olsa bile... Milletler Cemiyeti geçici olarak hem halkın çoğunluğunun isteği hem de ekonomik nedenler yüzünden, bölgenin Türkiye'den çok Irak'a bağlanması gerektiğini tespit etti. Komisyon buna ek olarak özerklik yönünde atılacak adımların çok arzu edilebilecek bir durum olduğunu bildirdi. Milletler Cemiyeti, komisyonun bulgularını kabul etti ve Türkler hak iddialarından vazgeçmek zorunda kaldılar. 1926 Haziran'ında cumhuriyet hükümeti Irak ve İngiltere ile bu doğrultuda bir anlaşma imzalayarak, karşılığında Irak'ın gelecek 25 yılda elde edeceği petrol gelirlerinin yüzde 10'unu alma vaadini koparır.

Kürtler ile Türkler arasında yabancılaşmanın başlangıcı

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler ve Kürtler kendilerini her zaman için Hıristiyan ve Yahudi milletlerin karşısında, aynı Sünnî Müslüman milletin bireyleri olarak görüyorlardı. Etnik milliyetçilik her iki grubun eğitim görmüş kişileri arasında

20. yüzyılın başlarında yayılmaya başladıysa da, hiçbir zaman kitleleri etkileyememiştir. İstiklal Savaşı sırasında Türkler her şeyden önce tehditkâr Hıristiyan egemenliği karşısındaki direnişleri ve halife-padişaha karşı ortak bağlılıkları sayesinde, birlikteliklerini koruyabilmişlerdir. Padişahın başlangıçta Kemalistlere karşı mücadele vermesi ciddiye alınmıyordu, çünkü genel olarak, galip müttefik güçlerin onu buna zorladıkları düşünülüyordu...

Kürt aşiret ve dinî liderlerine gönderdiği çok sayıda mektup ve telgrafında Mustafa Kemal her defasında Kürtler ve Türkler arasındaki dostluğa işaret ederek savaşın halifeliğin korunması için yapıldığını vurguladı. Hatta Kemalistler milliyetçi fikirlerden etkilenmiş çok sayıdaki Kürt aydınını kültürel özerklik ve merkezî idareye daha az bağımlılık sözleri vererek kendi saflarına katmışlardı. Bir İngiliz memuru Kürt milliyetçilerle yaptığı görüşmeden sonra, onların müttefik kuvvetlerle ilişkili olarak hayal kırıklığına uğratıldıkları düşüncesi taşıdıklarını aktarıyordu; çünkü müttefikler Kürt topraklarını bölmeyi amaçlamışlardı: "Bu sebeple kendilerine Kürtlerin de temsil edildiği Türk Parlamentosu ve padişahın otoritesi altında özerk bir Kürt devleti teklif eden Jön Türklere yöneldiler. Valilik makamı, jandarma ve idari memurluklara Kürtler yerleştirilecekti. Gelirlerin büyük bir kısmı Kürdistan içerisinde harcanacaktı, belli bir kısmı ise devlet kasasına gidecekti. Uygun gördükleri departmanlara yabancı danışman getirmekte serbesttiler, fakat devletleri Türk imparatorluğunun ayrılmaz bir parçası kalacaktı (PRO, FO 371, 1919: 44 A/175160/3050).

Kemalist yönetimin rayına oturmasıyla beraber, Ermeni tehlikesi ortadan kalktı ve bağlayıcı nitelikteki ikinci olgu, yani halifelik, 1923'te cumhuriyetin kurulmasıyla beraber ilk darbeyi yedi. Ertesi yıl halifeliğin kaldırılması birçok Kürt için şok oldu. Bölgesel sorunlara fazlaca karışan reformculara karşı duyulan şüpheler, Padişah Abdülhamid'in zamanındakinden az değildi. Denetimi tamamen reformcuların eline geçen devlet, birçok Kürt'ün (ve Türk'ün) gözünde meşruluğunu da yitirdi. Geleneksel İslâmî okulların (medreselerin) kapatılması

ve özellikle hükümetin başlattığı idare ve vergi reformları yeni rejime karşı olan hoşnutsuzlukları artırdı.

Kürtlere özgü şikâyetler artıyor, ayrımcılık yapıldığına dair hisler gittikçe yayılıyordu: Bazı olaylar artık farklı bir ışık altında yansıyordu. Savaş sonrasında Türk ordularının geri çekilmesinden dolayı Doğu vilayetlerini terk etmek zorunda kalan Kürt mültecilere yapılan muamele oldukça kötüydü. 1919'da ise, açıkça İstanbul hükümeti tarafından verilen bir emirle, Kürtlerin aşiret ve dinî liderlerinden ayrı olarak 300 kişiyi aşmayan gruplara bölünmeleri ve Batı vilayetlerine yerel halkın yüzde beşinden fazlasını teşkil etmeyecek bir şekilde dağıtılmaları öngörülmüştü (PRO, FO 371, 1919: 44 A/112202/3050). Örneğin adamlarını toplayıp Doğu'ya geri gitmek için izin isteyen bir aşiret reisine izin verilmemişti (Yamleki: 1946).

Bazıları geriye bakarak bu girişimi Kürtleri dağıtma ve eritme denemesi olarak değerlendirmiştir. 1922'den sonra Kemalistler artık Türk-Kürt dostluğundan çok, sadece Türklerin istek ve haklarından söz eder oldular. Bürokrasiye açıkça bulaşıcı bir Türk milliyetçiliği hâkim olmaya başladı. 1924 Anayasası'nda Kürtler ve başka azınlıkların adı hiç geçmez: "Türklerin Anayasası" olarak gösterilir, "Türklerin haklarından, Türk milletinden" vb. söz eder (örnek için bkz. Beşikçi: 1969, 299). Bunun dışında reform yanlısı merkezî hükümet her türlü özerkliğe karşı antipati duyuyordu. Bu kendini daha 1920/21 kışında, Batı Dersim aşiret reislerinin Millet Meclisi'ne yolladıkları, bağımsızlık ve daha sonraları sınırlı özerklik isteyen telgraflardan sonraki gelişmelerde gösterdi. Bu ayaklanmanın kaynağını kurutmak için derhal birlikler gönderildi ve liderleri ağır bir şekilde cezalandırıldı. Sözkonusu liderler İstanbul'daki Seyid Abdülkadir ile ilişki içerisinde olduklarını söylemişlerdir. Önceleri Sevr Antlaşması uyarınca bağımsızlıklarını, birkaç ay sonra, Mart 1921'de ise biraz ılımlılaşarak Batı Dersim'in Kürt bölgesinin, Kürt bir valiye ve Kürt idarî memurlarına sahip ayrı bir vilayet haline dönüştürülmesini talep ettiler. Aşiretlerin silahlı olmaları ve hakları için mücadeleye istekli bulunmaları cezalandırma operasyonunun ana nedeni olmalı. Ciddi görüşmeler

yapılması konusunda hiçbir deneme olmamıştır (Dersimi: 1952; Komal: 1975). Harekâtı yöneten Nurettin Paşa'nın çok anılan bir sözü vardır: "'Zo' diyenleri (Ermeniler) susturduk şimdi sıra 'Lo' (Kürtler) diyenlerde" (Yamleki: 1946, 73). O sıralarda kendilerinin Millet Meclisi'nde temsil edildiğine inanan bazı Kürtler ayaklanmaya pek iyi gözle bakmıyorlardı. Fakat sonraki yıllarda isyanın bulabildiği desteğe, Kürtlerin Türkiye'de eşit muamele görmediklerinin bir ispatı olarak bakıldı.

1923'te tamamı Doğu'da yaşayan Kürt subayları, şeyhler, aşiret reisleri ve şehirlerdeki seçkin kişiler Azadî adı altında yeni bir örgüt kurdular. Bunların çoğu Kemalist hareketi destekleyip hayal kırıklığına uğramış kişilerdi. Hedefleri bir Kürt devletinin kurulmasıydı ve buna genel bir Kürt ayaklanmasının hazırlıklarını yaparak başladılar. Bazı subaylar üstlerinin şüphelerini üzerlerine çekerek kaçmak zorunda kaldı. İngiliz yardımını temin etme ümitleriyle Irak'a giderek kendilerini sorgulayan gizli servis subaylarına Kürtlerin şikâyetlerini dile getiren uzun bir liste sundular. Bu liste 1924 güzünde Kürt elit kesiminin büyük bir bölümünün düşüncelerini yansıttığından, incelemeye değer:

- Yeni bir azınlıklar kanunu, hükümetin Kürtleri Batı Anadolu'ya dağıtarak yerlerine Türkleri yerleştirme çabalarına girişeceği yolunda şüpheler uyandırıyor;
- Kürt dilinin okul ve mahkemelerdeki kullanımı büyük ölçüde kısıtlanmıştır. Kürtçe eğitimin horgörülmesi son kertede, bir Kürt eğitim sisteminin işlemediğini gösteriyor;
- Kürdistan kelimesi bütün coğrafya kitaplarından silinmiştir;
- Kürt vilayetlerindeki yüksek memurluklarda çoğunlukla Türkler bulunuyor, daha aşağı görevlerde çalışan Kürtler ise özenle seçilmiş kişilerdir;
- Ödenen vergiler karşılığında hükümet bu bölgelere hizmet getirmiyor;
- Kürt vilayetlerinde hükümet Millet Meclisi için yapılan 1923 seçimlerine müdahale etmiştir;
- Türk hükümeti bir aşireti ötekine karşı kullanma taktiği uyguluyor;

• Kürt köyleri askerler tarafından yağma ediliyor, hayvanlar çalınıyor ve Millî Seferberlik için toplanan para ve malzemeyle ilgili olarak ortalıkta rüşvet söylentileri dolaşıyor;

• Ordudaki Kürtlere fazla yükleniliyor, kötü muamele görüyorlar, genelde en zor ve istenmeyen işler için kullanılıyorlar;

• Hükümet Kürtlerin doğal kaynak zenginliğini Alman sermayesinin yardımıyla sömürmeye çalışıyor (PRO, FO 371, 1924: E 11093/11093/65).

Bazı şikâyetler abartılı görülebilir, fakat kaçaklar tüm Kürtlerin Türk hegemonyasını reddettikleri izlenimi vermeye çalışıyorlardı. Gerçekte Türk politikasının ne ölçüde reddedildiği pek açık değil. Sonunda ayaklanma patlak verdiğinde bütün Kürtleri katılmaya sevk edecek kadar yoğun olmadığı kesin; çünkü isyan Diyarbakır'ın kuzeyinde sınırlı bir bölgede kaldı.

İsyandan kısa bir süre önce Kürdistan'dan geçen İranlı subay Hasan Arfa ayaklanmaya yolaçan nedenler arasına şunları da katıyor: Yaralanan dinî duyguların ve hükümetin eritme politikalarının yanı sıra Doğu bölgelerindeki genel ekonomik durumun bozukluğu ve ayrıcalıklarının kısıtlanacağından korkan toprak sahiplerinin endişeleri, Millet Meclisi'ne tekrar seçilmeleri engellenen bazı aşiret reislerinin hoşnutsuzlukları (Arfa: 1963, 37).

Ayaklanma bölgesinin sosyo-ekonomik koşulları

Ayaklanma, başladıktan sonra en yoğun desteğini Fırat'ın doğudaki kolu Murat Nehri'nin her iki yanında, Diyarbakır'ın kuzeyindeki dağlık bölgede buldu. Yöre halkının çoğunluğu asıl Kürtçe'den oldukça farklı İran kökenli Zaza veya Kırmançi ağzıyla konuşuyordu. Dil farklılıklarına ek olarak bazı marjinal kültürel farklılıklar da vardı, yine de Zaza ağzıyla konuşanlar kendilerini Kürt olarak görüyorlardı ve bu iki grup arasındaki sosyal ilişkilerde herhangi bir kopukluk sözkonusu değildi. İsyan Sünnî Zazalarla sınırlı kaldı. Yörenin batısındaki Dersim halkı genelde Alevîdir ve kısmen Zaza kısmen de Kırmançi diliyle konuşur. Bazı Dersim aşiretleri geçmişte Kürt

milliyetçiliğine bir eğilim göstermişse de ayaklanmaya katılmamışlardır.

Ayaklanmanın olduğu dönemde Sünnî Zaza köylerinde neredeyse kapalı bir ekonomi hüküm sürüyordu. Özellikle tütünü satmak amacıyla ürettikleri halde, köy halkı genelde kendi ihtiyaçları için üretimde bulunuyordu ve üretemediklerini de satıştan çok takas yoluyla temine gidiyorlardı. Köy yaşamları pek verimli değildi, çoğu ailenin bir parça toprağı ve birkaç hayvanı vardı ve tasasız bir hayat için bu doğal olarak yetersizdi. Açlık az görülen bir olay değildi; zaten savaş sonrası yıllar genel olarak kötü geçmişti. Sosyal baskılar ve savaş birçok genci bölgenin ve hatta Batı'nın büyük şehirlerinde iş aramaya itti. Diyarbakır, Elazığ ve İstanbul'da Zaza köylerinden gelen hatırı sayılır sayıda insan yaşıyordu. Zazalar bir veya birçok köyü kapsayan küçük aşiretler şeklinde organize olmuşlardı. Reisleri sıradan halktan daha zengin sayılmazdı ve büyük aşiret başkanlarının uzun erimli nüfuzuna sahip değillerdi. İç anlaşmazlıklar, başka aşiretler ile olan ilişkiler ve aynı zamanda o sıralardaki isyan gibi bütün aşireti ilgilendiren konular ağa, muhtar ve güngörmüş (rispi: aksakal) insanlardan kurulu ihtiyar meclisinde konuşuluyordu. Bu mecliste alınan kararlar aşiret üyeleri tarafından genel olarak tereddütsüz uygulanırdı. Aşiretler arası anlaşmazlıklarda çoğunlukla şeyhlere danışılırdı veya onlar müdahale ederdi. Sözkonusu bölgelerde bazı Nakşibendî şeyh aileleri oturuyordu ve hepsi de dinî önderliğin ötesinde misyonlara sahipti, aşiretler üzerinde büyük etkileri vardı. Daha kuzeydeki Bingöl dağlarında, eskiden göçebe hayatı yaşayan ve Kırmançi ağzıyla konuşan Sünnî aşiretler halkın büyük bir kesimini oluşturuyordu. Cibranlılar ve komşuları Haydaran ve Hasanlılar eskiden Hamidiye Alayları kurmuşlardı ve reisleri askerî nişanlar kazanmıştı. İleri gelen ailelerin çocukları Kürt milliyetçileriyle ilişki kurdukları İstanbul'da eğitim görmüş ve devletin ordusunda subay olarak görev yapmış kişilerdi. Aşiret halkı çok basit ölçülerde tarım ve hayvancılık ile uğraşırken, ağaları zengindi ve çok büyük sürüleri vardı. Cibranlıların tam ortasında güçlü komşularıyla

aralarında sık sık sorunlar çıkan küçük Alevî aşiretleri yaşıyordu. Hamidiye Alayları zamanında Cibranlıların yoğun eziyetlerine maruz kalmışlardı ve bu nedenle onlara karşı büyük nefret beslemekteydiler. Cibranlılar ayaklanmaya katılırken onların isyana karşı olmaları pek şaşırtıcı değildir.

Zaza dağlık bölgesinin güney ve güneydoğusu boyunca Diyarbakır, Silvan ve Muş'un verimli ovaları uzanır. Burada büyük toprak ağaları hüküm sürerdi ve köy halkının çoğu fakir serf veya kısmî serfti. Kendilerini Kürt olarak görüyor ve Kırmançi dilini konuşuyorlardı; fakat kuzeydeki komşuları gibi aşiretler halinde organize değillerdi. Bölge dışında yaşayan toprak sahiplerine bağımlıydılar ve görünüşe bakılırsa ayaklanmadan uzak kalmayı tercih ediyorlardı.

Ayaklanma bölgesinin güneybatısı toprak sahibi aileler tarafından idare edilen, Zaza ve Kırmançi dilini konuşan, aralarında Alevî serpintiler olmakla beraber, büyük ölçüde Sünnî olan küçük aşiretler ve bağımsız gruplardan oluşuyordu. Bazı yerlerde isyan kendiliğinden ve birden destek gördü, başka yerlerde ise hükümet halkı ayaklananlara karşı harekete geçirmede başarılı olabiliyordu.

Şeyhler

Bu bölgede bazı nüfuzlu şeyh aileleri vardı. Bütün şeyhler 19. yüzyıl boyunca buraya yerleşmiş ve manevî soylarını Mevlana Halid'e dayandıran kişilerdi. En güçlüleri aslen Palulu olan Şeyh Said ve Muş yakınlarındaki Nurşin'den gelen Şeyh Ziyaettin'di. Şeyh Said'in büyükbabası, Halit'in halifelerinden Erbilli Ahmet tarafından Nakşibendî tarikatına alınmıştı. Ziyaettin'in babası, Mevlana Halid'in bir başka halifesi Ubeydullah'ın babası Seyid Taha tarafından mürid yapılan, Bitlis yakınlarındaki Hizan'dan gelen büyük Şeyh Sibgatullah sayesinde bu tarikata girmişti. Şeyh ve halifelerin yetiştirdikleri kişiler usta-çırak ilişkilerini sürdürdüklerinden, bu bağlantıların önemi çok büyüktü. Kendilerini de şeyh olarak gördükleri halde halifelerin yetiştirdikleri kişiler şeyh ailelerine saygılarını eksik etmiyorlar ve gençlikle-

rinde eğitim alma amacıyla sık sık şeyh soyundan gelenlerin yanına gidiyorlardı.

Şeyhlik kurumu kısa sürede önemli bir olgu haline geldi. Bir şeyh yabancı birini halifesi olarak atayabiliyordu, fakat unvanı genelde oğullarından birine geçiyordu. Basit halk, şeyh oğullarının hepsini, tarikatı izlemiyor olsalar bile, şeyh olarak görme ve onlara aynı saygıyı gösterme eğilimindeydi. Şeyhler pek de birbirlerinden uzak olmayan mesafelerde yerleşmiş olduklarından, aynı insanların bağlılığını kazanma yarışı içerisindeydiler. Bu sebeple şeyh aileleri arasındaki sürtüşmeler az görülen olgular değildi, fakat aralarında evlilikler gerçekleştirerek ilişkilerini düzeltmeyi de biliyorlardı. Şeyh-halife ilişkileri, soydan akrabalıklar ve karşılıklı evlilikler, bu aileleri bütün bölgeyi kapsayan bir ağ içerisinde birbirlerine bağlıyordu. Yukarıda anılan iki şeyhin ve en yakın akrabalarının yanı sıra başka şeyler de isyanda rol oynayacaktı: Palu'nun doğusundaki Gökdere'den gelen Şeyh Şerif, daha kuzeydeki Çan'dan Şeyh İbrahim ve Mustafa, Solhan yöresinden Şeyh Abdullah (bu kişi Şeyh Said'in ailesine evlilik yoluyla katılmıştı) ve ayrıca Silvan yöresinden Şeyh Şemsettin ve Şeyh Seyfullah kardeşler. İsyanda bu şeyh ailelerinin coğrafî dağılımının da epey önemi vardı. Eklenmesi gereken bir nokta da, Şeyh Said'in Hınıs yöresinde ikinci bir ikametgâha ve birçok taraftara sahip olduğu, ayrıca Şeyh Ziyaettin'in bu isyana katılmadığı gerçeğidir. Ayaklanmanın gerçekleştiği bölge neredeyse tamamen, katılan şeyhlerin büyük etkinliğe sahip olduğu yörelerden oluşmaktadır. Şeyhlerin bu büyük etkinliği yerel halkın Nakşibendî tarikatına girdiği anlamına gelmiyor. Tam anlamıyla müridler sadece küçük bir azınlığı oluşturuyordu. Ne var ki, şeyhlerin "nur"unu insanlara duyurma açısından hiç de küçümsenmeyecek görevleri vardı. Kürtler genelde şeyhleri her türlü mucizeyi gerçekleştirebilecek, yaşayan kutsal kişiler olarak görüyorlardı.

Resmî İslâm'la ilişkileri çoğunlukla çelişkili veya belirsizdi. Bir yandan da Nakşibendî tarikatı, özellikle Mevlana Halid'in reformlarından sonra, farz koşulan görevleri en katı biçimde vurgulayan, en ortodoks tarikat sayılıyordu; resmî ulema ile

ilişkileri bu nedenle kural olarak mükemmel durumdaydı. Bu, özel olarak Kürt Nakşibendî şeyhleri için de geçerliydi. Nitekim Türkiye'de en çok itibar gören Nakşibendî şeyhlerinin bazıları Kürt'tü...

Öte yandan Kürt Nakşibendî şeyhlerinin çevresinde farklı inanışların ve halka özgü dinî pratiklerin bütünsel yapısının nasıl meydana çıktığını gözleyebiliriz. Genellikle doğaüstü kuvvetlere sahip oldukları ve Tanrı'yla aralarında doğrudan bağlantı olduğu düşünülürdü. İzleyicilerinin fanatikliği eşine az rastlanır bir şekilde çok uç noktalara varıyordu. Örneğin Barzanlı Şeyh Abdüssellam müridleri tarafından mehdi ilân edildi, hatta torunu Ahmet, 1920'lerde Tanrı'nın maddî görüntüsü olarak görüldü (Abdüssellam için bkz. Nikitine: 1925; Şeyh Ahmet için bkz. Report by H.B.M.'s Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Irak: 1927, 23). İnsanlarda bir şeyhe bağlanmadıklarında lânetleneceklerine dair yaygın bir inanç vardı. Şeyhlerin müridlerini cennete götürebilecek güce sahip oldukları düşünülürdü (Bozarslan: 1964; yazarın kendisi bu bölgeden gelmektedir ve bir süre Kulp'ta müftülük yapmıştır). Bir şeyhe bağlanmak, pratikte onu yılda en az bir veya iki defa ziyaret etmek, ona hediyeler götürmek ve önemli kararlarda onayını almak anlamına geliyordu. Hastalık veya kuraklık dönemlerinde şeyhin rahmeti dilenirdi; şeyhin yazdığı muskaların insanı her türlü tehlikeye karşı koruduğuna inanılırdı, fakat şeyhlerin anlaşmazlık durumlarının çözümündeki işlevi bunlardan daha önemliydi. İki farklı aşiret arasındaki kan davaları, her iki tarafın saygı gösterdiği bir şeyh arabuluculuk yapmadığı veya bitirilmesine karar vermediği sürece sonsuza dek sürebilirdi. Bundan daha farklı nitelikteki antlaşmazlıklar da şeyhlerin huzuruna getiriliyordu; onlar aşiretler üstü etkinliğe sahip tek mercî durumundaydılar. Bu yolla çok güçlü bir siyasî iktidar elde ettiler; çoğu şeyh herhangi bir Zaza aşiret reisinden daha güçlüydü. Bazı şeyhler nüfuzlarını silahlı güçlerle tahkim ediyor, böylece ilâhî yönelimli mistiklerden çok feodal toprak ağalarına benziyorlardı.

Ateşli silahları kullanmadaki becerileri veya binicilikleri aşiret mensuplarınınkinden aşağı kalmıyordu. Gökdereli Şeyh Şerif, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ruslara karşı profesyonel askerlerden hiç de aşağı kalmayan düzensiz silahlı güçlerden oluşan bir gruba komuta etmişti. Şeyhlerin çoğu ya müridlerinin hediyesi ya da başarılı girişimlerin sonucu olarak önemli ölçüde hayvan ve toprak zenginliğine sahipti. Örneğin Şeyh Said, Cibran aşiretinin, çok büyük hayvan sürüleri olan, ileri gelen bir ailesine içgüveysi gitmişti. Bu olay, kardeşlerine her yıl çok büyük sürüleri Bingöl dağlarından Halepçe pazarına getiren koyun tüccarları olma fırsatını vermiştir. Büyük zenginlikleri ise ayaklanmasının gerekli malî tabanını oluşturdu...

Ayaklanmanın planlayıcıları

Yukarıda da değinildiği gibi, Azadî örgütünün kurucuları önceki milliyetçi örgütlerinin aydınlarından farklı olarak Kürt halkıyla daha yakın ilişki içindeydiler. Kurucu üyelerin bazıları Erzurum'da görevli ordu subaylarıydı. Aralarında en büyük kişisel itibara sahip insan herhalde Halit Bey'di. Çünkü Cibran aşiretinin ileri gelen bir ailesine mensuptu. İhsan Nuri adlı bir başka subay, sonraları Ağrı ayaklanmasının askerî lideri olarak ün yapacaktır; aynı zamanda 1924'te Irak'a kaçmak zorunda kalan kişilerden biridir. Subayların yanı sıra ileri gelen birkaç şehirli insan da örgütün kurucuları arasındaydı. En tanınmışı ve büyük yerel etkinliğe sahip olanı, Bitlis'in eski emirinin bir yakını olan Yusuf Ziya'ydı. İlk Millet Meclisi'nde Bitlis milletvekiliydi ve Batı'daki hilafet taraftarlarıyla siyasî bağlantılarını kullanarak, orada yardım tedbirleri organize etmeye çalıştı.

Azadî üyeleri genel bir isyan başlatabilecek kadar kişisel otoriteye sahip olmadıklarının farkındaydılar ve bu sebeple büyük izleyici kitlesine sahip oldukları bilinen aşiret reisleri ve şeyhlere yöneldiler. Temasa geçtikleri ilk kişilerden biri Halit Bey'in ailesine içgüveysi olarak giren Şeyh Said'di. 1924'teki ilk "kongre"de genel değerlendirme yapılarak strateji saptandı. Daha bu kongrede Şeyh Said bir önder rolü üstlendi.

Olayların içinde yer alan bir tanığa göre (Hasan Hisyar'la Nisan 1976'da Suriye'de yapılan bir röportaj, M.v.B.) şeyh ateşli bir milliyetçi olarak konuşmuş ve konuşmasında hilafete pek değinmemişti. Genel ayaklanmanın başlatılması için bir yıl daha beklenmesine karar verildi, çünkü bu süre öbür önemli aşiret reisleri ile temasa geçip kesin katılımlarını sağlamak için ancak yeterliydi. Ayrıca Türk muhalefeti ile özellikle de halifelik taraftarlarıyla ilişkiye geçilmesi karara bağlandı. Bununla beraber uluslararası destek de önemli görüldü: Sovyet Gürcistan'ına ve Irak'a temsilci gönderildi. Fakat ne Sovyetler ne de İngilizler bağlayıcı bir destek sözü verdiler. Türk muhalefeti ile girişilen işbirliğinin boyutu ise belirsizliğini korumaktadır. Her ne kadar Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası sonraları isyanı desteklemekle suçlandıysa da getirilen kanıtlar oldukça zayıftı.

Kongreyi takip eden aylarda bütün Kürt bölgelerindeki aşiret reisleriyle görüşmeler yapıldı. Aşiretler arasında varolan rekabet ve çatışmalar yüzünden bu çok zor bir işti. Her aşiret reisi böyle bir isyana katıldığında rakiplerinin büyük bir olasılıkla hükümet saflarında mücadeleye katılıp kendine saldırabileceğinin bilincindeydi. Bu sebeple bazı garantilere ihtiyaçları vardı: Kimse rakibi kabul etmeden böyle bir anlaşmayı imzalamaya yanaşmıyordu. Şeyhler burada önemli bir rol üstlendiler: Rakip aşiret liderleri arasına aracı olarak sadece onlar girebiliyorlardı ve aşiret reisleri birbirlerine, birlik anlaşması ancak şeyhin önünde yapıldığında güvenebiliyorlardı.

Hazırlıkların farkına varılmaması mümkün değildi: 1924 güzünde hükümet olup bitenleri öğrenmiş ve ilk tutuklamaları başlatmıştır. Halit Bey ve Yusuf Ziya tutuklanırlar, başka bazı subaylar Irak'a kaçar. Daha en başından, ayaklanmaya katılmayı taahhüt eden bazılarıysa geri çekilir. Kaçan subaylar ayaklanmaya katıldıklarını iddia ettikleri liderlerin çok etkileyici bir listesini sunarlar. Bu listede neredeyse Türkiye'nin Kürtler tarafından meskûn bütün yörelerinden aşiret reisleri, şeyhler ve Kürt subaylarının isimleri var (PRO, FO 371, 1922: E 11093/11093/65).

1925'in başlarında Azadîliler hükümetin pek hâkim olamadığı, dolayısıyla güvenli sayılabilen Çan kasabasında ikinci bir kongre yaptılar. Katılanların neredeyse tamamı Zaza bölgelerinden ve Bingöl dağlarından gelen şeyhler ve aşiret liderleriydi. Bunların çoğu huzursuzdu ve ayaklanmayı bitirmeyi öneriyorlardı. Şeyh Said bunların kararsızlıklarına aldırmayarak, artık zarların atıldığını ve riskleri düşünecek zamanları kalmadığını, dolayısıyla isyanın planlandığı şekilde devam etmesi gerektiğini söyler. Ayaklanma tarihini de mayıs ayı olarak belirler. Girişilen hazırlıkların ileriki aşamalarını şeyh tecrübeli komutanlarıyla beraber bizzat denetlemeye girişir. Beş cephe oluşturulacak, buralarda yerleşik aşiret birlikleri kendi reislerinin komutası altında yakınlarındaki şehirleri denetim altına alacaktı. Cepheler arası iletişim, aşiretler arası olası kavgaları önlemek için bir şeyhin eline veriliyordu. Şeyh Said merkezde kalarak cephelerin koordinasyonunu sağlayacaktı. Geniş halk kesimlerini hazırlamak amacıyla Şeyh Said –eski alışkanlıklarına uygun olarak– birçok taraftara sahip olduğu ve Lice, Hani, Piran ve Palu'yu kapsayan bir geziye çıkar. Durakladığı her yerde hükümete karşı ateşli konuşmalar yaparak özellikle anti-İslâmî uygulamaları yerer. Sonraları yapılan bir duruşması sırasında, yaptığı konuşmalardan birinin şu özetini verir:

> "Medreseler kapalı, Şeriat ve Evkaf Bakanlığı kaldırıldı ve dinî okullar Millî Eğitim Bakanlığının denetimi altına alındı. Bir grup kâfir, gazetelerinde dine küfretmeye ve peygamberin adını lekelemeye cüret edebiliyor. Eğer bana kalacak olursa bugün bile dinimizi korumak için savaşmaya hazırım" (Cemal: 1955, 24).

Bu gezi sırasında çıkan küçük bir olay isyanın erken başlamasına sebep olur. Piran'ın yerli jandarması Şeyh Said'in adamlarından ikisini tutuklamaya çalışırken bir jandarma erinin ölmesiyle sonuçlanan silahlı bir çatışma çıkar. Olayı örtbas etme imkânı olmadığından şeyh ayaklanmayı başlatma kararı alır.

Ayaklanma ve bastırılması

Bu makalenin amacı ayaklanmanın ayrıntılı bir olay akışını sunmak değil, çünkü benzer çalışmalar zaten var (Bruinessen: 1984; 1978, 383; Cemal: 1955; Toker: 1968). Zaza aşiretleri, çoğu Cibran ve bazı Haydaran ve Hasananlılar gibi büyük bir ortak niyetlilikle isyana katıldılar. Ayaklanmaya destek olma amacıyla, merkez bölgesinin oldukça batısındaki Çemişgezek, Pötürge ve Siverek'te ani başkaldırılar meydana gelmekteydi. Elazığ, Maden ve Çermik şehirlerini ele geçirmek amacıyla batıya doğru ilerleyen Zaza birlikleri yörenin Kürtlerinden en azından pasif bir destek gördüler. Şeyh Ziyaettin'in Muş'taki taraftarlarının ve Diyarbakır'ın güneyindeki Viranşehir'de yerleşik güçlü Millî aşiretinin yardımını kazanma çabaları ise sonuçsuz kaldı. Bölgenin en önemli şehirlerinden Diyarbakır, isyancılar tarafından kuşatılmıştı ve şehirli Zazalılar yardımıyla bir grup isyancı surlardaki bir delikten içeri girmişti. Fakat kısa sürede fark edilerek garnizon birliklerince şehir içerisinde yok edilmişlerdi. Şeyhler askerî kimlikleri içerisinde oldukça etkiliydiler ve gerçekten de neredeyse her yerde askerî operasyonların liderliğini yapıyorlardı. Bu olgu isyancıların Zaza yöreleri dışında da desteklenmelerine katkıda bulunmuş ve dolayısıyla dinî bir ayaklanmanın sözkonusu olduğu izlenimini güçlendirmiş olabilir.

Ankara'daki hükümet, ayaklanmanın boyutlarının ve isyancıların ilk başarılarının farkına varır varmaz Doğu vilayetlerinde sıkıyönetim ilan eder. Birkaç gün içerisinde Başbakan Fethi Okyar daha radikal olan İsmet Paşa ile değiştirilir ve hükümete olağanüstü yetkiler tanıyan bir kanun çıkarılır. On binlerce asker Doğu'ya gönderilir ve Hava Kuvvetleri isyancıları bombardımana tutar. Bunun üzerine onlar da gerilla grupları şeklinde reorganize olurlar. Ama Zaza bölgelerini tamamıyla kuşatmış olan ve dağları tarayan büyük üstünlüğe sahip hükümet güçlerine karşı pek şansları yoktu. Çoğu isyancı öldürüldü, yaralandı veya esir alındı, bazıları doğuya kaçmayı başararak gerilla savaşlarını devam ettirdiler ve bazı küçük başarılara önayak oldular. Şeyh Said ve bazı yakın ortakları kuşatmayı yarıp

Türk-İran sınırında bulunan ayaklanma liderlerinden Simko'ya ulaşmaya çalıştıkları sırada yolda yakalandılar. Bu olay isyanın başlangıcından neredeyse iki ay sonra, 14 Nisan'da gerçekleşir.

Şeyh ve birçok başka lider özellikle isyancılar için kurulmuş olan İstiklâl Mahkemesi önüne çıkarılır ve 48'i ölüme mahkûm edilir. Kırsal yörelerin zapturapt altına alınması, sükûnete kavuşturulması, mantıktan çok şiddetle sağlanmaya çalışılır, dolayısıyla aslında ayaklanmada yeralmamış bölgelerin sonradan olayın içine çekilmesine yolaçılmış olur. On yıldan fazla bir süre boyunca tüm Kürdistan'da kimi yerel aşiret reisleri tarafından yönetilen hükümet karşıtı isyanlar, kimi de milliyetçilerin önderliğinde daha büyük boyutlara ulaşan başkaldırılar olmuştur. Ancak ayaklanmaların hiçbirinin dinî kökeni yoktu.

Ayaklanmanın hükümet politikasına etkileri

Kemalistler ayaklanmanın hem dinî hem de milliyetçi yönlerinin bilincindeydiler. Her ikisini de şeyhler, aşiret reisleri ve toprak sahiplerinden oluşan feodal bir sınıfın Kemalist reformların tehdidi altında kalan çıkarlarını korumak ve Doğu'daki kitleleri sömürmeye devam edebilmek için kullandıkları birer ideoloji olarak görüyorlardı. Şeyh Said'in ölüme mahkûm edilmesinden sonra İstiklâl Mahkemesi başkanının yaptığı konuşma bunu açıkça gösteriyor:

> "Belli başlı adamları kişisel çıkarlarını gözetebilmek için, gene başkaları dış propagandaların ve kişisel hırslarının etkisinde kalarak biraraya toplandılar. Hepsinin hedefi aynıydı: Bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması. Yıllardır planladıkları isyanı sonunda gerçekleştirdiklerinde ise bölgeyi ateş altında bıraktılar. (...) Yıllarca şeyhlerin, ağaların ve beylerin zulmünü çeken, mal ve canı bu insanların keyfine kalan bu yörelerin zavallı halkı artık bu kötü güçlerden kurtulmuştur ve bundan böyle cumhuriyetimizin refah ve medeniyet yolu üzerinde barış ve mutluluk içerisinde ilerlerken onlar döktükleri kanların ve yıktıkları yuvaların bedelini darağacının adaletiyle ödeye-

ceklerdir..." (PRO, FO 371, 1925: E 3974/1091/44; resmî bir açıklamadan İngiliz konsolosluk görevlilerince İngilizce'ye çevrilmiştir).

Bu düşüncelerden çıkan mantıklı sonuç cumhuriyetin umut edilen refah ve uygarlık nimetlerine ulaşmak için dinî gericiliğin, Kürt milliyetçiliğinin ve "feodalizm"in kökünün kazınması gerektiğiydi. Dinî gericiliği ortadan kaldırmak için başvurulan ilk tedbirler, mistik tarikatları, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (ki isyanla bağlantısı olduğu düşünülüyordu) bir kanunla yasaklamak ve seyyar İstiklal Mahkemeleri'nin başı sarıklı "fanatik" kişileri Şapka ve Kıyafet Kanunu'na aykırı davrandıkları gerekçesiyle idama mahkûm etmeleri gibi uygulamalardı. Kürtlere bu arada daha sert davranılıyordu: Tutuklanan milliyetçi liderler idam ediliyor ve isyancı bölgenin halkı ülkenin batısına sürülüyordu. 1927 yılında sürülen Kürtlerin sayısı 20 bin olarak tahmin ediliyor (PRO, FO 371, 1927: E 2833/3532/74/65). İngiliz elçiliğine mensup bir kişi olaylara ilişkin yorumunda şöyle demektedir: "Hükümet 1915'te Ermenilere karşı başarıyla uyguladığı politikaların aynısına savaş durumunda bulunduğu Kürt vatandaşlarını da maruz bırakmaya başladı." 1928'de çıkarılan bir afla çoğu Kürt tekrar köylerine dönebildi, fakat ileriki yıllarda yeni göç dalgaları başlatıldı.

Kürtlere karşı girişilen yoğun eritme politikası hükümetin resmî ideolojisi haline geldi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras), Kürt sorunu hakkındaki görüşlerini İngiliz elçisine anlatırken şöyle demekteydi: Bakana göre, bu devirde artık küçük milletlerin bağımsız varolmaları mümkün değildi, özellikle "korkunç geri kalmış" kültürel seviyeleriyle Kürtlerin Türkiye'nin genel yapısı içerisinde erimeleri de sözkonusu olamazdı. Kürt yörelerine yerleştirilecek olan medenî ve daha ileri Türklerle ekonomik yaşam savaşı için rekabete girişecek yetenekte de olmadıklarından, Amerikan yerlileri gibi soyları tükenmeye mahkûmdu (PRO, FO 371, 1927: E 256/74/65).

Oysa sonraki pratik daha insaflı çıktı: Türklere kendilerini

uydurmaya istekli Kürtler, Türkiye'nin siyasî hayatı içerisinde kendilerine yer buldular; kısıtlılıkları sadece bölgenin ekonomik ve kültürel geri kalmışlığından kaynaklanıyordu.

Öngörüldüğü gibi "feodalizmin" ortadan kaldırılması boş bir laftan öteye gitmemiştir. İsyanın başını çeken şeyh ve aşiret reislerinden hiçbiri büyük toprak sahibi değildi. Buna karşı Diyarbakır ovasından bir toprak sahibi, hükümetten duyduğu korkudan dolayı köylerinin çiftçilerini ayaklananlara karşı sürmeyi denemiştir. Sözkonusu kişi ailesinin bazı fertleri milliyetçi faaliyetlere girmiş olan, Diyarbakır'ın zengin ailelerinden Cemilpaşazadelere mensup Mehmet Bey'di. Bu olay Diyarbakır'da oturan bir kişi tarafından nakledilmiştir (PRO, FO 371, 1925: E 3340/1091/44). Hükümetle gönüllü işbirliğine girenler genel olarak "en feodal" toprak sahipleri ve aşiret reisleri olmuştur. Hükümet bölgenin ancak bu "feodal" unsurlarla etkin olarak denetim altında tutulabileceğinin de farkındaydı. Bağlılıklarından şüphe ettiklerini sürgüne gönderiyor, başkalarına resmî görevler vererek eskiden olduğu gibi taşra memurluğunu ve "feodal" liderliği aynı anda barındıran bir oluşuma yolaçıyordu.

CHP'nin Doğu'daki kasaba örgütlenmesi uzun yıllar boyunca büyük ölçüde geleneksel elit kesime dayandı. Bu olgu, partinin 1950 serbest seçimlerinde, diğer bütün kırsal yörelerde oyları toplayan DP karşısında ancak buralarda gücünü koruyabilmesini açıklar.

Sonuç

Şeyh Said ayaklanması ne tam olarak dinî ne de milliyetçi diye nitelenebilir. Her iki öğeyi taşımakla beraber hükümet tarafından yapılan her türlü müdahaleye gösterilen geleneksel tepkiler gibi nedenleri de barındırmaktadır. Ayaklanmayı planlayan kişiler öncelikle milliyetçi amaçlarla ve belki kişisel nedenlerle hareket etmişlerdir. Geniş halk kesimleri için bir Kürt devleti fikri fazla bir anlam taşımadığı için liderler dinî duyguları ön plana çıkarmak zorundaydılar. Köylü halk İslâm'ın tehdit altında olduğunu hissediyordu, bu yüzden endişeliydi ve ayaklan-

maya temelde reisleri ve şeyhlerine olan itaat ve bağlılığından ötürü katılıyordu. Sonraları meydana gelen ayaklanmalarda dinî duygular harekete geçirici öğeler olmaktan öteye gidememiştir; fakat bu, onların önemini kaybettiği anlamına gelmiyor. İnananlar açık isyan yerine için için direnmeye yatkındırlar. Milliyetçi yönelimli bir şeyhin bana açıkladığına göre, hükümetin asimilasyon politikası dinî etkilerin en güçlü olduğu yerlerde en az sonuç veriyordu. Dinî inanç sahipleri, dinsiz saydıkları bir toplumla bütünleşmeye pek hevesli değillerdi. Bu sebeple geleneklerine bağlı kaldılar, dolayısıyla Kürt kültürünü, başkalarına oranla daha çok korumuş oldular. Kürt kimlikleriyle gurur duyuyorlardı; bununla beraber Kürt milliyetçi hareketi ile ilişkileri, bu hareketin 1960'ların sonlarına doğru gözlenen canlanışından sonra bile, marjinal kaldı.

"Vom Osmanismus zum Separatismus: Religiöse und ethnische Hintergründe des Rebellion des Scheich Said", Jochen Blaschke & Martin Van Bruinessen, *Islam und Politik in der Türkei*, Express Edition, Berlin 1985.

ÇEVIREN *LEVENT KAFADAR*

KAYNAKÇA

Abu-Maneh, B., "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *Die Welts des Islams XXII*'nin içinde, 1-36, 1984.

Albayrak, S., *Türkiye'de Din Kavgası*, İstanbul, 1973.

Algar, H., "The Naqshbandi Order, A Preliminary Survey of its History and Significance", *Studia Islamica* 44'ün içinde, 123-152, 1976.

Arfa, H., *The Kurds. An Historical and Political Study*, Londra, 1966.

Beşikçi, İ., *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, İstanbul, 1969.

Boeschoten, H. / Bruinessen, M. van, *Diyarbakır in the Mid-seventeenth Century*, 1985.

Bozarslan, M. E., *İslâmiyet Açısından Şeyhlik ve Ağalık*, Ankara, 1964.

Bruinessen, M. van, *Agha, Shaikh and State. On the Social and Poltical Organisation of Kurdistan*, doktora tezi, Utrecht Üniversitesi, 1978.

—, "Popular Islam, Kurdish Nationalism and Rural Revolt, The Rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)", J. M. / Benecke, G. (Hg), *Religion of Rural Revolt*'un içinde, Manchester, 281-295, 1984.

Cemal, B., *Şeyh Said İsyanı*, İstanbul, 1955.

Chirguh, B., *La Question Kurde, Ses Origines Et Causes,* Kahire, 1930.

Davison, R., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876,* New York, 1973.

Dersimi, M. N., *Kürdistan Tarihinde Dersim,* Halep, 1952.

Duguid, S., "The Politics of Unity, Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9'un içinde, 139-155, 1973.

Dyer, G., "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers', Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies* 12'nin içinde, 99-107, 1976.

Erdeha, K., *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler,* İstanbul, 1975.

Fırat, M. Ş., (1945), *Doğu İlleri ve Varto Tarihi,* Ankara, 1970.

Gologlu, M., *Milli Mücadele Tarihi* (8 Cilt), Ankara, 1968-1974.

Gürsel, İ. E., *Kürtçülük Gerçeği,* Ankara, 1977.

Hakim, H., *Confrérie des Naqshbandis au Kurdistan au XIXe siecle,* Tez, Paris IV, 1963.

Halfin, *19. yy'da Kürdistan Üzerinde Mücadele,* Ankara, 1976.

Hanioğlu, M. S., *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi,* İstanbul, 1981.

Hourani, A., "Shaikh Khalid and the Naqshbandi Order", Stern'de; S. M. / Hourani, A. / Brown, V. (Hg), *Islamic Philosophy and the Classical Tradition,* Oxford, 1972.

Hovanissian, R. G., *Armenia on the Road to Independence, 1918,* Berkeley/Los Angeles, 1969.

Hoybun, *Massacres Kurdes en Turquie,* Kahire, 1928.

Jwaideh, W., *The Kurdish Nationalist Movement, Its Origins and Development,* doktora tezi, Syrakus Üniversitesi, 1960.

Joseph, J., *The Nestorians and their Muslim Neighbours. A Study of Western Influences on their Relations,* Princeton, 1961.

Kısakürek, N. F., *Son Devrin Din Mazlumları,* İstanbul, 1977.

Kodaman, B., "Hamidiye Hafif Süvari Alayları, II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *Tarih Dergisi* 32'nin içinde, 427-480, 1979.

Komal, *Koçgiri Halk Hareketi,* Ankara, 1975.

Layard, A. H., *Neneveh and its Remains,* Londra, 1849.

Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey,* Londra, 1968.

Longrigg, S. H., *Iraq 1900 to 1950, A Political, Social, and Economic History,* Londra, 1953.

Melek, K., *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926),* İstanbul, 1983.

Nikitine, B., "Les Kurdes Racontes par Eux-memes", *L'Asie Francaise* 231'in içinde, 148-157, 1925.

Olson, R. W./Tucker, W. F., "The Sheikh Said Rebellion in Turkey (1925)", *Die Welt des Islams* 18'in içinde, 195-211, 1978.

Safrastian, A., *Kurds and Kurdistan,* Londra, 1948.

Selek, S., *Milli Mücadele* (2 cilt), 1982.

Shaw, S. J. / Shaw, E. K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* 2 cilt, "Reform, Revolution and Republic, the Rise of Modern Turkey 1808-1975", Cambridge, 1977.

Shaw, T. R., "The Effect of International Oil Interests upon the Fate of an Autonomous Kurdish Territory", *International Problems XV/1-2*'nin içinde, 119-133, 1976.

Silopi, Z., *Doza Kürdistan, Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı,* Beyrut, 1968.

Toker, M., *Şeyh Said ve İsyanı,* Ankara, 1968.

Tunçay, M., *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),* Ankara, 1981.

Vedat, Ş., *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar,* Ankara, 1980.

Walker, C. J., *Armenia, The Survival of a Nation,* Londra/New York, 1980.

Yamleki, A., *Kürdistan ve Kürd İhtilalleri,* Bağdat, 1946.

KÜRT TOPLUMU VE MODERN DEVLET: ULUSLAŞTIRMAYA KARŞI ETNİK ULUSÇULUK[1]

Günümüz Ortadoğu'sunun görünümüne başlıca iki ulusal sorun egemendir; birincisi ve daha çok göze çarpanı Filistin, ikincisi ise Kürt sorunu.

Filistin sorunu, son on beş yılda, güçlü duygusal çekiciliği ve simgesel değeri nedeniyle oldukça ilgi görmüştür, öyle ki İslâm ve Batı, Araplar ve Yahudiler, Üçüncü Dünya ve Amerikan emperyalizmi, yoksullar ve onları topraklarından sürüp el koyanlar arasındaki çatışmaların örneği gibi görünmektedir. Kürt sorunu ise bu denli kolay tanımlanabilecek ve anlaşılacak bir yapıda değildir. Kürtler, komşularından dil ve kültür bakımından farklılıklarıyla, Filistinlilerden daha açık olarak ayrı bir ulus olma özelliği göstermektedirler. Ancak Kürt ulusçularının yüzyılı aşkın girişimlerine karşın hiçbir Kürt devleti kurulmamıştır.[2] Kürtlerin doğal yerleşim bölgesi olan

---

1 Bu makalenin eski bir örneği Endonezya dilinde, Endonezya Siyaset Bilimcileri Derneği dergisi, *Journal Ilmu Politik,* No. 7, 1990'da yayımlanmıştır. Makalenin ilk bölümü de, küçük değişikliklerle Paris Kürt Enstitüsü ile Fondation France – Libertes Danielle Mitterand tarafından düzenlenen *The Kurds: Human Rights and Cultural Identity* konferansında, 14-15 Ekim 1989'da sunulmuştur.

2 Açıkça bir Kürt ulusal devleti kurmaya çabalayan ilk hareket 1880'de oldu. Kürt ulusçuluğunun tarihi için bkz. Jwaideh, 1960.

Kürdistan günümüzde dört devletin sınırları içinde kalır: Türkiye (7 ila 12 milyon Kürt yaşadığı tahmin edilmektedir), İran (4 ila 5 milyon), Irak (3 ila 4) ve Suriye (0.5 ila 1 milyon).[3] Böylece toplam Kürt nüfusunun 15 ila 20 milyon –Irak nüfusundan fazla, Suriye nüfusunun ise yaklaşık iki katı– olduğu görülüyor. Bu dört ülkenin de Kürt sorunu vardır; ve bu ülkelerde yaşayan Kürtler de devletle sorunları olduğu kanısındadırlar. Nasıl çözülmesi gerektiği konusu bir yana, sorunun niteliği konusunda bile görüşler yaygın bir çeşitlilik göstermektedir.

Kürtlere seslenen ulusçu akımların çekişmeleri

Kürtlere genellikle devletsiz ulus denir; belki de Kürtler bir devlet kurmak için boşuna çabalamış en kalabalık halktır. Bu, çoğu Kürt için olduğu gibi, bazı gözlemcilere göre de Kürt sorununun özüdür. Bu görüş Kürtlerin yüzyıllar boyu bir devletleri olmaksızın da mutlu yaşadıkları olgusunu gözardı eder gibidir. Fakat 20. yüzyıl başlarında, Avrupa'daki ulusçuluk akımlarının etkisiyle önemli bir değişim olmuştur. Ulusçu istekler, Ortadoğu'nun diğer etnik topluluklarında olduğu gibi Kürtler arasında da oldukça yaygınlık kazanmıştır. Daha da önemlisi, Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden bu yana Kürdistan'ı sınırları içinde bulunduran ülkelerin önde gelen siyaset adamları, ülkelerini ulus devletlerine dönüştürmek yolunda kararlı bir tutum içinde olmuşlardır. Bu ülkelerin her birinde baskın bir etnik topluluk vardır –Türkler, Araplar, İranlılar– ve hükümetler "ulusal birliği" sağlama yolunda diğer etnik toplulukların baskın olana asimilasyonuna yönelik politikalar uygulamışlardır. Bu, diğer kültürlerin ve geleneksel yaşama biçimlerinin baskı altına alınması ve aşamalı olarak yeni bir "ulusal" kültürle değiştirilmeleri anlamına geliyordu. Kürtler bu etnik toplulukların en kalabalığı ya da İran'da ol-

3 Bu ülkelerin nüfus sayımları Kürtlerden ayrıca sözetmemektedir ve tahminler oldukça farklıdır. Burada verilen tahminlerin bir açıklaması için bkz. Van Bruinessen 1978, 20-22.

duğu gibi ikinci "en" kalabalığı olarak bu politikaların asıl yükünü çekmişlerdir. Bütün bu ülkelerde Kürt ulusal hareketi bir yana, ayrı bir Kürt kimliğinin varlığı bile –yalnızca bir güvenlik tehdidi değil– devletin öz kimlik tanımına başlıca tehdit sayılmıştır.

Bu devletlerin arasında Türkiye "uluslaştırma" girişimlerinde her zaman en köktencisi olmuş ve Kürt ulusal kimliğini yoketmek için oldukça etkin (ve sert) girişimlerde bulunmuştur. "Kürt" sözcüğünün kendisi bile tabu olmuş ve uzun zaman öyle kalmıştır. Kürtlerden bir ulus olarak sözetmek bugüne dek yıkıcılık sayılmış, hatta bu Türkiye'deki aydın seçkinlerin arasında bile şiddetli duygusal tepkiler uyandırmıştır. İran ve Irak'ta asimilasyon hedeflenmiş de olsa, yine de Kürt kültürüne belli bir hoşgörü gösterilmiştir. Şah İran'ında, Farsça okullarda, mahkemelerde ve diğer resmi kullanımlarda tek izin verilen dil olmuş, Kürtçe yayımlara izin verilmemiş ve tüm Kürt örgütleri ve dernekleri yasaklanmıştır. Irak, Kürtlere belli bir özerklik tanıyan tek ülkedir. Fakat aynı zamanda kendisini Arap ulusunun ayrılmaz parçası saymaktadır. Irak Kürdistan'ının ekonomik bakımdan hayati bölgeleri Kürtlerin sürülmesi ve Güney Irak'tan gelen Arapların bu bölgelere yerleştirilmesi yoluyla "Araplaştırılmıştır". Arap erkeklerinin Kürt kadınlarla evlenmeye özendirilmesi (parasal teşviklerle) ülkenin Araplaştırılması yolunda bir başka yöntemdir. Ve son yıllarda Kürtlerin yaşadığı kırsal alanda görülen kökten değişim, Kürt kültürünün temel dayanağı olan geleneksel Kürt köyünü bütünüyle devreden çıkarmayı amaçlar görünmektedir.

Kürt ulusçuluğu büyük ölçüde Türk, Arap ve İranlıların kültürel baskı ve asimilasyon girişimlerine tepki olarak gelişmiştir. 20. yüzyıldan önce Kürt aydın ve aşiret seçkinlerinin çok küçük bir bölümü Kürtlerin ortak çıkarları olan bir topluluk olduğunu düşünmüş ve yazmıştır. Bununla birlikte dayanışma duygularının odağı çoğunlukla bir halk olarak Kürtler olmamıştır, halk yalnızca ailelerine ve aşiretlerine ya da köylerine, İslâm'a ya da daha yaygın olarak belirli bir din önderine bağlılık duymuştur. Tümünün de komşularından pek çok ba-

kımdan farklı olduklarını sezmesine karşın Kürtler kuşkusuz homojen bir topluluk olmamıştır (hâlâ da değildirler). Karşılıklı olarak her zaman anlaşılır olmayan lehçeler kullanırlar dahası, önemli topluluklar has Kürtçe'den farklı diller konuşmaktadır. Aynı dine bağlı oldukları da söylenemez: Çoğunluk Sünnî Müslüman da olsa diğer mezheplerden olanlar da vardır. Eğer nesnel ölçütler kullanılacak olursa, Kürtler bir değil birden çok etnik topluluk olarak da değerlendirilebilir.[4] Onları biraraya getiren nesnel, ekonomik, siyasal ya da kültürel ölçütler değil, çoğundaki tek halk oluşturma bilincidir. Bu bilinç, en önemlisi Kürt ulusçuluğunun ortaya çıkışı olmak üzere, bir dizi tarihsel gelişimin sonucudur. Fakat her Kürt birey için Kürt ulusu ortak bir kaderi paylaştığını duyduğu tek varlık değildir. Baskın ulus tarafından zorla asimile edilenlerin yanında, kendilerini oldukça gönüllü bir biçimde ilkin devletlerinin vatandaşı ya da belli bir din ya da mezhebin üyesi olarak tanımlayan Kürtler de vardır.

Modern çağ öncesinde Kürtlerin devletle ilişkileri

16. yüzyıldan 20. yüzyıla değin Kürdistan Ortadoğu'nun iki büyük devleti, Osmanlı ve Pers imparatorlukları arasında bölünmüştü. Her iki devlet de açıkça baskın bir topluluğun olmadığı çok-etnikli bir yapıdaydı. Kuşkusuz değişik kategorilerdeki yurttaşlar arasında ayrım vardı, ancak bu etnik kökenden çok dine ve eğitime dayanıyordu. Kürtler etnik kimliklerini bir yana bırakmadan siyasal mevkiler edinebiliyorlardı ve edindiler de. Durum özellikle Sünnî Osmanlı İmparatorluğu'nda böyleydi, çünkü Kürtler de çoğunlukla Sünnî idiler,

---

4 Kürtler arasındaki kültürel farklılıklar başka yerde ayrıntılarıyla tartışılmıştır: Van Bruinessen 1978 (Böl. I) ve çıkacak; dilbilimsel farklılıklar için bkz. Kreyenbroek'in bu kitaptaki makalesi.*

(*) Bu makale, Utrecht Üniversitesi, Doğu Çalışmaları Bölümü'nün 1990'da yayımladığı, *Kürdistan in Search of Ethnic Identity, Papers presented to the First Conference on Ethnicty and Ethnic Identity in the Middle East and Central Asia* adlı konferans kitabında yeralmıştır.

ancak Şiî İran'da da yüksek konumlara ulaşabilen Kürtler vardı. Kürdistan'ın kendisi de göçebe-çoban aşiretlerin yanı sıra Kürtçe konuşan köylüler; zanaatkâr, tüccar ve köylü Yahudiler ve çeşitli dil ve mezheplerden Hıristiyan topluluklar; çeşitli kökenlerden Arapça ve Türkçe konuşan azınlıklar; göçebe ve yerleşik Çingeneler ve diğer çeşitli küçük Müslüman azınlıklardan oluşan çok-etnik bir mozaikti.

Kürdistan yüksek ve uzun sıradağlardan oluşan, zor geçit veren bir bölgedir. Ve coğrafi koşullar nedeniyle iki büyük imparatorluk arasında tampon bölge olmuştur. Her iki imparatorluğun da bu çevre bölgede doğrudan egemenlik istekleri güçlü değildi, bunun yerine görünüşte itaat, ılımlı vergiler ve savaş durumunda askerî bağlılık karşılığında geniş bölgelerin egemenliği, yerel Kürt yöneticilere bırakılıyordu. Yalnızca ekonomik açıdan anahtar konumda ya da stratejik önemde olan bazı bölgeler merkezden atanan ve düzenli ordu birliklerine kumanda eden valiler tarafından yönetiliyordu. Kürdistan'ın geri kalan bölümünde birkaç soylu Kürt ailesi özerk prensliklerin yöneticileri olarak hüküm sürüyordu. Bu prensliklerin bazılarının sarayları, daha ılımlı bir ölçüde de olsa, Osmanlı ve İran saraylarının görkemini yansıtan sanat ve bilim merkezleriydiler. Kürt edebiyat geleneği ilk olarak geç 16. ve 17. yüzyıllarda bu saraylarda boy vermiştir. Her prenslik, ona askerî gücünün temelini veren geniş aşiretlerden ya da aşiret birliklerinden oluşuyordu. Yönetici, konumunu sağlam tutmak için bu aşiretleri birbirine karşı dengelemek ve aynı zamanda aralarındaki kan davalarına engel olmak zorundaydı. Bu askerî aşiret seçkinleri, çiftçiler, bağlı köylüler, köleler ve çeşitli sınıflardan kentlilerden oluşan yerleşik bir toplumun yöneticisi konumundaydılar.

Kürt yöneticisinin merkezî hükümet tarafından tanınması ona olası rakiplerine karşı önemli bir destek sağlamıştır. Rakiplerin ve küskün ailelerin de bu yüzden komşu imparatorlukla birleştikleri sıkça görülmüştür. Nitekim Kürtler arasındaki iç çekişmeler sık sık iki imparatorluk arasındaki anlaşmazlıklarla iç içe girmiştir. Çoğu Osmanlı-İran savaşında her iki

tarafta da Kürtler olmuş, hatta aynı kabilenin bölündüğü bile görülmüştür. Rastlantısal olarak daha büyük anlaşmazlıklarla çakışmış olan kendi anlaşmazlıkları için ya da komşu imparatorluğa bir kez kaçtıktan sonra onun adına savaşmak ya da sürülmek karşısında seçeneksiz kaldıklarından savaşmışlardır. Bu, Kürt tarihinde bugüne değin yinelenen bir durumdur.

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen idari reform hareketleri[5] Kürt prensliklerinin zamanla zayıflamalarına ve merkezîleştirilmiş bürokrasinin Kürt bölgelerine yayılmasına neden oldu. 19. yüzyılın ortalarında son prensliker de askerî güçle ortadan kaldırıldılar. Kürt toplumu böylece devletle daha doğrudan ilişkiye girdi – sadece Osmanlı ve İran devletleriyle de değil. Diğer iki imparatorluk, Ruslar ve İngilizler; konsoloslar, kâşifler ve... misyonerler aracılığıyla Kürdistan'da varlıklarını duyurmaya başladılar. Rus orduları 1828-9 ve 1877-88 Rus-Türk savaşları sırasında Kürdistan'ın bazı bölgelerini işgal etti. 17. yüzyılın ortalarında Kürdistan'daki Hıristiyan azınlıklar arasında çalışan Fransız ve İtalyan Katolik misyonerler bulunuyordu, fakat 19. yüzyılda misyonlar –İngiliz, Amerikan, Alman ve İsveç– hızla arttılar. Misyonların varlığı bölgede Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki güç dengesini değiştirdi; çünkü misyonerler İstanbul'daki elçilikler aracılığıyla merkezî hükümete yöredeki Hıristiyanlar adına baskı yapabiliyorlardı. Kürt seçkinleri (prens aileleri ve kalabalık kabilelerin başkanları) geleneksel imtiyazlarına dokunulmasına içerlediler. Genellikle (doğru olarak) Kürt bölgelerinin özerkliğini kısıtlayan idari reformların imparatorluğa Batılı güçler tarafından telkin edilmiş, dahası zorla dayatılmış olduğuna inanılıyordu – üstelik bu doğruydu.

---

5 Osmanlı İmparatorluğu'nda reform üzerine genel çalışmalar: Davison 1963, Lewis 1961, Shaw & Shaw 1977; daha sonra Irak olan bölüm için bkz. Longrigg, özellikle s. 298-324. Reformun Kürt toplumu üzerindeki etkileri için: Van Bruinessen 1978: 220-233.

Dolaylı yönetime geri dönüş: Düzensiz Kürt kolluk kuvvetleri

Kürt prensliklerinin ortadan kaldırılmasının ilk sonucu anarşi ve kaos oldu. Yeni yöneticiler, kendilerinden önceki Kürt yöneticilerin tersine kabileleri denetleyemediler. Kan davaları ortaya çıktı, köyler yağmalandı, hırsızlık ve soygun olayları çoğaldı. Yeni yöneticilerden bazıları bölgede güvenliği sağlamak amacıyla kabile başkanlarından hiç olmazsa bazılarıyla güçbirliği yapmaya karar verdiler. Böylece onların rakiplerini ayaklanmacı ve haydut rolüne ittiler, müttefiklerinin yerleşik halk üzerindeki baskılarına da göz yummuş oldular. 19. yüzyılın son çeyreğinde hüküm süren ve Avrupa'nın reform baskılarına karşı güçle direnen II. Abdülhamid döneminde bu tutum, resmî politikaya dönüştürüldü. Abdülhamid, Doğu illerinde güvenliği sağlamak amacıyla, reform yanlısı bürokrasi ve orduyu güçlendirmek yerine, Kürt aşiretlerini silahlandırtarak *Hamidiye* (sultanın adından dolayı) olarak anılan milis güçlerini oluşturdu. Hamidiye alayları, 1895'te Ermeni köylü kırımına açıkça karışarak kötü bir ün kazandılar. Öte yandan, diğer Kürtlere de aynı ölçüde sert ve acımasızca davrandılar. Sultan uygun gördüğü başkanları seçerek bunların güçlerini daha az kayırılan rakiplerinin zararına kullanmalarına ve halktan ne sızdırabilirlerse almalarına izin vermiş oldu.[6]

Bu da Kürdistan (ve başka yerlerdeki periferilerin) tarihinde yinelenen bir örnektir. Devlet Kürdistan üzerinde doğrudan etkili olamasa da, diğerleri yerine belli bazı aşiret başkanlarını destekleyerek yerel güç dengesini değiştirmiş ve bu da çoğu durumda yerel halkın seçilmiş aşiret başkanları ile eşkıyalarının yoğun baskıları altında ezilmesine neden olmuştur. Sonraki yönetimler, bilinçli ya da bilinçsiz Hamidiye örneğini izlediler. İngilizler, Irak'ı işgal ve mandaları süresince, belli aşiret başkanlarına idari yetkiler verdiler ve onların komutalarındaki silahlı

6 Hamidiye ve Sultan II. Abdülhamid'in diğer politikaları için: Duguid 1973; Van Bruinessen 1978: 223-9. Bunların ayrıntılı açıklamaları ve sonraki Ermeni kırımları için Walker 1980.

güçleri yerel kolluk güçlerine dönüştürdüler. Sonuçta yine halkın önemli bir bölümü çaresizlik içinde, baskı altında ezildi. Bu aynı zamanda desteklenen aşiret reisleriyle çekişen diğer yerel liderleri devlete karşı ayaklanmaya itti.[7] Son olarak Türkiye, Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) köktenci ayrılıkçı gerillalarına karşı benzer bir Kürt milisi olan "köy korucuları"nı örgütlemiştir. Yine "köy korucuları"nın yöredeki güçlü adamların eşkıyası olarak köylüleri itaate zorladıkları ve rakiplerine ve onlara bağlı kişilere karşı şiddet uyguladıkları yolunda pek çok haber vardır.[8]

Aşiretçilik ve modern devlet

Bu olaylarda ortaya çıkan şiddet her ne kadar *aşiret* niteliğiyle ilişkili olarak, geleneksel toplumun bir özelliği ise de, açıkça devletin araya girmesiyle kışkırtılmıştır. Kürt toplumunun aşiretçi yapısını değiştirmek ve çağdaşlaştırmak –ki bunlar 20. yüzyıl boyunca hükümet tarafından açıklanmış hedeflerdir– yerine devlet, en azından bazı durumlarda yalnızca aşiret toplumunun en kötü yanlarını güçlendirmiştir. İlgili devletlerin kötü amaçları olduğunu söylemek için pek az neden görünüyor; Irak'ta, son otuz yılda Kürt hareketinin kendisi de aşiretçiliği zayıflatmakta daha başarılı olamamış, aşiretlerin askerî desteğine başvurarak benzer olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Aşiret toplumunda kan davaları ve çekişmeler her zaman görülür, her aşiret reisinin rakipleri ve düşmanları vardır. Bir aşiret reisi Kürt hareketine katılmışsa rakipleri de aynı şeyi yapmayı neredeyse düşünememişlerdir. İki seçenekleri kalmıştır: Tarafsız kalmak ya da harekete karşı olmak. Genellikle yönetim onlara seçenek bırakmamıştır. Benzer olarak, merkezî yönetimle işbirliği yapan her aşiret karşısında, siyasal nedenlerden çok aşiretler arası çekişmeler yüzünden Kürt hareketi-

7 Kürdistan'da uzun yıllar çalışan İngiliz siyasî polis C. J. Edmonds anılarında birkaç çarpıcı örnekten sözediyor.

8 Kürdistan İşçi Partisi ve köy korucularıyla çatışmaları için bkz. Van Bruinessen 1988.

ne katılan rakipleri olmuştur. Çoğu kentlileşmiş Kürt siyasetçi ve aydınının aşiretçilik ve aşiret siyasetinden nefret etmesine karşın, Kürt hareketi bugüne değin aşiret ilişkilerinden sıyrılamamıştır. Gerçek aşiret Kürtleri bugün azınlıkta olabilirler, ancak geçmişte dağları çok iyi bilen aşiretler, gerilla savaşlarında çok önemli roller üstlendiklerinden, harekette silinmez izler bırakmışlardır.

"Aşiretler" ve "aşiretçilik"ten sözederken Kürt toplumu hakkında yanlış bir izlenim uyandırıyor olabilirim. Kürtleri göçebe çobanlar olarak betimleyen romantik bakış, büyük oranda yanlıştır. Geçmişte gerçek göçebelerin sayısı bugünkünden fazlaydı, yine de, olasılıkla hiçbir zaman Kürt nüfusunun yarısını bile oluşturmamışlardır. 1920'lerde Türkiye'nin güney komşularıyla olan sınırları göç yollarını kestiğinden pek çok göçebe aşiret yerleşmeye zorlanmıştı. Zamanla Mezopotamya ovasının sıcak kış otlaklarında ya da Türkiye Kürdistan'ının sulak dağ otlaklarında yerleştiler. Kuzey Kürdistan'daki 1920'ler ve 1930'lardaki ayaklanmalar sonrasında birçok aşiret üyesi Batı Türkiye'ye sürüldü. İran'da göçebe aşiretleri zorla yerleştirme siyaseti izleyen Şah Rıza da birçok aşiret reisini uzak bölgelere sürdü. Hâlâ bütünüyle göçebe olan aşiretler olmasına karşın, bunlar toplam Kürt nüfusunun çok az bir bölümünü oluştururlar. Bugün yaygın olan, aşiretlerin çobanlığı çiftçilikle birlikte yürütmesidir. Yaşam köyde sürse de yazın sürüler dağ otlaklarına götürülür ve buralarda hâlâ çadırlarda yaşanır. Aynı zamanda çok az çobanlık yapan ve bütünüyle çiftçi (ya da kasabalı) olan aşiretler de vardır. Bunlar bütün Kürtlerin şu ya da bu aşirete bağlı olmaları anlamına gelmez; her zaman aşiret dışı kalanlar olmuştur. Bunların çoğu bir aşirete ya da zengin toprak sahibi bir aileye bağlı köylülerdi. Kuşaklar boyu kasabalarda ya da kentlerde yaşayan birçok Kürt ailesi de zamanla aşiret bağlarını yitirmiştir.

Aşiretleri aşiret dışı Kürtlerden ayıran göçebelik ya da çobanlık değil, aşiret üyeleri arasındaki güçlü bağlardır. Bir aşiret, üyelerinden aynı bağlılığı bekleyen ve onlara aynı koruma ve güvenliği veren çok büyük bir ailedir (bazı aşiretler binler-

ce haneden oluşur). Çoğu aşiretler ortak bir atadan geldiklerini savunurlar, bu bütünüyle doğru olmasa da, üyelerin dayanışma duygularını güçlendirmektedir. Her aşiret, kuramsal olarak yalnızca aşiret üyelerinin ve onlara bağlı olanların toprak sahibi olabildiği özel bir bölgede yaşamaktadır. Aşiret dayanışması reise kesin bağlılığı gerektirir. Reise kayıtsız şartsız itaat, belki de aşiretçiliğin en belirgin özelliğidir, bu onun hem gücü hem de zayıflığıdır. Çoğu durumda üyeler reisi önce dinler, sonra da her kararda onu izlerler. Aşiretin yönetimin emrine mi uyacağı yoksa ayaklanmaya mı katılacağı neredeyse tümüyle reise kalır. Aşiret bölgesini terk edip kente yerleşen üyeler bile bağlılık ve itaat yükümlülükleriyle reislerinden kopmazlar.

Kürt bölgelerindeki merkezî hükümet yetkilileri işlerin yürümesini sağlamak için aşiret reisleriyle uzlaşmak zorundaydılar. Böylece reislerin halk üzerindeki etkinliklerini sağlamlaştırarak Kürt toplumunun ekonomik ve toplumsal kutuplaşmasına yardım ettiler. Örneğin çoğu aşiret reisi önceleri aşiretin ortak mülkü olan toprağı özel mülkü olarak tapu kütüğüne geçirtebildi. Ya da toprağı ve diğer mülkleri yönetimle ilişkileri daha zayıf olanların elinden alarak kendilerini yasal mal sahipleri olarak tanıttılar. Bazı reis aileleri yalnızca silahlı ailelerin gücüne dayanarak değil, fakat aynı zamanda memurlarla akıllıca ilişkilere de girerek otoritelerini kendi aşiretlerinden çok daha geniş topluluklara değin yayabildiler. Kürdistan'ın bazı bölgelerinde askerî ve sivil bürokrasinin çıkarları reislerin çıkarlarıyla öylesine iç içe girmiştir ki, bürokrasinin aşiret örgütünün bir parçası olduğu bile söylenebilir.

Kayda değer Kürt nüfusu barındıran ülkelerden Türkiye, seçimlere dayanan gerçek bir parlamentosu olan tek ülkedir. Burada her il belirli bir sayıda temsilci seçmektedir. Kürt illerinde seçime giren partilerin, eğer kazanmak istiyorlarsa, yalnızca sağlam aşiret desteği olan adayları öne sürmeleri gerekmektedir. Aşiret reisleri böylece, ideolojilerinden etkilenmeseler bile, partilerle yakın ilişkilere girmişlerdir. İki rakip aşiret reisinin olduğu yerlerde, biri sağ kanat partiye katıldığında, rakibi sol

kanat partiye katılır. Bir sonraki seçimlerde ise rahatlıkla taraf değiştirebilirler. Seçim kampanyaları ulusal düzeydeki sorunlardan çok yerel aşiret çekişmelerini yansıtmıştır. Aşiretler arası çekişmeler seçim dönemlerine doğru her zaman kızışır, çünkü seçim kazanmanın ödülleri genellikle oldukça büyüktür. Devlet düzeyinde siyasette yeralmak bir aşiret reisine taraftarları için çok şey yapabilme olanağı verir: Hükümetin yöredeki harcamaları üzerinde etkili olabilir, sözleşmeler, izinler, eğitim ve iş bulma gibi konularda himayeci olabilir.[9]

Sonuç olarak, devlet bürokrasisi ve çağdaş siyasal kurumlarla kurulan ilişkiler aşiret yapısını ortadan kaldırmamış, fakat onu değiştirmiş, belki de sağlamlaştırmıştır. Hatta, belli bir ölçüye kadar bürokrasi ve partilerin Kürdistan'da aşiretleştiklerini bile söyleyebiliriz. Bu merkezî yönetimdeki "çağdaşlaştırma" ve bütünleşme yanlıları adına olduğu kadar, çoğu eğitimli Kürt adına da üzücüdür. Kürt ulusçularının en köktencileri bunu açık bir "sömürgecilik" olayı olarak görürler ve aşiret seçkinlerini Kürdistan'ın "Türk, Arap ve İran burjuvazisi" tarafından sürekli "sömürülmesi"nde işbirlikçilik yapmakla suçlarlar. Bu aşırı ölçüde basite indirgenmiş bir bakış açısı da olsa, Kürdistan ile Avrupa'nın Asya ve Afrika sömürgelerinin bir zamanki durumu arasında benzerlikler bulunduğu yadsınamaz.

Nüfus hareketleri ve etnik bilinç üzerindeki etkileri

Bu yüzyıldaki ekonomik ve siyasal gelişmelerin ortaya çıkardığı en çarpıcı değişimler arasında Kürdistan'dan yoğun göç de vardır. İlk göçenler ya iş arayan yoksullar ya da eğitim ve siyasal kariyer peşindeki seçkinlerdi. Yüzyılın başında İstanbul'da hamallık ve diğer vasıfsız işlerde çalışan birçok Kürt vardı. Olasılıkla Bağdat ve Tahran'da da durum böyleydi. Bu kentlerde ayrıca askerî ve sivil bürokraside yer edinmiş Kürt seçkin-

9 Türkiye'deki genel siyasî aşağılama için bkz. Sayari 1977; özellikle Kürtlerin yaşadığı illerde: Kudat 1975.

leri ve ilk kolejlerde eğitim gören soylu ailelerin çocukları da bulunuyordu.

1920'ler ve 1930'larda Türkiye ve İran'daki çağdaşlaşma yanlısı rejimler sayısız Kürt'ü Batı Türkiye ile Orta ve Doğu İran'a sürmüştü.[10] Irak'ta 1960'larda başlayan geniş ölçekli sürgünler bugüne değin sürmüştür. Fakat muhtemelen en büyük nüfus hareketi iş göçüdür. Tarımın makineleşmesi, her ne kadar Kürdistan'da geciktiyse de, köylerde gizli ve açık işsizliğe neden olmuştur. İş bulmak amacıyla yer değiştirmeye başlayan halk, Türkiye'de Akdeniz ve Ege kıyılarındaki pamuk ekim alanlarına, Batı'nın büyük kentlerine, daha sonraları Batı Avrupa'ya ve Libya'ya; İran'da 1970'lerde inşaat sektörünün hızlı bir gelişim gösterdiği Tahran'a, güneydeki petrol üretim alanlarına, komşu Kuveyt'e; Irak'ta petrol üretiminin yarattığı iş olanaklarının ardından Bağdat ve diğer kentlere göçtü. Bu "ekonomik göçmenler"e önemli kentlerdeki üniversitelerde öğrenim görmeye gelen on binlerce öğrenci ve daha sonraları iç sığınmacılar katıldı. Irak'taki Kürt savaşı (1961-1970, 1974-5 ve 1976'dan bu yana), Körfez Savaşı (İran-Irak Savaşı), 1970'lerde Türkiye'deki şiddetli siyasal çatışmalar, ağır askerî baskı ve 1984'ten bu yana süren küçük ölçekli gerilla savaşı, pek çok Kürt'ün güvenlik kaygısıyla köylerinden ayrılmasına neden olmuştur. Bunların çoğu yine büyük kentlere gittiler. Bütün bu nüfus hareketleri sonucunda bugün önemli sayıda Kürt, Kürdistan dışında yaşamaktadır. Yine de çoğunun geride bıraktığı yakınları vardır ve olanak buldukça düzenli aralıklarla geri dönerler. Güvenilir istatistikler olmasa da, bugün Kürt nüfusunun kabaca, dörtte bir ya da üçte birinin Kürdistan dışında yaşadığı sanılmaktadır. Ankara, İstanbul, İzmir, Şam, Bağdat ve Tahran'ın büyük semtleri bugün hemen hemen Kürt semtleri olmuşlardır. Bunun hem ilgili ülkelerdeki siyasal ilişkilerin hem de Kürt hareketinin doğası üzerinde önemli sonuçları olduğu açıktır.

---

10 Türkiye'de sürgünler için: Beşikçi 1972, Vanlı 1971, Rembout 1947; İran'dakiler için: Salzmann 1971.

Geçen yarım yüzyılda Türkiye, İran, Irak ve Suriye Kürtleri –yalnızca kentlere göçenler de değil– bu ülkelerin ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel yaşamlarında, egemen etnik topluluklarla her zaman eşit koşullarda olmasa bile, daha çok yeralmaya başladılar. Zorunlu eğitim, askerlik hizmeti ve büyük ölçüde devlet denetimindeki kitle iletişim araçları yoluyla bu ülkelerin diğer vatandaşlarının karşılaştığı etkilerle karşılaştılar. Örneğin Türkiye'de kurulu altyapı, ülkedeki Kürtlere Batı Türkiye'yle, komşu ülkelerdeki Kürtlerle olandan çok daha iyi bağlantılar sağlamaktadır. Bu ülkelerdeki farklı ekonomik, siyasal ve kültürel iklimlerden etkilenen Kürtler farklı uyumlar göstermiş ve farklı tutumlar geliştirmişlerdir. Irak Kürtleri Kürt oldukları kadar aynı zamanda Iraklıdırlar ve çoğu bakımdan Türkiye ve İran Kürtlerinden farklıdırlar (farklı olduklarını da hissederler). Buna Türkiye'de 1960'lara değin başarılı gibi görünen zorla asimilasyonun etkilerini de ekleyebiliriz. Bugün Kürtlerin bir ulus mu yoksa üç ulus mu olduğu –aynı zamanda Türkiye, İran ve Irak Kürtlerinin siyasal tarihlerinin pek de fazla dayanışma sergilemediği olgusu dikkate alındığında– sorulabilir.

1950'lerde ve 1960'larda etkili olan düşünce okulu, artan iletişim, ekonomik bütünleşme ve özellikle köylerden büyük kentlere kitle göçünün, Üçüncü Dünya ülkelerinin nüfuslarını homojenleştireceğini ve onları yeni uluslara dönüştüreceğini öne sürüyordu.[11] Bu düşünce çizgisine göre Kürtler zamanla ayırt edici ulusal özelliklerini yitireceklerdi. Bu, kesinlikle ne Kürtler ne de diğer egemen olmayan etnik topluluklarda görülmüştür. Kürtler yaşadıkları ülkelerin ekonomileriyle gittikçe daha çok bütünleştilerse de, diğer etnik topluluklarla artan ilişkileri onları ayrı bir kimlik taşıdıkları bilincine daha çok yaklaştırdı. Okullarda ya da iş ararken karşılaştıkları ayrımcılık (Kürtler, ters, aptal ve kültürsüz sayılıyordu,

11 Bu "uluslaştırma" kuramsal paradigmasını ilk eleştirenlerden biri Walker Connor'dı. 1972 makalesi yararlı bir özet vermektedir. Burada "çağdaşlaşma" okulunun devlet-altı etnisizmin geçmekte olduğu yolundaki görüşlerini ateşli bir biçimde eleştirmektedir.

Türkiye'de ise aynı zamanda siyasal nedenlerden de ayrımcılık vardı) sonucunda çoğu Kürt, tarih ve kültüründe gurur duyabileceği şeyler aramaya koyuldu. Büyük kentlerde Kürt kültür dernekleri kuruldu ve Kürdistan'dan çok bu kentlerde dergiler yayımlandı. Asimile olmuş ailelerin çocukları bile kendi Kürt kökenlerini yeniden keşfettiler ve Kürtçe öğrenmeye başladılar. Kürt ulusal bilincinin ve gururunun bir kitle olayına dönüşmesi büyük ölçüde Kürdistan dışındaki büyük kentlere göçe bağlıdır.

Erken dönem Kürt ayaklanmaları

1960'lara değin Kürt ulusal hareketinin alanı oldukça dardı. Merkezî yönetimlerin zayıf anlarında ya da genel siyasal kriz dönemlerinde Kürt ayaklanmaları olmuştu, ancak bunlar genellikle kısa ömürlüydüler. İlk büyük Kürt ayaklanması Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya yenilmesinin ardından 1880'de Osmanlı-İran sınır bölgesinde oldu. Ayaklanma aşiret reislerince desteklenen dinî lider Şeyh Ubeydullah tarafından yönetildi. Katılım ulusal duygulardan çok şeyhe ve aşiret reislerine bağlılıktan kaynaklanıyordu. Irak'ta ise Şeyh Mahmut Berzenci kendini "Kürdistan Kralı" ilan ederek ülkeyi işgal eden İngilizlere karşı ayaklandı. İran'da 1920'lerde aşiret reisi Simko geniş bir bölgeyi denetimi altına alarak 1929'da öldürülene değin merkezî yönetime bir tehdit oluşturdu. Türkiye'de Şeyh Said, Atatürk'ün laiklik ve kürt ayrımcılığı politikalarına karşı büyük bir ayaklanmayı yönetti. Kanlı bir biçimde bastırılan bu ayaklanmayı Kürdistan'ın diğer bölgelerinde, 1929'da Ağrı Dağı çevresinde ve 1937'de iki büyük ayaklanma izledi.[12] Ayrıca yerel boyutlarda kalan sayısız küçük ayaklanmalar da olmuştur. Belki Ağrı ayaklanmasının dı-

12 Şeyh Mahmud ayaklanması için: Edmonds 1957 (çeşitli yerlerde), Rambout 1947 (Bölüm III), Jwaideh 1960 (Bölüm X, Bölüm XI); Simko için Van Bruinessen 1983; Şeyh Said için: Van Bruinessen 1978 (Bölüm V); Olson 1989. Bütün bunlar ve diğer Kürt ayaklanmaları aynı zamanda Jwaideh 1960, Arfa 1966 ve Kutschera 1979'da tartışılmıştır.

şında, hemen her durumda önderlik geleneksel Kürt seçkinlerinin elindeydi ve katılım aşiret ayaklanmalarının genel çizgisini izliyordu. Siyasal partiler ya da örgütler yalnızca Şeyh Said ve Ağrı ayaklanmalarının hazırlıklarında önemsiz roller aldılar. Dönemin Kürt siyasal parti ve örgütlerinin kentli asker ve aydın üyelerinin sayısı oldukça azdı ve kitle desteğinden yoksundular. Örgütlenmedeki eksiklik ayaklanmaların göreceli olarak kolay bastırılabilmelerinin en önemli nedenlerindendir.

İran'da İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından bir bakıma değişik özelliği olan bir ayaklanma oldu. Savaş sırasında Sovyetler Birliği ve İngiltere İran'ın geniş bölgelerini işgal ettiler (sırasıyla, kuzeyde ve güneyde); Kürdistan'ın büyük bölümü aradaki tarafsız sınır bölgesinde kalıyordu. Merkezî yönetim oldukça zayıf düştüğünden bu bölgede etkili denetim sağlayamadı. Savaş sonrasında sınır ötesine çekilen Sovyet orduları, kuzeybatı İran'da pro-komünist yönetimi olan bağımsız bir Azerbaycan devleti bıraktılar. 1946'da Mahabad yöresindeki Kürtler Azerbaycan örneğini izleyerek yaklaşık bir yıl ayakta kalan bağımsız bir devlet kurdular. Bu devletin başkanı saygı gören bir din adamı olan Gazi Muhammed, ordu komutanı ise sonraları en ünlü Kürt ulusal lideri olan Molla Mustafa Barzani idi. Aşiret seçkinlerinden olduğu kadar kentli aydınlar, tüccarlar ve ulemadan da üyeleri bulunan Kürdistan Demokrat Partisi (KDP), devletin çatısını oluşturuyordu. 1946'nın sonuna doğru İran'daki merkezî yönetim bu ayrılıkçı Kürt hareketini bastıracak yeterli askerî gücü yeniden kazandı.[13] Hükümet sert misillemelerde bulundu ve sonraki otuz yılda Kürt ulusal hareketi komşu ülkelerde olduğundan çok daha yoğun baskı altında kaldı. Fakat gelecek yıllarda KDP ve Barzani ilk önce Irak'ta ve daha sonraları İran'da önemli roller oynayacaklardı.

13 Mahabad Cumhuriyeti için bkz. Eagleton 1963.

1958-1980 Irak Kürt hareketi

Kürt ulusçuluğu ilk olarak Irak'ta bir kitle hareketi olmuştur. Gerçekten Kürtler burada komşu ülkelere göre daha çok hakka sahiptiler ve ortalamaya göre ekonomik refah düzeyleri daha yüksekti. İngilizlerin kurduğu krallık yönetimi 1958'de popülist-sol bir darbeyle devrildi. Yeni lider Albay Abdül Kerim Kasım, gerçek demokrasi, köklü bir toprak reformu ve Kürtlere ulusal haklar konularında sözler verdi. Mahabad Cumhuriyeti'nin yıkılışından beri Sovyetler Birliği'nde sürgünde yaşayan Barzani'yi geri çağırdı ve yine o zamandan beri bir yeraltı örgütü olarak varlığını sürdüren Kürdistan Demokrat Partisi'ni yasallaştırdı. Kentli aydınlar KDP'yi İran Mahabad'daki aynı adlı partinin ardılı olarak kurmuşlardı. Kasım'ın verdiği sözler Kürtler arasında büyük beklentiler yarattı ve Kürt ulusçuluğunun yeniden canlanmasına katkıda bulundu. Bu beklentiler gerçekleşmeyince Barzani adamlarıyla dağlara çıkarak bir gerilla savaşı başlattı (1961). Bu savaş kesintilerle 1970'lere değin sürdü ve Kürtler daha da güçlendiler. Bağdat'ta 1968'de Hasan el-Bekr ve yardımcısı Saddam Hüseyin iktidara gelinceye dek birçok hükümet, en azından belli bir ölçüye kadar, Kürt savaşı nedeniyle düştü. Yeni hükümet Kürtlere ayrıcalıklar tanıdı ve 1970'te önemli ölçüde özerklik sözü veren bir anlaşmaya varıldı. On yıllık bir savaş süresince Barzani Kürt hareketini güçlendirmiş ve bu hareket üzerindeki denetimini pekiştirmişti. İlk yıllarda kendisiyle aşiret temsilcileri ve kentli Kürtleri temsil eden KDP arasında açık bir rekabet vardı. Barzani en önemli rakiplerini partiden ihraç edip kendine bağlı bir yönetim kurulu atayarak akıllı bir siyasetçi olduğunu gösterdi. Başlıca iki rakibi, İbrahim Ahmed ve Celal Talabani, gerçek KDP olduklarını öne sürseler de, etkin bir biçimde yalıtıldılar ve Barzani ile hükümet arasında istikrarsız bir durumda kaldılar. Barzani'yle savaştıklarında (1966'da) çoğu Kürt tarafından ihanetle suçlandılar. 1970 anlaşmasından sonra onunla uzlaşmak ve liderliğini onaylamaktan başka seçenekleri kalmamıştı. Fakat sonraki yıllarda Celal Talabani bağımsız bir lider olarak siyaset sahnesine

yeniden çıkacaktı. Bugüne dek Irak Kürt hareketinde geleneksel aşiret ve çağdaş kent toplumsal tabanlarını temsil eden iki ayrı kanat, Barzani ve Talabani kanatları olmuştur.[14]

1960'larda Barzani İran Şahı'yla ilişkiler kurmuş ve gittikçe artan miktarlarda ekonomik ve askerî destek sağlamıştı. Şah Irak yönetimini zayıflatmak istiyor ve Kürtleri baskı aracı olarak kullanmayı uygun buluyordu. Sonraki yıllarda olaylar şah ve Irak Kürtleri arasındaki ilişkileri güçlendirdi. 1971'de İngilizler körfez bölgesindeki son birliklerini de geri çekince, şah ortaya çıkan güç boşluğunu Hürmüz Boğazı'ndaki birkaç adayı işgal ederek doldurmaya çalıştı. Aynı yıl Irak, hâlâ İngiliz, Hollandalı ve Fransızların olan Irak Petrol Şirketi'ni ulusallaştırdı. Batılı ülkeler buna ekonomik boykotla yanıt verdiler, bu da Irak'ı Sovyetler Birliği ile daha yakın siyasal bağlar aramaya itti. 1972'de Irak ve Sovyetler Birliği bir Dostluk Antlaşması imzaladılar. Aynı yıl Barzani'nin Tahran'a çağrılması ve orada kendisine önemli askerî yardım sözü veren Amerikan Dışişleri Bakanı Henry Kissinger ile buluşması rastlantı değildir.[15]

1970 anlaşması dört yıl içinde yürürlüğe girmek üzere, nüfusun çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bölgeye özerklik vaat ediyordu. Irak'ın bilinen petrol rezervlerinin yarısının bulunduğu Kerkük ve Hanikin petrol üretim alanları da bu bölgede kalacaktı. Hükümet, Kürt denetimine bırakmak istemediği bu bölgeleri, özerkliğin yürürlüğe gireceği 1974'ten önce "Araplaştırma" çabalarına girişti. Kerkük'ten sürülen Kürtlerin yerlerine Araplar yerleştirildi. Hükümetin 1970'te Kürtlere verdiği sözleri yerine getirmekteki isteksizliği birçok başka yolla da açığa çıkıyordu.

Sonunda hükümet 1974'te Kürtlerin istediğinden çok daha küçük bir bölgeye, yönetimde Bağdat tarafından seçilecek bir

14 Bu ilk Kürt savaşı (1961-70) ve diğer uyuşmazlıklar için bkz. Vanlı 1970, Kutschera 1979, Pelletiere 1984 (tümü de Kürtlerle duygudaş), Jawad 1981 ve Ghareeb 1981 (hükümet görüşüne yakın).

15 Bu buluşma ve onu izleyen Kürtlere el altından CIA yardımı, gizli CIA çalışmalarını inceleyen bir kongre komitesi raporunun basına sızmasına değin sıkı korunmuş bir sır olarak kaldı. Bkz. Pike Commission 1977.

Kürt hükümeti olmak üzere, özerklik tanıdı. Amerikalıların yardım sözünden sonra, Barzani uzlaşmak zorunda olmadığını düşünerek hükümetçe belirlenmiş özerk kurumları tanımadı. Zaten Kuzey Irak'ta geniş bir bölge denetimi altındaydı, orada Bağdat'tan bütünüyle bağımsız (fakat Tahran'a bağımlı) bir hükümet kurdu. Büyük kentlerden on binlerce Kürt kuzeyde Barzani'ye katıldı. CIA tarafından sağlanan silahlarla güçlenen ve sonraları İran topçusu, İsrail askerî eğitmenleri, İngiliz balistik uzmanlarınca desteklenen Kürt gerilla ordusu, Irak ordusunu uzakta tutarak dağlık bölgede geniş bir "kurtarılmış bölge"yi korudu. Barzani bu "dağ krallığı"nı bir yıl boyunca İran'ın vassalı olarak yönetti. Bu, Kürtlerin kendilerinin olan bir devleti kurmaya en çok yaklaştıkları olay olmuştur. Savaş çok yıkım getirdi. En az elli bin köylü çarpışmalardan kaçarak köylerini terk etti ve ilk önce dağlara, sonraları da İran'da sığınmacı kamplarına sığındılar.

Mart 1975'te Cezayir'deki OPEC konferansında şah, Irak'ın güçlü adamı Saddam Hüseyin'le bir anlaşma yaptı. Irak eski bir sınır anlaşmazlığında önemli ödünler verirken, karşılığında şah da Kürtlere verdiği desteği geri çekiyordu. Barzani hareketi İran'a öylesine bağımlı bir duruma gelmişti ki, birkaç gün içinde dağıldı. Yine bir elli, belki de yüz bin Kürt İran'a kaçtı; geri kalanlar da Irak yönetimine teslim oldular. Irak yönetimi yeni gerilla eylemlerini önlemek amacıyla tüm sınır boyunca 10-15 kilometre genişliğinde yerleşimsiz bir güvenlik kuşağı bıraktı. Bu kuşaktaki tüm köyler yıkıldı, halk kamplara ya da ordu tarafından kolayca denetlenebilecek stratejik köylere yerleştirildi. Bazı köylüler direndiler ve öğrencilerden de destek alarak yeniden dağlara çıkıp küçük ölçekli gerilla eylemleri başlattılar (1976). Bu arada yurtdışındaki Kürt siyasî liderleri, Barzani'nin KDP'sinin yerine geçmek ve yeni hareketlere önderlik etmek amacıyla örgütler kurdular. İran'da Barzani'nin oğulları ve önceki bazı müttefikleri yeni bir KDP için "Geçici Komutanlığı", Suriye'de ise Celal Talabani Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni (KYB) örgütlediler. 1977'nin sonuna doğru her ikisinin de sınır kuşağında birkaç üssü vardı. Fakat

İran devrimine değin gerilla eylemleri çok küçük boyutlarda kaldı ve oldukça kısıtlı bir halk desteği buldu. Halk savaştan yorgun düşmüştü, Irak yönetiminin misillemelerinden korkuyordu, fakat aynı zamanda bu isteksizlikte hükümetin ortaya çıkardığı gerçek ekonomik kalkınmanın da payı vardı. Petrol üretimindeki patlamaya bağlı olarak, yönetim benzeri görülmemiş ölçüde para kullanıyor ve Kürdistan'da ortalama aile gelirinin hızla yükselmesini sağlayan iddialı kalkınma projelerine girişiyordu.[16]

İran Devrimi ve Kürtler

İran devrimle birlikte bir kez daha Kürt siyasetinde başlıca etken durumuna geldi. Mahabad Cumhuriyeti'nden (1946) beri İran'da açıktan çok az Kürt siyasal etkinliği olmuştu. Şimdi Irak'taki aynı addaki partiden ayırt etmek için KDP-İran dediğimiz Kürdistan Demokratik Partisi yeraltında etkinlik göstermek zorunda kalmıştı; liderleri ya tutuklanmış ya da yurtdışında sürgünde yaşıyorlardı. Devrimin ilk yılında siyasî tutuklular salıverildi, diğerleri de sürgünden döndüler. Şubat 1979'da İran imparatorluk ordusu şahı terk etti; polis ve jandarma güçleri de karakolları bıraktılar. Kürdistan'daki ordu üslerinin komutanları denetimi yerel halka --çoğu durumda da KDP-İran temsilcilerine– devrettiler. Altı ay boyunca Kürdistan'da hiç devlet otoritesi yoktu ve Kürt örgütleri durumu denetim altına almak için birbirleriyle yarıştılar. Tümü de Kürdistan için belli bir özerklik isteminde bulunuyordu ve bu da görünüşte halk tarafından güçlü bir biçimde destekleniyordu. Öte yandan Tahran'da güç peşindeki hiziplerin hiçbiri Kürtlerin istemlerine boyun eğmeye istekli değildi. Birkaç tur görüşmeden bir sonuç çıkmadı, çünkü hem Tahran'da hem de Kürtler arasında güçler fazlasıyla bölünmüştü. Eğer bir grup ödün verirse, olasılıkla diğerleri tarafından hainlikle suçlanacaktı. Çarpışma kaçınılmaz görünüyordu ve

16 Bu yıllarda Irak Kürdistan'ında kısa bir süre göze çarpan kökten değişimler (sürgünleri de içeren) için bkz. Dziegel 1981. Yazar Kürdistan'da tarımsal kalkınma projelerinden birinde çalışmış Polonyalı bir antropologdur.

1979'da Humeyni Kürtleri zorla bastırmak üzere orduyu Kürdistan'a yolladığında uzun bir gerilla savaşı başlamış oldu. Çarpışmalar süresince iki Kürt örgütü güçlenirken diğerleri dağıldılar. En büyükleri ve en başarılı olanı, en güçlü desteği Mahabad yöresinden bulan sosyal demokrat KDP-İran; diğeri ise Sanandaj'da üslenen Marksist Komala'ydı.

Önceleri ordu ve devrim muhafızları (pasdaran) gerilla savaşında Kürtlere karşı başarılı olamadılar. Daha sonra hükümet Irak Kürtlerinin (Barzani'nin oğullarının ve onların "Geçici Komutanlık"ının) desteğine başvurdu. İran'da hâlâ binlerce gerilla ve on binlerce başka Kürt sığınmacı vardı. Daha önceleri zaten Barzani hizibi ile hem Komala hem de KDP-İran'ın genç sempatizanları arasında çatışmalar olmuştu. Genç İranlı Kürtler Barzani'ye önceki dönemde şahla işbirliğine gittiği için kızgındılar, onu '60'ların sonuna doğru İranlı Kürt devrimcileri öldürtmekle suçluyorlardı. Barzani yanlıları da İran desteğine gereksinim duyduklarından, dahası KDP-İran ve Komala'nın Irak'la işbirliği yaptıklarına inandıklarından, Irak Kürtlerine karşı ordu ve pasdarana destek verdiler.

İran devrimince tehdit edildiğini gören Irak, İran Kürtlerini etkilemeye çalıştı. Kürdistan'da etkinlik gösteren çeşitli topluluklara para ve silah yardımı yaptı, fakat buyruklarına uyacak yalnızca birkaç küçük grup bulabildi. KDP-İran ve Komala, Irak KDP'sinden daha dikkatli davranıyorlardı; askerî ve lojistik desteği kabul ettiler, fakat bağımsızlıklarını korudular. Bu örgütler, Irak Eylül 1980'de İran'a saldırdığında, eylem birliğine yanaşmadılar. Dahası, KDP-İran Tahran'a ordunun ağırlığını cepheye kaydırabilmesini sağlayacak bir ateşkes bile önerdi. Ateşkes kabul edilmedi. Savaş boyunca İran ordusu ve pasdaran zaman zaman Barzanilerin desteğini de alarak Kürtlere karşı eylemlerini sürdürdüler. 1983'te KDP-İran, İran içlerindeki son mevzilerinden de söküldü; o zamandan beri gerillaları, Irak içlerindeki yerleşimsiz sınır kuşağındaki üslerinde varlıklarını sürdürmektedirler.

Irak Kürtleri ve Körfez Savaşı (İran-Irak Savaşı)

Irak Kürdistan'ında merkezî yönetime karşı gerilla eylemleri, Körfez Savaşı'nın başlamasının ardından hız kazandı. Irak ordusu cephede meşgulken, KYB ve daha sonraları yeniden KDP adını alan "Geçici Komutanlık", Kuzey Irak'taki geniş dağlık bölgeleri denetimleri altına aldılar. Bu iki örgüt ve daha küçük birkaç parti arasında silahlı çatışmalar 1986'ya değin sürdü. KDP, İran'la sıkı bağlar kurmuş ve karşılığında da KYB, KDP-İran'la yakınlaşmıştı. KYB, KDP-İran aracılığıyla Bağdat'la ve aynı zamanda da dengeyi sağlayarak Tahran'la görüşmeler yaptı. 1983 ve 1984'te İran Irak'a karşı, her ikisi de Kürdistan'da olan iki yeni cephe açtı. KDP İran ordusunun yanında yeraldı. Son olarak 1986'da Tahran, daha sonraları Irak ordusuna karşı birlikte savaşacak olan KDP ve KYB arasında barışı sağladı. Bu açıkça, Irak'taki üslere gereksinimi olan KDP-İran'ın konumunu zayıflattı. Fakat İran Kürtlerine çeşitli yardımlarda bulunan KYB yardımlarını sürdürürken, Barzani'nin KDP'si de KDP-İran'a karşı düşmanlığı bıraktı.[17]

Bir süre için İran'ın güçlü Kürt desteğiyle savaşı kazanabileceği sanıldı. Belki de Irak devletinin yıkılmasıyla Kuzey Irak'ta yarı bağımsız bir Kürt devleti kurulabilecekti. Türkiye'nin dengeyi sağlamak ve böyle bir olasılığı önlemek amacıyla araya girmesi olasılığı belirdi. 1988 baharında olayların akışı değişti ve Irak üstünlüğü yeniden ele geçirdi. Mart ayında Kürt peşmergeleri İran ordusunun Irak içlerine yürüyerek stratejik önemdeki Halepçe kasabasını ele geçirmesine yardım ettiler. Kasaba kimyasal silahlarla bombalandı ve yüzlerce masum sivil öldü.[18] Bunu Irak'ın İran mevzilerine bir dizi

---

17 Körfez Savaşı'ndaki durumun daha ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Entassar 1984, Van Bruinessen 1986 ve 1988 (b).

18 Halepçe kırımı Körfez Savaşı'nın dehşetinin simgesi olmuştur. Genellikle Halepçe'yi yeni yitiren Irak'ın zehirli gaz kullandığı kabul edilmiştir. Fakat iki sene sonra Amerikan Savunma Bakanlığı çarpışmada her iki tarafın da kimyasal silah kullandığı ve Kürt kurbanların çoğunun Irak değil İran zehirli gazlarıyla öldüğü sonucuna varan bir çalışmayı tamamlamıştır (*Washington Post*, 3 Ma-

saldırısı izledi. Saldırı gücü kesilen İran, ateşkesi kabul edip barış görüşmelerine başlamaya zorlandı.

Kürtler yine yalnız kalmışlardı. Irak ordusu hemen geride kalan Kürt gerillaların üzerine yürüdü. Yüzlerce köy yıkıldı, halk ülkenin başka bölgelerine yerleştirildi. Ağustos ayında KDP'nin elinde tuttuğu vadiler kimyasal silahlarla bombalandı. Sayısı kestirilemeyen kayıplar oldu, yaklaşık yetmiş bin insan panik içinde Türk sınırını geçti. KYB'nin denetiminde olan bölgelerde de kimyasal silah kullanıldığı sanılıyor, ancak bu bölgeler Türk sınırından çok uzaktaydı. İran'a kaçanlar hakkında hâlâ çok az şey bilinmektedir. Bu saldırılar Irak Kürtlerini oldukça yıldırmıştır; öyle anlaşılıyor ki hâlâ dağlarda kalan çok az gerilla savaşçısı vardır.

İran ve Irak arasındaki ateşkesten sonra İran Kürtleri merkezî hükümetle yapılacak görüşmelerden umutluydular. Denetimi güçlü bir biçimde elinde tutan Rafsancani ile uzlaşma olasılığı görünmüştü. Temmuz 1989'da KDP-İran genel sekreteri Abdül Rahman Kasımlo İranlılarla görüşmeler yapmak için Viyana'ya çağrıldı. Kasımlo ve iki Kürt elçisi görüşme masasında öldürüldüler.[19] Bu cinayet KDP-İran'ı karışıklık içinde bıraktı; Kasımlo yeri doldurulamayacak bir yöneticiydi. Aynı yıl Komala'nın üst düzey yöneticilerinden biri de Kıbrıs'ta kiralık katil olduğu anlaşılan bir İranlı tarafından öldürülmüştü.

Türkiye Kürtleri

Türkiye'de Kürtlerin durumu Irak ve İran'dakinden oldukça farklıdır ve burada Kürt hareketi oldukça farklı çizgilerde gelişmiştir. 1920 ve 1930'larda oldukça sert bir biçimde bastırı-

---

yıs 1990; *International Herald Tribune,* 4 Mayıs 1990). Öyle görünüyor ki bu rapor temelde, çoğu ölüme yolaçtığı öne sürülen siyanürün savaşta Irak tarafından değil yalnızca İran tarafından kullanılmış olduğunu öne sürmektedir.

19 Bu cinayetin kesin ayrıntıları, İranlı delegelerin polisçe tam sorguya çekilmeden ülkeden ayrılmaları nedeniyle, hâlâ açık değildir. Mark Kravetz'in olayı dikkatle yeniden vurgulayan gazetecilik çalışması Paris'te *Libération,* 7-8, 1989'da yayımlanmıştır.

lan ayaklanmalardan sonra, pek çok Kürt ülkenin başka bölgelerine sürülmüş ve yönetim onları Türk çoğunluğa asimile etmek için elinden geleni yapmıştır. Kürtlerin Türk olduğu açıklanmış, geleneksel kültürlerini bırakmaya zorlanmışlardır. Kürtçe ve Kürt folkloru yasaklanmış, Kürt köylerinin adları değiştirilmiş, açık Kürt adları taşıyanlar bunları değiştirmek zorunda kalmışlardır. Ülkenin en geri kalmış illeri olan Kürt illerinin[20] geliştirilmesi için yakın zamana değin çok az çaba gösterilmiştir, öyle ki bu durum, Kürtlere bölgelerinin özellikle geri bıraktırıldığını düşündürtmüştür. Bu geri kalmışlık iş ve eğitim arayan büyük bir kitlenin Batı Türkiye'ye göçüne neden olmuştur. Bu göç, paradoksal olarak 1960 ve 1970'lerde Kürt hareketinin dirilmesine katkıda bulunmuştur.

Büyük kentlerdeki eğitim görmüş Kürtlerin yeraldığı yeni Kürt hareketinin çok alçakgönüllü istekleri vardı: Doğu Anadolu'nun (fazla yıkıcı göründüğünden Kürdistan adı kullanılmıyordu) kalkındırılması ve Kürt halkının tanınması. Kimse henüz komşu ülkelerde olduğu gibi özerklikten sözetmiyordu. Kentli Kürt hareketi Türk soluyla yakın ilişkiler içindeydi ve eylemcilerinin çoğu Türkiye İşçi Partisi üyesiydi. Hareket Kürt illerinde henüz başarılı olamıyordu, buralarda Kürt kimliği bilincini güçlendiren daha çok Barzani'nin Irak hareketiydi. Hükümet baskısı hareketi böldü ve yavaş yavaş köktenci bir tavır benimsemesine yolaçtı. 1970'lerin sonlarına doğru kentlerde ve Kürt illerinde oldukça etkin olan, hepsi de yasadışı, birçok Kürt partisi ve örgütü bulunuyordu. Ulusçuluk yaygınlaştı, öne sürülen istemler daha köktenci oldu; bazı örgütler bağımsız Kürdistan'dan sözetmeye başladılar.[21] Kürt hareketindeki bu gelişme 1980'deki askerî darbeye ve Kuzey Kürdistan'daki geniş ölçekli askerî operasyonlara yolaçan nedenlerden biriydi. Kürt eylemcilerinin çoğu öldürüldü, bir bölümü yurtdışına kaçtı, on binlercesi tutuklandı. Ordu

20 Tüm ekonomik kalkınma göstergelerine göre Kürt illeri ülkenin diğer bölgelerine göre çok geri kalıyordu. Bkz. Jafar 1976.

21 1960'lar ve 1970'lerdeki Kürt hareketinin tarihi, partiler ve çalışmaları için, bkz. Chaliand 1980'de Kendal, Van Bruinessen 1984 ve Heinrich 1989.

Kürt ulusçuluğunu bastırma ve Kürt kimliğini yoketme kampanyasına girişti.[22]

Türkiye'de Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) yükselişi

Hemen hemen bütün Kürt örgütleri ortadan kaldırılmıştı; yalnızca en köktenci ve en anti-demokratk olanları varlığını sürdürdü. Köktenci ideolojisi ve sert politikaları olan gizli ve otoriter Kürdistan İşçi Partisi (PKK), 1970'lerin sonuna doğru ortaya çıktı. Kürdistan'ın Türk burjuvazisinin sömürgesi olduğunu öne sürerek bir bağımsızlık savaşı açtı. Diğer Kürt örgütlerinin çoğunda geleneksel Kürt seçkinler yönetimde önemli yer tutarken, PKK eylemcilerinin çoğu toplumun en alt katmanlarından gelmekteydi. Şiddet eylemlerinin önemli bir bölümü "sömürgeci" gücün işbirlikçileri olarak nitelediklerı toprak ağalarına ve aşiret başkanlarına yönelikti. Askerî darbeden sonra PKK yurtdışında (Suriye ve Lübnan'da olduğu anlaşılıyor) yeniden örgütlenerek 1984'te Türkiye'de gerilla eylemlerine girişti. Kuzey Irak, Batı İran ve belki de Suriye'deki askerî üslerden, askerî hedeflere ve "işbirlikçileri"ne saldırdılar. Şaşırtıcı ölçüde başarılı oldular; dört yüz (sonraları birkaç bin) kişilik gerilla gücü on binlerce asker ve "köy korucusu"nu uğraştırdı. Hükümet PKK'yı desteklemek için kendi nedenleri olan[23] Suriye'ye baskı uygulamaya çalıştı; hatta ordu 1983'te Irak'a girdi ve sonraları PKK üslerini yoketmek amacıyla İran ve Irak'a hava akınları düzenledi. Bunların tümü de sonuçsuz kaldı. Ordu, her PKK'yı ortadan kal-

---

22 Ordunun 1980'den bu yana Kürtlere yönelik politikaları için bkz. Laber & Whitmann 1988.

23 Suriye'nin Türkiye'yle eskilere dayanan anlaşmazlıkları vardır. Suriye 1938'de Fransızlar tarafından Türkiye'ye bırakılan Hatay ili üzerinde hak iddia etmektedir. Daha önemlisi Suriye tarımında büyük önemi olan Fırat suları konusundaki anlaşmazlıktır. Türkiye iddialı bir sulama projesi için bu ırmaktan büyük miktarda su çekecektir. Suriye ise bunu kendi tarımı için yaşamsal bir tehdit saymaktadır.

dırdığı iddiasının ardından beklenmedik bir baskınla karşılaşıyordu.[24]

Türk basını özellikle kadın ve çocukların öldürüldüğü şiddet eylemlerine geniş yer verdi. Bu olaylar PKK'nın uzun süre sempati kazanmasını önledi. Fakat yavaş yavaş bu onaylamama duygusu yerini hayranlığa bıraktı. 1980'lerin sonuna doğru daha çok insan Türk ordusuna yalnızca PKK'nın karşı koyabileceğini düşünüyor ve PKK yaygın bir ün kazanıyordu. Türk kamuoyu ve yetkililerini Türkiye'de bir Kürt sorunu olduğunu görmeye zorlayanın PKK olduğu konusunda pek az kuşkuya yer vardır. Türkiye'de kamuoyu ve yetkililer Kürtlerin varlığını ve yapılan haksızlıkların düzeltilme yollarının aranması gerektiğini kabule zorlanmıştır. Belki de Türk yönetiminin Kürtlere bazı temel haklarını vermesi yalnızca bir zaman sorunudur. Türkiye'nin Avrupa Ortak Pazarı'na girme konusundaki isteği de Kürt politikasını yeniden gözden geçirmeye zorlayacak diğer bir etmendir: Türkiye ancak vatandaşlarına daha çok demokratik özgürlük verdiğinde Ortak Pazar üyesi olabilir. Yönetim Kürt illerindeki ekonomik koşulların iyileştirilmesi yolunda şimdiye kadar oldukça önemli işler yapmıştır. Er ya da geç Kürtleri ayrı bir etnik topluluk olarak tanıyacak ve onlara bazı kültürel haklar verecektir. Geriye bu tanımanın çok geç kalıp kalmayacağını ve Kürtlere yetip yetmeyeceğini görmek için beklemek kalıyor.

Görüşler

Son on yılın siyasal gelişmeleri Türkiye, İran ve Irak Kürtleri arasındaki ilişkileri güçlendirdi; bugün geçmişte olduğundan çok daha güçlü bir birlik duygusu içindedirler. Kürdistan'ın farklı bölgelerini birleştiren ayrı bir devlet kurma isteği yeniden güçlenmiştir. Fakat çoğu Kürt siyasetçisi böyle bir bağımsız devletin güçlü dış destek olmaksızın olanaksız olduğunun

24 PKK, ideolojisi ve eylemleri için bkz. Van Bruinessen, 1988 (a) ve Heinrich 1988.

bilincindedir. Ne ABD'nin ne de SSCB'nin Ortadoğu haritasını yeniden çizmek istediğini bilmektedirler. Geçmişte her iki süper güç Kürt kozunu dost olmayan rejimleri zayıflatma aracı olarak kullanmışlardır (ABD Irak'ta Barzani'yi desteklemiştir, Sovyetler Birliği, gönülsüz de olsa Mahabad Cumhuriyeti'ne, sonraları ise Türkiye'deki Kürt örgütlerine destek vermiştir), fakat muhtemelen, ayrı bir devlete izin vermeyeceklerdir. Bağımsız bir Kürdistan'a ilgiyle bakabilecek tek yabancı güç, Irak'ı uzun vadede en tehlikeli düşmanı olarak gören ve onu zayıflatmak için elinden geleni yapacak olan İsrail'dir. Barzani geçmişte İsrail yardımını kabul etmiş olsa da, bugünün Kürt liderleri, başka yerlerdeki Müslümanlar arasında olduğu gibi Kürtler arasında da yaygın olan İsrail karşıtı duygular nedeniyle işbirliğine isteksiz görünmektedirler.

Irak'tan koparılmış küçük bir Kürt devleti gibi daha sınırlı bağımsızlık biçimleri bile pek güç karşı çıktığından zor ulaşılabilir görünmektedir. 1980'lerin ortasında bir süre için Körfez Savaşı'nın Irak Kürdistan'ının ülkeden kopması sonucunu getireceği sanıldı. Zengin petrol yatakları bulunduran ve nüfusunun bir bölümü Türk[25] olan Kuzey Irak'ın bu bölgesinde hâlâ eskiden gelen talepleri olan Türkiye, böyle bir olasılığı hoş karşılamayacağını belli etti. Türk ordusu ilk olarak 1983'te Kuzey Irak'a girdi; 1986'da Türkiye'deki kamuoyu Irak cephesinin düşmesi durumunda uygulanacak askerî planları açıkça tartışıyordu. Böyle bir durumda Amerikalıların da, Türkiye'nin ABD için stratejik önemi nedeniyle, olaya karışmak zorunda kalacakları düşünülüyordu.

Sonuç olarak, PKK dışındaki tüm önemli Kürt örgütleri varolan devletlerin sınırları içinde kültürel haklar ve siyasal özerklik amaçlamaktadırlar. Bu örgütler askerî açıdan Körfez Savaşı'nın tırmanış dönemine göre çok daha zayıf durumda-

25 Kuzey Irak (daha önceleri Osmanlı ili Musul) nüfusunun çoğunluğu Kürt'tür, fakat aynı zamanda burada kalabalık bir Türk (Türkmen) azınlık da vardır. Bu bölgenin durumu (Türkiye ya da Irak'ın bir parçası olması ya da bağımsızlığı) 1926'da Irak'a bağlanana değin kararlaştırılamamıştı. Türkiye'de ulusçu çevreler hâlâ bu bölgenin yitirilmesine alışamamışlardır.

dırlar. Öte yandan, merkezî yönetimlerin barışa gereksinimleri vardır ve Kürtlerle belli bir anlaşmaya varmak zorundadırlar. Fakat Irak'ın kimyasal silah kullanmasının ve İran'ın Kürt temsilcileri öldürtmesinin ardından ilişkilerin ve karşılıklı güvenin yeniden sağlanması zaman alacaktır. Kürtlerin varlığını resmî olarak hiçbir zaman tanımamış olan Türkiye'nin ise Kürt sorununu kabul edilebilir bir çözüme kavuşturan ilk ülke olması pekâlâ beklenebilir.

"Kurdish society and the modern state: ethnic nationalism versus nationbuilding", Turaj Atabaki and Margreet Dorleijn (eds), *Kurdistan in search of ethnic identity. Papers presented to the First Conference on Ethnicity and Ethnic Identity in the Middle East and Central Asia*'nın içinde (Utrecht: Department of Oriental Studies, 1991), s. 24-51.

ÇEVİREN *HALİL TURANSAL*

KAYNAKÇA

Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso Editions, Londra, 1983.

Arfa, Hassan, *The Kurds: An Historical and Political Study*. Oxford University Press, Londra, 1966.

Beşikçi, İsmail, *Kürtlerin Mecburi İskânı*. Komal, Ankara, 1977.

Bruinessen, M. M. van, *Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan*. Doktora tezi, Utrecht, 1978.

— "Kurdish Tribes and the State of Iran" The Case of Simko's Revolt", *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*'ın içinde, Croom Helm, Londra, 1983.

—, "The Kurds in Turkey", *MERIP Reports* (Washington) No: 121, 6-12, Şubat 1984.

—, "The Kurds between Iran and Iraq", *MERIP Middle East Report* No: 141, 14-27, Haziran Ağustos 1986.

—, "Between guerilla war and political murder: The Workers' party of Kurdistan", *MERIP Middle East Report* No. 153, 40-46, Haziran – Ağustos 1988 (a).

—, "De Situatie van de Koerdon sinds de Golfoorlog", *Internationale Spectator* 42, 174-184, 1988 (b).

—, "Kurdish society, ethnicity, nationalism and refugee problems", Philiph Kreyenbroek ve Stephan Sperl, *The Kurds: a Contemporary Overwiev*'ın içinde, Kegan Paul İnternational, Londra, çıkacak.

Chailand, Gerard, *People without a country.* ZED Books, Londra, 1980.

Connor, Walker, "Nation-building or nation-destroying?", *World Politics 25* no: 3, 319-355, 1972.

Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire.* Princeton: University Press, 1963.

MacDowall, David, *The Kurds.* The Minority Rights Group, Londra, 1985.

Duguid, S., "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies 9,* 139-156, 1973.

Dziegel, Leszek, *Rural Community of Contemporary Iraqi Kurdistan facing Modernization.* Agricultural Academy, Krakow, 1981.

Eagleton, William, *The Kurdish Republic of 1946.* Oxford University Press, Londra, 1963.

Edmonds, C. J., *Kurds, Turks and Arabs.* Oxford University Press, Londra.

Entessar, Nader, "The Kurds in post-revolutionary Iran and Iraq", *Third World Quarterly* 6, 911-933, 1984.

Ghareeb, Edmund, *The Kurdish Question in Iraq.* Syracuse University Press, 1981.

Heinrich, A. Lothar, "Die Arbeiterpartei Kurdistans (PKK): Kult des Opfers und Kult der Tat als Programm", *Orient* (Hamburg) 29, 423-439, 1988.

—, *Die kurdische Nationalbewegung in der Turkei.* Deutsches Orient-Institut, Hamburg, 1989.

Jafar, Majeed, *Under-development. A Regional Case Study of the Kurdish Area in Turkey.* Helsinki, 1976.

Jawad, Sa'ad, *Iraq and the Kurdish Question, 1958-70.* Ithaca Press, Londra, 1981.

Jwaideh, Wadie, *The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development.* Doktora tezi. Syracuse University, 1960.

Kasımlo, Abdul Rahman, *The Kurds and Kurdistan.* Çekoslavak Bilimler Akademisi, Prag/Collet's, Londra, 1965.

Kudat, Ayşe, "Patron-Client Relations: The State of the art and Research in Eastern Turkey", Engin D. Akarlı ve Gabriel Ben-Dor, *Political Participation in Turkey*'in içinde. Boğaziçi Üniversitesi, 1975.

Kutschera, Chris, *Le Mouvement National Kurde.* Flammarion, Paris, 1979.

Laber, Jeri ve Lois Whitman, *Destroying Ethnic Identity: The Kurds of Turkey.* Helsinki Watch, New York/Washington, 1988.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey.* Oxford University Press, Londra, 1961.

Longrigg, S. H., *Four Centuries of Modern Iraq.* Oxford University Press, 1961.

Olson, Robert, *The emergence of Kurdish nationalism and the Sheikh Said rebellion, 1880-1925.* Austin: University of Texas Press, 1989.

Pelletiere, C. Stephen, *The Kurds: An Unstable Element in the* Gulf. Westview Press, Boulder / Londra, 1984.

(Pike Komisyonu) *The Pike Report on the CIA.* Bertrand Russell Peace Foundation, Londra, 1977.

Rambout, Lucien, *Les Kurdes et le droit.* Le Cerf, Paris, 1947.

Salzmann, Philip, "National Integration of the Tribes in Modern Iran', *The Middle East Journal 25,* 325-336, 1971.

Sayarı, Sabri, "Political Patronage in Turkey", Ernest Gellner ve J. Waterbury, *Patrons and Clients in Mediterranean Societes*'in içinde. Duckworh, Londra, 1977.

Shaw, J. Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* II. cilt: *The Rise of Modern Turkey, 1808-1975.* Cambridge University Press, 1977.

Vanlı, Şerif İsmet, *Le Kurdistan Irakien: Entité Nationale.* Etude de la Révolution de 1961. Neuchâtel: la Baconnière, 1970.

—, *Survey of the National Question of Turkish Kurdistan, with Historical Background.* Hevra, Zürih, 1971.

Walker, Christopher, *Armenia, the Survival of a Nation.* Croom Helm, Londra, 1980.

KÜRT AŞİRETLERİ VE İRAN DEVLETİ: SİMKO AYAKLANMASI

Bahaneleri bağımsızlık, savaş çığlıkları ise "bolşevik"in Kürtçe karşılığı olan "aşiret".[1]

— Simko Kürtlerini gözlemlemiş bir Amerikalı

Giriş

Kürt kabileleri *(aşiretler)* İran'ın iç ve dış politikasında birçok kez önemli rol oynamıştır. İran sınırları içinde, tahminen 14 milyonluk Kürt nüfusun sadece 3,5 milyonunun yaşamasına rağmen, İran'ın en büyük etnik gruplarından birini Kürtler oluşturmaktadır.[2] İran devleti, geçtiğimiz yüzyıllar boyunca önemli Kürt aşiretlerinin sadece küçük bir bölümü ile doğrudan ya da açık bir ilişkiye girmiştir. Bununla birlikte politik sınırları civarındaki Kürt aşiretleriyle üstü kapalı ilişkiler, İran'ın dış politikasına her zaman malzeme olmuştur. Bunun en yakın ve belki de en iyi bilinen örneği, 1960'ların sonları ile 1970'lerin başlarında meydana gelen ve 1975'te dramatik bi-

1 Augusta Gudhart, "The blood of the Martyes", *Atlantic Monthly*, 130 (1922), s. 116.

2 1956 İran nüfus sayımında, sayılan halkın %5.6'sı anadillerinin Kürtçe olduğunu söylemişlerdir. O tarihten beri her yerde bu rakam belirtilmektedir. 'Luri ve Bahtiyari' (Laki lehçeleri) lehçesinde konuşan çok sayıda insan kendini Kürt kabul edip Kürt milliyetçilik akımlarına sempati duymaktadır, bu nedenle onları Kürtlerin arasında sayıyorum.

çimde sonuçlanan olaylarda İran'ın Irak'taki Kürt isyancılara verdiği yoğun destektir.

Ne var ki, İran, Kürt aşiretleri ve Kürdistan'daki politik süreç üzerinde etkisi ne tek ne de en önemli devlettir. Son yüz elli yıl boyunca büyük güçlerin etkisini de gözönünde bulundurmak koşuluyla, Kürdistan'ın büyük bir bölümü 16. yüzyıl başından beri Osmanlı İmparatorluğu toprakları içindeydi. Kürdistan'ın sosyal ve politik örgütlenmesi, yani Kürt aşiretlerinin yapısı, bu devletlerle girilen ilişkiler sonucu büyük değişimlerden geçmiştir. Kürt aşiretlerinin bu devletler üzerindeki etkisi ise daha az dramatiktir: Kürtler kendileri de çıkarlarına pek az ilgi gösteregelmişlerdir. Sınırları içinde yaşadıkları devletlere karşı Kürtlerin oluşturduğu en büyük tehdit, rakip güçlerle işbirliği yapmak ve/veya bağlı olduklarından ayrılmaktı. (Yazının başındaki alıntıda yeralan "bolşevik" terimi, saçma olmasına rağmen, her zaman varolagelmiş endişeleri dile getirmektedir.) Kürt aşiretlerinin bu devletleri etkilemesi, Kürt millyetçiliği ve bağımsızlık istekleri ile ilgilidir: Kemalist Türkiye'nin ve Pehlevi yönetimleri altındaki İran'ın, merkezileşme ve otoriterleşme eğilimleri, Kürt ayrımcılığına tepki olarak şiddetlenmiştir. Bu yazı iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde sözü edilen devletlerle girilen ilişkiler sonucunda 1800'den beri Kürdistan'ın toplumsal ve politik örgütlenmesinde gerçekleşen evrim üzerine genel bir gözlem yapılmaktadır. Bu genel görüşler, Kürt aşiretlerinin İran devletine meydan okuduğu bir olayın ayrıntılı bir incelemesi ile açılmaya çalışılacaktır: Simko liderliğindeki 1920 ayaklanması.

Güçlü devletler arasında Kürt aşiretleri

Kürdistan binyıllardır sadece sınır bölgesi olmakla kalmamış, aynı zamanda iki ya da daha fazla sayıda imparatorluk arasında bir tampon bölge oluşturmuştur. Ama Afganistan'ın tersine, hiçbir zaman politik bağımsızlığı olmamış, neredeyse beş yüzyıldır iki imparatorluk (Osmanlı ve İran) arasında bölünmüştür. Yine de doğa koşullarına bağlı olarak bu iki devlet, önceki

fetihlerde olduğu gibi, Kürdistan üzerinde ancak yüzeysel hükümranlıklar kurabilmişlerdir. Doğrudan yönetim çok nadiren korunabilmiş ve genellikle, bazı yerlerde hâlâ geçerli olan, yerel aşiret reisleri yoluyla dolaylı bir yönetim sağlanabilmiştir. Oldukça gelişkin devletlerle yüzyıllardır süregelen bu ilişki Kürdistan'ın sosyal örgütlenmesinde derin etkilerde bulunmuştur.

Osmanlılar 1515'te Kürdistan'ın büyük bir bölümünü topraklarına kattıkları zaman, bu bölgede bazılarının neredeyse antik çağdan kalma olduğu, çeşitli büyüklükte ve örgütlenme düzeylerinde devlet-benzeri birimler olan birçok *emirlikler* bulunuyordu. Politik düzenleri, ittifak ve/veya vassallık ilişkisi içinde oldukları Türkmen konfederasyon-devletleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlularınki ile aşağı yukarı benzeşiyordu. Osmanlıların fethinden sonra bu düzen yıkılmamış, tersine emirlikler korunmuş ve yöneticinin (*emir*'in) durumu sağlamlaştırılmıştır. 1800'lerde bu emirlikler hâlâ mevcuttu. Ancak bu tarihe kadar, iç örgütlenmelerinin Osmanlı devletinden çok fazla etkilendiği bilinmektedir.[3] Elimizdeki bazı bilgilere göre, İran Kürdistanı'nda bulunan iki emirliğin, Ardalan ve Güran'ın, Osmanlı hükümranlığında olan emirliklerden önemli ölçüde farklı olduğu anlaşılmaktadır: Örneğin yönetici tabaka çok sayıda aşiret dışı kişilerden oluşuyordu. Bu bilgi Osmanlı ve İran devletlerinin örgütsel yapıları ve politikaları arasındaki farklılıkları ortaya koymaktadır. Fakat bu farklılıkta aynı derecede önemli olan başka etmenler de sözkonusudur: Doğu koşulları, nüfus yoğunluğu, yerleşik ve göçer nüfusun oranları, vb.

Kürdistan'ın politik sürecinde, birden fazla güçlü devletin coğrafî yakınlığı da özel etkilere yolaçmıştır. Örneğin, bu durum yerel aşiret reislerine hükümran devletlerle ilişkilerinde manivela gücü sağlamıştır: Bağlı oldukları devleti değiştirme tehdidi (bunu yapmışlardır da). Dahası, bu aşiret reislerinin ye-

3 Osmanlı hükümranlığı altındaki iki Kürt emirliği, Bitlis (1650 civarı) ve Baban (1820), benim *Ağa, Şeyh ve Devlet* incelememde anlatılmaktadır. "On the Social and Political Organization of Kurdistan", (doktora tezi, Utrecht, 1978), s. 194-215.

rel rakipleri onların yerine geçmek istediklerinde halk desteğine bağlı olmayıp rakip devletlerin yardımına başvurabiliyorlardı. Birçok emirlikte yönetimdeki aileler "Türk yanlısı" ve "İran yanlısı" olarak bölünmüşlerdi.[4] 19. yüzyıl, bilinen nedenlerden dolayı, Kürdistan'ın yönetici çevrelerinde "İngiliz yanlısı" ve "Rus yanlısı" kanatların oluşmasına tanık olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında Rusya ve İngiltere'de o çevrede en önemli güçler haline gelmişlerdi bile. Önde gelen Kürt liderlerinin eylemleri, bu devletlerin Osmanlı'dan ve İran'dan daha kuvvetli olmaları ve her ikisinin de Kürdistan'ın denetimini ele geçirmeye çalıştığı düşüncesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Ek olarak, Kürt milliyetçiliği bu güçlerin yaptığı politik ve askerî yardımlarla ve tabii ki, bu güçlerin destekleri sonucunda kazanılan Yunan ve Slav bağımsızlık haberleri ile büyük bir hızla yayılmıştır. 1880-1930 döneminde Kürt milliyetçilerinin birçoğu, İngiliz ve/veya Rus korumasında bağımsız bir devlet hayal etmişlerdir. Bugüne değin, milliyetçi Kürt hareketinin niteliği, ABD ve SSCB gibi o rakip güçlerin ardıllarının varlığından ve onların desteğine duyulan ihtiyaçtan büyük ölçüde etkilenmiştir.[5]

Emirlik, birlik, aşiret

Kürdistan'ın toplumsal ve politik örgütlenmesindeki büyük değişimler, Osmanlı ve İran devletlerinin merkezî denetimlerinin giderek etkinleştiği 19. ve 20. yüzyıllarda meydana gelmiştir. Kürdistan'ı çevreleyen devletlerin yönetim ağlarını genişletip yetkinleştirmeleri sonucunda oldukça karmaşık yerel politik örgüt biçimleri (emirlikler) yerlerini daha basit olanlara bırakmıştır.

---

4 Baban emirliği için bu durum, C. J. Rich'in günlüğü, "Narrative of a Residence in Koordistan..." (Duncan, Londra, 1836), 1. cildinin çeşitli bölümlerinde çok iyi anlatılmaktadır. Rich'in ziyaretinden bir süre sonra, 1820'de, Bağdat'ın gönülsüz vassalı emir Mahmut Paşa, bağlılığını değiştirip İran veliahtı Abbas Mirza'ya sadık olduğunu bildirmiş ve iki imparatorluk arasında bir savaş çıkmasına neden olmuştur.

5 Çağdaş Kürt liderler arasında, aşiret çevrelerinden gelen en yetkili kişi, Molla Mustafa Barzani, 1946'dan beri her iki güçle de ilişki içindeydi. 11 yıl (1947-

Emirliklerin en temel örgüt yapıları birçok Ortadoğu devletininkiyle aynıydı – en belirgin paralellik Türkmen konfederasyon devletleri ile kurulabilir. Yönetici, emirliğin güçlü aşiretlerinkinden farklı, prestijli bir soydan geldiği öne sürülen reis sülalesinin bir üyesiydi. Yönetimin devrinde sadece soyun (yönetici soyun üyesi olmak) gerektirdiği zekâ, cesaret gibi asgari müşterekler dışında belirlenmiş kurallar yoktu. Yeni yöneticinin seçimi sırasında genellikle yönetici sınıf içinde kıyasıya bir yarışma oluyor, iç ve dış çıkar sahibi güçler çok sayıda entrika çeviriyorlardı. Yönetici, önde gelen askerler (aşiret reisleri), sivil memurlar ve okumuşlardan oluşan bir maiyet tarafından çevrelenmiş durumdaydı. Çeşitli aşiretlerden olduğu kadar, dışardan temin edilenlerle de oluşturulmuş bir muhafız ordusu ya da silahlı bir maiyet vardı. İdeal olarak bu silahlı maiyetin yalnızca yöneticiye bağlılığı vardı; ancak bunlar, emirliğin tüm askerî gücünün sadece küçük bir parçasını oluşturmaktaydı. Ordunun büyük bölümü, gerektiğinde onları harekete geçirebilen aşiret reisi tarafından idare edilen aşiret mensuplarını kapsıyordu. Genellikle göçer ya da yarı göçer olan aşiret mensupları aslında, çiftçi ve zanaatkârlardan oluşan alt tabakaya –ki bunlar aşiret dışı Kürtler, Hıristiyanlar ve Yahudilerdi– göre üstün bir askerî "kast" durumundaydılar. Aşiretlerin hepsi emirliğe eşit derecede bağlı değildi. Kalıcı çekirdek, emirliği oluşturan aşiretlerden bağımsız ve reis soyundan gelen birkaç –tipik olarak iki– birlikten meydana geliyordu. Daha yakından incelediğim durumların hiçbirinde, bu birliklerin emirlikten önce de varolup olmadıklarını anlamak mümkün olmadı. Bazılarının varolduğunu halk hikâyelerinden anlıyoruz,[6] ancak bence, en azın-

58) SSCB'de sürgünde yaşadı ve Irak'taki Kürt savaşında tüm olup bitenlere rağmen –Amerika'dan önemli bir yardım sözü aldığı– 1972 yılına kadar Sovyetlerle ilişkisini sürdürdü ve onlardan destek gördü. Bu tarihten önce de birçok kez Amerikan desteği sağlama girişiminde bulunmuş, hatta 51. devlet olarak ABD'ye katılmayı istediğini bile açıklamıştı.

6 Örneğin, *Şerefname*'ye göre, Bitlis emirliği içindeki Bilbasi birliği, emirlik kurulmazdan önce Hakkâri bölgesindeydi; Emir Şerif Han Bitlisi, *Şerefname: Tarih-i Mufassal-ı Kürdistan*, der. M. Abbasi (Ilmî, Tahran, (1957) 1343/1965).

dan birçok durumda emirliğin kendisi, birliklerin varolma nedeniydi *(raison d'ètre)*.

Emir'in yönetimini (böl ve yönet) mümkün kılan, aşiretlerin birbirlerini aşağı yukarı dengeleyen birliklere ayrılmış örgütlenmeleriydi. Bu birliklerin aşiret reisleri, emirin danışmanıydılar ve birçok durumda izlenen politikaları onlar saptıyorlardı. Emirliği oluşturan tüm aşiretlerin kendi reisleri de vardı, ancak bunlar benzerleri arasında birinci *(primus inter pares)* olan kişilerdi ve çok nadiren politik önemi olan bir rol oynarlardı.

Birden fazla şehir merkezi olan emirliklerde emir, en önemli şehirdé oturur ve burası başkent olurdu. Diğer şehirlerin ve civardaki yerleşim yerlerinin yöneticilerini, (bunlar genellikle emirin yakın akrabası olurdu) buradan tayin ederdi. Bu yöneticiler askerî ve malî işlere ve çok önemli adlî vakalara bakarlar, diğer işler aşiretlerin ve alt aşiretlerin reislerine bırakılırdı. Aslında, gelirin aşiret reisleri, yöneticiler, emir ve merkezî yönetim arasında paylaşıldığına dair birkaç veri elime geçti. Güçlü olasılıkla bu, büyük ve düzensiz değişimlerin olduğunu göstermektedir, çünkü bu otoriteler arasındaki gerçek güç dengesi çok hızlı değişmekteydi.

Aşiretlerin tümü emirliklerin birine ya da diğerine bağlı olmak durumunda değildi. Büyük olasılıkla her zaman (özellikle 1800'lerde) emirlikleri birbirleriyle dengeleyerek hassas bağımsızlıklar sağlamayı beceren gruplar olmuştur: Göç yolları birden fazla emirlikten geçen göçer aşiretler, emirliklerin çevresinde yaşayan yarı göçer (iyi otlaklar bulmak için mevsimlik göçenler) aşiretler. Bu aşiretler emirliklerin sınırları içindeydiler. Uygulanan politika, daha alt ve basit düzeyde olmakla beraber, imparatorluk sınırlarında, yani emirlikler içinde ve arasındaki sınırlarda uygulananın aynısıydı.

Burada yapılan "birlik" ve "aşiret" ayrımı bir tür ayrımından çok, bir derece ayrımıdır. Kürtçe kullanımda bu ayrım yapılmaz: Her ikisine de *aşiret* ya da *taife* denilir ve hatta bu terimler aşiret bölümleri için de kullanılır. Kürt aşiretleri, aynı soydan gelen en az bir (genellikle daha çok) gruptan ve onlara

bağlanmış diğer insanlardan oluşan politik birliklerdir. Kürdistan'da oldukça farklı karmaşıklık dereceleri vardır ve tarih boyunca da böyle olmuştur: Bir ya da iki soydan oluşan aşiretler, birkaç soy birliğinden oluşan aşiretler, aşiret birliklerinin birliklerinden oluşan aşiretler vb... Karmaşıklığın büyüklüğü ve derecesi bir sürekli dizi meydana getirir ve "birlik" terimini "aşiret" teriminden daha uygun bulmak bir seçim sorunudur. Benim kullandığım biçimiyle "birlik", büyük ölçekli, aşiretten daha az bütünlüklü ve daha az belirgin sınırları olan bir birliktir: Önceleri bağımsız varlıkları olan ve farklı bir kimliği hâlâ koruyan aşiretlerin politik birliği. Ortak bir atanın varolduğu durumda ise, daha bütünlüklü bir durum sözkonusu olduğu için "birlik" yerine "aşiret" terimini kullanmayı yeğliyorum.

Birliklerde ve aşiretlerde her bölünme düzeyinde aşiret reisleri bulunmaktadır: Birlik, aşiret, soy, büyük aile, aile-aşiret ve en büyük soy arasında bir veya daha fazla sayıda ara düzeyler olabilmektedir. Bunlara "alt aşiretler" diyeceğim. Birliklerde ve büyük aşiretlerde, aşiret reisleri genellikle farklı ve halk tabakası ile ilişkisi olmayan, önde gelen soyların üyesiydiler ve yönetimlerini sağlamlaştırmak için silahlı bir maiyete (muhafız kıtası) sahiptiler. Küçük aşiretlerde ise aşiret reisleri halk tabakasından kişilerdir ve aşiretlerini baskıdan çok rıza yoluyla yönetirler. Çeşitli tarihsel dönemlerde en önemli politik rolleri farklı düzeylerdeki aşiret reisleri oynamışlardır. Örneğin, yakın zamanlara kadar, yalnızca ismen de olsa, birçok eski birlik varlığını sürdürmüştür. Kıdemli aşiret reisi hâlâ saygı görmektedir, ancak artık hiçbir politik işlevi yoktur. Gerçek politik güç, iki yüzyıl önce çok daha az öneme sahip olan aşiret ya da bazen alt aşiret reislerinin elindedir. Bu değişim, ekonomik değişimlerden çok politik çevrenin değişmesi ile, yani aşağıda tartışılan merkezî devlet ile ilgilidir.

Kürt aşiretleri ve Osmanlı devleti

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ve İran hükümetlerinin giriştikleri yönetim reformları, geriye kalan Kürt emirliklerini or-

tadan kaldırmıştır. Bu reformlar, Kürtlerin de çok farkında oldukları, Avrupa'dan gelen baskılar sonucunda gerçekleştirilmiştir. Son büyük emirlik Botan'ın yokedilmesi ve yöneticisi Bedirhan Bey'in yakalanması (1847), Babıâli'ye yapılan İngiliz müdahalesinin ilk sonucudur – Bedirhan Bey Nasturî mezhebinin kılıçtan geçirilmesinden sorumlu tutuluyordu ve İngilizler onun cezalandırılmasını istemişlerdi.[7]

Emirliklerin sona ermesi kargaşa ve kanunsuzluğa yolaçtı. Artık emirler tarafından denetlenmeyen aşiret çatışmaları çoğaldı. Yalnızca emirlikler değil, aşiret birliklerinin birçoğu da dağıldı. Hırslı aşiret reisleri, daha önceleri emirlerin sahip oldukları gücü ele geçirmeye çalıştılar; bu girişimler yoğun yağma, kavga ve savaşlara yolaçmıştır. Reis konumundaki liderler yerlerini "eşkıya"lara bırakmışlardı.[8] Çağdaş belgelerin tümü o dönemde, fiziksel güvenliğin olmadığından sözederler. Devlet ise, kanun ve düzeni yeniden kurmak için çok zayıftı. Valiler en fazla, cezalandırıcı baskınlar yapabiliyor ya da aşiret reislerinden birini diğerine karşı destekleyip, bazen de askerî yardımda bulunabiliyorlardı. Pazarlık yapma ya da aşiretler arası sorunlarda çözüm getirme yetkileri yoktu.

Kargaşanın hüküm sürdüğü bu Hobbes'varî durumda, düzeni kısmen yeniden kurabilecek tek bir "geleneksel" otorite kalmıştı: Şeyh. Şeyhler, genellikle Sûfi ya da derviş tarikatına bağlı, "kutsal kişi"lerdi. Onlara saygınlık sağlayan, dindarlık, zekâ ve olağanüstü güce sahip olmak gibi özelliklerdi. Halkın birçoğunun belli bir şeyhle özel bir ilişkisi vardı (bugün de vardır). Belli dönemlerde, nezaketen ya da çoğunlukla kısırlık veya hastalıklara karşı koruyucu muskalar almak öbür dünya ya da bu dünya konularında öğüt istemek ve sorunlarda aracılık yapmalarını sağlamak amacıyla şeyhlere ziyaretlerde bulunurlardı. Farklı aşiretler kendilerini aynı şeyhin izleyicileri olarak

---

7 Bu olaylar ve emirliğin yıkılmasından sonra Botan'ın durumu için, Van Bruinessen'in *"Agha"* çalışması, s. 222-8'e bakınız. Kürdistan'daki misyonerlik faaliyetleri en iyi J. Joseph, "The Nestorians and their Muslim Neighbours" (Princeton University Press, 1961) içinde anlatılmaktadır.

8 Birinci bölüme bakınız.

kabul etseler bile, şeyhler genellikle belli bir aşiretin üyesi değillerdi ve dolayısıyla aşiretler arası sorunlarda taraf olmazlardı. Bu durum ve gördükleri büyük saygınlık, onların, aracı, danışman, arabulucu ve varılan anlaşmaların noterleri ve garantörleri olarak, sorunların çözülmesinde arta kalan tek kişi olmalarını sağlıyordu. Aşiret sorunlarının başarıyla çözülmesi ise prestijlerini ve politik ekinliklerini daha da artırıyordu. Giderek bazı şeyhler, önceki emirlerin oynadıkları rollerin büyük bir kısmını oynar hale geldiler. Kargaşa ve güvensizliğin hüküm sürdüğü birkaç onyıldan sonra, 1860 dolaylarında, şeyhlerin tüm Kürdistan'da en etkili *politik* liderler olduklarını görmekteyiz. 1950'lere kadarki Kürt millî ayaklanmalarının şeyhler önderliğinde gerçekleşmesi bir tesadüf değildir: Şeyhler birkaç aşiretin birlikte hareket etmelerini sağlayabilecek tek liderlerdi. Dinî liderlerin artan politik etkinliklerini sağlayan diğer bir etmen ise, Kürtlerin Hıristiyan karşıtı duygular beslemelerine ve Müslüman kimliklerini pekiştirmelerine yolaçan Avrupalı misyoner hareketleridir. Şeyhler, politik güçleri bunu mümkün kıldığı için, sorunları *çözmekle* kalmıyor, güçlerini artırabilmek için, bu sorunlara *ihtiyaç* da duyuyorlardı. Bazı hırslı şeyhler bu nedenle çatışmaları *tahrik* bile ediyorlardı.[9]

Zaman zaman geri adımlar atmışsa da, Osmanlı devleti ve 20. yüzyılda kurulan yeni yönetim, büyük aşiret reislerinin ve şeyhlerin gücünü kırarak, Kürdistan'ı daha sıkı bir merkezî denetime sokmuştur. Bu süreç çoğunlukla aşiretlerin dağıtılması (de-tribalisation) olarak kabul edilir. Ancak bu varsayım açıklama gerektirmektedir; bazı nedenlerle, *aşiretlerin yeniden kurulmasından* (re-tribalisation) bile sözedilebilir. Dolaylı yönetimin (Kürt aşiret reisleri) doğrudan yönetim (genellikle Kürt olmayan atanmış memurlar) ile değiştirildiği türünden

9 Suto ve Tato hikâyesi oldukça eğlendirici ama gerçek bir hikâyedir. Açıkgöz bir şeyhin, iki rakip aşiret reisi arasındaki sorunları yönlendirip güçleri ve mülklerinin bir kısmına nasıl el koyduğu anlatılır (B. Nikitine ve E. B. Soane, *The Tale of Suto and Tato*. Çeviri ve notlar içeren Kürtçe metin, BSOAS, 3, 1, (1923) s. 69-106. Kürdistan'da şeyhlerin politik rolleri ile ilgili geniş bir tartışma için, Van Bruinessen, *"Agha"*, s. 277-96, 313-37'ye bakınız.

basit açıklamalar yeterli değildir. Tersine, dolaylı yönetimde varolan güç ve yetki dağılımı daha düşük örgütsel düzeylere (aşiret düzeyine) kadar indirilmiştir. İki yüzyıl önce valiler Kürtlerle emirler düzeyinde ilişkiye giriyor, ama emirliklerin içişlerine çok az müdahale ediyorlardı. Daha sonra yönetim ağı yetkinleştirilmiş ve kaymakamlar büyük aşiretlerin ya da konfederasyonların aşiret reisleriyle ya da şeyhlerle ilişki kurar olmuşlardır. Yönetim ağının daha sonraki yetkinleştirilmesinde ise birçok büyük aşiretin reislerinin güçleri kırılmış ve aşiretler parçalanmıştır. Şimdilerde ise durumlarını perçinleyenler ve Kürt nüfus ile onlar aracılığıyla ilişkiye giren alt düzey memurlardan güç alanlar, bu küçük aşiret reisleridir.

Aşiretler yokolmamışlar, ama temel özellikleri değişmiştir. Emirlikler, birlikler ve büyük, karmaşık aşiretler giderek yerlerini soy gruplarından oluşan küçük ve basit aşiretlere bırakmışlardır. Aşiret reisleri artık aşiret üyelerinin bir akrabasıdır ve daha az baskıcı güce sahiptirler. Geriye çok az sayıda şeyh ve saygınlığı olan aşiret reisi kaldığı için aşiret kavgaları çoğalmıştır. Özellikle, birçok şeyhin ve büyük aşiret reislerinin zorla ortadan kaldırıldığı Kuzey Kürdistan'da kan davaları çok yaygındır. Bazı yönlerden Kürt toplumsal yapısı daha da fazla aşiretçi görünümlüdür: Aşiret düşmanlıkları ve ittifakları daha fazla gündemdedir, aynı durum akrabalık ideolojisi için de geçerlidir. Devlet müdahalesi sonucunda, Kürt aşiretleri, çoğunlukla öyle varsayılan[10] ama *tersinden* (!) bir evrim aşamasına benzeyen bir gelişme yaşamışlardır.

Bu, kendiliğinden ve uygulanan devlet politikaları sonucu meydana gelen, aşiretlerin dağılması *(de-tribalisation)* gerçeğini reddetmek anlamına gelmez. Yer değiştirmeler, işgücü göçü, eğitim, toprak reformu, aşiret reislerinin aşiretlerinden uzaklaştırılmaları, makineleşmiş tarımın bölgeye girmesi, vb. çok iyi bilinen uygulamalardır. Burada söylemek istediğim, devlet müdahalesinin her zaman aşiretlerin dağılması *(de-tribalisation)* anlamına gelmediği ve (özellikle Kuzey Kürdistan'da bulu-

10 Örnek: M. Sahlins, *Tribesmen* Prentice Hall, Englewood Cliffs 1966.

nan) bugünkü aşiret örgütlenmesinin, varlığını hâlâ gayri resmî olarak süren dolaylı yönetime borçlu olduğudur.

Aşiretlerin bu genel "gerileme" *(devolution)* eğilimleri, bazen kısa süre için de olsa tersine dönmüştür. Birinci Dünya Savaşı yılları işte böyle bir dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu ile Kaçar hanedanı parçalanmış ve güçlü bir merkezî denetimi yeniden kurmak için gerekli iyi örgütlenmiş yeni merkezî rejimlerin kurulması birkaç yıl sürmüştü. Bu dönemde birçok Kürt birliği önceki yapılarına yeniden kavuştular ve hatta komşu aşiretleri de birliklerine kattılar. Bu, Kürt tarihinde bir konfederasyon sürecinin yeraldığı en yakın ve belki de iyi belgelenmiş tek dönemdir. Yeniden canlanan birçok birlik, özellikle Kürt milliyetçiliği ile olan ilişkileri bağlamında, gazete başlıklarında bile yeraldılar: Mardin'in doğusunda *Heverkan,* Ağrı Dağı çevresinde *Celali,* Qaleh Dizeh – Irak'taki *Pişdar* ve aşağıda incelenen *Şakak* birlikleri.

Bu dönemde, Heverkan ve Şakak birlikleri ve belki de Celali birliği, yukarıda sözü edilen (ve Barth'ın oldukça idealize edilmiş Jaf birliği tanımlaması gibi)[11] genel yapılanmalardan birkaç noktada ayrılıyorlardı. Üst liderlik için *tek* bir aşiret soyu değil, birbirleriyle rekabet eden *birkaç* soy bulunuyordu ve her biri, birliği oluşturan aşiretlerle ilişkideydi. Bu durum, yakın zamanlarda yeniden oluşturulan birliklerin bir göstergesi olabilir. Bu birliklerin büyümeleri ve bütünleşmeleri önde gelen bir soyun zaferi ile mümkün oluyordu.

Birliği oluşturan aşiretler kendi kimliklerini koruyorlardı. Her birinin sınırları belli toprakları vardı ve belirli otlakların sahibiydiler ya da bunlar üzerinde hakları vardı. Bu aşiretlerdeki liderlik birliklerde olduğundan daha kalıcıydı. Liderlik genellikle evlilik aracılığıyla korunurdu ve en fazla tercih edilen yol ise amca kızıyla evlenmekti. Aşiretler Müslümanları, Yezidîleri hatta militan Hıristiyanları Kürt aşiretleriyle eşit kabul eden Heverkanlarda olduğu gibi oldukça heterojen olabili-

11 F. Barth, *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* Jorgensen, Oslo 1953.

yorlardı. Birlik içinde her aşiretin eşit politik statüsü yoktu: Birliğe politik ve askerî açıdan hâkim "merkezî" aşiretler ve birliğe başarılarından dolayı kendiliğinden ya da zorla katılmış, daha marjinal "yanaşma" ya da "vassal" aşiretler bulunuyordu. Bu ikinciler birlikten zor günlerde ilk ayrılanlardı.

Görece daha sakin dönemlerde hırslı aşiret reislerinin, güçlü bir merkezî devlet desteği olmaksızın bu tür büyük birliklerin etkili üst liderlerine karşı durmaları ya da onları yerlerinden etmeleri pek mümkün olmazdı. Prestiji olan bir soy, savurgan bir konukseverlik, zekâ, halkına her an yardıma hazır olma gibi özellikler (aşiret reisinin de şef olması için gerekli özellikler), aşiret reisinin saygınlığı için gerekli, fakat 'üst lider' olarak tanınması için nadiren yeterliydi. Bu gibi dönemlerde birlik liderliği için, her biri sadece bazı kesimlerce tanınan reisler arasında rekabet olurdu. Bağlı aşiretler içinde de, her biri kendini birlik düzeyinde birbirine rakip olan reislerin biriyle ittifaka girmiş çok sayıda hırslı aşiret reisi olabiliyordu. Sonuç olarak, belli birimlerin, bağlı aşiretlerin birer parçaları olduğu "dama tahtası" benzeri, ihtilaflı bir düzen ortaya çıkıyordu.

Ancak 1915-1930 dönemi gibi zayıf iktidar zamanlarında rakip aşiret reisleri, aşiretleri üstündeki etkilerini artıran bir çeşit askerî eylemlere –aşiret reislerinin "eşkıyalık" yönü– girişebiliyorlardı. Bunlar arasında –kendi aşiretinin birliğini sağlamanın en iyi yolu olarak– kervanların ve şehirlerin ya da komşu aşiretlerin köylerinin yağmalanması da vardı, ama aynı şekilde kendi aşiretinin köylerine ve kamplarına yapılan saldırılar da önemliydi. Bu baskınlar temelde rakip aşiret reisinin "aşiret dışı" halkına karşı ve onun otoritesini tanıyan yanaşma aşiretlere karşı yapılıyordu. Bu baskınlarda genellikle çok az öldürme ve bozgun oluyordu; sadece hayvanlara ve taşınabilir eşyaya el konuyor ve bunlar sonradan kısmen geri verilebiliyordu. Baskınları aşiret reisinin, bütün toplumsal bağlarını koparmış (reisinin emriyle kendi ailesini bile öldürmeye hazır) ve çeşitli kökenlerden gelen savaşçılardan oluşan maiyeti düzenliyordu; bunlar, sadece kendisine bağlı oldukları aşiret reisi ile birlikte yaşarlardı. Barış zamanlarında bu hizmetliler, aşar

vergisinin aşiret reisi adına toplanmasını ve 'aşiret dışı' halkın angarya işlerde kullanılmasını sağlıyorlardı. Bu baskınlardan bazılarının başarılı olması durumunda köyler ve aşiret kolları, hem korkudan hem de en cesaretli ve kurnaz aşiret reisinin en iyisi olduğuna inandıklarından, rakip aşiret reisinin saflarına geçiyorlardı.[12]

Bundan, "eşkıya" ve "şef"in aşiret reisinin farklı *tipleri* oldukları anlamı çıkarılamaz; tersine bunlar ideal aşiret reisliğinin tamamlayıcı özellikleridir. Kurulu, eski aşiret hanedanlarının ahfadı da eşkıyalık yapabildiği gibi sonradan güçlenenler de onlara meydan okuyabilmekteydi. Hangi tarafın ağır basacağı genellikle dış politik etkenlerce belirleniyordu.

Ancak en başarılı "eşkıya" aşiret reisinin bile sadece bu özelliklerle iktidara gelmesi mümkün değildi. Bu özellikler her tip aşiret reisi tarafından ve her dönemde kullanılan bir yöntemle, dış güçlerle ittifak kurma ile tamamlanmalıydı. Bu dış güçler diğer aşiret ve birlikler (Şakak ve Heverkan'ın büyük aşiret reisleri, kendi konfederasyonlarının "çekirdek" aşiretleri üstünde tamamen hâkimiyet kurmalarından önce, sözü geçen *diğer* aşiretlerden büyük destek görmüşlerdir), şehirli tacirler ve en önemlisi güçlü devletler olabiliyordu. Hatta devletin etkin bir denetimi olmadığı hallerde, aşiret reisi ondan bile büyük güç alabiliyordu – böyle bir güç tam olarak yokolmadığı ve teorik olarak şiddet kullanmaya izin verdiği sürece. Devlet "bağlılık" sözü verildiğinde bir aşiret reisini kendi aşiretinin ya da birliğinin tek lideri olarak tanıyabiliyordu. Osmanlı sultanının (aynı zamanda halife olarak da kabul ediliyordu) bir aşiret reisini tanıması kendi başına etkili oluyordu. Ancak nadiren devletin aşireti tanıması büyük hediyeler ve tanınan aşiret reisinin baskı gücünü artırmasıyla kanıtlanıyordu.

İki örnekle bunu daha iyi açıklayabiliriz. İlki 1891'de Sultan Abdülhamid'in imparatorluğun Doğu illerinde aşiret milisleri (Hamidiye) kurmasıdır. Aşiret reisleri, kendi aşiretle-

12 Bu yöntemleri büyük bir başarıyla uygulayan bir aşiret reisinin, Heverkan birliğinden Haco'nun kariyeri (1920-30), Van Bruinessen, *"Agha"*, s. 110-16'da anlatılmaktadır.

rinden seçilmiş 800-1000 kişiden oluşan atlı alayların komutanları olarak atanmışlardı. Bu Hamidiye'ler devlet tarafından silahlandırılmıştı, vergi vermiyorlardı ve aktif görev zamanında maaş alıyorlardı. Sivil halka ne kadar fazla baskı uygularsa uygulasınlar, hiçbir zaman cezalandırılmıyorlardı. Atanmış komutanlar, aşiretleri üstünde despotik güce ulaştılar. Jön Türklerin *hükümet darbesi*nden sonra ise Hamidiye birlikleri kaldırılmış, ama daha sonra Büyük Savaş'ta aktif rol oynayacak olan aynı çizgide aşiret milisleri Jön Türkler tarafından yeniden kurulmuştur.

İkinci örnek İngilizlerin Irak'ta kendi tanıdıkları önde gelen aşiret reislerine olağanüstü yetkiler vermeleridir. Bazı aşiret reisleri ise yöre insanlarından oluşturulmuş jandarma üstünde yetkilere sahip bölge yöneticileri olarak atanmışlardı. Bu jandarmalar genellikle özel maiyet olarak kullanılıyorlardı.

Seçilmiş aşiret reislerinin rakipleri ise böyle "haydutluğa" ya da rakip devletin "işbirlikçisi" olmaya zorlanıyordu. Bu da çoğunlukla hükümetin, bunların yokedilmesine yardımcı olmak üzere asker yollaması için yeterli bir neden oluyordu.

19. yüzyılın son on yılından başlayarak, birçok aşiret reisi Rusya ve/veya İngiltere ile ilişki kurmanın yararlı olduğunu düşünmüştür. Hoşlanmamalarına rağmen, bu güçler, sultan ya da şahtan daha güçlü (dolayısıyla daha yararlı ittifaklar) olarak görülüyorlardı. İngilizler Büyük Savaş'a kadar daha az vaatte bulundular, fakat Rusya birçok kere Kürt liderlerini davet etti ve aşiret reislerine sözler verdi, paralar ve hediyeler dağıttı,[13] böylelikle Kürtlerin gözünde durumunu pekiştirdi.

Aşiretler ve aşiret dışı nüfus

Tarihin her döneminde Kürtlerin "aşiretçi" oldukları varsayılmamalıdır. Derin olmayan kan bağları dışında hiçbir özerk-

13 B. Nikitine, *Irani ki man shinakhtam* (Fransızca'dan tercüme) Ma'rifat, Tahran, 1329/1951, s. 229; W. Eagleton, Jr., *The Kurdish Republic of 1946* Oxford University Press 1963, s. 7.

likleri olmayan toplumsal örgütlenmeleriyle "çok sayıda (Kurmanci, Guran, Rayat, Misken gibi çeşitli adlarla tanımlanan) aşiret dışı" çiftçi Kürtler her zaman varolmuştur. Bu toplulukları hâkimiyetleri altına alan ve sömüren aşiretler, kendi örgüt yapılarını bunların üzerine kurmuşlardır. Böylece örneğin Şakak birliğinin toprağında yaşayan bir Kurmanci, kendisini bu birliğin bir aşireti ya da alt aşireti ile özdeş görebilmekte ve hatta rakip Şakak grupları ile yaşayan Kurmanci'ye karşı düşmanlık duyabilmekteydi. Alt aşiretler arasındaki kan davalarında taraf olabiliyorlardı (ama, genellikle kurban olarak) fakat hiç kimse onları öz Şakak olarak kabul etmiyordu. Aşiret üyeleri genellikle (ama zorunlulukla değil) göçer ya da mevsime göre iyi otlaklar bulmak için göçen, yarı göçer çobanlardan oluşan askerî seçkinlerdi. *"Aşir"* ya da aşiret terimi çoğunlukla belli bir kabileyi değil, bir çeşit askerî kast oluşturan bu tür üyeleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Çok sayıda 19. yüzyıl gezgini[14] Kürdistan'da aşiret ve *sipahi* terimlerinin –sipahi geleneksel Osmanlı askerî sınıfına, feodal suvar sınıfına denmektedir– birbirlerinin yerine kullanıldığını gözlemlemiştir.

Birçok göçer aşiret üyesi yerleşmiş ve tarımla uğraşmaya başlamış olduğu için aşiret ve "aşiret dışı" Kürtler arasındaki ayrım da belirsizleşmiştir. Ancak bu ayrım Kürtlerin *kendileri* tarafından hâlâ benimsenmekte ve çoğunlukla toprağın denetimine yansıtılmaktadır. Aşiret üyeleri genellikle toprak sahibidirler; İran'daki Kürt aşiretlerine dair bilgi veren kişiler, en azından bir *kürde-malik* (küçük toprak sahibi) olmayan tek bir aşiret üyesi bilmediklerini öne sürmüşlerdir. Öte yandan "aşiret dışı" Kürtler ise çoğunlukla kiracı, yarıcı ya da topraksız tarım işçisiydiler. İran Toprak Reformu ile toprak sahibi olan "Rayat"lar bugün bile, yerleşik aşiret üyelerinden çok az farklılıklar göstermelerine karşın, eşit kabul edilmemektedirler.

---

14 Örnek: Rich, *Narrative,* s. 88; C. Sandreczki, *Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urmia* Steinkopf, Stuttgart 1857, cilt 2, s. 263.

Her aşirette, aşiret üyeleri ile aşiret dışı kişiler arasında kast benzeri sıkı bir ayrım korunmasına karşın, zaman zaman bu iki katman arasında önemli kaymalar olduğu da bilinmektedir. Refah dönemlerinde aşiretlerde görülen hızlı büyüme (5-10 yıllık bir dönemde yüzde 200'e varan artışlar), ancak bu aşiret dışı unsurların katılımıyla mümkün olmuş görünmektedir. Tersi bir süreç yani aşiretlerin dağılması ise, başka bir aşiret tarafından fethedilme ya da yerleşik düzene geçilmesi sonucunda meydana gelmiştir.

Çok yakın zamanlara kadar (aşiret ya da aşiret dışı) bu topraklarda yaşayanlar sadece Kürtler değildi. Toprakları diğer etnik gruplarla paylaşmaktaydılar: Hıristiyanlar (Ermeniler, Süryanice konuşan Yakubiler ve Nasturîler) ve Yahudiler ile. Zanaatkârların çoğu ve çok sayıda şehirli tacir bu etnik gruplardandı. Ancak Hıristiyanların büyük bölümü çiftçiydi ve daha karmaşık teknoloji kullandıkları için aşiret dışı Kürtlerden daha fazla refah içindeydiler. Bunlar, her yerde olmasa da, çoğu yerde politik açıdan Kürt aşiretlerinin hâkimiyeti altındaydılar ve ekonomik olarak onlar tarafından sömürülüyorlardı. Orta Kürdistan bölgesinde, Hakkâri'de, sosyal örgütlenmelerinden çok, askerî ve bağımsız konumları nedeniyle aşiret diyebileceğimiz, büyük Nasturî toplulukları yaşıyordu ve yöredeki "aşiret dışı" Kürtler bunların hâkimiyeti altındaydı.

Kürtler ile yerel Hıristiyan ve Yahudi halkın ilişkileri zamana ve yere göre değişiklik göstermekteydi. Ancak 19. yüzyılda Avrupalı güçlerin Kürdistan Hıristiyanları arasında misyonerlik çabalarını artırmalarıyla, ilişkilerde gözle görülür bir bozulma meydana geldi. Hem Hıristiyanlar hem de Kürtler misyonerlerin faaliyetlerini, Avrupalı güçlerin doğrudan müdahale hazırlığı olarak değerlendirdiler. Hıristiyanlar, güçlü koruyucuları olduğu duygusuyla, Kürt aşiret reislerinin baskılarına ve geleneksel sömürüye karşı gelmeye başladılar. Kürtlerin çoğu ise, Kürdistan'da artan misyonerlik faaliyetlerine ve bunun sonucu yerel Hıristiyanların militanlaşmalarına dayanarak, Avrupalı güçlerin Osmanlı ve İran iktidarları üstündeki denetimlerini artırdıklarından endişe duydular ve kızgınlıkla-

rını Hıristiyanlara yönelttiler. Artmakta olan bu kutuplaşma, Kürtlerin Sultan Abdülhamid'in (1876-1908) Pan-İslâmcı propagandasına kapılıp birçok Hıristiyanı kılıçtan geçirmelerine yolaçmıştır.[15]

Pan-İslâmizm ve Kürt milliyetçiliği

Kürtlerin aşiretlerine olan bağlılıklarının kaynağını, birbirleriyle anlaşan ya da kavga eden gruplara dayalı bir sistem oluşturuyordu. Oysa incelediğimiz dönemde aşirete olandan daha güçlü bir bağlılık isteyen iki önemli ideoloji ortaya çıktı: Pan-İslâmizm ve Kürt milliyetçiliği. Kürt aşiretleri ve reisleri açısından Pan-İslâmizm ve Kürt milliyetçilik hareketleri ile devletlerin arasında belirgin bir benzerlik bulunmaktadır. Aşiret reisleri için bu hareketler, devletle aynı ideolojik ve maddi güç kaynakları sunuyorlardı. Hareketler ise aşiretlerin askerî kuvvetlerine ihtiyaç duyuyorlar, fakat onlar da tıpkı devletler gibi bu aşiretleri istikrarsız buluyorlardı. Bu özellikle milliyetçi hareket için geçerliydi; aşiret bölünmeleri her zaman hareketin temel zayıflığı olmuştur.

Pan-İslâmcı hareket, Osmanlı devleti ya da daha doğrusu halife-sultanla yakından bağlantılıydı. Bu hareket Kürdistan'da en az üç nedenle etkili olmuştur: İlkin Avrupalı güçler ve Kürdistan'daki Hıristiyanlara verdikleri destek Kürtlerin huzursuzluklarını artırmıştı. "Hıristiyan tehdidi" karşısında, Müslüman dayanışması, savunma için gerekli hale geldi. Ve Pan-İslâmizm Kürtlere Hıristiyan mülklerini yağmalama izni veriyordu. İkincisi İslâmiyet duygusunun kuvvetlenmesi, şeyhlerin (en etkili Kürt liderleri) işine geliyordu (meşruiyet!). En gayretli propagandacılar onlardı. Üçüncüsü; hareketin başlatıcısı Sultan Abdülhamid, Kürt aşiret reisleri tarafından güçlerini kırmaya çalışan devlet bürokrasisine karşı bir koruyucu olarak görülüyordu. Pan-İslâmcı propaganda o kadar etkiliydi ki,

15 1843 ve 1846'da orta Kürdistan Nasturîleri; 1895-6'da Ermeniler; 1915'te tüm Hıristiyan gruplar tarafından desteklenen Ermeniler.

1914-15'te hemen bütün Kürtler (İran'dakiler de) cihad çağrısına uymuşlardır – hatta Ruslardan para alan birçok Kürt reisi de bunlara dahildir.[16]

Kürt milliyetçiliği, kısmen Ermeni milliyetçiliğinin ve (sonraları) Genç Türk hareketinin taklit edilmesiyle bir *tepki* olarak gelişmiştir. Osmanlı devletine karşı kullanmayı düşündükleri için hem İngilizler hem de Ruslar bu milliyetçiliği körüklemişlerdir. Bağımsız bir Kürt devleti kurmak için ilk ciddi girişim, 1880'de Van Gölü'nün güneydoğu bölgesinde büyük etkisi olan Ubeydullah tarafından yürütülmüştür. Etkisi altındaki aşiretlerden oluşturulmuş bir ordu ile İran Azerbaycan'ını istila etmiş ve oradaki aşiretlerin birçoğu da ona katılmıştır.[17] Şeyh, İran topraklarında bir Kürt vassal devleti kurma fikrini onaylayan ve onu Ermeni devrimcilere karşı kullanmayı planlayan Sultan Abdülhamid'in gizli desteğine sahipti. Sultanın desteğini yeterli saymayan Ubeydullah aynı zamanda planları hakkında bilgi vermek için, İngilizlere de mektuplar yazmıştı.[18] Şeyh yenildi, ancak bağımsız bir Kürt devleti fikri varlığını korudu. Birçok aşiret reisi sadece daha fazla kişisel özgürlük ve güç vaat eder gibi göründüğü için bu fikri benimsedi.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Pan-İslâmcı duygu Kürt millî duygusundan daha baskın çıktı[19] ve Kürt topraklarını Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmak için ciddi girişimlerde bulunulmadı. Ancak Osmanlıların yenilmesinden sonra milliyetçilik Kürdistan'ın tamamında hızla yayılabildi. Wilson'ın "kendi kaderini tayin etme" ilkesini de içeren "on dört madde"si (aynı konuda Lenin'in ve Stalin'in fikirleri o kadar etkili değildi) ve

---

16 Nikitine, *Irani*, s. 229-36; *Les Kurdes, Etude Sociologique et Historique* Klincksieck, Paris 1956), s. 216-23.

17 Joseph, "Nestorians", s. 107-13; W. Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development", basılmamış doktora tezi, Syracuse University, 1960, s. 212-39; Van Bruinessen, *"Agha"*, s. 328-9.

18 Joseph, *Nestorians*, s. 109'dan itibaren.

19 Kürt milliyetçisi Zinar Silopi (Cemilpaşazade Kadri Bey'in takma adı), hatıralarında, yaygın Pan-İslâmcı duygular nedeniyle Kürt yetkililer arasında yaptığı propagandaya kulak verecek kişiler bulamadığına değinmektedir.

İngilizlerin Türkiye ile Mezopotamya arasında tampon bir Kürt devleti planları biliniyordu. Bağımsız bir Kürt devletinin kurulma olasılığı ile birçok şeyh ve aşiret reisi birdenbire milliyetçi oluverdi ve başkaldırdı. Bu tür miliyetçi isyanlarla aşiret reislerinin daha geleneksel "yaghiri"leri arasındaki ayrım, İran Kürdistan'ında meydana gelenlerin en önemlisi olan Simko isyanında görüldüğü gibi, çok belirgin değildi.

Simko ve Şakak Birliği

İran'daki en büyük ikinci birlik olan Şakakların başına Simko geçmişti – Kirmanşah'ın batısında yaşayan Kalhurların nüfusu Şakaklardan daha fazlaydı. Şakaklar Salmas ve Urmiye'nin batısında, Somay ve Bradost dağlık bölgelerinde otururlardı. 1920'lerde aşiret dışı nüfus hariç, 2000 haneydiler.

Bu dönem için, komşu aşiretler hakkında istatistik bilgi yoktur, ancak 1960'ların sonunda elde edilen rakamlar, Simko'nun döneminde yaşamış olan aşiretlerin karşılaştırmalı güçleri hakkında bir fikir verebilmektedir.[20]

Şakak	4400 hane	Mamaş	950
Milan	2030	Zarza	750
Mangur	1500	Piran	650
Herki	1350	Beyzade	500
Celali	1135	Haydaranlı	300

Ancak bu aşiretlerin sınır boylarında yaşayan kolları bu rakamlara dahil değildir. Özellikle Herki ve Haydaranlı aşiretlerinin bu rakamların gösterdiğinden daha güçlü oldukları bilinmektedir.

1920'ye gelindiğinde hâlâ tamamen göçerliği sürdüren Şakak aşireti üyeleri azınlıktaydı. Bunlar Tergevar ve Deşt-i Bil bölgelerindeki hükümdara ait toprakları yaz otlakları olarak

20 H. Arfa, *The Kurds. An Historical and Political Study* Oxford University Press 1966, s. 48; M. J. Mashkür, *Nazari bi tarikh-i Azarbayjan ve asar-i bastanı van jam'ıat-shınası-yi an* Anjuman-i Asar-i Milli, Tahran 1349/1971, s. 190; A. Dihgan, *Sarzamın-i Zardasht. Ouza'-i tabi'i, siasi, iqtişadi, farhangi, ijtima'i va tarikhi-yi Riza'iyeh* İbni Sina, Tahran 1348/1969, s. 60.

kullanıyorlar, kışları Salmas ve Urmiye düzlüklerinde geçiriyorlardı. Çoğu, kışları köylerde geçiren yarı göçerdi. Şakaklar kendilerinin sayıca üç katında bir Kurmanci nüfusa egemendiler ve aralarında yaşayan Hıristiyanlarla da benzer bir asalak/ortakyaşam ilişkisi kurmuşlardı. Hıristiyanların çoğu oldukça varlıklıydı; aralarında çiftçiler, zanaatkârlar ve 1000 kadar koyun ve 40 attan oluşan sürüleriyle, hayvancılıkla geçinenler de vardı. Hıristiyanların sürüleri, Şakaklarınkilerle birlikte yazları yaylalara çıkar, sürünün başında aileden bir ya da birkaç kişi bulunur, diğerleri toprakta çalışmak için köyde kalırdı.[21] Yağmalamalar yoluyla ek bir gelir sağlanıyordu: Şakaklar hırsızlıkta ve yağmacılıkta büyük üne sahiptiler (bugün de kaçakçılıkta). Bazı yazarlara göre ise, asıl işleri hayvancılık değil yağmacılıktı. Yağmalamaların ticaret kervanlarından çok, düzlük ve vadilerde yaşayan nüfusa yöneltildiği anlaşılmaktadır. Hıristiyan Asuri'lere (Nasturîler ya da Avrupalı veya Amerikalı kiliselerden birine dönenler) ve Şiî Azerî'lere... Ancak yağmalanan ganimet rastgele değildi; Nikitine düzlükte yaşayan yoksul nüfusun Cafer Ağa (Simko'nun, aşiretin kötü şöhretinin sorumlusu olan ağabeyi) hakkında oldukça olumlu görüşleri olduğunu keşfetmiştir: "Çoğunlukla bir parababasını yağmaladıktan sonra, ganimetin bir kısmını yoksullara dağıtırdı."[22]

Şakaklar oldukça farklı büyüklük ve statüde çok sayıda aşiretten oluşmaktadır: Benim bulduğum, genelde sayılan 9 aşireti de içeren 25 aşiretlik bir listeydi.[23] Bunlardan üçü genellikle politik olarak hâkim, merkezî aşiretler olarak ele alınmaktadırlar: Avdovi, Mamedi (ya da Mamdoi) ve Kardar. Diğerleri, sözü geçen üç aşiretin önemli bir reis tarafından yönetildiği dönemlerde onlara katılıp diğer zamanlarda kenarda duran aşiretlerdi. Bazıları ise "yanaşma" aşiretler olarak ba-

21 Ghilan, Les Kurdes persans et l'invasion ottomane, *Revue du monde Musulman*, 5 (1908), s. 7, 10, 14.

22 Nikitine, *Les Kurdes*, s. 79.

23 *Central Asian Review* 7 (1959), s. 179 (after Sovremenniy Iran); ve Prof. Wolfgang Rudolph'un bana gösterme nezaketinde bulunduğu, yörede aldığı notlar.

ğımlı bir konumdaydılar. Ghilan güçlü Henareh alt aşireti hakkında şöyle yazıyor:

"Aşiret... Şakaklar ile bir tür vassallık ilişkisi içindeydi. Çünkü reisleri Şakakların ağası tarafından tanınmak zorundaydı... Savaşı sevmiyorlardı, özellikle tüccar ve hayvan yetiştiricisiydiler, ama Şakaklar onları kendi savaşlarına katılmaya itiyor ve ayrıca zarar verdikleri aşiretlerin onlara misilleme yapmalarına neden oluyorlardı."[24]

1857'de Blau bu yöreye gittiğinde, Henareh'ler hâlâ Şakaklara komşu, tamamen ayrı bir aşirettiler; son listelerin tümünde ise bu aşiret, Şakakların eşit düzeyde bir kolu olarak ele alınmaktadır. Aynı şekilde, yüzyılın sonunda Şakakların lider aşireti konumunda olan Mamedi'ler, 1857'de bağımsız bir göçer aşiretti.[25] Bu, Şakakların, diğer birçok konfederasyonun dağılmakta olduğu bir dönemde, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bugünkü birliğine kavuştuğu anlamına gelmektedir.

Bu büyümeyi mümkün kılan ve güçlü aşiret reislerinin ortaya çıkmasını sağlayan bir etmen, yöre tarihinin, yani sınır savaşlarının incelenmesiyle açıkça belirlenmektedir. Somay, Osmanlılar adına bir Kürt hanedanı tarafından yönetiliyordu ve İran hükümeti, o dönemde daha güneyde yaşayan Şakakları, bu bölgenin fethedilmesi için –fetih 1841'den 1893'e kadar sürmüştür–[26] kışkırttı. Sonra da karşılık olarak, Şakakların İran topraklarına saldırma girişimlerini engellemek için, sınır bölgelerine Şakak aşiret reislerini vali olarak atadı.

Şakaklar arasında, Aydovi ve Kardar aşiretlerinden gelen iki önemli soy (Pisaqa) mevcuttur. Avdovi ailesi, Salahaddin'in (Eyyubi – ç.n.) seferlerine katılmış olan Kürt aşiret reislerinin soyundan geldiğini iddia etmektedir.[27] Bu iki aile arasında, birliğin liderliği için her zaman bir rekabet olagelmiştir. Ço-

24 Ghilan, *"Les Kurdes"*, s. 14.

25 O. Blau, "Die Stamme des nordostlichen Kurdistan", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 12 (1858), s. 593.

26 V. Minorsky "Somai", EI, ilk basım, 4, 2, s. 482; Ghilan, "Les Kurdes", s. 10-13.

27 A. Sharifi, *Ashayir-i Shakak va sharh-i zindigi-yi anha bi rahbari-yi Isma'il Agha Simko* Sayyidyan, Mahabad 1348/1970, s. 10-11.

ğunlukla, her ikisi de Şakakların sadece bir bölümünün denetimini ellerinde tutmuşlardır.

Olayları yerli yerine koyabilmek için, Simko döneminde meydana gelen politik gelişmeler üstünde kısaca durmamız gerekir. 1906'da Osmanlılar, İran Azerbaycan'ını işgal edip Kürtlerin yaşadığı bölgenin büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdi. Tam bir denetim kuramasalar da 1911'de Ruslar tarafından çıkarılana kadar bölgedeki varlıklarını korudular. Ruslar 1909'da bölgeyi işgal ettiler ve o zaman, Reşt ile birlikte Meşrutiyetçilerin kalesi olan Tebriz'i ele geçirdiler. Tebriz, Hoy, Dilman ve Urmiye'ye piyade ve Kazakları yerleştirdiler. Bunlar Büyük Savaş'ın başlangıcına kadar kanun ve düzeni belli ölçüde korudular. Savaş sırasında ise Azerbaycan, sırasıyla Türkler (Ocak 1915), Ruslar (1916-17) ve yine Türkler (1918) tarafından ele geçirildi. 1914 sonunda Hakkâri Nasturîleri katliam korkusuyla, Rusların korumasına sığınmak için Urmiye ve Salmas'a kaçtılar. Bunların birçoğu, orta Kürdistan'ı işgalleri sırasında Ruslara öncü keşif kolu olarak yardım ettiler ve Müslüman nüfustan bolca öç aldılar. Hıristiyan-Müslüman ilişkileri savaş süresince çok kötü şekilde bozuldu.[28]

1918 Mütarekesi'nden sonra, dağlık kuzeydoğu bölgesi hariç bugünkü Irak, İngiltere'nin denetimindeydi. Kemalistler kısa süre içinde tüm Türkiye çapında faaliyetlere geçmişlerdi. Rowanduz (İngilizler burayı kendilerinin kabul ediyorlardı) ve Van'da önemli yerler Kemalistlerin elindeydi ve Kürtler, İngilizlere karşı harekete geçirmeye çalıştılar. İngilizler de aynı şeyi yapıp Türkiye ve Irak arasında tampon görevi görecek, bağımsız bir Kürdistan için sözler verdiler.

Bu arada, savaş sırasında kurulan İran hükümeti çok zayıftı ve politikacılar ile Gilan ve Azerbaycan'daki ayrılma taraftarı hareketler arasındaki iç mücadelelerle hırpalanmıştı. Tahran

---

28 A.C. Wratislaw, *A Consul in the East* Blackwoods, Edinburgh ve Londra 1924, s. 213-14, 229-32; W.E.D. Allen ve P. Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1818-1921* Cambridge University Press 1953, A. Kasravi, *Tarikh-i hijdah saleh-yi Azarbayjan* Amir Kabir, Tahran, 4. baskı, 1346/1968; Joseph, *Nestorians.*

hükümeti tarafından 1919'da imzalanan İngiltere-İran antlaşması halkın protestolarına yolaçtı. 1920'de Tebrizli orta sınıf isyan etti. Bazı Azerbaycan şehirleri de bunu izlediler ve bu bölgede birkaç aylığına bağımsız bir Azadistan Cumhuriyeti kuruldu.[29] Bütün merkez dışı eğilimleri (Kürtlerinkini de) yokedip İran'ı yeniden bütünlüğe kavuşturan, 1921 darbesiyle Rıza Han olmuştur. 1923'e gelindiğinde Kemalist Türkiye de uluslararası düzeyde kabul edilmişti. Bağımsız bir Kürdistan olasılığı kaybolmuş ya da en azından belirsiz ve uzak bir geleceğe kalmıştı.

Yüzyılın sonlarına doğru Şakakların liderliği için en az üç aşiret reisi rekabet etmekteydi. Bunlardan en güçlüsü Avdovi Pisaqalarından Ali Ağa idi; oğulları (ya da torunları, kaynaklar çelişkili bilgi veriyor) Cafer Ağa ve takma adı Simko olan İsmail Ağa, yiğit savaşçılar ve gözüpek yağmacılar olarak ün yapmışlardı. İkinci aşiret reisi Memedi aşiretinin lideri Umar Ağa (bazı kaynaklara göre Simko'nun amcasıydı) ve üçüncüsü, denetiminde başka aşiret ve alt aşiretler de bulunan Kardar Pisaqalarının lideri Mustafa Ağa (sonra yerine kardeşi İsmail geçmiştir) idi. Bu yıllarda aşiret reisleri sık sık değişiyordu. Avdovi Pisaqalarından Ali'nin kardeşi Yusuf yönetiminde daha güneyde yaşayan başka bir kol, Yusuf'un yerine Ali'nin geçmesiyle dağıldı ve sonradan birçoğu rakip Kardarlar tarafından öldürüldü. Memedi aşiretinin reisi Umar Ağa 1902'de İran yetkililerince, Mustafa Ağa ise 1906'da rakip Avdovi aşiretince öldürüldüler. Aynı tarihlerde, resmî yetkilere sahip olmasına karşın Urmiye, Salmas ve Hoy'a yaptığı baskınlarla Azerbaycan hükümetini kızdırmaya devam eden Cafer Ağa da İran veliahtı tarafından Tebriz'e davet edildi ve hainice öldürüldü.[30]

---

29 Kasravi, *Tarikh;* Y.P. Benab, "Tabriz in perspective; a historical analysis of the current struggle of Iranian peoples", *RIPEH / Review of Iranian Political Economy and History,* 2, 2 (1978), s. 1-42.

30 Ghilan, "Les Kurdes", s. 7-9, 14; Cafer Ağa'nın Wratislav'da öldürülmesi ile ilgili diğer bilgiler için "Consul", s. 207-9; Nikitine, "Les Kurdes", s. 79; Sharifi, "Ashayir", s. 12.

Simko'nun çok hızlı yükselmesini sağlayan, birçok tecrübeli aşiret reisinin böylece yokedilmeleri olabilir. Ancak kendisi de kimle ve ne zaman dost olunacağını bilen, akıllı ve oportünist bir politikacıydı. Gençken ağabeyi Cafer'e baskınlarda yardım etmişti ve kariyeri boyunca da pek çok ipten kazıktan kurtulma adamın kendi etrafında toplanmasına neden olan baskınlara devam edecekti. Meşrutiyet'in ilanıyla Simko Meşrutiyetçilere (şehirli Azerîler) sırtını döndü ve davet edilmediği halde, 300 atlı adamla Hoy *encümen*ine karşı olan Maku valisi İkbal el-Saltane'nin kuvvetlerine katıldı. Kotur bölgesine vali yardımcısı atanarak ödüllendirildi. Süren baskınlarına rağmen merkezî hükümet de bu atamayı onayladı.[31]

Büyük Savaş'tan önce ne Türkler ne de Ruslar Şakak topraklarına girdiler; Simko'nun her ikisiyle de ilişkileri dolaylıydı. 1913'te önce, Osmanlı yanlısı ve Rusya'ya karşı Azerbaycanlılarla işbirliği içinde görülürken, 1913'te kendisine sığınmış bir Azerbaycanlıyı, iyi niyetlerini kazanma amacıyla Ruslara teslim etmişti.[32] Simko'nun oldukça başarılı olduğunu, bir Rus gözlemcinin o yıllarda, daha önceleri Kardar Pisaqalarının reisi İsmail Ağa'ya (Simko'nun en önemli rakibi) tâbi olan iki aşiret reisinin, Rus baskısı altında Simko'ya bağlılık yemini ettiklerini aktarmasından anlıyoruz.[33] Bu dönemde Simko Kürt milliyetçi çevreleri ile düzenli bir ilişki içindeydi. Simko'da miliyetçilik ve kişisel hırs, her zaman birlikte varolmuştur. Ünlü Şeyh Ubeydullah'ın torunu ve vârisi Şeyh Sayyid Taha'nın kız karde-

---

31 Ghilan, "Les Kurdes", s. 7, 9 n.; M. Aghasi, *Tarikh-i Khoy* Faculty, of arts, Tebriz 1350/1971, s. 12-3. Simko'nun meşrutiyet yanlılarına karşı saldırıya geçmesinin bir nedeni de, meşrutiyetçilerin, aralarında birçok Kürt'ün de bulunduğu ve şahı desteklemeyi amaçlayan 1906'daki Türk istilasını görmüş olmaları olabilir. "Kürt aleyhtarı duygular alevlendi ve Sünnîlere karşı ayaklanmalar oldu.", R. Cottam, *Nationalism in Iran* University of Pittsburgh Press 1964, s. 68-9.

32 Kasravi, *Tarikh*, s. 454-5.

33 Bu kişiler Somay köyünden Teymur Jang ve Muhammed Sharif Agha'ydı. Bkz. L. W. Adamec, *Historical Gazetteer of Iran*, I. Bölüm, *Tehran and North western Iran* Akademische Druck und Verlaganstalt, Graz 1976, giriş "Somay-" alıntı Voyenni Sbornik.

şiyle evlenmiştir.[34] Bu çok uygun bir evlilikti, çünkü Sayyid Taha önde gelen bir milliyetçi olmasının yanında, sınır boyunda en etkili adamdı. Sonraki yıllarda Simko ve Sayyid Taha birçok konuda işbirliği yapacaklardı. Botan emirinin soyundan gelen ünlü milliyetçi ailenin reisi Abdülrezzak Bedirhan da Simko'nun ilişki kurduğu diğer bir liderdi. Sayyid Taha, Abdülrezzak Bedirhan ve Simko'nun ağabeyi Cafer, daha önceden Rusya'ya davet edilmişler ve "hayal ve hırslarını harekete geçiren cesaretlendirici mesajlar ve zengin hediyelerle"[35] dönmüşlerdi. Abdülrezzak, 1912'de Urmiye'de aylık Kürtçe bir gazete çıkarmaya başladı. Bir süre sonra Ruslar onu Urmiye'den sürdüler ve bir tarihçiye göre, 1914'te yayımı durdurulana kadar gazetenin sorumluluğunu Simko üstlendi.[36]

Savaş sırasında Simko, bütün kapıları açık tutmaya çalışıp, sınır bölgesindeki denetimini genişletmeye çalışırken, gerçek çarpışmalardan uzak durmuştur. Ruslar Simko'yu bir kez tutuklayıp Tiflis hapishanesine yollamışlar, ama sopadan ziyade havucun yararlı olacağını düşünerek Hoy şehrinde oturması ve "sadık" kalması koşuluyla Azerbaycan'a dönmesine izin vermişlerdir.[37] Devrimden sonra, general Baratof'un askerleri Orta Kürdistan'dan geri çağrıldığında, Simko Rus askerlerinden çok sayıda silah ele geçirmeyi başarmıştır. O döneme kadar çoktan milliyetçi lider olarak ün yapmış olan Simko'ya, Kürdistan'ın diğer bölgelerinden de silahlar yağmaya başladı.

---

34 Sharifi, *Ashayir,* s. 17.

35 Eagleton, *Republic,* s. 7.

36 J. Khaznadar, *Rüznameh-nigarı dar Kurdistan,* Kürtçe'den çeviren A. Sharifi özel basım, Mahabad 1357/1978, s. 5. Bu Simko'nun Kürtçe yayımcılıkla tek ilişkisi olmadı. Daha sonra 1921'de Urmiyeh'de basılan ve iki dilde yayım yapan Kürt milliyetçiliği taraftarı bir gazete çıkardı: Gazetenin adı *Kurd dar sal-i 1340*'tı ve editörlüğünü Mahabad'lı Molla Muhammed Tarjani üstlenmişti. Bkz. M. Tamaddun, *Tarikhi Rıza'iyeh* İslâmiyeh, Tahran 1350/1971, s. 371; A. Saharifi, *Shürishha-yi Kurdan-i Mukri dar douran-i saltanat-i düdman-i Pahlavi*'de de alıntılanmıştır. Shafaq, Tebriz 1357/1978, s. 6. *Oriento Moderno,* 1, 9 (15 Şubat 1922) s. 548. Souj Bulagh'da yayımlanan *Il Kurdistan indipendente,* adlı bir gazeteden sözeder. Büyük bir ihtimalle bu aynı gazetedir.

37 Kasravi, *Tarikh,* s. 829; Aghasi, *Tarikh,* s. 352-3; Saharifi, *Ashayir,* s. 18-19.

Bu silahlar ya geri çekilen Ruslar tarafından bırakılmışlardı ya da Türk tarafında çarpışmış Kürt milislere ait silahlardı.

Ne var ki, silahlanan sadece Simko değildi. Nasturî Asurîler de (özellikle Hakkâri'den gelmiş ve daha militan yerel halk) oldukça iyi silahlanmış durumdaydılar ve Anadolu'daki, yine iyi silahlanmış Ermeniler tarafından destekleniyorlardı. Artık yöre halkını koruyamayan Ruslar, geri çekilirken geride birçok silah bırakmışlar ve onların savaşçı birimler halinde örgütlenmelerini sağlamışlardır. Arfa'ya[38] göre bir Fransız askerî misyonu da kendilerini Türklere karşı savunmaları için Asurîlere silah sağlamıştı. Asurîlerin de Simko'nunkilere benzer istekleri vardı: Urmiye ve Salmas'ta bağımsız bir devlet kurmak. Yerel Müslüman nüfus (düzlüklerdeki Azerîler, dağlardaki Kürtler) ve İran hükümeti bu durumdan pek hoşlanmamıştı. Kıtlık ve karşılıklı yağmalar, –ki bunda geriye çekilen Rusların hiçbir parmağı yoktu– Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki tatsızlığı artırdı. Hıristiyanlar daha donanımlı oldukları için, bundan daha büyük zarar görenler Azerîler ve 'aşiret dışı' Kürtler olmuştur. Urmiye'deki kargaşalık sırasında (Şubat 1918) Hıristiyanlar üstün geldiler ve tüm şehrin denetimini ele geçirdiler. İran hükümeti düzeni sağlamaktan acizdi. Tebriz Valisi Muhteşem o sırada Simko'ya yanaştı. Onun kışkırtması ile Nasturîlerin dinî ve dünyevî lideri Mar Şimun'u kurulacak ittifak konusunda görüşmek üzere davet etti ve hainçe öldürttü (Mart 1918).[39]

Ne var ki, Simko'nun adamları, Türk işgal orduları ile o zamanlar Türklerin ilerlemelerini engellemeleri için İngilizlerin birarada bir kuvvet oluşturmaya çalıştığı Ermeniler ve Nasturîler arasındaki çarpışmalara karışmamışlar, ancak liderlerinin ölümünden sonra güçlü bir önderden yoksun kalıp panik halinde Urmiye'den kaçmaya başlayan Nasturîleri kovalayan ve birçoğunu katleden Türk askerlerine katılmışlardı (Haziran ya da Temmuz 1918). Türk askerleri ile Simko ve Sayyid Taha ta-

38 H. Arfa, *Under Five Shahs* Murray, Londra 1964, s. 122.

39 Kasravi, *Tarikh*, s. 734-50, 829; Arfa, *Kurds*, s. 50-54; Joseph, *Nestorians*, s. 138-44; Aghasi, *Tarikh*, s. 384-8; F. G. Coan, *Yesterdays in Persia and Kurdistan* Saunders, Claremont 1939, s. 264-70.

rafından gönderildikleri öne sürülen, düzensiz Kürt toplulukları, şehre girip geride kalan her şeyi talan etmişlerdir.[40]

Azerbaycan'daki Türk varlığı mütareke ile son buldu ve yörede hiçbir güçlü yönetim kalmadı. İran hükümeti, Tebriz ve Urmiye'ye yeni valiler atadı, fakat bunlar Batı Azerbaycan'da denetimi sağlamayı başaramadılar. Güçlü bir iktidarı kurabilecek temele sahip tek yetkili Simko'ydu. Simko'nun özel maiyetinde, çoğu Kürt ya asker kaçağı ya da milliyetçi, yüzlerce Osmanlı askeri yanında, yüksek maaşlı (!) (Simko onlara eş de veriyordu) paralı asker bulunuyordu. Bazıları Ruslardan alınmış sahra topları ve makineli tüfeklerle bu askerler Azerbaycan'daki kötü eğitilmiş hükümet askerleri ile kıyas bile edilemeyecek düzeydeydiler.

Hükümetin, artık eskisinden daha cüretkârca ovalara baskın düzenlemeye devam eden Simko'ya belli bir süre için karşı koyacak durumu yoktu. Urmiye valisi, Serdar-ı Fatih, Simko'yu Çahriq'daki (Dilman'ın güneybatısı) kalesinde ziyaret etti ve barışçıl yollarla onu kazanmaya çalıştı. Ancak, Simko bunu zayıflıklarının göstergesi olarak gördü ve ordusu için gerekli haracı (İranlılara göre bu bir "yağma" idi, ona göre ise "vergi toplama") topladığı alanları daha da genişletti. Bir süre sonra Tebriz valisi, Muharrem el-Mülk, modern teknolojiye başvurarak Simko'ya bir şeker kutusu görünümünde bombalı paket gönderdi. Bombanın patlaması ile Simko'nun bir erkek kardeşi ve çok sayıda hizmetçisi öldü, ama bombanın gönderildiği asıl kişi yara almadan kurtuldu.[41]

Simko'nun merkezî hükümete karşı isyanı

Bu sırada Simko bağımsızlık için çok sıkı hazırlanmaktaydı. Şubat 1919'da, İran Kürdistan'ının en önemli aşiret reislerinin katıldığı ve İran hükümetine karşı açık bir isyan planının tartı-

40 Aynı kitap, s. 270-2.

41 Kasravi, *Tarikh*, s. 830-2; Saharifi, *Ashayir*, s. 19-20, 30-6; M. Bambad, *Sharh-i hal'i rijal'i Iran* Zawar, Tahran 1347/1968, cilt 1, s. 136; Jwaideh, "Nationalist Movement", s. 401-2.

şıldığı bir toplantı yapıldı. Toplantıda isyanın, Büyük Güçlerin bu konudaki görüşleri belirlenene kadar ertelenmesi kararlaştırıldı.[42] Simko'ya katılmış ve onunla (kendi özel çıkarlarını unutmadan) yakın işbirliğine girmiş olan Sayyid Taha, bağımsız bir Kürt devleti için İngiliz desteğini sağlamak üzere Mayıs 1919'da Bağdat'a bir ziyarette bulundu. Simko'nun kendisi de aynı taleplerle İngiliz Yüksek Komiserliği –Civiy Commissioner– (A.T. Wilson) ile yazışmalar yaptı, ancak hiçbiri kesin bir söz alamadı. Ermeni kaynaklarına[43] göre, Simko ve Sayyid Taha'nın, aynı dönemde Ermenilerin Doğu Anadolu'ya geri dönmelerini engellemek için, Kürtleri kullanmayı düşünen ve bunun için yardım sözü veren Van'daki Türk milliyetçileri ile de ilişkileri vardı. İzleyen yıllarda da bu iki Kürt aşiret reisi, hem İngilizlerle hem de Türk milliyetçileri ile ilişkilerini sürdüreceklerdi.

Simko diğer aşiret reislerinin açık isyana katıldıklarını bildirmelerini beklemeksizin, Dilman şehrini ele geçirdi, Hoy'u yağmaladı, Urmiye'yi kuşattı ve iktidarını tanımayıp vergi ödemeyen Lakistan bölgesindeki (Dilman'ın kuzeybatısı) Azerî nüfusun bir kısmını katletti. Kaçanları Urmiye Gölü'nün kuzey kıyısındaki Şerefhane'ye kadar kovaladı. Bu tarihten itibaren 1919 sonbaharı boyunca, gölün kuzeyindeki bu bölgeyi, Simko Kürtleri ellerinde tuttular.[44] Bu dönemde Tebriz'de, bulduğu her askeri (jandarma, Kazak, düzensiz Azerî süvarileri) çok iyi yönlendirip idare eden İntizar adında yeni bir askerî komutan bulunuyordu. Tahran'dan yeni gelmiş bir Rus Kazak olan Filipov öncülüğündeki bu askerler, Simko Kürtlerini ağır kayıplar verdirerek, püskürtmeyi başardılar.

---

42 *Précis of Affairs in Southern Kurdistan during the Great War* Government Press, Bagdat 1919, s. 14; Jwaideh "Nationalist Movement", s. 403.

43 FO 371/1919; no. 58/89585/512. Simko'nun kendisi tarafından, Tebriz'deki İngiliz Genel Konseyi'ne yazdığı bir mektupla reddedilmektedir, FO 371/1919: W 34/88614/7972. Nasturîlerin kendi ülkelerine geri dönmeleri ve bunun etkileri ile ilgili söylentiler için, Jwaideh, "Nationalist Movement,", s. 413-15'e bakınız.

44 Kasravi, *Tarikh,* s. 839-41, 851-2, Arfa, *Kurds,* s. 57.

Simko Şahrik'teki kalesine sığınmak zorunda kaldı; eski Osmanlı askerleri de dahil, birçok adamı onu terk etti. Ne var ki, Filipov ve İntizar, ilk başarılarını izleyip Simko'yu koşulsuz teslimiyete zorlamak yerine onunla pazarlığa girdiler.[45] Pazarlık sonucunda Simko, Lakistan'dan alınan ganimetleri geri vermeye, Türk askerlerini geri yollamaya ve tüm silahlarını devlete teslim etmeye söz verdi.

Bu sözlerin hiçbirisi tamamıyla yerine getirilmedi ve sonuç olarak Kürtler arasında Simko'nun durumu daha da güçlendi. 1920'de Urmiye ve Salmas düzlükleri ile Hoy bölgesinin güneyinde denetimini yeniden kurdu. Urmiye'ye kendi seçtiği adamları vali olarak atadı: Önce yöreden Ersad el-Mülk'ü, sonra da Kuneşar'dan bir Kürt aşiret reisi olan Teymur Ağa'yı. Simko'nun adamları, ateşli silah sağlamak ve gelecek eylemlerini finanse etmek üzere çok geniş bir alanda baskınlar yaptılar. Bir gün binlerce Urmiyeliyi, şehir yakınında bir alanda tutsak alarak bırakılmaları karşılığında 40.000 tüfek ve aynı miktarda altın lira istediler.[46] Köyler de aynı şekilde vergilendiriliyordu. Bölgenin kurtarılması için Tebriz'den gönderilen jandarma bölüğü, Kürtler tarafından yenilgiye uğratıldı ve Şerefhanı gerisine sürüldü (Mart 1921). Simko bir kez daha gücünü ispat etmişti ve çok sayıda yeni taraftar kazandı.

Aynı yıl hükümet askerlerine karşı kazanılan yeni zaferler, sayılarının iyice artmasına yolaçtı. Mart 1921'de kuvvetleri "Türk bayraklı 1000 at ve 500 ayak" olarak tarif edilirken; aynı yaz yapılan seferlerle 4000, 1921 sonbaharında 7000 ve 1922 yazı büyük seferberliğinde 10.000 adamın Simko kuvvetlerine katıldığı söyleniyordu.[47] Bu hesapların çoğu –sonun-

45 Kasravi'nin oldukça yetersiz açıklamaları (Azerbaycan Valisi, Eyn üd-Devle'in eski-moda ve bozguncu politikası) için bakınız "Tariklı", s. 854 ve sonrası; aynı değerdeki (Başbakan Vusuq üd-Devle'yi bulaştırdığı) Ağasi açıklamaları için, yine "Tarih", s. 440-4; ve İngiliz baskısı konusunda Şerifi'nin görüşleri için, "Aşayir", ss. 47-8.

46 Dihgan, *Sarzamin*, s. 574-6.

47 Tahminler sırasıyla FO 371/1921: E 6185/100/93; Arfa, "Kurds", s. 58; FO 371/1921: E 13470/100/93; ve Arfa, "Shahs", s. 136'da verilmektedir.

cusu hariç– çok kaba yapılmıştır ve Simko'nun harekete geçirebileceği sayının ancak bir kısmını içermektedir. Artış çok belirgindi ve Simko'nun gücü artan sayıda aşiret tarafından tanınmaya başlamıştı.

1920 başında, "Kürt Şefleri Konseyi" Simko başkanlığında çok sayıda toplantı yapmıştı. Bu toplantılara Azerbaycan'ın bazı büyük aşiretlerinin (Herki, Beyzade, Haydaranlı, Şakak) reisleri yanında, Ertuşi birliğinin ve Hakkâri'deki diğer aşiretlerin reisleri de katılmıştı. 1921'de Simko'nun Herki aşiretinin baş reisliğine Ahmet Han'ı atadığı ve bunun bu güçlü aşiret tarafından kabul edildiği söylenmektedir.[48]

1921 ortalarında Simko'nun hâkimiyeti altındaki topraklar, Urmiye Gölü'nün batısından, güneyde Bane ve Sardaşt'a kadar İran topraklarını ve –İngilizlerle ve Kemalistlerin denetimleri altına almak için hâlâ rekabet ettikleri– Irak'ın kuzeybatı bölgesini içeriyordu. Şakak birliğinin tümü ve Herki aşiretinin yanında, Mamaş, Mangur, Dehbokri, Piran, Zarza, Gevrik, Feyzullabegi, Pişdar ve Bane civarındaki küçük aşiretler de Simko'ya katılmışlardı.[49] Ekim 1921'de Simko'nun askerleri o tarihe kadar hükümetin elinde bulunan Savuç Bulak (Mahabad) şehrine girdiler. Jandarma garnizonundan 200 asker öldürüldü, 150'si yaralandı. Şehrin ele geçirilmesinden sonra bir de yağmalanması Simko'nun adamlarının motivasyon ve eğilimlerini ortaya koyması açısından bir göstergedir, çünkü Savuç Bulak'ta, Urmiye ve Dilman'ın tersine Kürtler yaşıyorlardı.

Daha sonra diğer Kürt milliyetçileri Simko'yu bu talan nedeniyle ciddi biçimde payladılar. Neden Kürtler arasında anlaşmazlık tohumları saçarak düşmanların çıkarına hizmet ediyorsun? Süleymaniye'den bir Kürt soylusunun bu tür suçlamalarına yanıt olarak Simko ilk olarak, jandarmanın kendisini şehir içinde savaşmaya zorladığını ve bu nedenle talan ederek savaşmaya alışkın adamlarına engel olamadığını, ikinci olarak

48 FO 371/1920: E 15670/11/44; 1921: E 13470/100/93.

49 Arfa, *Kurds*, s. 59.

da Savuç Bulak'ın hemen yakınında yaşayan Dehbokri ve Mangur aşiretlerinin kendisine olan bağlılıklarından kuşkulandığını ileri sürdü.[50]

Savuç Bulak doğal olarak başkent yapıldı. Simko oraya yerleşmedi, ama kendisine bağlı Mamaş aşiretinin reisi Hamza Ağa'yı vali olarak oraya atadı. Azerî şehirleri Mianduab, Marage ve Binab, Savuç Bulak'a teslim olduklarına dair mektuplar yolladılar.[51]

Aynı yıl hükümet birliklerine karşı kazanılan diğer askerî başarılar, Kürtler arasında Simko'nun durumunu iyice sağlamlaştırdı ve taraftarlarının sayısını büyük ölçüde artırdı. Temmuz 1922'de Simko'nun elindeki topraklar en geniş boyutlarına ulaştı: Doğuda Şahin Kale (Şahin Dez) güneyde Sakkiz'e kadar uzanıyordu.

Bunun yanında, Simko daha güneydeki aşiretlerle de sürekli haberleşme halindeydi: Merivan ve Avroman'da etkiliydi ve daha da güneydeki Luristan aşiretleri bile isyanı desteklemek için başkaldırmışlardı.[52] Aynı şekilde, Türkiye ve Irak'taki birçok Kürt aşiret reisi onunla dostluk kurmuştu. Birlikte hareket etmek için somut hiçbir planları yoktu, fakat Simko gibi sürekli yükselen biri ile ilişki kurmanın hiçbir zararı olmazdı. İran hükümetinin, boyun eğdiremediği için Kürtlere özerklik vereceği söylentileri dolaşmaya başladı.[53]

Ancak bu söylentilerin asılsız olduğu anlaşıldı. Şubat 1921'deki darbeden sonra, Rıza Han, tüm enerjisini modern, disiplinli, ahenkli bir millî ordu kurmaya harcamaktaydı. Çabaları kısa sürede sonuç verdi. 1921'de ve 1922 başlarında Simko, kendisine karşı gönderilen toplama birlikleri (düzensiz askerler, Kazaklar ve jandarmalar), silahlarına da el koyarak

---

50 FO 371/1922: E 2402/96/65.

51 FO 371/1921: E 13470/100/93.

52 FO 371/1922: E 8537/6/34; A. J. Toynbee; *Survey of International Affairs 1925*, I. Bölüm, *The Islamic World Since the Peace Settlement*, Oxford University Press 1927, s. 539, Jwaideh, "Nationalist Movement", s. 410.

53 Toynbee, *Survey-*, s. 538-9.

birçok kez yenilgiye uğratmıştı. Ancak Ağustos 1922'de yeniden örgütlenmiş ordunun,[54] iyi koordine edilmiş saldırısı, Simko'nun sonunu getirdi. Küçük bir grup sadık adamı dışında, tüm taraftarları ortadan kayboldu. Türkiye'ye oradan da Irak'a kaçmak zorunda kaldı. Irak'a gelişinde onunla bir görüşme yapmış olan Edmonds, Simko'nun özellikle Türklere ve İngilizlere kızgın olduğunu belirtmektedir. Türkler her zaman yardım sözü verdikleri halde şimdi onlar da ordularını Simko'ya karşı çevirmişlerdi. İngilizler ise onlara göstermiş olduğu onca yararlıktan sonra, ezilmesine göz yummuşlardı.[55]

Irak'a sığınan Simko boş durmamış, İran'a geri dönüş hazırlığı olarak, eski bağlarını kuvvetlendirmeye ve oradaki Kürt aşiret reisleri ile yeni bağlar kurmaya girişmiştir. O günlerde Türkleri Revandiz'den çıkarmak için İngilizler tarafından kullanılan ve İran'da yeni maceralara karşı ilgisini yitirmiş olan, eski müttefiki Seyyid Taha'ya ve Güney Kürdistan'daki en etkili milliyetçi lider olan, ama Simko'nun sorunlarıyla pek ilgilenmeyen Süleymaniye Şeyhi Mahmud'a ve başka birçoklarına yanaşmaya çalıştı. Irak'a İngilizler tarafından getirilmiş olan ve hâlâ Urmiye ve Salmas'a dönmeyi düşünen Asurî mültecileri bile yatıştırmayı denedi. Nereye giderse gitsin büyük saygı görüyor, ama hiç kimse yardıma hazır gözükmüyordu.

1923'te Türklerin desteğini almak için Türkiye'ye gitti, ancak yine eli boş döndü. 1924'te Rıza Han'ın bağışlamasıyla İran'a döndü. 1926'da bir zamanlar elinde tuttuğu fiilî bağımsızlığını yeniden almak için son ve beyhude bir girişimde bulundu ve Herki ve Beyzade aşiretlerinin bazı kollarının yardımıyla Dilman şehrini kuşattı. Yine Irak'a kaçmak zorunda kaldı. 1929'da İran hükümeti onu tekrar geri çağırdı ve Uşnuviye

---

54 1921 ve 1933 askerî seferberlikleri ayrıntılı biçimde Arfa, "Shahs", s. 118-41; "Kurds", s. 58-63; Dihqan, "Sarzamin", s. 585-94; ve Tahran'daki İngiliz askerî ataşesinin, FO 371/1922: E 12242/1076/34'te bulunan raporlarında anlatılmaktadır.

55 C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs. Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919-1925.* Oxford University Press 1957, s. 305-7.

valiliğini teklif etti. Simko, gelişinden birkaç gün sonra aynı hükümet tarafından kurulan tuzağa düşürüldü ve öldürüldü.[56]

Simko kuvvetlerinin örgüt yapısı

Simko hareketinin en ciddi zayıflığı hiçbir formal örgütlenmesinin olmayışıydı. Taraftarları örgütleyecek bir parti, resmî bir hükümet ya da bir savaş konseyi yoktu, sadece Simko'nun kişisel ilişkiler ağı mevcuttu. Urmiye ve Savuç Bulak gibi önemli şehirler, şehir halkıyla hiç ilgisi olmayan ve tüm yaptıkları daha önceleri Tebriz'den atanan valilerin yerlerini almak olan ve bu kez Simko tarafından atanmış olan aşiret reisleri tarafından yönetiliyordu. Sistemli ve adil bir vergilendirme yoktu: Simko'nun hazinesi –çoğu ona düşman olan kaynaklarca oldukça abartılmış bir görüşe göre– rastgele toplanmış ganimetlerden oluşuyordu.

Aşiret ordularında olduğu gibi Simko'nun ordusunun büyüklüğü de sürekli değişiyordu. Ordunun sürekli çekirdeği, aşiret reislerinin, özellikle Simko'nun ve Şakakların Kardar kolunun reisi Emir Han'ın maiyetinden oluşuyordu. 1918'de maiyetinde Alman eğiticiler tarafından yetiştirilmiş ve iyi silahlanmış Osmanlı ordusunun yüzlerce eski askeri de bulunuyordu. İranlılar ve İngilizlerin öne sürdüğü fakat hiçbir zaman doğrulanamamış bir görüşe göre,[57] 1921-22'de Simko'nun, Ankara hükümeti tarafından emrine verilmiş Türklerden oluşmuş büyük bir asker grubu vardı. Bunlara ek olarak, büyük bir olasılıkla Kuzey Kürdistan'dan Kürt milliyetçileri de maiyetindeydi: Türkiyeli yerel Kürtlerin Simko'ya katılmak üzere Doğu'ya gittiklerine dair birçok hikâye anlatılmaktadır. Bu merkezî çekirdek bile gerçekten kalıcı değildi. Simko'nun yanındaki Osmanlı askerlerinin çoğu, İntizar ve Filipov'un 1919 seferinde af vaatleri karşılığında teslim olmuşlardı. Diğer hiz-

56 Simko'nun son yılları için, bkz. Jwaideh, "Nationalist Movement", s. 410-13 ve Arfa, "Kurds", s. 63.

57 FO 371/1922: E 8437/6/34.

metliler ise, milliyetçi duygular ve kişisel bağlılıktan çok, daha fazla para ve ganimet peşinde oldukları için Simko'nun servetine bağlı olarak bir gelip bir gidiyorlardı. Oysa 1922'de, sürekli başarılarından sonra 10.000 kişiye ulaşmış olan Simko kuvvetleri, ilk yenilgilerden sonra azalmaya başladı ve birkaç gün içinde geriye 1000'in altında bir taraftar kaldı.[58]

Geniş bir politik kariyer yapmaya girişen her aşiret reisi için güçlü bir maiyet, zorunlu ilk koşuldur. Aşiret reisinin gücü bir kez tanınınca ona daha birçokları katılır, ancak bunlar reisin yakın maiyetine girmezler. İhtiyaçları reis tarafından karşılanmaz, ama verdikleri askerî hizmetlerin karşılığını yağmaladıkları ganimetlerden alırlar. Bu, aşiret reisinin maiyetinin yağmaya katılmadığı anlamına gelmez; aşiret reisinin öteki aşiret mensupları üzerindeki denetimi daha azdır.

Simko'nun hükümet askerlerine karşı giriştiği baskın ve savaşlara kendi maiyeti yanında birçok öteki aşiret üyesi de katılıyordu. Bunlar öncelikle Şakaklar ve özellikle de Avdovi, Mamedi ve Kardar aşiretlerindendi. Simko'nun iyi zamanlarında diğer aşiretlerin reisleri de kendi maiyetleri ve adamları ile ona katılmışlardır. Bunlardan Herki aşiretinin katkıları önemlidir: Herki ve Mamaş aşiretleri Simko'nun en sadık müttefikleriydi. Diğer aşiretler ise geç katılıp, erken ayrılmışlardır. Sıkıntılı zamanlarda en yakın müttefikleri bile Simko'yu terk etmiştir. Kardar Pisaqaların lideri ve dolayısıyla Şakaklar içinde Simko'nun en büyük rakibi ve birçok durumda Simko'nun yetkili vekili olarak görev yapmış olan Emir Han, 1922'de onu terk etme girişiminde bulundu. Yerel bir şeyhi aracı olarak kullanıp hükümetten af diledi, karşılığında ise hükümete bağlı kalma ve Simko'ya karşı mücadele etme sözü verdi.[59]

Yenilmesinden sonra gerçek gücünü, çok sayıda adamı silah altına alma becerisini kaybetmesine rağmen, aşiretler arasında büyük saygı görmeyi sürdürdü. İran'a son dönüşünden hemen

58 Arfa, *Shahs*, s. 141.

59 Aghasi, "Tarikh", s. 457-8. Ancak, Simko bundan haberdardı ve Emir Han'ı Chahriq'de gözaltında tutuyordu. Simko'nun yenilmesinden sonra hükümet Emir Han'ı tutukladı ve uzun yıllar hapiste tuttu.

sonra, Şakak birliğinden aşiret reisleri ve Herki, Şurçi ve diğer aşiretlerin reisleri kalabalık maiyetleri ile ona saygı ziyaretlerinde bulundular.[60]

Simko aşiretlerin desteği yanında, yabancı güçlerle de dostluk kurmaya uğraşmıştır. Birçok kere, Sayyid Taha ya da Pizdar reisi Babekr Ağa gibi İngilizlerle daha iyi ilişkileri olan aşiret reisleri aracılığı ile İngiltere'nin desteğini sağlamaya çalışmıştır.[61] Bunda çok az başarılı olmuştur. Kafkaslar'daki Sovyet yetkililer ve Van'daki Kemalistler ile de hep ilişki halinde olmuştur. Sovyet yetkililere yazdığı mektupların bazıları ele geçirilmiştir;[62] İngiliz ve İranlı yetkililer ise daha önce değinildiği gibi, Kemalistlerin Simko'nun emrine asker verdiğinden emindiler. Bu yabancı güçlerin hiçbiri, en çok gerek duyduğu zamanlarda Simko'nun yardımına gelmemişlerdir. Ne var ki, kariyerinin ilk evrelerinde bu devletlerle kurduğu ilişkiler, Kürtler arasındaki konumunu kuvvetlendirmişti – onu Kotur valisi yapan İran, işgal sırasında onu tanıyan Ruslar ve Osmanlılar... Komşu devletlerle girilen bu tür ilişkiler, Kürdistan siyasetinde her zaman varolmuş ve daha sonraki evrelerde Kürt milliyetçiliğini de etkilemeye devam etmiştir. Tüm bunlar, Kürt aşiret siyasetinin birer parçası olarak kabul edilmelidir.

Simko hareketinin aşiretler birliği, aşiret üyeleri seferber edilebildiği ölçüde varlığını sürdürmüştür. Bunları harekete geçiren etmenlerden biri milliyetçilikti. Ancak sıkıntılı günlerinde aşiretlerin Simko'ya olan desteklerindeki hızlı azalış taraftarlarının büyük çoğunluğu için milliyetçiliğin çok çok, ikincil bir dürtü olduğunu göstermektedir. Genellikle aşiretle-

60 Sharifi, *Asha yir*, s. 64-5.

61 Bu pasaj, Simko'nun, kendi adına İngiliz desteği talep etmesi için Babakr Ağa'ya yazılmış bir mektuptan alınmıştır: "Hükümetlerle olan ilişkilerimde hain ve hilekâr olarak tanındığımın farkındayım. Bu nedenle sana, onların gözünde sahip olduğun güven nedeniyle, şu konuları bildiriyorum: Son faaliyetlerim ve aslında hiçbir faaliyetim, İngiliz hükümetine karşı bir düşmanlık taşımamaktadır. Tam tersine, karşılıklı bir anlayış sağlamak amacıyla onlarla dost olmak konusunda samimi bir niyetim vardır" (FO 371/1921: E 11773/43/93).

62 Aghasi, "Tarikh" s. 458'de ve başka bir şekilde, Şerifi, "Ashayir" s. 59'da öne sürülmektedir. Bu suçlamaları teyid eden başka belgelere ulaşamadım.

rin silahlanmaları için, (rakip aşiretler ya da hükümet askerlerine karşı) askerî bir zafer ya da ganimet gibi daha somut ve acil bir amaç ve bu amaca ulaşmak için geçerli koşullar olması gerekir. Simko isyanına eşlik eden ve birçok çağdaşı ve daha sonraki milliyetçi tarafından ona karşı eleştiri konusu olan çok sayıdaki yağma akınları nedensiz değildi: Aşiretlerin silahlanmaları ve dolayısıyla birlikte hareket etmeleri için gerekli bir koşuldu. Seferberlik bittiği anda –ki birçok aşiret mensubu daha fazla başarı sağlama şanslarının az olduğu, kararına varıp işi terk ediyorlardı– birlik de son bulmaktaydı.

Tarihte birçok büyük aşiret birliğinin başına da aynı şeyin geldiğini tahmin etmek güç değil: İç ve dış etmenlerin biraraya gelmesi, aşiretleri harekete geçmeye ve birlikte davranmaya zorlamıştır. Bu uyarıcıların yokolması ya da birlikte olmanın maliyetinin çok yükselmesi durumunda birlik parçalanmış, geriye isminden ya da saygı duyulan (ama itaat edilmeyen) bir soydan başka bir şey kalmamıştır. Aşiretlerin sonsuza kadar seferde kalmaları mümkün değildir. Bir kez kurulan birliğin korunması, ne yazık ki, aşiret siyasetinin dışında kalan, belli bir örgüt biçimini gerektirir. Geçmişte, emirlikler belli bir ölçüye kadar böyle bir örgütlülük sağlamışlar, aynı zamanda, rakip birliklere bölünmüş oldukları için, aşiretlerin belli bir düzeyde silahlanmaları kurumsallaşmıştı. Kürt tarihinin daha sonraki evrelerinde, milliyetçi hareket, genellikle politik partiler şeklinde daha kalıcı örgütsel çerçeveler oluşturmuştur. Ancak milliyetçi akım büyük ölçüde aşiret desteğine dayanmaya devam etti ve çoğunlukla aşiret reisleri bu harekete hâkim olup, hareketi aşiret siyasetinin bir uzantısı durumuna soktular. Bu, parti çerçevesine rağmen birçok hareketin hızlı çöküşüne katkıda bulunan önemli bir zayıflıktı.

Bu konuda bir örnek, 1946'da bir yıla yakın bir süre varlığını koruyan Mahabad Kürt Cumhuriyeti'dir. Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) iktidardaydı, fakat aşiretlerin gücü kesindi. (Aslında KDP, genç, şehirli orta sınıfın kurduğu eski bir milliyetçi örgütün, Kürt Uyanış Derneği'nin; (Komala-i Zhianewe-i Kurd ya da Komala) tabanını aşiretleri de içerecek şe-

kilde genişletmesiyle doğmuştu. KDP'nin kurucu üyelerinin çoğu, aşiretlerin yönetici ailelerinden geliyordu.) Şakaklar, KDP içinde yukarda sözü geçen ve Simko'nun ölümünden bir süre sonra baş aşiret reisi olan Emir Han'ın liderliğinde önemli bir rol oynuyorlardı. Cumhuriyet hükümeti, ilkin Emir Han'a danışmadan hiçbir önemli karar vermiyordu. Esas olarak aşiretlerin düzensiz ordularından kurulmuş cumhuriyet ordusunun üç generalinden birisi de oydu. Ancak sular çekildiğinde ve merkezî hükümet yarı bağımsız Kürt Cumhuriyeti'ni tekrar merkezî denetime sokmak istediğinde ve buna gücü de olduğunda, Emir Han onlarla ilişkiye geçti ve Mahabad Cumhuriyeti'ni terk ederek merkeze bağlılık yemini etti.[63] Başka birçok aşiret reisi de geleneksel güçleri üstünde, merkezî hükümetten daha tehditkâr buldukları KDP ve Mahabad hükümetine sırt çevirdiler. Mahabad Cumhuriyeti'nin yıkılmasına, İran ordusunun açtığı sefer kadar, aşiretçilik de neden olmuştur. Milliyetçi liderler, aşiret desteğinin çok oynak bir zemin sağladığının tabii ki farkındaydılar, ama onsuz da yapamıyorlardı.

Sonsöz

İran'daki son devrim Kürtleri bir kez daha gazetelerin ön sayfalarına getirdi. Çalkantılı 1978 yılı boyunca Kürdistan'daki durum, İran'ın diğer bölgelerinde olduğundan daha farklı değildi. Ancak 1979'da özerklik için güçlü bir talep ortaya atıldı ve kısa zamanda bu talebin Kürt toplumunun her kesimince desteklendiği ortaya çıktı. Jandarma ve polis ortadan kaybolduğu ve kaçaklar nedeniyle sayıca azalan ordu önemli üslere geri çekildiği için, merkezî denetim çok zayıftı ve bir süre için fiilî özerklik durumu yaşandı. Geleneksel liderler (esas olarak aşiret reisleri) ile yerel ve bölgesel politik örgütler (devrimci şehir konseyleri, partiler, işçi birlikleri, köylü sendikaları) merkezî yetkililerin rollerini üstlendiler.

63 Eagleton, *Republic*, s. 109-10.

Aşiretlerin oynadığı rol, eskisinden az görünmektedir; dönemin Kürt kahramanları, KDP, daha radikal rakibi Komala ve karizmatik şehirli molla İzzeddin Hüseyni'dir. Mollalar, aşiretçi toplumda şeyhlerin oynadığı barış ve birliğin sağlanması rolüne benzer bir rol oynamaktadırlar, ancak geleneksel düzenin temsilcileri olduklarını söylemek zordur. Aşiret halkı da dahil, kırsal kesimin çoğunluğunun güvenini kazanmış durumdadırlar, ama onlara has sosyalizm ve İslâm'la karışık milliyetçilik anlayışı, Komala içindeki radikal solcular tarafından da tutulmalarını sağlamaktadır.

Aşiret reisleri, geçmiş yıllarda kaybettikleri güç ve etkiyi yeniden elde etmeye çalıştılar (hâlâ da çalışmaktadırlar), ancak şehirleşme, eğitim ve toprak reformunun etkilerini silmek kolay değildir, dolayısıyla ancak kısmen ve geçici başarılar elde edebilmektedirler.

Şakaklar, başka birçok aşiretten daha az değişmişlerdir; aşiret değerlerine en sadık onlardır. Emir Han'ın ölümünden sonra, Simko'nun oğlu Tahir Han, birlik içinde lider konumuna yükselmeyi başarmış ve 1979'un bahar ve yaz ayları boyunca babasının zamanı yeniden yaşanıyor gibi olmuş, Tahir Han, bağımsız bir bey gibi hükmetmiştir. Ancak temmuzda merkezî hükümet Türkiye sınırındaki jandarma karakollarına yeniden asker gönderdiğinde sorunlar artmıştır. (Şakak, Herki ve diğer yerel aşiretlerden) aşiret savaşçıları bir jandarma üssünü kuşatıp birçok karakolu ele geçirince, yöreye ordu birlikleri gönderildi. Birbirini izleyen çarpışmalarda, aşiretler, o zaman iyi eğitilmiş bir gerilla ordusuna sahip KDP'den yardım istemek durumunda kaldılar. Kuvvetlerin birleşmesiyle merkezî ordu yenilgiye uğratıldı, hatta bazı birlikler Türk topraklarına sığınmak zorunda kaldılar. Tüm bu olanlar (İKDP genel sekreteri Kasımlo'nun da öne sürdüğü gibi)[64] aşiret adamları arasında, geleneksel aşiret reislerinin aleyhine, İKDP'nin konumunu güçlendirdi ve parti örgütlenmesinin aşirete göre üstünlüğünün anla-

64 Kişisel söyleşi, 8 Ağustos 1979. Ne yazık ki bu bilgileri Şakakların kendilerinden doğrulayamadım.

şılmasını sağladı. Ne var ki, o yılın sonlarına doğru Tahir Han ve diğer aşiret reisleri İKDP'den ayrıldı ve hatta aleyhte faaliyetlere giriştiler. Öte yandan Mamedilerin (Şakakların bir kolu) genç bir lideri, İKDP merkez komitesinin bir üyesiydi ve birçok genç Şakak, Tahir Han'dan çok, İKDP yanlısıydı.

Kürdistan'ın birçok bölgesinde aşiret reisleri, tıpkı İran'ın tümündeki toprak sahipleri gibi, şahın toprak reformu sırasında aşiret dışı köylülere kaptırdıkları topraklarını zorla geri almaya çalıştılar. Köy öğretmenleri, mühendisler, genç molla ve öğrencilerden oluşan solcu gruplar, aşiret dışı köylüleri köylü sendikalarında örgütlediler ve bu yolla birçok yerde toprak sahiplerinin ilk saldırıları başarıyla püskürtüldü.

1945'te kurulan ve 1946 Mahabad Cumhuriyeti'nde merkezî bir rol oynayan diğer önemli bir politik örgüt, (İran) KDP, 1960'lı yılların sonundan itibaren milliyetçi konumunu terk edip sola kaymıştır. Programı, özerklik de dahil ulusal ve kültürel haklar yanında, kadın ve erkekler için eşit haklar ile devletle dinin birbirinden ayrılması gibi anti-feodal noktaları da kapsamaktadır. Ekonomik gelişme politikası Irak'takine benzer devlet sosyalizmi modelidir. İKDP Kürdistan'ın gerçekten en güçlü politik örgütüdür. Şehirlerde ve özellikle Mahabad, Bukan ve Bane yöresindeki köylerde büyük desteğe sahiptir.

İKDP'nin aşiretlerle olan ilişkisi, Komala'nınkinden daha belirsizdir. Aşiretlerden uzaklaşmaya istekli değildir; aşiret reislerinin gücünü daha da azaltmaktan yanadır. Ancak aynı zamanda aşiretleri tamamen karşısına alması da mümkün değildir ve hatta hâlâ onların desteğine ihtiyacı da vardır. Partinin bu tutumu sonucu, geleneksel yetkililer bazı yerlerde yerel şubelerin denetimini ellerine geçirmeyi becermişlerdir. Bazı merkez komitesi üyelerinin aşiret çevrelerinden geldiği ve bazılarının da bu çevrelerle hâlâ sıkı ilişkiler içinde oldukları da bilinmektedir. Yine de 1979 yazında Mahabad civarında aşiret reislerinin aşiret dışı köylülerden geleneksel vergi "dahudo" (onda iki) toplamaya başlamaları, parti tarafından engellenmiştir. Eski toprak sahipleri ile köylüler arasında sorunların giderek artmasıyla, toprak sahipleri merkezî yetkililerden (or-

du, devrim muhafızları) destek arayıp bulmuş ve Komala ve İKDP'ye yüz çevirmişlerdir. Kürt milliyetçilerinin davası ile köylülerin kendilerine zulmedenlere karşı davası, giderek birbirlerine yaklaşmıştır.

Mart 1979 gibi erken bir tarihte, Kürt milliyetçileri ile yeni İslâm cumhuriyetinin temsilcileri (Senendac'daki ordu) arasında ilk çarpışmalar başladı. Uzun ve zor pazarlıklar sonucu, huzursuz bir ateşkes sağlandı. Benzer olaylar öteki ay boyunca da birbirini izledi. Ağustosta başka bir olay, Kürtlere karşı büyük bir askerî operasyon başlatılmasına yolaçtı. Ordu kan dökerek Kürdistan'ın tüm şehirlerini ele geçirdi. Kürtler şehirleri ciddi olarak savunmayıp dağa çıktılar. İKDP önceki aylar boyunca eğittiği, iyi silahlanmış binlerce gerillaya sahipti. Komala ve İzzeddin Hüseyni taraftarları o kadar iyi silahlanmış değillerdi (ordunun askerî teçhizat depolarına ulaşmaları İKDP'nin tersine, mümkün olmamıştı), ama onlar da dağlarda hesaba alınacak bir güce sahiptiler. İki ay sonra, birlikte hareket eden gerilla kuvvetleri hükümeti pazarlık masasına oturmaya zorlayabildiler. Pazarlıklar, ateşkesin bozulması ya da görüşmelerin çıkmaza girmesi sonucu birçok kere kesildi. Bazen oldukça ciddi çarpışmalar yeniden başladı. Anti-"feodal" örgütlerin liderliğinde ulaşılacak bir özgürlüğü anlamak istemeyen, "feodal" unsurların çarpışmaları provoke ederek pazarlığı sabote etmeye çalıştıkları açıktır. Tüm bu dış görünüşlere karşın Kürt sorununun, ilgililerin çoğunluğunu tatmin edecek bir çözüme kavuşmasının uzun yıllar alacağı söylenebilir.

"Kurdish tribes and the state in Iran: The case of Simko's revolt", Richard Tapper (ed.), *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*'ın içinde, (Londra: Croom Helm, 1983), s. 364-400.

ÇEVİREN *SELDA SOMUNCUOĞLU*

MİLLİYETÇİLİK VE DİN SORUNU: İRAN'DAKİ KÜRT DİRENİŞİ

"Kürtler okuma yazması olmayan, Şafiî mezhepli sapkın Sünnîlerdir, sapkın olmaları, çoğu kez sanıldığı gibi özünde fanatik olduklarından değil, İran'da, kendilerini tüm kalpleriyle küçük gören ve aşağılayan Şiî bir halk ve yönetimle beraber yaşamak zorunda oldukları içindir. Ne zaman Kürt sorunu İran'da gündeme gelse, sebebi Sünnîlerle Şiîler arasındaki nefrette yatmaktadır."

— Curzon (1892, I, 551)

"Devrim sırasında dinî inançlarımızdan çok siyasî hedeflerimiz için mücadele ettik. Özerklik istiyorduk. Kendi parlamentomuzu, kendi dilimizi, kendi kültürümüzü. Devrim zorbalığı yokedebildi fakat azınlıkların ezilmesini durduramadı. Devrim bütün azınlık gruplar –buradaki Kürtler, Azerbaycan'daki Türkler ve Doğu'daki Beluçlar– belli ölçüde özerklik kazanana dek devam etmek zorunda."

— Kürt Lideri İzzeddin Hüseyni
(International Herald Tribune, 6.3.1979)

"Sünnî veya Şiî bizi ilgilendirmiyor. Nefret ettiklerimiz zorbacı ve yağmacılardır."

— Nisan 79'da topraklarından kovulan Urmiyeli fakir çiftçilerin toprak sahiplerine karşı yaptıkları bir gösterideki pankart yazısı (Sazman-e peykar: 1358/1979, II).

İran'daki yeni İslâmî rejim ile Kürtler arasındaki çatışmalar, özünde dinî anlaşmazlıklar mı? İran devriminde olduğu gibi burada da dinî öğeler diğerlerinden pek kolay bir şekilde ayrılamazlar. Gerçekten de bazı olaylar Kürdistan'daki son geliş-

melerin aslında Sünnîlerle Şiîler arasındaki gerginlikten kaynaklandığını düşündürüyor. İslâm cumhuriyeti kendisini özellikle Şiî olarak gördüğü için, Sünnî Kürtlerin muhalefet ve özerklik taleplerinin ardında dinî nedenler de yatıyor olabilir. Uzun zamandır Kürtler gibi kendi ulusal haklarını talep eden ve gene onlar gibi 1946 yılında kısa bir süre için bağımsız hükümetlerini kuran Şiî Azerîler şimdilerde özerklik isteklerinde bulunmuyorlar. Bölgenin güneyindeki Şiî Kürtler de, Kürt hareketini bu zamanlarda pek sınırlı destekliyor görünümündeler.[1] Mahabad'ın Sünnî imamı (vaazcısı) İzzeddin Hüseyni'nin ilkbahar 1979'da Kürtlerin en kabul gören lider kişiliklerinden biri olması da önem taşıyabilir. Daha Kürtlerle İslâmî cumhuriyetin kuvvetleri arasındaki ilk ciddi çatışmalardan önce, etnik olarak karışık yörelerde Sünnî Kürtlerle Kürt olmayan Şiî komşuları arasında birkaç kanlı çarpışma meydana gelmişti. İran Hava Kuvvetleri'nin saldırılarından sonra birçok Kürt bana İran'ın yeni hükümetine Müslüman olmadığı gerekçesiyle karşı olduklarını açıkladılar: "Bu Müslümanlık değil! Biz İslâmî bir hükümet istiyoruz, fakat gerçek İslâm'a dayanmalı; adalet ve eşitliğin İslâm'ı, Kur'an'ın, Muhammed'in, Ebu Bekir ve Ömer'in İslâm'ı..." Şiîlere karşı açık bir savaş ilanı. Bununla beraber aynı zamanda dinle ilgisi olmayan milliyetçi istekleri de dile getiriyorlardı.

Ayrıca başka gelişmeler, şu anki siyasî durumda dinin marjinal bir rol oynadığına işaret ediyor. Kürdistan'da ağırlığa sahip siyasî örgütlerin laik programları var. Çok tutucu Sünnî Kürtler, meydana gelen çatışmalardan kendilerini uzak tutma veya Kürtlerin din dışı gördükleri siyasî yapılanmalarına karşın, kötünün iyisi olan yeni rejimle işbirliği içerisine girme eğilimindeler.

---

1 İlkbahar ve yaz 1979'da Kürdistan'ı ziyaretim sırasında Kermanşah'lı Şiî Kürtlerin genelde Kürt milliyetçi hareketini yadsıdıklarını ve İslâmî rejimi desteklediklerini gözlemleyebildim. Ağustos 1979'da ise KDP'nin genel sekreteri Kasımlo bana partisinin bu yöredeki Şiîler arasında birçok yeni üye ve hatta partizan kazandığını söyledi. Gene de çok daha fazla milis birlikleri milliyetçilere karşı savaşan hükümet yanlısı Şiî Kürtlerden kurulu Peşmergaha-ye Mosolman'lara kazandırıldı.

Kürdistan'da meydana gelen gerginliklerde aynı zamanda ikili bir sınıf savaşımı sözkonusudur: Bir yandan, çoğunlukla aşiret reisi de olan toprak sahipleri ve orta ve fakir çiftçiler arasındaki toprak mücadelesi, öte yandan aşiret ve toprak sahibi elit kesimi ile modern şehirlerin orta sınıfı (memurlar, tüccarlar, akademisyen nitelikli insanlar) arasındaki siyasî egemenlik kavgası. Çoğu toprak sahibi yeni rejimin desteğini kazanmışken, diğer iki sosyal grubun çıkarları bir dereceye kadar Kürt milliyetçi örgütlerinde ifade buluyor.

Din ve milliyetçilik

Dünyadaki 15-16 milyon civarındaki Kürt'ten tahminen 3,5 milyonu İran'da yaşamaktadır; Türkiye'de 7-8 milyon, Irak'ta 3 milyon, Suriye'de yarım milyondan fazla Kürt vardır ve bazı küçük gruplar da Sovyetler Birliği'nde yerleşiktir. Kürtlerin çoğunluğu Sünnîliğin Şafiî mezhebindendir. Bu onları sadece İran'daki Şiî komşularından, özellikle Azerîlerden değil aynı zamanda Hanefî mezhebindeki –Türkiye, Suriye ve Irak'ta yaşayan– Türk ve Araplardan da ayırmaktadır. Bu farklılık Kürtlerin kendi etnik kimliklerini kazanmalarına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Uzun süredir, Kadirî ve Nakşibendî gibi halka özgü Sûfi tarikatlarının Sünnî Kürtler arasındaki yaygınlığı siyasî önem taşımaktadır. Bu tarikatların bazı şeyhlerinin hâlâ büyük siyasî etkinliği vardır. Tahminen 1880'den 1940'a kadar Kürt milliyetçiliğinin burjuva milliyetçi partilerin ortaya çıkmasından önceki ilk aşamalarında, neredeyse bütün milliyetçi başkaldırılar şeyhlerin önderliği altında yapılıyordu.

Sünnî çoğunluğun yanı sıra Kürtler arasında önemli dinî azınlıklar da bulunmaktadır. Güney Kürdistan'ın Kermanşah ve Hanekin bölgelerinde temelde ortodoks Şiîler yaşar, fakat aralarında heterodoks inanışlı Ehl-i Hak grupları da bulunmaktadır.[2] Daha küçük ve izole Ehl-i Hak cemaatleri Irak'taki

2 Ehl-i Hak, bilinen aşırı Şiîliğin değişik fikirlerini almış senkretik bir mezheptir. Örneğin ruhun tekrar dünyaya geldiği veya Hz. Ali'nin Tanrının bir görüntüsü olduğu gibi inançları içinde barındırır (Minorsky: 1920/1921; 1960). Ehl-i

Kerkük ve Musul'da varlıklarını sürdürmektedir. Türkiye'deki Kürtlerin büyük çoğunluğu, halka özgü, heterodoks Şiî inanışları barındıran Alevîler olarak bilinir. Nihayetinde Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu'da önemli büyüklükte Yezidî toplulukları vardır.[3] Fakat Türkiye'deki sayıları büyük bir hızla düşmektedir. Sünnî komşularının baskılarından dolayı Yezidîler, ya Müslüman oluyorlar ya da iş aramak için Almanya'ya göç ediyorlar.

Neredeyse bütün milliyetçi kaynaklı Kürt ayaklanmaları sadece Sünnî çoğunluk tarafından desteklendi. Oysa son yıllarda bu görüntü değişmiştir. Irak'taki geniş tabanlı başkaldırı hareketi sırasında, özellikle 1974/75 yıllarında birçok Şiî, Kürt ve Yezidîler de ön saflardaydı. Benzeri Türkiye'de: Burada birçok Alevî, Sünnîlerle aralarındaki gerginlikler şimdiye kadar görülmemiş boyutlarda çatışmalara vardığı halde, milliyetçi Kürt örgütleri içerisinde çalışmaktadır. Kürt milliyetçiliği ile Şafiî Sünnîlik arasındaki sıkı bağ, laik, şehirli bir liderlik gelişmeye başladığından, yavaş yavaş gevşiyor görünümündedir.

Kürdistan'da 16.-19. yüzyıl arasındaki dinî ve siyasî çatışmalar

16. yüzyılın başında Kürdistan'ın büyük bir bölümü genişleyen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi. Bu zamana kadar bölge, Akkoyunlu devletinin çökmesinden sonra, Safevi hegemonyası altında kalmıştı. Zamanın tarihçilerinin yanı sıra sonraki tarihçiler de, bölgenin Osmanlı İmparatorluğu'na entegrasyonunu genelde Kürtlerin Sünnî olarak kardeşleri Sultan I. Selim'e bağlanarak Şiî Şah İsmail'den kur-

---

Hak'ın dinî ve dünyevi literatürü, Muhammed Makri'nin değişik yayımlarında incelenmiştir. ("Senkretik", değişik dinsel kültürler arasındaki etkileşimle oluşan "karma" dinsel yapıları ifade eden bir terimdir – ç.n.)

3 Yezidîlik bir diğer senkretik dindir ve Kürdistan'ın dışında hiçbir yerde bulunmaz. Melek-Tavuz'a ibadet ettiklerinden dolayı, bu genelde yanlış olarak şeytana tapma olarak düşünülür, çünkü Tavuz'un şeytan olduğu sanılır (Yezidîler için bkz. Mengel 1911; Lescot: 1975).

tulmayı amaçlamalarına bağlıyorlar. Bu açıklama herhalde ideolojik amaçlara hizmet etmekteydi; fakat tatmin edici değildir ve aynı tarihçiler tarafından gösterilen bazı kanıtlarla da çelişmektedir.

Hetorodoks Şiî olan Şah İsmail 16. yüzyılın ilk on yılında, Kürdistan'ın büyük bir bölümünün de dahil olduğu, çok büyük bir bölgeyi idaresi altına almayı başarmıştı. Birçok yerel Kürt emirini görevinden alarak, yerlerine en sadık –genelde Türk– Şiî aşiretlerden valiler atamıştır. Şah, Osmanlılar için sadece askerî bir tehdit unsuru oluşturmuyordu: Padişah'ın birçok kulu özellikle çok militan olan Şiî inanışına kapılıyordu. 1512'de I. Selim Osmanlı tahtına çıktığında, Şiî inanıştakilerin takibi kısa sürede ona "zalim" takma adını kazandırmıştı. Selim, Şah İsmail'e karşı başlatacağı harekâtın hazırlıklarını yaparken, İsmail tarafından görevden alınan veya bunun korkusunu yaşayan, en önemli 20 Kürt lideri ona bağlılıklarını bildiren bir ilamda bulunurlar. Sultanın şaha büyük bir mağlubiyet yaşattığı Çaldıran Savaşı'ndan sonra (1514), birçok Kürt Osmanlı kuvvetleriyle işbirliği içerisine girerek, Kızılbaş da denilen şahın taraftarlarını Kürdistan'dan atmaya çalışırlar. Ebu-Fazıl'ın zamanının kronolojisinde şöyle denmektedir: "Dimdik ve sarsılmaz bir şekilde, gerçek Sünnî ve dağ insanları olan Kürtler mezhep ve topraklarını savunmuşlardır. 14 yıl boyunca onları fetheden Farslarla savaş içerisindeydiler."[4] Şerifhan Bitlisi 16. yüzyılın sonlarına doğru, geniş kapsamlı ve çok anılan Kürdistan tarihini inceleyen eseri *Şerefname*'de, Kürtlerin dinî ve siyasî inanışları hakkında benzer şeyler söylemektedir. Birkaç Yezidî aşireti dışında, diye iddia etmektedir, tüm Kürtler peygamberin sünnetlerine katı bir şekilde uyan, halifeye itaat eden –Osmanlı sultanları o zamanlar bu unvana sahipti– ve her zaman dinî farzları yerine getiren insanlardır.[5] Başka

4 Ebul Fazıl, Osmanlıların Kürt emirlerini kazanmak için kullandıkları Kürt bilgin ve diplomatı İdris Bitlisi'nin oğludur. Alıntı, babasının "Haşt Beheşt" eserine atfen yazdığı "Zeyl"den alınmıştır (Hammer: 1828, 436).

5 Bitlisi: 26. *Şerefname*'nin Fransızca bir tercümesi Charmoy tarafından (1868-75) St. Petersburg'da yayımlanmıştır. Eserini 1596/97'de tamamlayan Şerifhan

kronolojistler benzer şeyler söylemektedir. Oysa bu kaynaklar daha dikkatlice okunduğunda, tüm Yezidî olmayan Kürtlerin hepsinin Sünnî olmadığı ve dinin siyasî ittifakların oluşumunda önemli bir faktör olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gerçekten de, siyasî hareketlerin dinî hislerden kaynaklandıklarını destekleyen çok az ipucu vardır. Kendisini dinsel olarak ifade eden ender düşmanlık hislerinden biri Şerifhan Bitlisi (*a.g.e.*, 536) tarafından nakledilmektedir: Kızılbaşlara karşı ateşli bir mücadeleye girmiş olan, Kürt aşiret lideri Şeyh Emir Bilbasi, onlarda kendisine "Kara Yezid" takma adını verdirecek kadar nefret uyandırmıştır. Yezid, Kerbela'lı imam Hüseyin'in rakibiydi ve dolayısıyla bütün Şiîlerin en büyük düşmanı sayılmaktadır. Bilbasi çatışmada ölünce, Kızılbaşlar onu –Kara Yezid'i– gömmeyi reddederler, cesedi yakılır. Ne var ki, özünde dinî bir oluşum olan Kızılbaşlardan böylesine dinsel bir duygu boşalımı beklemek doğaldır. Tersine, Kürtlerin benzer dinî sembolizmle, Şah İsmail ve Kızılbaşlara karşı düşmanlıklarını ifade eden örneklere rastlamadım.

Basit Sünnî Kürtlerin, Şiîlere karşı çok olumsuz bir tutum içerisinde olmaları oldukça mümkün, fakat bunun yazılı örneği yoktur. Önemli politik kararlar, emir ve aşiret liderlerinden oluşan küçük bir kesim tarafından alınırdı ve halk bunları fazla soru sormadan yerine getirirdi. Oysa bu lider kesimi dinî uslamlamalardan çok farklı nedenlerle hareket ediyordu. Mümkün olduğu durumlarda, tabii ki kararlarına dinî meşruiyet kazandırmaya çalışıyorlardı – Osmanlılara bağlanma örneğinde olduğu gibi; bunun dışında meşruiyet kazanmanın başka yollarını da kullanmaktaydılar. Şah İsmail'in bu kadar çok emirin nefretini üzerine çekmesi, dinî farklılıklardan öte, onları görevlerinden almasında yatıyordu. Daha 1510'a kadar birkaç emir şeklen hükümdarlığı altına girmişti. Osmanlılarla olan ittifakları ise daha kalıcıydı, çünkü sultan Kürt liderlerine oldukça geniş bir özerklik tanıyordu (Bruinessen: 1978, 189-

önceleri Safevi hizmetlerindeydi ve Şah Tahmasb altında birçok yüksek görevde bulunmuştu. 1578'de Bitlis'e geri dönerek sultan tarafından soyundan gelen emirliğinin özerk hükümranı olarak görevine iade edildi.

192). Babası İsmail'den pek aşağı kalmayacak derecede Şiî ve sapkın olan, Şah Tahmasb, Kürtlere karşı daha diplomatik yaklaşımlar içerisindeydi – ve bazı emir ile aşiret reislerini kazanmayı başarmıştı.

Bütün Kürtlerin, dışarıdan hiçbir yardım bekleyemeyecekleri için siyasî olarak etkisiz kalan birkaç Yezidî aşireti dışında sadık Sünnîler olduğu savı doğru değildir. Bugün varlıklarını sürdüren Alevî ve Ehl-i Hak toplulukları, geçmişte çok daha büyük olmaları muhtemel, sapkın Şiî grupların mirasçılarıdır. Kaynaklar Şiî Kürtleri daha 9. yüzyılda anmaktadır: Abbasi Halifesi Mutamet (870-892) altında "Azerbaycan'da bir Alit ayaklanır ve er-Rafibullah adını alır; kendisini bütün bölgelerin hükümdarı yapar; Kürtleri birleştirir ve onları yanlış yola koyar..." (Makdisi: 1919, VI, 122). 1340 yılında Nehavant halkının büyük çoğunluğu Şiî'ydi; bu 17. yüzyılın ortalarında da böyleymiş (Kazvini: 1919, 76; Evliya Çelebi, IV, 342).

Batı'da kalan yörelerde de birkaç Kürt aşireti Şiîliğin halka özgü ve uç öğretilerine bağlıydı; Kinisli, Çemişgezek ve Pazukiler Şah İsmail'in ilk izleyicilerinden olmuşlardır (Sümer: 1976, 53; Bitlisi: *a.g.e.* 431-438). Bu Kürt aşiretlerinin çoğu 16. yüzyıl süresince, Osmanlı egemenliği Doğu Anadolu'da gittikçe sağlamlaştıkça, İran'a göç etmiştir. Şah Abbas'ın yönetimi altında bunların çoğunun ülkenin Doğu sınırlarının bekçileri olarak adı geçer. 1598 yılında 40.000 Kürt ailesi Çemişgezeklere mensup bir aşiret liderinin gözetimine verilir (Bruinessen: 1978, 210-220).

Çemişgezeklerin ileri gelen ailelerinden bazı kişiler sonra geldikleri yörelere dönerek, sultan tarafından özerk yerel hükümranlar olarak tanındılar. Tekrar Sünnî olup olmadıkları veya Şiîliklerini açıkça ortaya koyup koymadıkları noktası ise bulanıklığını korumaktadır (Bruinessen: 1979, 1798, Bitlisi: *a.g.e.* 213-230). Bugün ise Çemişgezek yöresinde Alevî Kürtler yaşamaktadır. Osmanlı hegemonyası altına girmelerinden sonra da Kürtler arasındaki Şiî propaganda azalmadı. 1577 yılında Karahisar-Şark'ın valisi İstanbul'a "bölgedeki birçok Kürt'ün Kızılbaşların inancını kabul ederek, köylerinde toplantılar yap-

tıklarını ve hırsızlık ile gasp peşinde olduklarını" bildirir (Imber: 1979). Şiî inanışa geçiş siyasî ve sosyal bir protestin dışavurumu olabilir, fakat mutlaka Safevileri desteklemek amacıyla yapıldığı savı da yanlıştır. Bununla beraber Osmanlılar bütün Şiî halklarına Safevilerin dostu gözüyle baktıklarından, Şiî olduğunu saklamak tedbirli bir davranış biçimiydi. Herhalde bu sebepten dolayı zamanın en etkin Kürdistan tarihçileri –genelde bunların kendileri de Kürt'tü veya Kürtlere sempati ile bakıyorlardı–, bütün Kürtlerin Sünnî ve dolayısıyla sultana bağlı olduklarını vurguluyorlardı. Hatta Safevi hizmetlerinde olan tarihçi Şerifhan Bitlisi'nin, Şiîliğe geçtiği konusunda bazı ipuçları vardır. Ayrıca bu zamanlarda Sünnîlerle Şiîler arasındaki sınır oldukça belirsizdi: 14. ve 15. yüzyılları için bu olgu tespit edilmiştir. (Aubin: 1959, 55; Mole: 1961); Kürdistan'da ise 16. yüzyılda da, Osmanlı Safevi çatışmasına rağmen geçerliliğini korumaktaydı. Şiî halk inanışlarının birçok öğesi Sünnî Müslümanların imgelem ve inanış pratiğine girmiştir. Özellikle halka özgü Sûfi tarikatlarının Şiî öğretilerin yayılmasında önemli işlevi vardı ve bu tarikatlardan birkaçı –Bektaşî, Gülşenî veya Kadirî gibi– Kürdistan'da çok etkindiler.

Aşiret rekabeti, Osmanlı-Safevi çatışması ve dinsel dönüşüm

Osmanlılar ile bütün Kürtler arasında bir ittifaka karşı duran başka faktörler de vardı. Bir aşiret topluluğunun özel siyasî devinimi –Kürdistan'da olduğu kadar, Ortadoğu'nun geri kalan yerlerinde olduğu gibi–, dinler önemli bir rol oynasa bile, herhangi bir devletle aşiret sınırlarını aşan böylesine bir birliği çok az olası kılıyor. Aşiret liderleri arasında ve ileri gelen ailelerin kendi içlerinde sürekli varolan rekabet hep aynı sonucu doğuruyordu: Bazı liderler devlete yani sultana bağlılıklarını bildirdiklerinde, en az bir o kadar lider de buna karşı isyan ediyordu. "Sadık" bir emirin konumu devlet tarafından tanınıp sonunda zorlayıcı güçle sağlamlaştırıldığında, rakibine devlete karşı ayaklanıp başka bir müttefik veya himayeci bulmaktan

ŞEMA 1
16. Yüzyılda Makri Hanedanı

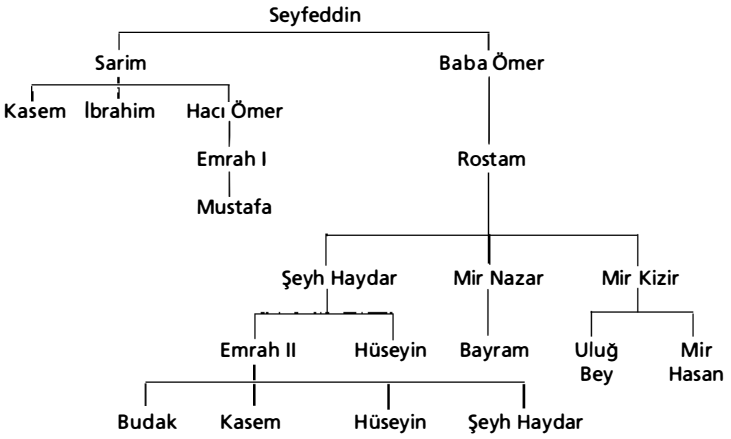

başka bir çare kalmıyordu. 16. yüzyıl boyunca Kürdistan'ın birçok ileri gelen ailesi içerisinde, bir Osmanlı bir de Safevi tarafını tutan fraksiyonlar vardı. Rekabet içerisinde olan bu iki fraksiyonun siyasî başarı veya başarısızlığı büyük ölçüde seçtikleri himayecilerinin etkin yardımda bulunmadaki istek ve yeteneğine bağlıydı.

Siyasî olarak Safevi seçeneği birçok durumda –belki sadece biçimsel olarak– Şiîliğe dönüşümü de beraberinde getiriyor görünümündedir. Fakat bu, Osmanlı tarafına tekrar geri dönüldüğünde inkâr edilebiliyordu. Bu, *Şerefname*'de geçen Kürt aşiret liderlerinin isimlerinden anlaşılabilir: Makri ailesi (Şema 1) Urmiye Gölü'nün güney ve batısına uzanan büyük bir bölgeyi idare etmekteydi. Sarim, Şah İsmail'le anlaşmazlığa düşünce, 1512'de saldırıya uğrar ve bunun üzerine Osmanlı himayesine girer. Sultan I. Süleyman'ın tahta çıkmasından sonra (1520), Sarim Osmanlıların özerk Bey'i olarak Makri topraklarının miras bırakılabilir sahiplik unvanını elde eder. Yeğeni ve rakibi Rostam kısa sürede, herhalde Şah Tahmasb altında, Sa-

ŞEMA 2
16. Yüzyılda Şehrizor ve Ardalan'da İktidardaki Hanedan

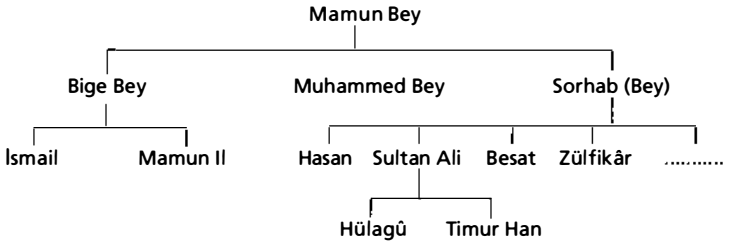

fevilerle birleşir. Rostam'ın oğullarının isimleri, babasının Ömer gibi tipik bir Sünnî adı olduğu halde, Şiîliğin halk dinsel bir koluna geçtiğine işaret etmektedir. Güçlü Safevi desteği ile Rostam'ın üç oğlu aşiretin ve Makri topraklarının neredeyse tartışmasız egemenliğini ele geçirirler. Ailenin gerekli destekten yoksun kalan Osmanlı yanlısı fraksiyonu, etkinliklerinin kaybolmak üzere olduğunu görür.

Ancak 16. yüzyılın 40'lı yıllarında, sultan Amadiye Emiri'ne ve bazı "sadık" liderlere Makri bölgesine saldırıp ele geçirme emrini verince tekrar ümitlenebildiler. Üç kardeş öldürüldü ve yerlerine I. Emrah hükümdar ilan edildi. Onun ölümünden sonra diğer fraksiyona bağlı II. Emrah iktidarı ele aldı. Ciddiye alınabilecek bir rakibi olmadığından Safevilerden daha güçlü olan Osmanlı himayecilerine geçişi kolaylaştı. Aile içerisinde ortaya çıkan yeni rekabetler bir "isyancıyı", Safevi Şahı Abbas'ı yardıma çağırmayı gerektirdi. Bu olay Osmanlılar ile Safeviler arasında meydana gelen belirleyici çarpışma için doğrudan sebeplerden biriydi. Osmanlıların orduları Azerbaycan'dan atılarak Diyarbakır'a kadar geri çekilmek zorunda bırakılmıştı. 1605'te Salmas'taki belirleyici savaşta ise her iki tarafta Makri aşiretine mensup kişiler yeralıyordu (Bitlisi: *a.g.e.* 372-382; Malcolm: 1815, 5418; Uzunçarşılı: 1973, 64-66).

Benzer rekabet ve işbirliği şemaları Şehrizor ve Ardalan hükümdarlarının durumunda da gösterilebilir (Şema 2). Ma-

mun Bey'in ölümünden sonra Şehrizor Bige Bey'e, Ardalan ise Sorhab'a kalıyordu. Bu güney Kürt bölgeleri uzun süre Safevi egemenliği altında kaldı. Ardalan Osmanlılar tarafından, Şehrizor'un aksine, hiçbir zaman tam olarak kontrol altına alınamamıştır. Buranın hükümranı Bige Bey ve oğulları şeklen sultanın himayesi altına girmiş görünüyorlar, fakat sultan herhalde halkın çoğunluğunun Şiî olmasından dolayı[6] onlara güvenmiyordu.

II. Mamun topraklarından sürüldü, ama sonraları Güney Irak'ta Osmanlı valisi olarak onursal bir göreve getirildi. Buna karşın Sorhab, Şah Tahmasb ile çok iyi ilişkiler içerisine girmişti. Oğullarının isimleri Şiî olduğunun kanıtı görünümündedir. Yavaş yavaş egemenliği Şehrizor'a kadar genişletti. Bunun üzerine Sultan Süleyman Muhammed Bey'i kardeşi Sorhab'a karşı destekleyerek, ayrıca Bige Bey'in oğlu İsmail'i Şehrizor'un bazı bölgelerinin emiri olarak atadı. Bu politikanın başarılı bir sonucu olarak bütün Şehrizor Osmanlı oldu. Sorhab'ın vârisleri Sultan Ali, Besat ve Timurhan'ın altında Ardalan Safevi olarak kaldı. Timur öldüğünde, kardeşi Holan da şeklen sultanın buyruğu altına girdi. Bununla beraber ciddi yerel rakipleri olmadığından bağımsız bir çizgi izleyebiliyordu. Şah ile de dostane ilişkiler kurmuştur. 1597 yılında fiilen bağımsız bir Prens durumuna geldi (Bitlisi: *a.g.e.* 117-125).

Dinî kovuşturma ve propaganda

Hem Osmanlılar hem de Safeviler sonraki dönemlerde, siyasî egemenliklerini, dinî bir bütünlük yaratmaya çalışarak kurmayı denedilerse de, ben İran'daki Sünnîlerin ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Şiîlerin bastırılmaya çalışılmasının abartılı olarak yansıtıldığını düşünüyorum (Lambto: 1956b, 126; Aubin: 1959, İmber: 1979; Sohrweide: 1965). Tek tük belgelenmiş zulüm örnekleri dışında genel bir bastırma siyasetine işa-

6 Şehrozor Kürtleri bugün Sünnîdir. Fakat 19. yüzyılın ilk on yıllarında Zeynel Abidin Şirvani çoğunun "Onikilik" Şiî olduğunu, bunun yanı sıra az sayıda Ehl-i Hak, Hanefî ve Şafiîlerin bulunduğunu yazar (Schefer: 1890).

ret eden kanıtlar yok. Evliya Çelebi, 1655/56 yıllarında diplomatik bir görev sırasında kuzeydoğu Irak'ı ziyaret ettiğinde, birçok kasabada büyük sayıda Kürt ve Türk Sünnî'nin –genelde Şafiî öğretisine bağlı olanlar– kişisel ibadetlerini yapmak için serbestçe camilere gittiklerini görür. Toplu ibadetler yasaklanmıştı; bununla beraber genelde gizli olarak yapılırdı. Bir başka Osmanlı elçisi Dürri Efendi daha 1720 yılında benzer durumları gözlemiştir (Evliya Çelebi, IV, 278-392; Dürri Efendi: 1810, 54). Osmanlıların 16. yüzyıl boyunca Safevilere karşı yürüttüğü propaganda (Eberhard: 1970) Şiî karşıtı olmayıp, Safevilerin aslında Müslüman olmadıklarını kanıtlamaya çalışıyordu. Şeyhülislâm Ebu Suud'un 1548'deki ünlü bir fetvasında, Safevilerin aslında Şiî oldukları yolundaki savlarını geri çeviriyordu: Fetvada İslâm'ın kabul edilen 72 mezhebinden biri olmadıklarından dolayı kâfir sayıldıkları için onlara karşı cihad yapmanın –izin verilmesinden öte– her Müslümanın görevi olduğu bildirilir (Eberhard: 1970, 166f). Benzer argümantasyonları onlara çatan literatürde de bulmaktayız. Bu yazıların açıkça görülen birincil hedefi, Safevilere karşı bir savaşı haklı çıkarmaya çalışmaktı; yoksa Şiî karşıtı hisleri uyandırmak değil. Sonuç olarak 16. yüzyıldaki Sünnî-Şiî çatışmasının, Kürt politikası üzerindeki önemİnin abartılmış olduğu tespiti yapılabilir. Gerçekten de belli zamanlarda Sünnîliğe ve Şiîliğe olan yönelimler, sultan veya şaha karşı bağlılıkları daha inandırıcı kılmak amacını gütmekteydi. Gündemde olan siyasî kararlarda işe yararlık kriterleri en azından bir dinî yönelime bağlamak kadar önem taşıyordu. Birinden diğerine geçiş çoğunlukla siyasî ittifakların öncülleri olmaktan çok sonuçlarıydı ve bu olgu o zamana kadar Şiîlik ile Sünnîlik arasında kesin sınırların olmaması gerçeği ile kolaylaştırılıyordu. Osmanlı-Safevi savaşları bir yana bırakılırsa, 19. yüzyıla kadar Sünnî Kürtler ile Şiî gruplar arasında dinî nedenlere dayanan veya bu nedenlerle haklı çıkarılan çarpışmaların olduğuna ilişkin kanıt yoktur. Tam tersi yerel anlatımlar, Batı Azerbaycan'da meydana gelen aşiret savaşlarında –ki bunlara Kürt ve Türk aşiretleri katılmaktaydı– ittifak ve

düşmanlıkların çokça etnik ve dinî ayırım çizgilerine zıt geliştiğini gösteriyor (Nikitine: 1929).

Din ve milliyetçiliğin başlangıçları

Etnik ve dinî kimliklerin kaynaşması

16. ile 19. yüzyıl arasında bugüne kadar yeterli açıklık kazanmamış önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Daha 1655'te Afşarlar ve Batı Azerbaycan'ın diğer Türk toplulukları büyük ölçüde Şafiî Sünnîydiler (Evliya Çelebi, II, 279; IV, 300, 309, 319, 364). Yukarıda da geçtiği gibi 16. yüzyılda bu bölgede bir miktar Şiî Kürt de yaşamaktaydı. Fakat 19. yüzyıl başlarında, Azerbaycan'daki bütün Kürtler Sünnî ve bütün Türkler Şiî olmuştu. Bu nasıl olur? Bazı Şiî grupların –Çengani ve Makrilerin bir bölümü– İran'ın doğu sınır vilayetlerine gönderildiklerini biliyoruz. Başkaları ise –bugün Şahsavan'ın aşiret konfederasyonunu oluşturan Şekakiler ve Dünbüliler–[7] Türkleştirilmişlerdi. Fakat Şafiî Sünnî Türklere ne oldu? Sonunda hepsi Şiî mi oldu, yoksa bazıları Sünnî kalarak Kürtleştirildiler mi? Büyük bir olasılıkla bu Şafiî Sünnî Azerîler kuzeydoğu Anadolu'ya göç etmişlerdir, çünkü bugün orada genelde Hanefî-Sünnîleri görmekteyiz ve bir yönelimden diğerine geçmek Sünnîler arasında pek zor olmuyordu. Neden Türk Şafiîleri Şiî inanışa geçtiler de, onlarla beraber İran egemenliği altında yaşayan Kürt Şafiîleri bunu yapmadı? Tabii ki Kürtler Türklere göre daha sınır bölgeler ve çoğunlukla dağlık yerlerde yaşıyorlar. Böylece ideolojik baskıya genelde daha kolay dayanabili-

7 Hoy civarında yaşayan ve günümüzde Türkçe konuşan Şiî olan Dünbüliler bu bölgedeki etnik ve dinî grupların artışına iyi bir örnek. *Şerefname*'de Dünbüliler Cizre'den gelen ve sonraları Azerbaycan'a göç edip orada Sünnî olan, aslen Yezidî Kürt'ü bir aşiret olarak geçiyorlar. Dünbüliler hakkında anonim bir yazıda (Nikitine bunu toplamıştır), Dünbülilerin "bütün Kürtler gibi "yezdan-parast" (Yezdan-inananları) olduğu yani –yazıya göre– Ehl-i Hak'lara benzer bir mezhepten geldikleri iddia edilmektedir. Safeviler zamanında aşiret (Türkleştirilmiş) Moğol aşiretiyle, Parnaklarla karışmıştır. Zant ve Kacarlar altında Dünbülilerin aşiret liderleri Hoy ve Tebriz'de valilik görevleri aldılar (Nikitine: 1929, 109-118).

yorlardı. Ancak bu neden, kuzeybatı İran'da Kürtlerin ve Azerî Türklerin etnik kimliklerinin, Sünnî ve Şiîlerin dinî kimlikleriyle çatışmadığına yeterli açıklık getirmiyor.

Kürdistan'ın Osmanlı bölgeleri de dinî olarak homojenleşti. Şîi-Alevî Kürtler zamanımızda Kürdistan'ın kuzeybatı sınırı boyunca veya uzak güneyinde yaşamaktadırlar. Diğer bütün yörelerdeki Kürtler, gitgide küçülen Yezidî azınlıklar dışında Sünnîdir.

Kürtlerin bu dinsel homojenik dağılımı ve komşu Azerîlerle olan dinî farklılıkları etnik bilinçlerinin ve milliyetçi fikirlerinin yayılmasını kolaylaştırmış görünüyor. 19. yüzyılda Kürtler ile Azerîler arasında meydana gelen çatışmalarda dinî ve etnik yönler zor ayırt edilebilmektedir.

Yöre Hıristiyanları, misyonerler ve İslâmî rönesans

Kürdistan'da sadece Kürtler yaşamıyordu; her yerde önemli sayılabilecek Hıristiyan azınlıklar vardı, hatta bazı yörelerde çoğunluktular. Bu Hıristiyanların çoğu 1840-1920 arasında meydana gelen sıcak çatışmaların bir sonucu olarak ya kaçmaya zorlandılar ya da elimine edildiler. Bu çatışmaları Osmanlı hükümetinin 1915 yılında Ermenilerin göçe zorlanmaları için aldığı kararla ve gerçekleşen katliamlarla tepe noktasına varır.

Bu gelişmenin Kürdistan için verilen yoğun emperyalist rekabetle çakışması rastlantısal değil. Kürtler için bu rekabet değişik mezheplere mensup misyonerlerin, yerel Hıristiyanların "ruhlarını" kazanma çabaları karşısında açıkça ortaya çıkmaktaydı. O ana kadar etnik ve dinî işbölümü sebebiyle Müslüman ile Hıristiyan gruplar arasında bir denge varolduysa da, güçlü devletlerin müdahalelerinin bir sonucu olarak, Müslüman ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler açık bir çatışma durumuna dönüşmekteydi. Bunun sebebi de Hıristiyanların, yurtdışındaki din kardeşlerine güvenerek ülkenin hâkimi olabileceklerine inanmalarında yatıyordu. Müslüman çoğunluk ise konumunu ve hatta uzun vadede varlığını tehlike altında görmeye başlamıştı.

Hakkâri'deki Yezidî topluluklarından biri, oranın Kürt emirine yıllık vergilerini artık ödeyemeyince, emir güçlü ortağı Cizre emirinin desteğiyle 1843'te Nasturîlere karşı bir cezalandırma harekâtına girişir ve çoğu Nasturî hayatını kaybeder. Başka benzeri katliamlar bunu izler (Joseph: 1961).

Aynı şekilde 19. yüzyılın 90'lı sonlarında, Sultan Abdülhamid ve 1915'te Jön Türk hükümeti dönemindeki Ermeni pogromları da sade dinsel fanatizmin dışavurumu değildi. Daha çok Rusların Ermeniler arasındaki propagandasına –ki bu Osmanlı hükümeti tarafından bölgeyi ele geçirmenin hazırlıkları olarak görülüyordu– bir tepki niteliğindeydi. Bu korkular pek yersiz sayılmazdı ve Balkanlar'ın büyük bir bölümünün kaybedilmesiyle de beslenmekteydi.

Kürdistan'da yabancı ve Hıristiyanlara karşı artan düşmanlıklar, Müslüman kimlik bilincinin artmasıyla el ele gidiyordu. Sultan Abdülhamid (1876-1909) tarafından beslenen Pan-İslâmizm propagandası Kürtler arasında verimli bir toprağa düşüyordu. Bölge 19. yüzyılda gittikçe etkinleşen ve Sünnî-İslâmî bilincin güçlenmesine katkıda bulunan yerel şeyhler tarafından hazır hale getirilmişti. Birinci Dünya Savaşı'na girilmesiyle, birçok Kürt hatta İranlı olanları Sultan Mehmet V. Reşat'ın cihat çağrısına uymuşlardır (Nikitine: 1329/1951, 229-236; 1956, 216-223). Çoğu Hıristiyan kaçtığından, göçe zorlandığından veya öldürüldüğünden, Kürdistan, bugün bile devam etmekte olan bir gelişme olarak gitgide etnik homojenliğe kavuşmaktadır. Kürdistan'da büyükçe hiçbir Hıristiyan topluluğu (kendisi de çok azalan, Güneydoğu Anadolu'daki Suriyeli Ortodoks Tur Abdin topluluğu hariç), kalmamıştır. Bu Hıristiyanların çoğunluğu ayrım ve fiziki şiddet uygulamaları dolayısıyla bölgeyi çoktan terk etti, geri kalanlar Batı Avrupa'ya yerleşmek için olanak arıyorlar.

Fakat Kürdistan'daki bu etnik homojenleşme, beraberinde 20. yüzyıldaki ekonomik geri kalmışlığı da getirdi. Çünkü Hıristiyan azınlıkların ortadan kaybolmasıyla, mesleki bazı uzmanlaşmalar da yokolmuştur: Yoğun, teknik olarak ileri tarım, birçok ticaret kolu ve zanaat. Ayrıca bu etnik homojenleşme-

nin bir başka sonucu da vardı: Halklarının etnik-milliyetçi birliğine dayanan bölgesel bir devlet fikri.

Şeyhler – Yeni Kürt liderleri

Dünyevî olduğu kadar tinsel konularda da Sûfi tarikatlarının başları şeyhler, Kürdistan'da çok uzun süredir etkindirler. 19. yüzyılda bunların çoğu çok güçlü siyasî liderler oldular. Onlardan önce en önemli otoriteler, beylikleri ve birkaç aşireti kapsayan emirlerdi. 19. yüzyılın ilk on yılı içerisinde, geri kalan emirlikler emperyalist müdahaleler sonucunda kısmen de olsa ortadan kaldırıldı. Hem Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısının "modernleştirilmesi", hem de tebaasına kötü davranan emirlere karşı girişilen cezalandırma harekâtları, imparatorluğa güçlü devletlerce dayatılmıştı. Emirlikler birbiriyle savaşan ve kan davası güden aşiretlere bölündü. Merkezî yönetim tarafından atanan hiçbir vali, emirlerin aksine, hukuk ve düzeni korumak için yeterli otoriteye sahip değildi. Bundan sonra önemli güvensizlik ve adaletsizliklerin yaşandığı bir döneme girildi. Sadece şeyhler, aşiretler arası kan davalarını ve diğer anlaşmazlıkları çözecek yeterli otoritede kişiler olarak tanınıyordu: Bu sebeple konumlarının ağırlığı artmıştı (Bruinessen: 1978, 284-298).

Şeyhlerin otoriteleri aşiret sınırlarına bağlı olmadığından, çoklukla aşiretleri birbirlerine yaklaştırabiliyorlardı. Kürtler arasında tek bir ulus oldukları hissini kuvvetlendirdiler. Her ne kadar bu, eylem birlikteliğine yetmemiş olsa da. Şeyhlerden bazıları özellikle hırslıydı. Konumlarını güçlendirecek en yakın yol, dinî duyguları hareketlendirmekten geçiyordu ve bu en iyi şekilde "kâfirlere" karşı ajitasyon ile sağlanabiliyordu. Sadece Hıristiyan karşıtı değil, Şiî karşıtı hisler de uyandırılmaktaydı. Örneğin 1900 yılında, çapulculuklarıyla ünlü Hamavant Aşireti, Süleymaniye ve Karadağ şeyhleri tarafından kışkırtıldıktan sonra Şiî hacılardan oluşan bir kervanı yağma eder. Çok uzun zamandan beri böylesine kervanlar Mahabad'dan Güney Irak'taki Şiî kutsal ibadet yerlerine gitmek üze-

re merkez Kürdistan'dan geçiyordu. Bu olaydan sonra sadece Kermanşah üzerinden geçen güney yolu takip etmeye başladılar (Soane: 1926, 179). Soane, Kürdistan'ı 1908'den 1909'a kadar Şiî bir tacir kılığında gezmişti. Herhangi özel bir zorlukla karşılaşmamakla beraber, özellikle Süleymaniye şeyhleri tarafından beslenen güçlü Şiî karşıtı duygulara dikkati çekmiştir (Soane: 1926, 188-190).

Bununla beraber bütün şeyhler dinî fanatizmi desteklemiyordu: Kürt milliyetçiliği için önemli rol oynayacak olan Barzan ailesinden gelen şeyhler, her türlü sapkın inançlara yönelmekle kalmadılar, dinleri ne olursa olsun, tüm ezilenlerin koruyucuları olarak da saygın bir isim yaptılar.

Şeyh Ubeydullah ayaklanması: Milliyetçi isyan mı dinî bir isyan mı?

1880 yılında Hakkâri'nin İran sınırına yakın bir kasabası olan Nehri'nin Nakşibendî Şeyhi Ubeydullah oğulları ve çok sayıda değişik (Osmanlı) aşiretten gelen silahlı taraftarıyla beraber İran'a girer. Şeyh Urmiye Gölü'nün batı ve güneybatısında herhalde imparatorluğun himayesi altında yarı özerk bir Kürt devleti kurmak niyetindeydi. İran'daki çoğu Kürt ona katılmıştı. Kısa bir süre için aralarında Mahabad ve Miyandop'un da bulunduğu büyük bir bölge egemenliği altına girmişti (Jwaideh: 1960, 212-289).

Kürt milliyetçileri bugün bu isyanı Kürtlerin gerçek anlamda ilk milliyetçi başkaldırısı olarak değerlendiriyorlar. Böylesine bir yorum için birkaç sebep var. 5 Ekim 1880'de Urmiye'de bulunan Amerikalı misyonere yazdığı mektupta şeyh girişimini şöyle açıklıyor: "Kürt milleti... kendi başına bir ulustur. Ayrı bir dini var... ve kendine özgü kanun ve gelenekleri" (Jwaideh: 1960, 227). Önceleri yazdığı bir mektupta misyonere İran hakkındaki şikâyetlerin bir listesini bildirmişti. Bunlar arasında "çok sayıda Kürt'ün hunharca öldürülmesi ve büyük bir kısmının tartaklanması, büyük ceza vergileri ve haraçlar, Kürt kadınlarının Fars memurlar tarafından kaçırılması, ka-

nunsuzluğun yayılması ve bundan doğan Kürt halkının itibar ve selametini zedeleyici haksızlıkların ortaya çıkması" var (Jwaideh: 1960, 256).

Burada sıralananlar mutlaka milliyetçi duyguların ifadesi durumunda değil, sadece daha sıkı devlet kontrolü altına alınan çiftçi topluluklarının tipik bir tepkisi niteliğindedir. Fakat en azından bir yönüyle bu isyan devlete karşı yapılmış alışılagelen aşiret başkaldırılarından farklıydı: Aşiretler birlik içerisinde hareket etmekteydiler. Oysa "geleneksel" isyanlarda, başkaldıran aşiretler normalde ya kendiliğindenci bir biçimde veya devletin çabaları sonucu başka aşiretler tarafından bastırılmaya çalışılıyordu. Fakat bu defasında aşiret reisleri işbirliği içerisindeydiler. Birincisi, sıradan Kürtlerden kimsenin karşı gelemeyeceği saygınlığa sahip olan şeyhe itaatleri sebebiyle, ikincisi de ortak çıkarların anlaşılmasından dolayı. Çünkü küçük bağımsız bir devlet içerisinde bu liderler ne Osmanlı ne de İran devletinde sahip olamayacakları kadar çok ekonomik ve siyasî güç elde edeceklerdi. Halkı ise katılım için oldukça karışık motivasyonları olmuş olmalı: Şeyhler ve aşiret liderlerine karşı kayıtsız şartsız itaatleri, genelde hükümetlerin reddedilmesi, verimli ovalarda zenginlikler elde etme umudu ve aynı şekilde Şiî veya Azerîlere karşı kolayca kışkırtılabilir nefretleri. Mahabad'ın ele geçirilmesinden sonra yerel müftünün bir fetvasında Şiîlere karşı cihad ilan ettiği söyleniyor (Wilson: 1900, 111). Bundan sonra yakında bulunan ve Azerîlerin yaşadığı Miyandop ele geçirilip yağmalanarak üç bin Şiî öldürülmüştür.

Milliyetçilik ve dinî çatışma

Millet bilincinin oluşumu böylece derin dinî karşıtlıklarla el ele ilerliyordu. Sonraki altmış yıl içerisinde Kürdistan'ın her yerinde daha birçok yerel veya bölgesel ayaklanma olmuştur. Bunlardan bazıları özellikle yarı özerk bir Kürt devletinin kurulmasını hedeflemekteydi. Genelde en üst lider bir şeyh oluyordu, bazen de olağanüstü etkin bir aşiret reisi. Ubeydul-

lah'ın isyanında olduğu gibi katılanların nedenleri oldukça karmaşık bir yapıya sahipti, fakat çoğunlukla aşiret reislerinin kendi güçlerini sağlama alma ve geliştirme kaygısıyla da ilgiliydi. Özellikle İran ve laik Türkiye Cumhuriyeti'nde böylesi başkaldırılarda dinî tepkiler öylesine yüzeye çıkıyordu ki, zamanın bazı gözlemcileri bu isyanları etnik veya milliyetçi isteklerden öte dinî fanatizmin bir sonucu olarak görüyorlardı.

Kürt milliyetçiliğinin ilk evrelerinde sıkı aşiret bağları biraz gevşetildiğinden, Kürtlerin "kendi başlarına bir millet" olduğu bilinci yayılmaya başlamıştı. Şeyhlerin aşiretler üstü tek otorite ve çoğunlukla milliyetçi liderler olmaları, Kürtlerin etnik kimliğindeki dinî öğeyi güçlendirmiştir.

Bugün Kürdistan'da hâlâ çok etkili şeyhler vardır. Milliyetçi liderler olarak yerlerini gittikçe yeni bir tip insan alıyordu; yani şehirli orta sınıftan adamlar (azınlık olarak kadınlar). Parti örgütlenmeleri Kürt hareketinin yapılandırıcı öğesi olarak büyük ölçüde aşiret düzenlerinin yerini aldı. Dinî boyutlar hâlâ önemli bir faktör olmakla birlikte, milliyetçi partiler bunu arka plana itme çabasındalar. İran'da en önemli iki Kürt örgütünün programları laiktir.

İran'daki Kürt milliyetçi hareketi: 1920-1980

Yüzyılımızın yirmili yıllarında Kürtlerin ilk siyasî partileri kuruldu. Bununla beraber kırklı yıllara kadar aşiret yapılanması siyasî örgütlenme için daha büyük önem taşıyordu. 1920 dolaylarında İran Kürdistan'ının kuzey kesiminde, Şakakların aşiret lideri Simko'nun önderliğinde büyük bir isyan patlak verir (Bruinessen: 1981). Başkaldırının açıkça milliyetçi bir karakteri vardı, fakat daha hâlâ aşiret ilişkileri çerçevesinde örgütlüydü. 1922'de bastırıldığında ise sürekli izler bırakmamıştır.

Takip eden 20 yıl kültürel ayrımcılığın bir dönemiydi: Şah Rıza İran'ın birliğini sağlamlaştırıp ülkeyi bir ulus devleti haline getirmeyi deniyordu. Bu siyasetten İran'daki bütün azınlıklar etkilendi. Geleneksel Kürt giysisi yasaklanarak Kürt dilinin

yerini tamamıyla Farsça'nın alması öngörüldü. En sert tedbirler göçebeleri hedef alıyordu. Zorla yerleşik bir düzene geçirildiler. Aşiret liderleri idam ediliyor veya ülkenin başka yerlerine sürülüyordu. Bazı durumlarda, Galbağılarda olduğu gibi, bütün bir aşiret sürülüyordu. Fakat bu siyaset başarıya ulaşamadı. Ne aşiret yapıları dağıtılabiliyordu ne de Kürtler İran halkının bir parçası olabiliyordu. Şahın uyguladığı tedbirlerin ekonomik sonuçları dehşet vericiydi: Hayvan sürüleri büyük ölçüde yokedilerek aşiretler açlığa itiliyordu (Salzman: 1971; Lambton: 1969, 285-294). Şah 1941'de tahttan indirildiğinde rejimine karşı hoşnutsuzluk çok yaygındı.

Mahabad Cumhuriyeti

Ağustos 1941'de Sovyet ve İngiliz birlikleri İran'a girdiler. Bu Rıza Şah döneminin sonunu da beraberinde getirdi. Ülkenin kuzeyi Sovyetler, güneyi ise İngilizler tarafından işgal edildi. Kürdistan'ın büyük bir bölümü arada kalan tarafsız bölgede bulunuyordu. Ama her iki işgalci devlet gene de aşiret reisleri ve başka etkili insanlar ile temas kurma çabasındaydı. Sürülen aşiret liderleri geri dönerek eski egemen konumlarını tekrar kurdular.

Mahabad şehri, eski Savuç Bulak, Sovyetler'e sınırı olan bir bölgede olup bu dönemin en önemli siyasî gelişmelerinin merkezi durumundadır. Burada 1942 yılında şehirli orta sınıfa mensup kişiler –öğretmenler, alt kademelerden memurlar, küçük ticaret erbapları– "Komala-i Zianava-i Kürt" (Kürt Yeni Doğuş Partisi) adlı gizli bir milliyetçi örgüt kurdular. Komalalılar görünürde büyük aşiret reislerini ve toprak sahiplerini örgütten uzak tutmaya çalışıyorlardı. –Gizli bir örgüt olarak yapılanması hem bu güç odaklarına hem de hükümete karşı bir koruma tedbiri anlamındaydı. Oysa kısa sürede genç aşiret mensupları üye oldular. 1944 yılında Gazi Muhammed adlı Mahabad'ın en nüfuzlu kişilerinden dinî bir lider üye olmaya davet edildi– o da kısa sürede bütün örgütü kontrolü altına alarak güçlü aşiret reislerini üyeliğe çağırdı. Böylece

Komala Gazi Muhammed önderliğinde geniş sınıfsal bir tabana dayanır. 1945'te Komala Kürt Demokrat Partisi'ne dönüştürüldü (KDP). Partinin yönetim kademelerinde böylece şehirli orta sınıfın yanı sıra şehirli ilerigelen kişiler, şeyhler ve birçok aşiret lideri temsil ediliyordu (Kutçera: 1979, 170; Eagleton: 1963, 134).

Komşu Azerbaycan'da Demokrat Parti'nin oluşmasıyla benzer gelişmeler görüldü. Fakat Azerî milliyetçilerin partisinin Kürtlerinkinin aksine sosyalist bir programı vardı. Kürt partisinin programı, Sovyetler'in etkisinin pek fazla olmadığı düşünülürse, tamamıyla milliyetçi bir niteliğe sahipti. İsteklerini şöyle sıralayabiliriz: İran içerisinde özerklik, Kürtçe'nin eğitim ve resmî dil olarak kabulü, bir bölge parlamentosunun seçilmesi, memurların yerel halk içerisinden olması, bölgesel kalkınma politikası. Program ayrıca Azerbaycan ve Kürdistan'daki azınlıklarla (Ermeniler vs.) iyi ilişkilerin korunmasını öngörüyordu. Sosyal politikalar açısından sadece toprak sahipleri ile çiftçilerin kanun önünde eşit olmaları, fakat bu iki sınıfın varlığının garanti altına alınması –bu partinin toplumsal tabanının açık bir yansıması– talep ediliyordu.

Kasım 1945'te Azerbaycan'ın özerk hükümeti ilan edildi (Abrahamian: 1970); kısa bir süre sonra Kürtler benzeri bir hamle yaptılar. Azerbaycan hükümetinin çok da hoşnut kalmadığı bir gelişme olarak Gazi Muhammed, 22 Ocak 1946'da özerk bir Kürt Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. On bir ay boyunca bu cumhuriyet çok sallantılı bir varlık dönemi geçirdi (Roosevelt: 1947, Eagleton: 1963).

Kürt hükümeti bölgenin ekonomik ve idari örgütlenmesini değiştirmedi. Bununla beraber Kürt bir jandarma gücü ve ordusu kuruldu. Ordunun önemli bir bölümünü, bir ayaklanmadan sonra Irak'tan kaçmış olan Molla Mustafa Barzani'nin binin üzerindeki iyi silahlanmış taraftarı oluşturuyordu. Ordunun geri kalanı, yerli aşiret ve onların liderlerinden kuruluydu. Hükümet Kürtçe'yi eğitim dili olarak getiriyor, bir kız okulu açıyor –ülkedeki ilk–, Kürtçe kitap ve dergilerin yayımlanmasını sağlıyordu.

Cumhuriyet birçok iç ve dış problemlerle mücadele etmek zorundaydı. Özerkliğin kabulü için Tahran'la yapılan görüşmeler sonuç getirmemişti. Başlangıçta Azerî hükümetiyle de sınırların belirlenmesi konusunda ciddi anlaşmazlıklar vardı: Her iki hükümet de, Hıristiyan ve Azerî azınlıkların yaşadığı Salmas ve Urmiye'nin verimli ovalarını kendisi için istiyordu. Yöre halkı ise hiçbir hükümet ile ilişkilerinin olmasını istemiyordu; Tebriz'deki Azerbaycan hükümetinin sol eğilimlerinden fazla, çokça saldırılara uğradıkları Kürt dağ aşiretlerinden korkuyorlardı. Miyandop şehrinde Azerîler ile Kürtler arasında çatışmalar vardı. Kürt aşiretlerinin kendi aralarındaki eski anlaşmazlıklar bile gündeme geliyordu ve –bunun önemi daha fazlaydı– birkaç aşiret reisi otoriter yapısına ve görünürde Sovyet idarecileri ile olan iyi ilişkilerine karşı çıktıkları Gazi Muhammed ile uyuşmazlığa düştüler. Devrimci olmayan yapısına rağmen aşiret liderlerinin geleneksel önderlik konumlarını sarstığı için, onlar KDP'ye bağlılığı reddediyorlardı. Başkent Mahabad gitgide uzakta kalan bölgeler üzerindeki kontrolü kaybediyordu. Zaten etkinliği Sardaşt-Sakız hattını hiçbir zaman aşmamıştır. Hükümetin iç bölünmelerinden dolayı, İran ordusunun kısa süren bir harekâtı cumhuriyeti Aralık 1949'da yıkmaya yetti. Merkezî denetim tekrar kuruldu ve en tanınmış üç Kürt lideri –Gazi Muhammed ve iki akrabası– idam edildi. KDP çalışmalarını illegal olarak devam ettirmek zorunda kaldı.

İkinci Şah Pehlevi dönemi: Bastırılma ve sosyo-ekonomik değişim

İllegal olarak çalışmaya başlayan KDP'nin üyeleri genelde radikal entelektüel kişilerdi. Komünist Tudeh Partisi ile sıkı ilişkiler içerisindeydiler, özellikle göreli olarak liberal olan Masadek döneminde. Bu sebeple günümüzde hâlâ KDP'nin birçok eski çalışanı Tudeh Partisi'ne bağlılık içerisinde olduğundan dolayı, ilkbahar 1980'de parti içi bir kopma yaşandı. 1953'teki hükümet darbesinden sonra KDP kitlesel bir şekil-

de bastırıldı. Çok sayıda parti yöneticisi tutuklandı ve uzun süreli hapis cezalarına çarptırıldı, diğer birçoğu kaçtı ve uzun süre genelde Irak, başka Arap ülkelerinde veya Doğu Avrupa'da sürgünde yaşamak zorunda kaldı. Parti artık sadece Mahabad ve Irak sınırı boyunca uzanan bölgelerde belli bir etkinliğini koruyabiliyordu. Barzani ve Irak KDP'sinin Irak Kürdistan'ında sürdürdüğü direniş hareketi İran'daki Kürtleri de etkiledi; onların milliyetçilik bilincini İran KDP'sinin yapabileceğinin çok ötesinde güçlendirdi. Bu süreçte KDP içerisinde oluşan daha az radikal, tamamıyla milliyetçi eğilimli lider kesimi, İranlı Kürtler arasında Irak'taki direniş için destek örgütledi ve bunun dışında İran bölgesinde her türlü siyasî faaliyetten uzak kaldı – bu ise, şaha gitgide bağımlı hale gelen Barzani'nin isteğiyle oluyordu. Bu çalışma azlığına rağmen İran KDP'si şah rejimi altında da takibe uğruyordu (partinin 1946'dan beri olan tarihi için bkz. Kutçera: 1979, 186-189, 344-348; Kasımlo: 1978, 180-184; Hesami: 1971; Kurdistan Democratic Party: 1974, 9-21).

Kürtler diğer İranlılarla beraber aynı siyasî baskılar altındaydılar. Fakat, buna ek olarak daha fazla eziyet görmeleri de sözkonusuydu: Kürtçe kitaplar ve dergiler (bazı dinî kitaplar hariç) yasaktı; aşırı merkeziyetçi idari ve hukuk sisteminden dolayı özellikle Farsçaları kötü olan çiftçiler zarar görüyordu. İran'ın başka yerlerine göç eden Kürtler, Sünnî inançlarından dolayı kendilerini baskı altında hissediyorlardı; şahsen ben önceleri (Sünnî) Ömer adını taşıyıp da bunu sonraları Emir'e değiştiren kişiler tanıdım. Özellikle rejimin '60'lı ve '70'li yıllardaki ekonomik politikası Kürdistan'ı gitgide altyapısız ve endüstrisi olmayan "kenar" bir bölge haline getirdi.

Bununla beraber İran'ın geri kalan bölgelerinde olduğu gibi, Kürdistan'da da sosyo-ekonomik şartlar geçen 15 yıl içerisinde çok hızlı bir değişime uğradı. En ciddi olanı ise aşiret reislerinin ve toprak sahiplerinin güç kaybı olmuştur. Neredeyse bütün Kürt toprak sahipleri ya aşiret ileri gelenleri ya da şeyhlerin ailelerinden gelmekteydiler. Buna karşın serf çiftçilerin büyük çoğunlukla aşiret bağımlılığı yoktu. Genel olarak sıradan

aşiret mensuplarının en azından kendi toprakları vardı, toprak reformundan önce ise aşiretlere bağlı olmayan çiftçiler ya yarıcı ya da topraksız gündelikçi (koşneşin) durumundaydılar. Siyasî olarak onları sömüren aşiret reisleri veya şeyhlere bağımlıydılar. Bununla beraber onları hiçbir zaman körü körüne takip etmemişlerdir; hatta daha '50'li yıllarda aşirete bağlı olmayan çiftçilerin toprak sahiplerine karşı başlattığı tek tük ayaklanmalar olmuştur.

Toprak reformu ise toprak sahiplerinin gücünü azaltmakla beraber kıramamıştır. Çiftçilerin bir kısmı toprak sahiplerine göre konumlarını güçlendirebilmişti. Ayrıca bazı çok güçlü aşiret reisleri Tahran'da "oturmaya" mecbur edilmişti ve büyük silahlı topluluklara sahip olmalarına izin verilmediğinden, yerel etkinlikleri hızla azalıyordu. Öte yandan İran jandarması, geri kalan aşiret reisleri ile iyi ilişkiler kurmayı uygun görüyordu. Örneğin bölgenin kontrol edilmesinde –mesela devrimcilerin arandığı durumlarda– aşiret reisleri yardımcı olabiliyorlardı, bunun karşılığında ise jandarma aşiret reislerinin korumasını üstleniyordu. 1974 ve 1975 yıllarında Kürt çiftçilerinin, jandarmanın ya da diğer memurların toprak sahipleriyle yaptıkları işbirliği sebebiyle toprak reformunun çok sınırlı gerçekleştiğinden şikâyet ettiklerini duydum.

Sonuç olarak, çiftçiler ile toprak sahipleri arasındaki ayrılıklar derinleşiyordu: Hükümete karşı –daha doğrusu görünürde ve çokça vahşi olan yürütme organı jandarmaya karşı– varolan tepki, toprak sahiplerine duyulan nefretle birleşiyordu.

Ayrıca toprak reformu sayesinde çoğu topraksız yevmiyelinin durumu kötüleşmişti. Köyde artık onlar için daha az iş imkânı vardı. Birçoğu önceleri Kürt şehirlerine göç ettiler, sonraları da Tebriz veya Tahran'a veya en azından mevsimlik işçi olarak kalabilecekleri ya da sürekli yerleşebilecekleri güneyin petrol bölgelerine gittiler. Çok iyi bilinen ve inşaat işçiliğini, küçük ticareti ve geçici işleri kapsayan "doğru dürüst olmayan" işler sektörünün bir parçasını oluşturuyorlardı. Göç edenlerin bir başka kategorisini de, çiftçi ailelerinden gelip şehirde okumuş olan ve daha sonra burada küçük memur

olarak yerleşen insanlar oluşturuyordu. Her iki grup da geleneksel otoritelerden bağımsızlaştılar, özellikle ikincisi zamanımızda Kürdistan'daki siyasî örgütlerin sağlam bir tabanını oluşturmaktadır. Bunun dışında şehirlere olan göçler, göç edenler köyleriyle olan irtibatlarını kesmediklerinden kırsal kesimin insanlarında "şehirli" düşüncelerinin gelişmesine yolaçıyor; bütün bunlar geleneksel güç odaklarının konumlarını zayıflatıyordu.

1967'de Irak sürgününde yaşayan bir grup genç ve radikal İran KDP üyesi partinin Barzani eğilimli çizgisine ve eksik gördükleri faaliyetlerine karşı başkaldırdılar. Silahlı mücadeleyi hazırlamak üzere İran'a geri döndüler. Che Guevera'nın foko teorisinden özellikle etkilenmişlerdi: Buna göre devrim bir dizi konsantre gerilla grubu tarafından ateşlenebilirdi. Kötü hazırlanmış ve eksik silahlı gerilla grupları, faaliyet gösterdikleri Mahabad, Bane ve Sardaşt arasında kalan kırsal bölgelerde, halkın büyük çoğunluğunun desteğine sahip görünmelerine rağmen, bir yıl içerisinde dağıtıldılar (Hesami: 1971, 70-90; Kutçera: 1979, 345 f.; Kurdistan Democratic Party: 1974, 15-18; Momeni: 1358/1979, 51-62). Başarısızlığına rağmen bu silahlı isyan, İran KDP'sinin yeniden canlanmasına ve radikalleşmesine yolaçtı. Partinin sağ kanat yönetimi dışlandı, hem Pehlevi rejimi hem de toprak sahiplerine karşı çiftçiler arasında girişilen propaganda çalışmaları yoğunlaştırıldı. 1973 yılında yapılan üçüncü kongresinde parti sol yönelimli bir siyasî program kabul etti: Buna göre özerkliğin yanı sıra devletçi bir ekonomik düzen ve "Toprak İşleyenindir" parolasına uygun bir toprak reformu öngörülüyordu. Ayrıca kadın ve erkek eşitliği (daha genel: eşit işe eşit ücret) ve faikliğe ilişkin talepleri de dikkat çekicidir.

KDP'den daha sol görüşlere sahip ve çoğunlukla üniversite öğrencileri ve entelektüellerden oluşan başka gruplar illegal olarak çalışmaya başladılar. Komala (Komala-i Şoreşger-i Zahmatkeşan-i Kurdistan / Devrimci Kürdistan Emekçi Örgütü) adlı, 1979 ilkbaharında ilk defa kamuoyu önüne çıkan gizli bir örgüt, 1969'dan beri illegal olarak çalışmalarını sürdürdü-

günü öne sürüyor. Oysa 1977'ye kadar ortada pek bir şey yoktu. Ancak bu tarihten sonra toprak sahiplerine karşı ajitasyon artmaya başladı. 1977 ve 1978 yıllarında Merivan dolaylarında bazı aktivistler tarafından desteklenen ve çiftçilerin gerçekleştirdiği toprak işgalleri oldu. Burada sözkonusu olan toprak, kendi düşüncelerine göre toprak reformu sırasında onlara kalması gereken yerlerdi. Her defasında kovulmalarına rağmen Pehlevi rejiminin devrilmesinden sonra mücadelelerini daha uygun şartlar altında sürdürdüler.

İran devrimi ve Kürdistan'daki askerî çarpışmalar

İran'ın her yerinde olduğu gibi Kürt şehirlerinin halkı da 1978/79 devrim hareketine kitlesel bir şekilde katılmıştı. Genç insanlar tarafından başlatılan gösteri yürüyüşleri –Senendac'da üniversiteli ve diğer kız öğrencilere önder bir rol üstlendiler– tipik talepleri dile getiriyordu: Siyasî mahkûmlara özgürlük, demokratikleşme. Fakat bu gösterilerin diğerlerine oranla dinî yönü eksikti.

Haziran 1978 ortalarında Aziz Yusufi için Mahabad yakınlarında yapılan cenaze töreni, milliyetçi bir tabana sahip ilk şiddetli gösteriye dönüşüyordu. Yusufi KDP'nin ilk aktivistlerinden biriydi ve 25 yılını hapiste geçirmek zorunda kalmıştı. Ölümünden bir yıl önce serbest bırakılmıştı; kötürüm bir insan olarak. Öldüğünde şehit kabul ediliyordu ve iddialara göre on bin dolayında insan cenazesine son saygılarını sunma cesaretini göstermişti. Cenazesinde Kürtçe şiirler okunarak siyasî konuşmalar yapıldı. Bir sonraki gece ise SAVAK gösterinin sözde düzenleyicilerini tutukladı. Bunlardan 16'sı Rızaiye (Urmiye) hapishanesine götürüldü ve hepsinin idama mahkûm edildikleri söylentisi dolaşmaya başladı. Bu ise ülkenin her tarafındaki şekliyle büyük gösterilere sebep oldu ve tutuklanan 16 kişi serbest bırakıldı. Fakat bu karar biraz geç kalmıştı. Devrimci hareket çok fazla ivme kazanmıştı. Bu arada KDP liderleri gizlice geri dönerek parti örgütünü tekrar kurmaya girişmişlerdi. Dış ülkelerde okuyan öğrenciler ve serbest bırakı-

lan mahkûmlar, Kürdistan'a geri gelerek yeraltında faaliyet gösteren eylemcilerle ilişkiye girdiler. Siyasî örgütlenme ve aydınlanmada çok hızlı bir gelişme dönemine girildi.

Devrimin 15 Şubat 1979'da Tahran'da başarıya ulaşmasından birkaç gün sonra geçici hükümet Mahabad'a bir delegasyon yolladı. Kürt örgütlerinin temsilcileri bu delegasyona sekiz talepten oluşan ve kısa bir süre önce hazırlanmış olan bir liste sundular. Taleplerden bazıları şöyleydi: İşçilerin, çiftçilerin ve halkın diğer baskı altındaki kesimlerinin hükümete katılımı; ulusal baskıların ve ekonomik haksızlıkların sona erdirilmesi; bütün İran halklarına kendi kaderini tayin hakkı verilmesi (fakat sadece federatif bir İran devleti bünyesinde); bütün askerî üs ve tesislerin demokratik olarak oluşturulmuş devrimci komiteler kontrolünde tutulması. Hiçbir talebin dinî yönü yok. İki hafta sonra, 2 Mart 1979'da, KDP, Tahran basınına göre iki yüz bin insanın katıldığı, bir gösteri çağrısı yaptı. Kültürel öz haklar ve özerkliğe ilişkin talepler coşkulu bir şekilde destekleniyordu. Mart ve Nisan 1979'da Kürdistan'ı ziyaret ettiğimde bütün halk kesimleri arasında, şehirde ve kırda –özellikle tabii orta kesimde– bir tek konu konuşuluyordu: Özerklik. Sıradan halk için bunun anlamı basitçe merkezî yönetimin tüm temsilcilerinin ve özellikle jandarmanın çekiliyor olmasıydı. Siyasî bilince sahip olanlar için ise bu sadece küçük Kürdistan yöresinin değil, Kürtlerin çoğunlukta olduğu bütün bir bölgenin kendi kendini idaresi anlamına geliyordu. KDP'nin programına göre sadece dış politika, ulusal savunma ve uzun vadeli ekonomik programlama merkezî hükümete bırakılacak, geri kalan bütün yerel sorunlarla demokratik olarak seçilmiş, özerk bir parlamento ve onun Kürt hükümeti ilgilenecekti.

Merkezî hükümetin bu talepleri yerine getireceğine pek az kimse inanıyordu. Çoğunluk bunlar için mücadele gerekliliğinin ortaya çıkacağını düşünüyordu. Gerçekten de çok kimse beklenen silahlı mücadeleye hazırlanıyordu, fazla beklemeleri de gerekmedi. Mart ortalarında Senendac garnizonu ile bu Kürt şehrin halkı arasında ilk silahlı çarpışmalar meydana geldi. Başka yerlerde de Kürt grupları ile yeni rejimin temsilcileri

arasında çatışmalar oldu. Merkezî hükümet jandarma gücünü ve Kürdistan'da yerleşik ordusunun bir kısmını feshetmekle bölgenin kontrolünü kaybetmişti. Şimdi onu tekrar kazanmak için taze ordu ve jandarma birlikleriyle beraber devrim muhafızlarını da bölgeye yollamaktaydı.

Kürtler bu girişime başarıyla karşı koyuyorlardı. Ağustos 1979 ortalarında hükümet, Paveh şehrinde Kürtler ile devrim muhafızları arasındaki bazı çarpışmalardan sonra, büyük bir harekât başlattı. Şehirler kısa sürede ele geçirildi ve yüzlerce insan hayatını kaybetti. Bundan sonra ise binlerce silahlı Kürt dağlara çıkarak örgütlerinin uzun zamandır hazırlandığı gerilla savaşına başladılar. Kısa sürede birkaç şehir ve kırsal bölgenin büyük bir kısmını tekrar ele geçirdiler. Askerî bir çıkmaz durumuna gelinmişti – her iki tarafa göre de, ancak görüşmeler sonunda çıkış noktası bulunabilirdi.

Ayetullah Humeyni'nin Kasım 1979'daki (1398/1979, 17-21) uzlaştırıcı bir konuşması, bir hükümet komisyonu ile bütün Kürt örgütlerinin temsil edildiği bir delegasyon arasındaki görüşmelere zemin hazırladı. Hükümet idarenin yerelleşmesini önermesine karşı (*Le Monde*, 18.12.1979), bu öneri Kürtler tarafından yetersiz bulunarak geri çevrildi.

Kürtler ile hükümet organları arasında devam eden bazı gerginlikler yüzünden görüşmeler sürekli kesilme tehlikesi ile karşı karşıya kalıyordu. Başka faktörler de görüşmeleri etkiliyordu: Tahran ve Kum'daki çok sayıda güç odakları, Kürt örgütleri arasındaki rekabet, Irak'ın İran'a saldırmadan çok önce meydana gelen sınır geçişleri gibi... Görüşmelerde kayda değer bir ilerleme sağlanamıyordu. Her iki taraf da zaman kazanmaya çalışıyordu. Nisan 1980'de savaş gene kapıya dayanmıştı: Radikal Kürtler Senendac'dan geçen ordu birliklerini engellemeye çalışmışlardı. Hükümet, Senendac, Sakız ve Bane'i bombalayarak cevap verdi. Şehir merkezlerinde uzun süre devam eden çatışmalar binlerce insanın ölmesine, sayısız insanın ev ve malını kaybetmesine yolaçtı. Hükümet kırsal bölgelerdeki gerillalara karşı harekâtlarını yoğunlaştırıyor ve bölgeye ekonomik ambargo uyguluyordu. Fakat bu da silahlı direnişi kır-

maya yetmedi. Merkezî gücün birlikleri şehir dışındaki gerillara karşı hiçbir şey yapamıyor görünümündeydi. Tahran, Kürtleri Irak rejimi ile işbirliği yapmakla suçluyordu – devam eden direnişleri ancak böyle açıklanabilirmiş.

Gerçekten de hem Komala hem de KDP, silahlarını Irak'tan almış görünüyordu, fakat hükümete karşı tutumlarının Irak tarafından etkilendiğini gösteren hiçbir ipucu yoktu. Direnişlerini güçlü kılan, dayanaklarını halktan bulmalarıydı, dış bir ülkenin himayesi değil. Ağustos 1980'de, birinci savaş yılından sonra, Mahabad'ı tekrar ziyaret ettiğimde, neredeyse halkın tamamı KDP ve politikasını destekliyordu. İran-Irak savaşının 22 Eylül 1980'de başlamasından sonra Kürdistan'dan gelen haberler iyice azaldı. Şimdiye kadar doğrulanamayan haberlere göre İran hava kuvvetleri, bir süre için zorlayıcı iç siyasal sorunlarından kurtulmak için bütün Kürt şehirlerini bombalamış.

Din – millet – sınıf: Kürdistan'daki siyasî çatışmalar

Sünnîler ve Şiîler

Devrim ve sonrasında Kürtler ile merkezî hükümet arasında meydana gelen çarpışmalarda, halihazırda bekleyen yerel çatışmalar tekrar alevlendi. Bir iktidar boşluğunun şartlarından beklenebileceği gibi her grup rakibi pahasına güç ve etkinliğini sağlamlaştırıp genişletme çabası içindeydi. Etnik olarak karışık bölgelerde, Sünnîlerle Şiîler arasında siyasî durum üzerinde oldukça ağır etkiler yaratan, ciddi çarpışmalar oluyordu.

Sünnî olan Senendac şehrinde Şiî bir azınlık yaşamaktaydı – çoğunluğu Azerbaycan'dan veya Farsça konuşan merkezî bölgeden gelen memurlar veya Kermanşah'lı Şiî Kürtlerdi. Devrimden sonra şehirde iki İslâmî devrim komitesi kuruldu – birincisi Hoca el İslâm Safdari (bu kişi yıllar önce Kum'dan Senendac'a gönderilmişti) emrinde, ikinci Sünnî olanı ise tutucu

Kürt din bilgini Müftüzade'nin liderliği altında. Sadece Şiî komitenin garnizon ile teması vardı ve böylece Sünnî komitenin silah ve cephane almasını engelleyebiliyordu. Fakat her şeyden önce her iki komitede de temsil edilmeyen solcu gruplar, yani Marksist Fedaiyan-e Halk ve ileride Komala içerisinde eriyecek olan başka bir grup silahlardan arındırılmak istendi. Bu solcu grupların kendi milis güçleri vardı ve ordu silahlarının bir kısmını talep ediyorlardı. İlişkiler hızla kötüleşiyordu ve sonunda, 18 Mayıs 1979'da, Safdari'nin Şiî taraftarlarıyla cephane isteyen solcu liderleri arasında silahlı çatışmalar çıktı. Çarpışmalar kısa sürede ordu üssünün ele geçirilmesine yönelik bir savaşa döndü. Devrimden sonra ordu ilk defa halk üzerine ateş açtı: Düzinelerce tarafsız sivil öldürüldü. Sünnî halkın intikamından korkan birçok Şiî ise şehirden kaçtı.

Bir ay sonra Nakadeh'te çıkan çarpışmalar ise daha ciddiydi. Bu şehrin ve civar köylerindeki halkın çoğunluğu 1830'larda Rusların Kafkasya'ya girmesiyle buraya göç eden, zamanımızda 30.000 ila 60.000 dolayında bir nüfusa sahip Türkçe konuşan Şiî bir topluluk olan Karapapazlardan oluşmaktadır.

Tamamıyla Kürtler tarafından çevrili bir "adada" yaşıyorlardı. Geçmişte Kürtlerle olan ilişkileri oldukça iyi bir görünüm vermektedir. Eagleton'a (1963, 21, 91) göre 1946'da Kürtler içerisinde kısmen asimile olmuşlardı ve "Azerî Türklerine karşı saygılı bir çekingenlik içerisindeydiler – hatta Kürt Cumhuriyeti'nin ordusu için 500 atlı vermişlerdi. Oysa Mart 1979'daki ziyaretim sırasında açık bir düşmanlık görebiliyordum. Karapapazlar özerk bir Kürdistan'da Şiî ve Türk olarak ayrıcalıklı konumlarını kaybedip ezileceklerinden korkuyorlardı. Yeni rejime bağlılıklarını ise özellikle vurgulayarak ilan ettiler. KDP Nisan 1979'da Nakade'de bir gösteri düzenleyince üzerlerine ateş açıldı ve Kürtlerle Karapapazlar arasında genel bir mücadele başlamış oldu. Karapapazlar kısa sürede Urmiye'deki Azerîlerden kuvvet takviyesi aldılar. Nakade'de konuşlanmış olan ordu ve devrim muhafızları Şiîlerin yanına geçti. Yüzlerce insan bu çarpışmalarda öldü. Ateşkes sağlanmasına rağmen durum ciddiyetini koruyordu. Sünnîlerle Şiîler –veya Türkler ile

Kürtler– arasındaki düşmanlıklar bu bölgede günümüze kadar dinmemiştir.

Yukarıda anlatılan her iki olayda da tabii ki dinî çatışma, çarpışmaların sadece bir öğesiydi. Çünkü her ikisinde de siyasî olarak baskın olan Şiî grupların daha çok özerklik doğrultusundaki Kürtlerin milliyetçi taleplerine karşı gösterdiği şiddetli tepkinin de rolü vardı. Konuştuğum Kürtlerin çoğu Şiî karşıtı duyguların İslâmi rejime karşı yürüttükleri muhalefette etkili olduğunu yalanladılar (Urmiye ve Nakade'nin İslâmi devrim komitelerini Şiî Türkleri, Kürtlere karşı kışkırtmakla suçladıkları halde). Gerçekten de hiçbir zaman Kürtlerin Şiîliğe veya Şiîlere karşı özel bir şey duydukları izlenimini edinmedim. Tabii ki inançlı Kürtler Şiîliği sapkın bir mezhep olarak görüyorlar. Özellikle Şiîlerin abdesti çok gevşekçe ele almalarını ve beş vakit olan namazların bazılarını toptan halletmelerini vurgulamayı seviyorlar. B. Nikitine (1931/32) Kürtlerin Şiîliğe ve Şiî ulemalara karşı sahip oldukları önyargıların eğlendirici bir anlatımını çok eski bir tarihte vermişti. Ben de Kürtlerin tutumunda genelde bir art niyet göremedim. Her ikisi de, Kürtler ve Azerîler, komşu halklar arasında genelde olduğu gibi ötekiyle dalga geçmeyi seviyorlardı. Fakat Kürtler ile Azerîler arasında yapılan ve sık görülen evlilikler aşırı zıtlıkların olmadığını gösteriyor.

Toprak sahipleri ve çiftçiler

Çiftçiler ile (eski) toprak sahipleri arasında, yukarıda da değindiğimiz gibi varolan anlaşmazlıklar devrim sırasında ve sonrasında artmıştır. Çünkü toprak sahipleri toprak reformu sırasında kaybettikleri yerlerini şimdi geri kazanmaya çalışıyorlardı. Birçok kasabada toprak sahipleri "İslâmî Devrimci Komiteleri" kurarak yeni rejme olan bağlılıklarını ilan ediyorlardı.

Kısa sürede birçok yörede –Mergever, Bradost ve Merivan'da– çiftçileri kaba kuvvetle topraklarından ve hatta evlerinden kovmaya başladılar. Sol gruplar çiftçilere karşı koymak için destek veriyorlardı ve birçok olayda toprak sahiplerini

başlarından atmayı başardılar.[8] Toprak sahipleri ise dışardan başarıyla destek istiyorlardı – önce (Azerîlerden oluşan) Urmiye devrim komitesinden, sonraları ise bölgeye atanan devrim muhafızlarından...

Tecrübesiz devrim muhafızları Temmuz 1979'da Merivan'da meydana gelen ağır çarpışmaları provoke ettiler. Oraya Komala ile ilişkisi olan çiftçi sendikası ile toprak sahiplerinin kontrolünde bulunan yerel devrim komitesi arasında çatışmalar meydana geldiğinde yollanmışlardı. Devrim muhafızlarının varlığını protesto etmek amacıyla halk şehri terk etmişti, ancak devrim muhafızlarının çekileceğine ilişkin söz verilince geri döndüler.

Birkaç hafta sonra ise hükümet ağustos harekâtına başlamıştı; şimdi çok daha fazla devrim muhafızı Kürdistan'a geliyordu. Takip eden aylarda ordu ve devrim muhafızları çoğunlukla toprak sahiplerini destekliyor, buna karşın Komala ve daha az ölçülerde KDP de çiftçilerin yanında yeralıp onları örgütlüyordu. Böylece ulusal haklar için verilen mücadele ile çiftçilerin toprak sahiplerine karşı verdiği mücadele sıkı bir bağ içerisine giriyordu.

Ağustos 1980'de durumu biraz değişmiş buldum. Aralarında anti-"feodal", popülistik bir radikalizmin hüküm sürdüğü devrim muhafızları, artık çiftçiler Komala veya KDP ile birleşmiş olsalar bile toprak sahiplerini desteklemeye pek meyilli değillerdi. KDP aşiretlerdeki etkinliğini artırmıştı ve parti içinde biraz güç kazanan aşiret reislerinin çiftçileri ezmesine izin verilmiyordu. Komala hâlâ anti-"feodal" bir çizgideydi ve böylece Senendac, Bane ve Merivan'daki sürü şeklinde organize olan aşiretler ile yabancılaşmıştı. Hükümet de özellikle buralardan ordu benzeri birlikler kurarak, bu birlikleri milliyetçi ve solculara karşı kullandı.

---

8 Bu çarpışmalar hakkında bilgi Sazman-e Paykar (1358/1979), Komala'nın değişik bildirilerinde ve haftalık bülteni "Habername"de, ayrıca *"Kurdistan-News and Comments"* (Londra), No. 2, Eylül-Ekim 1979 sayısında çevrilmiş olan Merivan çiftçi sendikalarının dokümanlarında bulunabilir.

Kürtlerin siyasî ve askerî güçleri

Büyük bir farkla Kürdistan'daki en güçlü oluşum KDP'dir. Dördüncü kongresine girdiği sıralarda (19-23 Şubat 1980), Partinin yaklaşık 30.000 üyesi vardı. Kongreye 310 delege katıldı; bunlardan her biri teorik olarak 100 kişiyi temsil ediyordu. Genel Sekreter Kasımlo'nun Ağustos 1980'de verdiği bilgiye göre partinin gerilla ordusu 7500 kişiye sahip ve gerektiğinde 45.000 silahlı sempatizan harekete geçirebilir durumdaydı. 14 Mart 1980'de parlamento seçimlerinin ilk turu da KDP'nin popüleritesini destekler görünümündedir. Seçimler birkaç Kürt şehrinde iptal edildiği halde KDP, oyları itibariyle İran'ın en güçlü ikinci partisi olmuştur (*Le Monde*, 22.4.1980). Fakat sonuçta seçilen hiçbir milletvekilinin Tahran parlamentosunun oturumlarına katılmasına izin verilmedi.

KDP böylece bir yıl içerisinde çok büyük bir güç topladı. Ama bu, yeni problemleri de beraberinde getirdi: Yeni yazılan üyelerin gerçekten de partinin ilerici programına bağlı olup olmadıklarının, parti çalışanları tarafından kontrol edilmesi çoğunlukla mümkün olmuyordu. Böylece tutucu, hatta "feodal" unsurlar bazı yerel örgütlere sızabiliyor ve sorumlu mevkilere de gelebiliyorlardı. Üyelerin çoğunluğu ise şehirli ve kırsal orta sınıftan gelmekteydi ve göreli olarak ilerici, birinci derecede ise milliyetçiydi. '40'lı ve '50'li yıllarda kuvvetli Tudeh sempatileri ile götürdükleri sol bir kanadın temsilcileri ise '80 ortalarında partiden ayrıldılar.

Komala KDP'den daha küçük ve radikaldir. Nisan 1979'da, eski, yeraltında faaliyet gösteren Komala birkaç değişik ("Maocu") yerel solcu grupla birleşince, kamuoyu önüne çıktı. En güçlü olduğu yerler Sanendac ve Merivan olmakla beraber birçok başka kasabada da yerel örgütleri vardı. Kadroları genelde genç entelektüellerden kuruluydu. Komala merkezi hükümet ve "feodallere" karşı KDP'den daha az uzlaşmacıydı – her iki örgüt birbirleriyle sıkça polemiklere giriyorlardı.

Kürdistan'da özellikle Fedaiyan-e Halk gibi, birkaç şehirde yeraltı örgütleri olan, bazı başka sol örgütler de var. Bunlar ço-

ğunlukla devrimden sonra kurulmuştu. Başlangıçta çok uçtaydılar ve silahlı mücadeleyi destekliyorlardı, oysa bugün siyasî çalışmaya daha çok ağırlık veriyorlar. Fedaiyan örgütü 1980 yılının ilk yarısında bölününce Kürt alt örgütlerine mensup birçok kişi dikkat çekici bir şekilde, silahlı mücadeleyi reddeden ve İmam Humeyni çizgisini desteklemeye başlayan Fedaiyan "çoğunluğunun" yanında yeraldı. Fedaiyan'ın etkisi eğitim görmüş şehirli gençlerle sınırlıydı. Aynı tespit herhalde, Peykar gibi (Maocu) bir örgüt için olduğu kadar, daha küçük sol gruplar için de geçerlidir.

Adı geçen bütün örgütler laiktir, bu sebeple Sünnî bir molla olan Şeyh İzzettin Hüseyni'nin bir süre bu gruplar arasında arabuluculuk yapıp onları koordine etmiş olması şaşırtıcı görünüyor. Kürt temsilcileri ilk defa geçici Bazargan hükümetine ilk taleplerini oluşturmaya başlayınca, Hüseyni'yi tek yetkili Kürt sözcüsü olarak atadılar. O zamanlar ismi pek bilinmiyordu. Kısa bir süre sonra ise şartların gerektirdiği bir lider olarak ortaya çıktı. Halk siyasî olarak organize olmadığı sürece Kürtleri birleştiren ve beraber tutan, onun kişisel karizması oluyordu. Çok değişik halk kesimlerinin bağlılığına sahipti; aşiretlerin, çiftçilerin, şehirli alt sınıfların ve siyasî solun. Hiçbir siyasî örgüte üye değil, oysa '50'li yıllarda KDP'de aktifti ve günümüzde Fedaiyan ve Komala sempatizanı olarak tanınıyor. Devrimci bir İslâm'ı savunuyor ve gerici molla ile sömürücü toprak sahiplerine karşı çıkıyor – her şeyden önce de kendini ispatlamış bir Kürt milliyetçisidir. Merkezî hükümete karşı Komala'dan daha radikal davranıyor. Buna rağmen Ayetullah Telekani'ye hayranlığına karşın, Şiî karşıtı birisi değil. KDP 1979 yılı boyunca örgütlenmesini düzeltmeye başlayınca, bu partideki etkinliğinin büyük bir kısmını kaybetti. Kürtlere karşı başlatılan harekâtlardan beri Hüseyni de bir grup silahlı taraftarıyla beraber dağlara çıkmıştı. Gitgide azalan bir başarı ile hâlâ Komala ile KDP'nin arasını bulmaya çalışıyordu.

Başka dinî liderler de önemli bir siyasî rol oynuyordu. Bunlardan ikisi özellikle dikkate değer: İhtiyar Şeyh Duru'lu Osman. Nakşibendîlerin İran'daki en etkin tarikat lideri (Bru-

inessen: 1978, 305-307, 319-323). Oğlu Madeh ve öteki akrabaları, açık İran desteği ile, "Rızgari" adlı bir Kürt gerilla ordusu kurdular. Herhalde bu örgüt çoğunlukla, en büyük izleyici kitlesine sahip olduğu Havraman'dan gelen genç müridlerden oluşuyordu. Rızgari sadece hükümet kuvvetleriyle değil aynı zamanda Komala birlikleriyle de çatışmaya giriyordu.

Başka bir etkin dinî lider, Senendaclı din bilgini Müftüzade'dir. Merkezî hükümet tekrar tekrar onu Kürtlere karşı aracı olarak kullanmak istiyordu. İslâmî Cumhuriyet'in inançlı bir taraftarı durumundadır. Yerel izleyicileri –Barzaniler ve orta halli çiftçiler– şah rejimi altında İslâm karşıtı politikalara sesini yükseltme cesaretini gösteren tek kişi olduğu düşüncesiyle onu milliyetçi olarak görüyorlar. Baştan beri Komala ile Müftüzadeliler arasında ağır çarpışmalar olmuştur. Hükümetle olan işbirliği ona birçok taraftar kaybettirmiş görünüyor. Nitekim Ağustos 1979 harekâtı sırasında şehri terk etti.

Sonuç

Devrim ve savaş sırasında geleneksel otoriteler –aşiret liderleri, şeyhler ve diğer dinî önderler– genel olarak güç kaybettiler. Başlarda bazıları, eski rejimin çökmesiyle ortaya çıkan iktidar boşluğunun ve örgütlerin bunu dolduramayışının sonucunda, geçici olarak güçlerini artırabildiler. Bazı başka liderler ise dışarıdan yardım görerek güç kazanabilmişlerdi; örneğin Şeyh Osman Irak'tan yardım görüyordu, bazı toprak sahipleri ile aşiret liderleri de İran hükümetinden yardım alıyorlardı. Fakat KDP ve küçük çapta Komala da hızlı bir şekilde büyük bir güç tabanını oluşturmayı başardılar. Bu, geleneksel otoritelerin etkinliğini zayıflatıyordu. Hükümetle olan zıtlaşma bu olguyu hızlandırıyordu.

Kürtlerin çoğunluğu Şiî rejimini kendilerine tehdit olarak gören inançlı Sünnîler olmasına rağmen, merkezî hükümete karşı olmalarının ana sebebi bu değildir. Geçmişte olduğu gibi bugün de köy halkı arasında etnik bilinç ile dinî hisler çok iç içe geçmiştir. Fakat aşiret örgütlenmesi ve dinî liderlerin ka-

rizmalarına karşı bağlılık, büyük ölçüde laik siyasî örgütlerle yer değiştirdi. Bu süreç geçen yirmi yıldaki toprak reformu ve şehirleşme sayesinde gelişebilmiştir. Bununla beraber gelişme daha tamamlanmamıştır, çünkü siyasî örgütlerde hâlâ aile ilişkileri canlılığını korumaktadır. Fakat zamanla dinin ve aşiret düzeninin rolü, Kürt politikasında gitgide etkisini yitiriyor.

"Nationalismus und religiöser Konflikt: Der kurdische Widerstand im Iran", Kurt Greussing (Hg.), *Religion und Politik im Iran*'ın içinde (Frankfurt a.M.: Syndikat, 1981), s. 372-409.

ÇEVİREN *LEVENT KAFADAR*

KAYNAKÇA

Abrahamıan, Ervand, "Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Firqah-ı Dimukrat, *International Journal of Middle East Studies* 1'in içinde, 291-316, 1970.

Aubin, Jean, "Etudes Safavides I: Sah Isma'il et les notables de l'Iraq persan", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 2'nin içinde, 37-81, 1959.

Bidlisi, Şeref Han, o.D., *Sharafnameh: Tarikh-e mofassal-e Kordestan,* (Hg. M. 'Abbasi) Tahran.

Bruinessen, Martin M. van, *Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan,* (Tez) Utrecht, 1978.

—, *Kurdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko's Revolt:* Tapper, R. (Hg.), Tribe and State in Afghanistan and Iran from 1800 to 1980'in içinde, Londra, 1981.

Curzon, George N., *Persia and the Persian Question,* Londra, 1892.

Dourry Efendy, *Relation de Dourry Efendy, Ambassadeur de la Porte Othomane auprès du Roi de Perse,* (Hg. M. Langlès) Paris, 1810.

Eagleton, William, *The Kurdish Republic of 1946,* Londra, 1963.

Eberhard, Elke, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften,* Freiburg i.Br, 1970.

Evliya Çelebi, *Seyahatname,* İstanbul, 1896-1938.

Hammer, J. von, *Geschichte des osmanischen Reiches,* Pesth, 1827-1835.

Hesami, Karim, *Kerwanek le shahidan-ı Kürdistan-i Iran,* Bağdat, 1971.

Imber, C.H., "The Persecution of the Ottoman Shi'ites according to the mühimme defterleri", *Der Islam 56*'nın içinde, 245-273, 1979.

Joseph, John, *The Nestorians and their Muslim Neighbors,* Princeton, 1961.

Jwaideh, Wadie, *The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development,* (Tez), Syracuse, N.Y., 1960.

Humeyni, Ayatollah Ruhollah, Chahar payam-e tarikhi-e Emam. (Hg. Mojahedin-e khaiq-e Iran), Tahran, 1358/1979.

Kasımlo, A.R., *Kurdistan and the Kurds,* Prag, 1965.

—, *Le Kurdistan d'Iran,* Chaliand, G. (Hg.), Les Kurdes et le Kurdistan'ın içinde, Paris, 1978.

Kurdistan Democratic Party (Hg.), *Documents of the Third Congress of Kurdistan Democratic Party* – Iran. Stockholm, 1974.

Kutschera, Chris, *Le mouvement national kurde,* Paris, 1979.

Lambton, Ann K.S., "Quis custodiet custodes? Some Reflections on the Persian Theory of Government", *Studia Islamica 5*'in içinde, 125-148; 6, 125-146, 1956a/b.

Lambton, Ann K.S., *Landlord and Peasant in Persia,* Londra, 1969.

Lescot, Roger, *The History of Persia,* Londra, 1975.

Maqdisi, Mutahhar b. Tahir, *Le Livre de la Création et de l'Histoire,* (Hg. und Übers, M.C. Huart), Paris, 1919.

Menzel, Th., "Ein Beltrag zur Kenntnis der Jeziden", *Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907*'nin içinde, (Hg. H. Grothe) Leipzig, IXXXIX-CCXI, 1911.

Minorsky, V., "Notes sur le secte des Ahl-é Haqq", *Revue du Monde Musulman 40/41*'in içinde, 19-97; 44/45'in içinde; 205-302, 1920/21.

—, Art: "Kurden, Kurdistan", *Enzyklopädie des Islam*'ın içinde, Bd. 2. Leiden/Leipzig, 1927.

—, Art.: Ahl-i Hakk, *Encylopaedia of Islam,* Cilt 1'in içinde, Leiden/Londra, 1960.

Molé, Marijan, "Les Kubrawiya entre sunnisme et shilisme aux huitième et neuvième siècles de l'Hégire", *Revue des Etudes Islamiques 29*'un içinde, 61-142, 1961.

Mo'meni, Hamid, *Dar bareh-ye mobarezat-e Kordestan,* Tahran, 1358/1979.

Nikitine, B., "Les Afsars d'Urmiyeh", *Journal Asiatique 214*'ün içinde, 67-123, 1929.

—, "Une apologie kurde du Sunnisme", *Rocznik Orjentalistyczny 8*'in içinde, 116-160, 1931/32.

—, *Irani keh man shenakhtam,* Tahran, 1329/1951.

—, *Les Kurdes: Etude sociologique et historique,* Paris, 1956.

Qazwini, Hamdollah Mostaufi, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub,* (Hg. und Übers, G. le Strange) Londra, 1919.

Roosevelt jr., Archie, "The Kurdish Republic of Mahabad", *Middle East Journal 1*'in içinde, 247-269, 1947.

Rudolph, W., "Grundzüge sozialer Organisation bei den westiranischen Kurden", *Sociologus 17*'nin içinde, 19-39, 1967.

Salzman, Philip C., "National Integration of the Tribes in Modern Iran", *Middle East Journal 25*'in içinde, 325-336, 1971.

Sazman-e paykar dar rah-e azadī-e tabaxeh-ye kargar, Mobarezat-e dehqani dar Orumiyeh, o.O, 1358/1979.

Schefer, C., *Einleitung zu: Père du Mans, Estat de la Perse en 1660,* Paris, 1890.

Soane, E.B., *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise,* Londra, 1926.

Sohrweide, Hanna, "Der Sieg der Safawiden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schilten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam 41*'in içinde, 95-223, 1965.

Stein, Annemarie, *Iran: Neue Diktatur oder Frühling der Freihelt. 30 Interviews mit der Opposition,* Hamburg, 1979.

Sümer, F., *Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü,* Ankara, 1976.

Tansel, Selâhattin, *Yavuz Sultan Selim,* Ankara, 1969.

Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Tarihi III/* 1. Ankara, 1973.

Wilson, S.G., *Persian Life and Customs,* New York, 1900.

İRAN VE IRAK ARASINDA KÜRTLER

Kürdistan'dan gelen haberler korkunç ve üzücü. İran-Irak sınırının her iki yakasında da merkezî hükümetler, Kürt bölgelerini kontrol altına almak ve Kürt örgütlerine bağlı peşmergeleri yoketmek amacıyla şiddetli kampanyalar yürütmekte, doğrudan askerî çatışmaların yanı sıra sivil halka karşı misillemelere başvurmaktadır. Bağlı oldukları hükümet güçlerince veya komşu ülke hava kuvvetlerinin ya da topçularının bombardımanlarıyla pek çok köy yıkıldı. Anında infaz olayları gündelik hayatın bir parçası haline gelmiş durumda.

Başlangıçta güneyde yürütülen Körfez Savaşı [İran-Irak Savaşı], zamanla kuzeye, önce Kürdistan'ın güneyindeki Kuzistan'dan Kasr-ı Şirin'e, en son olarak da, 1983 sonbaharında ortak sınırın en kuzeyine değin yayıldı. İran ordusu, daha önce İran Kürdistan Demokrat Partisi'ne (İKDP) bağlı peşmergelerin elinde bulunan sınır bölgesini sonunda ele geçirebildi. İran birlikleri, şimdi Mustafa Barzani'nin oğullarınca yönetilen Irak Kürdistan Demokrat Partisi'ne (KDP) bağlı işbirlikçi peşmergelerin yardımıyla, Irak Kürdistan'ına iki noktadan girdiler. Bu bölgeyi o zamandan beri işgal altında tutuyorlar. Irak, buna karşılık Kürdistan'a daha çok birlik gönderdi ve Kürt aşiretlerinden daha çok sayıda askerî birimler oluşturmaya başladı.

Arazinin ve halkın kontrol altına alınması, her iki tarafta da savaştan önce olduğundan daha fazla hayatî önem kazanmış bulunuyor. Irak'ta gaddar baskı yöntemleri ve Kürt hareketini kısmen kuklalaştırma birarada kullanılan yöntemler; İran rejimi ise gittikçe daha uzlaşmaz hale geldi. Kürdistan'ın her iki yakası da iktisadî abluka altında. Bu, gerilla gruplarını vurmayı hedeflemekle birlikte, özellikle köylülere zarar veriyor. 1985 sonbaharında Irak, Kürt direnişinin toplumsal tabanını yıkmak için en son saldırıyı başlattı. Birlikler kasabalarda sempatizan olduğundan şüphelenilen insanları kitleler halinde tutukladı; Uluslararası Af Örgütü'ne göre en az 300 sivil öldürüldü.[1] Tutuklananlar arasında 10-14 yaş arasında en az 300 çocuk vardı ve pek çoğunun işkenceden geçtiği belirtiliyor.[2] Mülteciler cepheden uzaklaştırılan bölgelerdeki pek çok Kürt köyünün yakın zamanda tahrip edildiğini bildiriyorlar. Onbinlerce insanın sınır dışına sürülmüş olmasının yanı sıra köylüler de, dehşete düşürücü koşullarda geniş kamplarda sürekli askerî denetim altında yaşamaya mecbur bırakılmış.

Her iki ülke de, kendi Kürtlerini pasifize etmeye ne denli istekliyse, komşu ülkenin Kürt direniş hareketini canlı tutmakta da o denli bariz çıkarlara sahip. İran Barzani'nin oğullarına, Irak KDP'ye ve bazı güçlü İslâmcı Irak Kürt örgütlerine önemli miktarda destek verdi. Irak, İran'daki iki önemli teşkilata –İran Kürdistan Partisi (İKDP) ve daha küçük bir radikal sol örgüt olan Komala'ya– para, lojistik destek ve silah sağladı.

Bu ittifakların Kürtler arasında yeni bölünmelere epey katkısı oldu. Uzun zamandan beri İran Kürdistan'ının kuzeyinde üslenen Irak KDP, İran devriminden sonra İKDP ile çok küçük çapta çatışmaya girdi. Bu Iraklı Kürtler, İranlı Kürtleri Türk sınırı yakınındaki stratejik konumlarından sürmek için 1982'de İran ordusuna yardım ettiler. Irak'ın içindeyse, KDP ile Barzani'nin ezeli rakibi Celal Talabani'nin liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) arasında çatışmalar olageldi. KYB de

1 Uluslararası Af Örgütü, Acil Eylem Başvurusu UA 363/85, 20 Aralık 1985.

2 Ibid. UA 09/86, 20 Ocak 1986.

uzun yıllardır, KDP ile bir birleşik cephede işbirliği yapan küçük Irak Kürdistan Sosyalist Partisi (IKSP) ve Irak Komünist Partisi (IKP) ile kan davası gütmekte. İran'da ise, İKDP ve Komala birbirine savaş ilan etmiş bulunuyor; bu iki parti bazı bölgelerin kontrolünü ele geçirebilmek için rekabet halinde. Kürtler arasındaki birlikten yoksunluğun diğer bir göstergesi, her iki hükümetin de milliyetçi örgütlere karşı hükümetlerle birlikte savaşmak üzere çoğu aşiret tabanlı olmak üzere önemli sayıda Kürt'ü kendi saflarına çekebiliyor olmasıdır.

1970'lerin başlarında durum oldukça farklı bir görünüm sergiliyordu: Hemen tüm Kürtler tek ve tartışılmaz bir lidere sahipti. Molla Mustafa Barzani, milliyetçi Kürtlerin neredeyse tümünü kendi önderliği altında birleştirmiş; İran, Türkiye ve Suriye'deki Kürt faaliyetlerini ise büyük çapta Irak'taki mücadelenin çıkarları doğrultusunda kendine bağlamıştı. İran, Türkiye ve Suriye'deki Kürtler, lojistik ve malî destek sağlamış, hatta küçük sayılarda Irak'taki mücadeleye katılmışlardı. Barzani bu ülkelerdeki Kürtlerin kendi hükümetlerine karşı açık mücadeleye girişmelerini engellemişti. Zira Irak hükümetinin üstesinden gelebilmesinin, ancak İran ve Türkiye destek yollarını kapatmadığı takdirde mümkün olabileceğini biliyordu.

Barzani'nin İran'a bağımlılığının gerçek boyutu, ancak 1960'lardan sonra, 1975 Mart'ında şah tarafından ansızın "satıldığında", açıklığa kavuştu. Birkaç hafta içinde tüm hareket çöktü. Hem çok gecikmiş olarak kendi kendilerini, gerçekte ne için savaştıklarını sormaya başlayan Irak Kürtleri, hem de Barzani'yi SAVAK ve MİT'le (İran ve Türk emniyet ve haber alma örgütleri) işbirliğiyle suçlayan İran ve Türkiye Kürtleri arasında Barzani ve yakın danışmanlarına karşı hâlâ büyük bir rahatsızlık sözkonusu. Kürtler arasında bugünkü çekişmelerden en azından bazıları, Barzani dönemi ve Barzani'nin benzersiz konumuna haleflik konusunda ihtiraslı liderler arasındaki mücadeleden kaynaklanıyor. Bu mücadeleler, bir yere kadar, yerel ve bölgesel sadakatlerin millî ve sınıfsal dayanışma duygularına dönüşmesinin yavaş olduğu Kürt toplumunun tabiatından da kaynaklanıyor.

Çatışan toplumsal tabanlar

Kürt milliyetçiliği köken olarak iki ayrı toplumsal tabakadan kaynaklandı: Kentli eğitim görmüş kesimler ve aşiret düzeninin hüküm sürdüğü kesimler. Kentli eğitim görmüş kesimler, Arap ve Türk milliyetçiliğinin etkin siyasal hareketlere dönüşmesine tanıklık eden, çağdaş siyasal ideolojilerin farkında olan insanlardı. Dolayısıyla, kendi toplumlarında siyasal bir rol edinmeye istekliydiler. İkinci toplumsal taban, aşiret düzeninin hüküm sürdüğü çevre, artan hükümet müdahalelerinden rahatsızdı ve direniş halindeydi. Bu iki tabaka tamamen birbirinden kopuk olarak görülmemeli: Çoğu kentli aydın aşiret reislerinin ailelerinden gelmekte; çoğu aşiret mensubu artık milliyetçilik, katılımcı demokrasi ve sosyalizm gibi çağdaş siyasal düşüncelere yabancı değil. Kentli aydınların önderliğindeki partiler, aşiretlerin desteği olmaksızın güçsüz kalacaklarının daima farkında olmuş ve bunun rahatsızlığını yaşamışlardır; parti liderlerine sıklıkla yöneltilen suçlamalardan biri, "aşiretçilik" suçlamasıdır.

Ancak, Kürt hareketi içinde her zaman bir aşiret-kentli aydın kutuplaşmasını saptamak mümkün olmuştur. Kavramları, siyasal düşünceleri ve milliyetçiliklerinin tabiatı birbirinden farklı kalmış ve sık sık siyasal rekabet içine girmişlerdir. Çoğu aşiret, hükümet müdahalesinden olduğu kadar siyasal bir partinin müdahalesinden de rahatsızlık duyar. Öte yandan, rakip aşiret reisleri arasında sık sık ortaya çıkan kan davası ve iktidar mücadeleleri, aşiretler arasında uzak ve soyut bir siyasal amaç için işbirliği sağlanmasını hemen hemen imkânsız kılmaktadır. Bir aşiret reisinin harekete katılması, rakiplerinin dışarıda kalmasına, hatta harekete karşı cephe almasına neden olabilmektedir.

Irak'taki Kürt milliyetçileri, karşılarında her zaman hükümet saflarında çarpışan eşit sayıda Kürt aşiret mensubu bulmuşlardır. Bu Kürt aşiretleri, böylece, silah ve para elde eder ve dış müdahaleden bir ölçüde uzak kalırlar. Öte yandan, kentli siyaset adamları da zaman zaman Kürt hareketinin ana

akımına karşı çıkıp aşiretlerce idrak ve kabul edilemez bahaneler yüzünden merkezî hükümetlerle anlaşmalara varmışlardır. Her iki grup da diğerinin doğasından kaynaklanan ihanet eğilimlerinden şüphelenmiştir – ve her ikisi de ikna edici birkaç örnek gösterebilir.

Kürt toplumunu bölen bir çizgi daha var. Milliyetçiler her ne kadar görmezden gelmeye ya da önemini azaltmaya çalışsalar da Kürtlerin bölünmüşlüğü ve siyasal rekabetlerinde bu önemli bir etmen olmaya devam etmektedir. Bu çizgi, kuzey (Kurmanci) ve güney (Sorani) lehçelerini[3] konuşanlar arasındaki dilsel ve daha genel olarak kültürel farklılıklardan kaynaklanıyor. Kurmanci lehçeleri, Türkiye ve Suriye Kürtlerince, Bahdinan'da (Irak Kürdistan'ının kuzey ucu) ve İran'da Urmiye Gölü'nün batısındaki bölgelerde konuşuluyor. Daha güneyde Sorani gruplarının lehçeleri kullanılmakta. En güney kısımlarda, Hanikin ve Kermanşah dolaylarında ise, o da yerini başka lehçelere bırakır.

Kurmanci konuşanlar arasında aşiret ilişkileri, Sorani konuşulan bölgelere nazaran çok daha belirgindir. Elbette bu, ikinci grupta aşiret ilişkilerinin yokolduğu anlamına gelmez. Irak ve İran'daki en önemli Kürt kasabalarının çoğu, Sorani konuşulan bölgelerde bulunuyor. Kürtler arasında geçen yüzyılda gelişen entelektüel söylem de çoklukla Sorani lehçelerinde gelişti. Bu, büyük ölçüde Irak'ın Kürtçe kitap, dergi ve gazetelerin yayımlanabildiği tek ülke olması gerçeğinden kaynaklanıyor (Arapça yayımlara uygulanan sansürün aynısı uygulanıyor elbette). Türkiye'de bu mutlak şekilde yasaklanagelmiştir. Kurmanci, sürgündeki aydınların gerçekleştirdiği az sayıda yayım dışında, azgelişmiş kaldı. Öte yandan İran ve Irak'ta Soranice'nin konuşulduğu kısımlar ekonomik ve kültürel açıdan Kur-

3 Bunlar, iki lehçe grubu için sıklıkla kullanılan isimler. Ancak, daha kesin konuşmak gerekirse, bunlar yanlış isimlerdir. Kürtler ve akademisyenler arasında, kullanılacak terimler konusunda bir anlaşma yok. Bu iki grubun dışında, Kürdistan'da konuşulan başka lehçeler de var; tüm bu dilsel farklılıklar, farklı dönemlerde siyasal sonuçlara da yolaçmışlardır. Bkz. M. Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet* [gözden geçirilmiş basım] (Berlin, 1986, Bölüm I. f ve II. 1.

manci konuşulan dağlık bölgelerden daha gelişmiş durumda; her iki bölge halkı da birbirine karşı, böyle durumlarda yaygın önyargılar beslemeye eğilimli: "Sorani", sıklıkla "Kurmanci"yi ilkel ve din meselelerinde fanatik bulur, ancak savaş yeteneğini kabul eder; "Kurmanci" "Sorani"yi çoklukla insanlıktan yoksun, güvenilmez ve kültürel olarak kibirli bulur.

İki kutup

Irak'ta, Bahdinan'daki Barzan bölgesi ve Süleymaniye şehri öteden beri Kürt hareketinin iki ayrı kutbu görünümündedir. Biri Kurmanci kullanılan bölgenin ortasında, aşiret düzeninin geniş çapta sürdüğü, diğeri Sorani kentsel kültürünün merkezi olan iki mekân. (İran'da Urmiye'nin batısındaki aşiretsel bölge ile Mahabad kasabası da benzer karşıtlıklar içerir.[4] Irak'taki Kürt siyasal partileri Süleymaniye'de ya da çevresinde doğmuş ve kent karşılaştırma kabul etmeyen oranlarda faal parti üyesi yetiştirmiştir.

Molla Mustafa Barzani, Barzan ve çevresindeki aşiretler üzerinde hayli etkili olan, dinî liderler yetiştirmiş bir aileye mensup olarak doğdu. Daha erken yaşlarda rakip aşiretlerle girişilen kavgalarda ve Irak'taki İngiliz (sonra Arap) hükümetleri din işlerine müdahaleye başladıklarında onlara karşı mücadelede sık sık ailesinin taraftarlarına önderlik etti. Barzani (dolaylı olarak), Irak KDP'sinin kurucularından biri ve resmi başkanı olmakla birlikte, 1960'ların başlarında Barzani ve parti Kürt hareketinin farklı, çoklukla karşıt kanatlarını temsil ediyorlardı. En sonunda Barzani, diğer aşiretleri ve KDP'yi denetimi altına alabildi; bir yanda o ve oğulları, diğer yanda Talabani, geçen yirmi yılda Kürt hareketindeki karşıt kutupları temsil edegeldiler. Barzani çoklukla kentli, eğitimli, Sorani konuşan kesimlerin desteğini toplarken, Talabani daima aşiret desteğine bağımlı kalmıştır. Aynı zamanda, Sorani konuşulan bölgelerdeki genç

4 Bkz. Van Bruinessen, "Kürdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko's Revolt" (Kürt Aşiretleri ve İran Devleti: Simko Ayaklanması Örneği), Ric-

kentli nüfus ise, Barzani'nin yalın ve pragmatik milliyetçiliğinden çok, Talabani'nin radikal ve ilerici siyasal sloganlarını daha çekici bulmuştur. Öte yandan, Talabani Kurmanci konuşulan Bahdinan'da asla bir taban edinememiştir.

Bugün siyasal etki alanları açık bir biçimde bölünmüş bulunuyor. Talabani'nin KYB'si hemen tüm Sorani konuşulan bölgeleri kontrol ediyor; Bahdinan ise, Barzani'nin oğulları İdris ve Mesut ile onların liderliğindeki KDP tarafından kontrol ediliyor.[5] Diğer gruplar, Irak Kürdistan'ında ancak bu iki partiden birinin rızasıyla etkinlik gösterebilirler. İran'da da bir kutuplaşma sözkonusu ise de daha önemsizdir. Irak KDP, uzun zamandır, İran Kürdistanı'nın aşiret düzeninin hüküm sürdüğü, Kurmanci konuşulan kuzey bölgesinde üslere ve kamplara sahip.[6] İranlı Kürtler, İdris Barzani'yi başlangıçta Kurmanci konuşulan bölgelerde güçlü bir konumda bulunan İKDP'den uzaklaştırmak amacıyla bölgedeki aşiretler arasına Sorani karşıtı duygular yaymaya çalışmakla defalarca suçladılar. Aşiret seçkinlerinin bazı genç mensupları İKDP'yi desteklediler; en güçlü aşiretlerin seçkinlerinin çoğu uzak durmayı yeğledilerse de, (Irak) KDP ile İKDP arasında 1980-81 yıllarında ilk çatışmalar çıktığında, bazıları Barzani'nin tarafını tuttu. 1982'de İran ordusu ve devrimci muhafızlar tarafından desteklenen KDP, yerel aşiretlerin hiç değilse pasif bir desteğini sağlayarak İKDP peşmergelerini bu bölgeden sürmeyi ba-

---

hard Tapper, ed., *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan* (Iran ve Afganistan'da Aşiret ve Devlet Mücadelesi) (Londra ve New York, 1983), s. 364-400 (Bu kitapta).

5 "Kontrol" ya da "denetim" sözcüklerini kullanırken, Irak Kürdistan'ında 1975 yılına değin ya da İran'da 1979'dan 1983'e değin olduğu gibi "kurtarılmış bölgeler"in mevcudiyetini kastetmiyorum. Gerçekte hükümet, tüm kasabaları elinde tutmaktadır ve ne zaman isterse birlikler gönderebilir. Ancak, peşmergeler kendi bölgelerinde serbestçe hareket edebilmektedir ve bu bölgelerde rakip grupların faaliyetlerini engelleyebilirler.

6 1960 sonlarından itibaren Barzani'nin adamları bu bölgeden gelip geçiyorlardı; mülteciler ve askerî irtibat için çok sayıda köy ve kamp tahsis edildi ve Bahdinan bölgesinden pek çok Kürt 1975'ten sonra bu bölgede (Ziva kampında ve Uşmuviya kasabasında) yaşamaya devam etti. Barzani'nin Uşmuviya'yla ilişkisi daha gerilere gider: 1945 yılında Molla Mustafa Barzani, bin adamı ve onların aileleriyle burada barındırıldı; bunların bir kısmı, anlaşılacağı gibi, Irak'a asla dönmediler.

şarabildi. Ordu resmî olarak denetimi ele geçirdiyse de gerçekte aşiretler, Tahran'ın otoritesini tanıdıkları sürece, neredeyse tamamen bağımsızlıklarını korudular.

Sınıf çelişkileri

İran ve Irak'taki Komala gibi daha radikal Kürt örgütleri, Kürt hareketindeki farklılık ve mücadeleleri sınıf mücadeleleri olarak sergileme eğilimindedirler. Kendilerini proletarya ve yoksul köylülüğün öncü kuvvetleri olarak algılamaktadırlar. Onlara göre, Irak KDP utanmazcasına feodal bir örgüttür ve İKDP kentli burjuvaziyle aşiretsel-feodal seçkinlerin bir ittifakıdır. Bu görüş, her ne kadar sözkonusu örgütlerin kendilerini algılayışlarıyla bağdaşmasa da ilk bakışta ikna edicidir. Bugün Irak KDP neredeyse tamamen aşiret düzeninin hüküm sürdüğü çevrelerden destek almakta ve Irak ile İran'daki toprak sahibi aşiret reisleriyle flört etmektedir. Öte yandan İKDP kadrolarının çoğu kentli orta sınıflara mensuptur (öğretmenler, memurlar ve ticaret adamları gibi) ve küçük bir kısmı da aşiret ya da toprak sahibi elit kökenlidir. Parti, aşiretleri yabancılaştırmamak konusunda dikkatli olagelmiştir.

Ancak bir partinin liderlik kadroları kendi başına partinin temsil ettiği sınıfları göstermez. Tüm Kürt örgütlerinin önderlik konumundaki üyelerinin büyük bir çoğunluğu ya aşiret ve toprak sahibi elit çevrelerden ya da (göreli olarak) eğitimli, kentli orta sınıflardan gelmektedir. İran'daki Komala'nın karşıtlarının vurguladığı gibi, bu örgütün önderlerinin pek çoğu da gerçekte "feodal" kökenlidir. Hatta bir partinin programı bile sınıfsal açıdan yanıltıcı olabilir; bunu açık olarak sergileyen tek ölçüt örgütün gerçek sınıf mücadelesi koşullarında takındığı tavırdır. Bu açıdan bakıldığında tüm partiler, "feodal" aşiret reisleriyle mücadele ettikleri en azından birkaç örnek sayabilirler – hiç değilse Kürt hareketine karşı merkezî hükümetle işbirliği yapmış olanlarla. Öte yandan hepsi değilse bile çoğu parti, "vatansever" aşiret reislerinin desteğini de memnuniyetle kabul etmişlerdir.

Merkezî hükümetlere karşı mücadele ve Kürt halkı arasında milliyetçi duyguların güçlenmesi, mevcut sınıf çelişkilerini örtmeye eğilimli görünmektedir. Irak Kürdistan'ında 1950'li yıllarda topraksız köylülerle toprak ağaları arasında pek çok şiddetli çatışma yaşandı, hatta 1959'da çoğu toprak ağası ülkeden kaçmak zorunda bırakıldı. Ancak, 1961'de Kürt Savaşı başladıktan sonra bu tür çatışmalar hayli seyrek görülür oldu.

Benzeri bir durum, devrim ertesinde İran'da da görülebilir. 1979'un ilk aylarında merkezî hükümet etkin otoritesini yitirdiğinde, pek çok toprak ağası şah döneminde toprak reformunda ellerinden alınan toprakları tekrar ele geçirmeye çalıştı. Bir kısmı köylüleri topraklarından atarken diğerleri eski feodal gelirleri toplamaya kalkıştı. Bu durumda köylüler, devrimci bir atılım için gerekli ortam aramakta olan genç aydınlardan destek buldular. Muhtelif solcu örgütler, örneğin Komala ve Halkın Fedaileri, toprak ağalarını bölgeden atmak için köylüleri örgütlemeye çalıştılar. İKDP ise Mahabad çevresindeki aşiret reislerinin feodal gelirlerini toplamalarını engelledi. Urmiye ve Merivan bölgelerinde toprak ağaları İslâmcı komitelerin ve hatta başlangıçta "komünistlere karşı" devrim muhafızlarının (pasdaran) desteğini sağlamayı başardılar. Solculara göre, Barzani'ye sadık askerî birimler de toprak ağalarının safında mücadele ettiler.[7]

Bu mücadelelerin en keskin aşamasında bulunduğu 1979 yazında, sınıf karşıtlığı, merkezî hükümet taraftarları ve muhalifleri arasındaki mücadeleyle çakışıyordu. İzleyen aylarda çatışmalardaki radikal sol gruplar, ilkin kendilerinin örgütlediği ve toprak ağalarına karşı daha radikal eyleme sürükledikleri köylüleri savunamaz hale geldiler. Köylüler misillemeleri tek başlarına göğüslemek zorunda kaldılar. Sonuçta Komala ve diğer radikal gruplar halk desteğini yitirdi. İKDP daha ihti-

---

7 Bu mücadelelerin bir kısmı, İran basınında geniş bir şekilde haber konusu oldu. Örneğin Merivan için bkz. *Ayandoğan,* 4 Ağustos 1979 ve Komala'nın bu dönemdeki haber bülteni *(Habername-i Komala);* Urmiye için: Sezman-i Paykar, *Mubarazat-i dihgani dar Urmiyah* (1979); Mahabad bölgesi için: A Stein, İran: *Neue Diktatur oder frühling der Freiheit?* (Hamburg 1979), s. 19-39; *İran ve İran Kürdistanı Devrimi* (TKSP Yayınları, 1981), s. 22-26.

yatlıydı: Aşiret reislerine ve toprak ağalarına asla cepheden saldırmadı ve köylüleri sınıfsal eylem için örgütlemedi. Köylülerin *ve* toprak ağalarının desteklerini, milliyetçi siyasal amaçlar için elde etmeye çalıştı; ancak, gerektiğinde köylüleri toprak ağalarının hücumlarına karşı korudu. Öte yandan, genellikle popülist düşüncelerle beslenen ve iktisadî sömürüye karşı uyanık olan pasdaran, köylülere karşı toprak ağalarını gözü kapalı desteklemeyi bırakıp daha seçici bir tavırla solculara ve Kürt milliyetçilerine karşı mücadeleye girişti. 1980'e gelindiğinde, önceki yıla göre sürmekte olan pek az toprak ağası-köylü çatışması vardı ve her iki taraftaki ittifaklar daha az belirgindi. Merkezî hükümet ve Kürt hareketi arasındaki savaşın en ileri safhada sürmekte olduğu sonraki yılda ise şiddetli sınıf mücadelelerinin ortaya çıkıp çıkmadığı yolunda bir bilgim yok.

Irak'ta gerilla savaşı: 1976-1985

Kürt hareketinin çöktüğü 1975 yılından sonra Irak hükümeti hem çok sayıda Kürt'ü kendi saflarına çekmek ve hem de Kürt husumetinin canlanmasını engelleyecek zecri önlemlere başvurmak gibi ki ucu da keskin bir politika uygulamaya başladı. Hükümet Irak Kürdistan'ının yalnızca bir kısmını içeren özerk bölge yaratarak, nüfusun geniş bir kısmına fayda sağlayan iktisadî gelişme projelerini destekledi. Ancak, aynı zamanda petrolce zengin Kerkük ve Hanikin bölgelerinin, kuzeybatıdaki bazı bölgelerle (Şeyhhan ve Sincar) birlikte "Araplaştırılması"na devam edildi: Kürtler topraklarından atıldı ve bir kısmının Mısırlı olduğu iddia edilen Arap köylüleri, onların yerine yerleştirildi.[8]

8 1975 Kasım ayında Irak resmî sözcüsü, yaklaşık 50.000 Kürt'ün güneydeki Nasriya ve Divaniye havalilerine gönderildiklerini açıkladı (*The Times* [Londra], 27 Kasım 1975). Irak tüm Araplara vatandaşlık hakkı vermekte ve ülkeye göçlerini teşvik etmektedir. Resmi olmayan Mısırlı kaynakların tahminlerine göre, 1985 yılında Irak'ta yaşayan iki milyonun üzerinde Mısırlı vardı. Bunların çoğu işçi olmakla birlikte, aralarında köylüler de vardı ve bunlara toprak imtiyazları verilmişti.

1976 yılında hükümet, İran-Irak sınırı boyunca 10 ila 20 km. genişliğinde bir bölgeyi boşaltmaya başladı. Köyler tamamen yıkıldı ve sakinleri kentlere yakın yeni yerleşim bölgelerinde yaşamaya zorlandı. Kuzeyde de hükümet kuvvetleri pek çok köyü yıktı, meyve ağaçlarını kesti ve su kuyularını katı maddelerle doldurdu. Bu baskılar ve boşaltmalar yalnızca Barzan bölgesindeki gibi isyancı köyleri değil, daima Barzani'ye karşı hükümet tarafında savaşan bazı aşiretleri de etkiledi. Onlar da köylerini terk etmeye zorlandılar. Sürülenlerin çoğuna para verildi, hatta bazıları için bu, iktisadî bir iyileşmeyi de beraberinde getirdi.[9] Yine de pek çok köylü topraklarından atılmaktan rahatsızlık duyarak şurada burada direnmeye çalıştı. Bu, gerilla savaşı için bir ilk tahrik unsuru oluşturdu. Gizli Komala'ya mensup Süleymaniyeli öğrenciler, köyleri yıkmak için gönderilen ordu birliklerine karşı saldırılarda partizan köylülere katıldılar. Bu sırada, yurtdışında pek çok Kürt örgütü kuruldu. Komala üç bileşeninden biri olarak KYB ile birleşti. 1977 yılında, KYB Kürdistan'da karargâhlarını kurdu. KDP'nin bir kısmı da böyle yaptı. Her iki örgüt de başlangıçta yalnızca birkaç 100 *peşmerge*ye sahipti. Fakat bunlar yüksek düzeyde hareket kabiliyetine ve karargâhlarından uzakta vur-kaç saldırıları yürütebilme yeteneğine sahiptiler. Yeni gerilla hareketinin yaygınlaşmasıyla birlikte, ülke dışında yaşayan ya da 1975'te Bağdat'ın affını kabul ettikten sonra hareketten uzaklaşan eski *peşmerge*ler Kürdistan'a dönerek harekete katıldılar. Katılanların çoğu topraklarından sürülen ya da diğer baskı uygulamalarına maruz kalan gruplara mensup insanlardı.

---

9 Bir gelişme projesinde çalışan bir antropoloğun bu yeniden yerleştirme üzerine ilginç gözlemleri için, bkz. Leslek Dziegiel, *Rural Community of Contempoary Iraqi Kürdistan Focing Modernization* (Modernleşme Karşısında Çağdaş Irak Kürdistanı'nda Kırsal Topluluk) (Krakow: Ziraat Akademisi, 1981). Kürt kaynaklarına göre, 1983 yılına gelindiğinde 20.000'in üzerinde Kürt köyü ve mezrası yıkılmış ve 616.000'in üzerinde Kürt, Orta ve Güney Irak'a sürülmüştü. (KDP tarafından İsveç'te yayımlanan *Pesh Merga,* sayı 16/17, 1983). Bu rakamlar abartılmış olabilir. Ancak Irak hükümeti de, yalnızca 1978 yılının iki yaz ayında 28.000 ailenin (yani 150.000'in üzerinde insan) sürüldüğünü kabul etti (*al-Thawra,* 18 Eylül 1978).

Diğer Kürtlerin çoğu, bu safhada silahlı mücadelenin erdemlerinden kuşku duyuyordu. Zira küçük gerilla grupları, en iyimser bir bakış açısından, hükümet için ancak bir sıkıntı kaynağı olabilirdi. 1978 yılında Irak Komünist Partisi, yönetimindeki Ulusal Cephe'yi terke mecbur edilip Kürt muhalefetiyle ittifaka girdiğinde bile, hareketin başarı şansı dikkate değer ölçüde artmamıştı. İki Kürt örgütü arasındaki, KYB'yi geniş çapta çökerten şiddetli savaş, daha da ileri bir moral kaybına neden oldu. Bunun dışında, 1970'lerin ikinci yarısında petrol gelirlerindeki patlama, hükümet baskısını doğrudan yaşamayan pek çok Kürt'ü uzlaşmaya yöneltti. Böylece gerilla grupları elde etmeyi umdukları kitle desteğine güvenemeyeceklerini anladılar.

Pek çok değişikliği de beraberinde getiren (İran-Irak arasındaki – ç.n.) Körfez Savaşı öncesinde durum buydu. Güneydeki önemli askerî harekâtlar, Irak ordusunu Kürdistan'daki yakın kontrolünden vazgeçmeye zorladı. Güney Irak'a sürülen Kürtlerin çoğunun Kürdistan'a dönmesine izin verildi. Burada kamplara yerleştirildiler. Binlercesi, buradan Kürt partilerince kontrol edilen bölgelere kaçtı. İran, KDP ve diğer gerilla gruplarına askerî ve malî desteğini hızlandırdı. Yine de fiilî gerilla faaliyetleri düşük düzeyde kaldı.

Partilerin çoğunluğu, önce olduğundan daha fazla hareket serbestisi kazanmış ve sivil halkla daha fazla temas kurabilme imkânı elde etmişlerdi. Ancak toprak ve halkı kontrol altına almak için sürdürülen rekabet gittikçe daha şiddetli bir hal aldı. IKP ve IKSP başlangıçta o sırada işbirliği içinde oldukları KYB ile aynı vadide üslenmiş durumdaydılar. Fakat rakip KDP ile Ulusal Demokratik Cephe'yi kurduklarında, KYB ile ilişkileri hızla kötüleşti. Hemen ardından KYB, bu iki partiyi Sorani konuşulan bölgenin tamamen dışına attı.

1983'te Körfez Savaşı Kürdistan'a ulaştığında KDP, İran taarruzunda, İran ordusunun fiilî keşif kolu olarak yer aldı. KYB ise bu istilaya karşı direnişe geçeceğini ilan etti. Taarruz, KYB'yi karargâhlarından Irak içlerine sürdü. Ertesi yıl Talabani Bağdat'ta pazarlık masasına oturacaktı.

1983 taarruzuna kadar Bağdat'ın politikaları uzlaşmacı bir görünüm sergilemekteydi. 1983 Ocak ayında Kürt askerlerinin kitlesel firarlarıyla karşı karşıya kalındığında, firarilere af ilan etti ve Kürtlerin tehlike altındaki güneyde değil, izafi olarak daha sakin olan kuzeydeki ordu birliklerinde görev alması hükmünü getirdi. Aynı zamanda, *tüm* Kürt örgütleriyle gizli görüşmelere girişti.[10]

Taarruz ertesinde ise, özellikle Barzani ile ilişkisi olan Kürt örgütlerine karşı ciddi misillemelerde bulundu. Barzan bölgesindeki köylerden gelen, fakat o dönemde Kuştapa ve Diyana'daki kamplarda yaşamakta olan sekiz bin kişi, bilinmeyen yerlere götürüldüler ve o zamandan beri akıbetlerinden haber alınamadı. Benzeri biçimde, Barzani'nin Bağdat'ta yaşamakta olan (ve hükümetle işbirliği yapan) yakınları da ortadan kayboldu. Özellikle KYB ile görüşmeler başarısızlığa uğradıktan sonra, hükümetin Kürdistan'daki askerî varlığı arttı ve gerillalara karşı operasyonlar daha sistematik ve acımasız bir hal aldı. Aynı zamanda, görülmedik sayıda aşiret mensubu, bölgelerini İran işgaline (ve yanı sıra milliyetçi Kürt gruplara) karşı korumak üzere oluşturulmuş düzensiz alaylara katıldılar. Irak Kürdistan'ına yakın dönemde gidenler bu alaylara katılanların sayılarını 150.000, hatta daha fazla olarak tahmin ediyorlar. Bu yaptırımlar ve iktisadî abluka gerilla gruplarını yeterince etkilemediğinde ise, hükümet bir kez daha sivil halka karşı misilleme yoluna başvurdu.

Devrim sonrasında İran Kürdistan'ı

1979'da İranlı Kürtler arasında anideen gerçekleşen milliyetçi patlama, Kürtlerin çoğu için bile bir sürpriz oldu. O zamana değin hoşnutsuzluk şaha, onun emperyal ittifaklarına ve reji-

10 KDP, IKSP ve KYB ile gizli görüşmeler, 1982 yazından başlayarak sürdü. O dönemde Bağdat'ı ziyaret eden IKSP'den Mahmud Osman, daha sonra partinin üzerinde iddiada bulunduğu bölgeyi gerçekten de kontrol ettiğine dair kanıt istendiğini açıkladı. Bunu, rakip gruplara saldırmaları için bir tahrik olarak yorumluyordu. KYB'nin IKP ve IKSP karargâhlarına saldırısını da böyle bir talebin sonucu olarak görüyor. Bu, bugün Kürtler arasındaki mücadeleyi açıklamak üzere sunulan pek çok komplo teorisinden biri olsa gerek.

min yaratmış olduğu yeni zenginlere yönelikti. Devrimden sonra Kürt milliyetçiliğinin aniden yayılması, komşu bölgelerde yaşayan Azerîler ve güneybatıdaki Araplar arasında bu tür hareketlerin yokluğu karşısında daha belirginlik kazanmaktadır. Bu, basit bir bakış açısıyla Kürtlerin Sünnî olmasına bağlanamaz. Çoğu Şiî olan Kermanşah Kürtlerinin Kürt hareketinin dışında kaldıkları, hatta aktif biçimde muhalefet ettikleri doğrudur. Ancak, dinî kaygıların rol almadığı 1946 yılında da Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nden ziyade merkezî hükümetten yana tavır almışlardı. Sünnî ve Şiîlerin birlikte yaşadıkları bazı köylerde 1979 yılında mezhep çatışmaları ortaya çıktıysa da, bunlar kısa sürdü ve bir daha ortaya çıkmadı. Kürtlerin İslâm cumhuriyetine karşı takındıkları tutumda, Sünnî duyguların önemi az olmuştur.[11]

Kürtlerin ve İran'daki diğer etnik azınlıkların tepkileri arasındaki farkları açıklayan önemli bir olgu, devrim süresince ve sonrasında halkın devrimci duygularını yönlendiren siyasal örgüt ve liderlerin tavırlarıdır. İran'ın pek çok kesiminde, ideolojik yelpazenin her renginden Müslüman ve sosyalist devrimciler, çabalarını devletin merkez kurumlarında etki sahibi olmaya yönelttiler. Humeyni etrafındaki heterojen iktidar blokuyla ittifaklara giriştiler ya da onlara ödünler verdiler. Farklı olarak Kürdistan'da, bölgeleri için özerklik isteyen, merkezî hükümet kurumlarını ikinci planda tutan, bir toplumsal tabana ve geçmişe sahip iki örgüt bulunmaktaydı.

1979 yılının büyük bir kısmında, bu örgütler halkı serbestçe örgütleyebiliyorlar ve düşüncelerini yayabiliyorlardı. Rejimin ilk saldırıları yalnızca Kürtlerin milliyetçiliğini ve ayrılıkçı tavırlarını pekiştirme yönünde etkili oldu. Diğer bir etmen de, İranlı Kürtlerin Irak'taki Kürt hareketine tanıklık etmiş ve bu hareketin 1975'te çöküşünden sonra yüz binlerce mülteciyi içlerine kabul etmiş oldukları gerçeğidir. Barzani'nin kendisine karşı, şah rejimiyle işbirliği yapmasından kaynaklanan bir ra-

11 Martin Van Bruinessen "Nationalistmus und Religiöser Konflikt der Kürdische Widerstand im İran", Kurt Greussing, ed. Religion und Politik im İran (Frankfurt am Main, 1981) içinde.

hatsızlık vardı; ancak, Irak'taki olaylar İran Kürtleri arasında da millî uyanışı hızlandırdı.

Bu, doğrudan Irak Kürtlerinin bir etkisi anlamına gelmiyor elbette. İran'daki Kürtler, Kürt oldukları kadar İranlıdırlar da ve 1980'li yılların başlarında yaygın olan siyasal akımlar üzerinde Irak Kürtlerinin oldukça az etkisi vardı. "Özerklik" gibi kavramlar için kullanılan Kürtçe sözcükler bile İran ve Irak'ta farklıdır. İran Kürdistan'ında siyasal söylemin gelişmesi, geniş çapta İKDP ve Komala'nın eseridir.

İhtilalin başladığı 1978 yılında, Kürdistan kasabalarında büyük gösteriler yapıldı, bunlar İran'ın başka bölgelerinde olanlarla sözü edilir farklılıklar göstermiyordu. Göstericiler, siyasal mahkûmların serbest bırakılması ve temel sivil hürriyetler gibi taleplerde bulunuyorlardı; Kürtler için özel talepler sözkonusu değildi. Önemli bir fark olarak, her yerde ön planda olan dinî boyut burada yoktu. 1978 Haziran'ında 25 yıllık mahkûmluktan sonra salıverilen bir Kürt önderinin cenaze töreni belirgin olmayan bir milliyetçi vurgusu da olan, hükümet karşıtı büyük gösterilere dönüştü. Ancak, 1978 yılı boyunca, daha sonra en temel mesele haline gelecek olan özerklik talebi henüz ortaya atılmayacaktı. 1979 Şubat ayında Pehlevi rejiminin çökmesini izleyen dönemde, Kürdistan'ın her yerinden çeşitli siyasal grupların temsilcileri toplanarak, geçici hükümete gönderilmek üzere sekiz maddelik taleplerini formüle ettiler. Bu maddelerden birisi, federal bir devlet çatısı altında tüm İran halkları için kendi kaderini tayin hakkına yönelikti. Diğer maddelerin çoğu, toplumsal/iktisadî adalet ve devrimci demokrasiyle ilgiliydi.

Taleplerin bulanık görünümü ve izleyen aylarda ifade ediliş-lerinde sıkça yapılan değişiklikler, Kürdistan'da o günlerde şekillenmemiş ve değişken siyasal atmosferi yansıtır. Bu dönemde deneyim açısından değil heyecan açısından zengin Kürt ve İranlı siyasal gruplar hızla artmaktaydı. Yalnızca İKDP (1973 yılındaki üçüncü kongresinde belirlenmiş olan) siyasal bir programa sahipti; ancak o da iyi kadro yetersizliğinden dolayı sıkıntıdaydı ve tartışmada henüz hâkimiyet sağlayamıyordu. Bu şartlar altında, Mahabad'dan karizma sahibi bir molla olan

İzzeddin Hüseyni, Kürtlerin kabullendiği bir sözcü olarak ortaya çıktı. Radikal sol gençlik gruplarıyla sıkı bir temas içindeydi; milliyetçi olarak saygınlık kazanmıştı ve dinsel meşruiyeti nedeniyle toplumun daha muhafazakâr kesimleri arasında da kabul görmekteydi.

Kargaşa ve çarpışmalar

Kürtler ve merkezî hükümet arasındaki görüşmeler, daha başlangıçta, her iki tarafta da iktidar odaklarının çokluğu nedeniyle mutabakata varılamadan sona erdi. Irak ve Türkiye sınırlarının hemen ardında, Palizban, Üveysi ve Aryana gibi kötü şöhretli generaller tarafından yönetilen, bilinmeyen sayılarda eski rejim taraftarının İran'a akınlar düzenleyerek yeni rejimi sarsmaya çalışıyor olması da durumu daha karmaşık bir hale getiriyordu. Kürt örgütlerinin –görünüşe göre haksız biçimde– bu şah yanlılarıyla işbirliğine girdiklerinden şüpheleniliyordu. Dahası, her çeşit yerel mücadele, bu mücadeleye taraf olanların merkezî hükümet ya da Kürt hareketinin bir fraksiyonuyla ittifak içine girmeleriyle daha büyük önem kazanıyordu. 1979 baharı ve yazında, bu yerel mücadeleler Kürt ve hükümet taraftarı kuvvetler arasında şiddetli çarpışmalara neden oldu. Ağustos 1979'daki Kürtlere karşı ilk geniş askerî taarruz, Paveh'deki böyle bir yerel çatışmadan kaynaklandı.

İKDP ve daha ufak çapta Komala, hızla birer parti kolları ağı oluşturdular ve saflarına geniş sayıda parti üyesi ve peşmerge kazanarak, bunlara siyasal ve askerî eğitim verdiler. 1979 baharı ve yazındaki ateşli siyasal tartışma ortamında, onların özerklik ve halk egemenliği kavramları geniş kabul gördü. Ağustos 1979'daki ilk hükümet saldırısı ertesinde, İKDP Kürdistan'da bariz bir hâkimiyet kurdu; sonraki yıllarda ise siyasal (ve askerî) kuvvet olarak bu konumunu pekiştirdi.

1979 yazında gerçekleşen saldırı karşısındaki Kürt direnişinin gücü ve dayanıklılığı, hükümeti görüşmeleri yeniden başlatmak ve özerklik talebine bir taviz anlamında merkezî idarenin gevşetildiği bir yönetim şekli önermek zorunda bı-

raktı.[12] Bu, Kürtlere o zamana değin yapılmış en geniş öneriydi. Ancak İKDP bu öneriyi yetersiz bularak reddetti. Bu teklif Kürtçe'nin (ve diğer azınlık dillerinin) serbest kullanımı gibi belirli kültürel hakları teminat altına alıyor, ancak bir Kürt ulusunu tanımıyordu. Öte yandan, teklif edilen ademi merkeziyetçilik, Kürdistan'ı her biri Kürt olmayan bölgeleri de içeren pek çok mıntıkaya bölüyordu.

Bütün bu görüşmelerin önündeki önemli bir handikap, İslâmî rejimin ulusal haklar bağlamında konuşmayı kararlı bir şekilde reddetmesiydi. Ama İKDP'nin öneriyi reddetmesinin tek nedeni bu değildi. İzzeddin Hüseyni, radikal taraftarları ve Komala ile birlikte, gerici ve şahtan bile daha diktatör olduğunu ilan ettiği hükümetle görüşmeyi dahi kabul etmiyordu; bu tutum Kürt nüfusun geniş bir çoğunluğu tarafından desteklendi. Uzlaşmacı bir tavır alırsa, İKDP halk desteğini daha radikal gruplar lehine kaybetme riskine girecekti. Öte yandan, teklif rejimin "liberal" kanadından geliyordu; halk daha dinci kesimlerin sonradan kendilerini anlaşmaya bağlı hissetmeyecekleri kanısındaydı. Son olarak, Kürtler rejimin gücünü yeterince anlamamışlardı, düşeceğine ya da daha fazla taviz vermeye razı edilebileceğine inanıyordu.

İKDP'nin hükümet önerisini (ve ertesi yıl gelen diğer önerileri) reddetmesinde Irak'ın bir etkisinin olup olmadığı net değil. Birkaç ay sonra İKDP'nin Tudeh yanlısı kanadı partiden koptuğunda, Kasımlo'yu Bağdat'la yakın temas içinde olmakla suçlayacaktı. Ancak parti politikalarının bundan etkilendiği yolunda bir kanıt göstermediler. Eylül 1980'de Irak İran'ı işgale giriştiğinde, İKDP temel taleplerinin kabul edilmesi koşuluyla, Tahran'a ateşkes ve işgal kuvvetlerine karşı işbirliği

---

12 Önerinin kaba bir çevirisi ve Kasımlo'nun ilk tepkisi için bkz. *Le Monde*, 18 Aralık 1979. Bir hafta sonra o zamanki başkan Beni Sadr'a yapılan Kürt karşı-önerisinin metni için bkz. *Les nouvelles du Kurdistan Iranien*, Mayıs 1980. (İKDP tarafından Fransa'da yayımlanıyor.) Sık sık kesilen görüşmeler 1980'in ilk yarısı boyunca sürdüyse de somut bir netice elde edilemedi. Ayrıca, bkz. Fred Halliday'in Kasımlo ile yaptığı *MERIP Reports*, sayı 98'de (Temmuz-Ağustos 1981) yayımlanan ve İzzettin Hüseyni ile yaptığı *MERIP Reports*, sayı 13 (Mart-Nisan 1983)'te yayımlanan röportajı.

önerdiyse de cevap alamadı. Nitekim İran hükümeti, Irak cephesiyle birlikte Kürtlere karşı giriştiği askerî harekâtlarını da artırdı. Körfez Savaşı başladığından beri, İKDP Irak'a daha da bağımlı hale geldi. Fakat İKDP'nin KDP'den farklı olarak, önemli siyasal kararlarında bağımsızlığını korumayı sürdürdüğü görülmektedir.

Devrimi izleyen ilk yıldaki durumla karşılaştırıldığında, bugünkü durum çok daha az karmaşık görünüyor. Tahran'da tek bir iktidar odağı kaldı ve onun da Kürtlere taviz vermesi olabildiğince zor. Kürt tarafında en önemli kuvvetin İKDP olduğu açık. Parti, bir önceki yıl Beni Sadr ve Halkın Mücahitleri Örgütü'nden Mesut Recai tarafından Fransa'ya kaçışlarının ardından kurulan Ulusal Direniş Konseyi'ne 1982 başlarında katıldı. Beni Sadr, sonunda İKDP'nin özerklik talebini kabul etmeye razı olmuştu. Bu, partinin uzun vadeli hedeflerindeki bir değişiklikle aynı döneme rastladı: Beşinci Parti Kongresi'nde (Aralık 1981) belirlenen yeni program, herhangi bir özel Kürt talebine gönderme bile yapmazdan önce Humeyni rejiminin devrilmesini hedef gösteriyordu. İKDP, Kürdistan'da geniş bir bölgeyi 1983'e kadar kontrolü altında tutmuş ve burada –yollar ve evler inşa ederek, okul ve hastaneler kurarak, hatta mahkemeyi deneyimli ve profesyonel bir hâkimle yöneterek– bir hükümet olarak işlev görmüştü. 1983 yazında gerçekleşen Irak KDP'nin de faal görev aldığı büyük bir İran saldırısı bu deneyimi sona erdirdi. İKDP karargâhları, artık Irak sınırının ötesinde bulunuyor.

İran'da artık "kurtarılmış bölgeler" kalmadı. Ancak yine de, köylüler ve kasabalılar tarafından desteklenen peşmergeler hâlâ İran içlerine kadar sızabiliyor ve orada gerekirse haftalar hatta aylarca kalabiliyorlar. Irak'ta da olduğu gibi, Kürtler hükümet için dikkate değer bir sıkıntı teşkil etmekle birlikte gerçek bir tehdit oluşturamıyorlar. İKDP'nin Ulusal Direniş Kongresi'ndeki ortakları, asla vaat ettikleri gibi güvenilir bir kuvvet haline gelemediler. Muhtemelen bu yüzden, parti tavrını bir kez daha tersine çevirdi. İslâmî rejimin İran halkının büyük çoğunluğunun en azından pasif desteğine sahip olduğunu anlayan İKDP, 1984 yazında görüşme masasına oturmaya hazır olduğunu bel-

li etti. Görüşmeler, daha erken bir safhada, görünüşe bakılırsa Kürtlerin özerklik konusundaki ısrarı nedeniyle kesildi. (Hükümetin cevabı, bunun Kur'an'da yeri olmadığı şeklindeydi.) Bu arada İKDP kendisinin hükümetle görüşmesine tümüyle karşı olan Ulusal Direniş Konseyi'nden de ayrıldı. Bir süre sonra, Ocak 1985'te Komala ve İKDP birbirlerine savaş ilan ettiler. Kuşkusuz İKDP daha üstün bir konumdaydı. İşi alaycılığa vuranlar (Kürtler arasında çok var) bunun, İran'da kendi durumlarını sağlamlaştırmayı başarabilmiş iki kuvvet arasında yeni görüşmelere peşrev olduğuna inanıyorlar.[13]

Din ve siyaset

Kürt köylülerinin çoğu, hayli dindar olmakla birlikte diğer görüşlere karşı hoşgörülüdür. Kentli Kürtler genelde liberal dinî görüşler taşır. Dinî-siyasî örgütler geçen on yılda sayısal açıdan önemli düzeylere ulaşamadılar. Fakat Tahran'ın bu tür örgütler yaratma ve/veya olanları güçlendirme çabaları üzerinde durmak gerek.

Kermanşah bölgesinde Kürt hareketinin dışında kalan Şiî Kürtleri arasından, milliyetçi ve solcu Kürtlere karşı savaşta hükümete yardım etmek üzere pek çok sayıda "Müslüman peşmerge" yetişti. Bildiğim kadarıyla özel bir Şiî Kürt örgütü yok. Ancak çoğunluğun Sünnî Kürtlerde olduğu Senendac kasabasında, devrimin ilk yılında Komala'ya siyasal rakip olarak bir Sünnî dinî örgüt ortaya çıktı. Kahire'deki El-Ezher'den mezun olan örgüt lideri Müftüzade, İslâmî doktrinler, kültürel haklar, ademi merkeziyet ve anti-komünizmden oluşan bir program tespit etti. Görüşleri Beni Sadr'a yakındı, örgüt İranlı Kürtlere karşı merkezî hükümetle işbirliğine istekli olan tek örgüttü ki, bu da Kürtlerin İslâmî rejime muhalefetlerinin Sünnî-Şiî ayrılı-

13 Gerçi durumunu sağlamlaştırma yöntemleri de örgütten örgüte değişiyor. İKDP, rakiplerini fiziksel olarak yoketme yoluna asla başvurmadı; hatta kendisine *karşı* çalışmamaları koşuluyla denetimi altında bulundurduğu bölgelerde faaliyet göstermelerine de izin verdi. Tek istisna Komala'yla giriştiği savaş olduysa da burada inisiyatif, görünen o ki Komala'dan gelmişti.

ğından kaynaklanmadığını gösterir. Senendac'da sayısız kayıpla sonuçlanan ilk hükümet saldırısı sonucunda Müftüzade ve taraftarları, halkın büyük çoğunluğunun öfkesi karşısında kasabayı terk etmek zorunda kaldı. O zamandan beri, özellikle Beni Sadr'ın düşmesinden sonra önemli bir rolleri olmadı.

Kürtlerin sözcüsü konumuna getirilen İzzettin Hüseyni de bir din adamı idiyse de, geniş kabul ve saygı görmesinin nedeni bu değildi. Hüseyni'ye asıl büyük destek radikal sol gruplardan geliyordu. Ancak İKDP ve Komala parti örgütlerini sağlamlaştırdıklarında onun da rolü önemini kaybetti.

Körfez Savaşı'nın başlangıcından beri İran, Irak Kürtleri arasında tamamen Müslümün örgütler kurmaya çalıştıysa da bunda pek başarılı olamadı. Irak'taki (İran desteğiyle kurulan) İslâmi Direniş Yüksek Şurası'nın tek Kürt üyesi "Şeyh" Muhammed Necib Berzenci oldu. Şeriatçı basında her ne kadar fotoğrafları "Müslüman Kürt Savşçıların lideri" olarak çıkıyorsa da, aslında taraftarı olmayan sıradan bir köy imamı.

Biraz daha fazla önem taşıyan bir diğeri, daha önce Celal Talabani'yle işbirliği yapan Abbas Şabak tarafından 1980'de kurulan "Kürt Müslüman Ordusu". Şabak'ın Tahran'da iyi ilişkileri var; İran'da hâlâ çok sayıda bulunan Iraklı Kürt mülteciler arasından peşmerge devşirmek için para ve silah sağladı. Bu grup en iyi günlerinde binin üzerinde silahlı adama ulaşabildi. KYB, bu grubun kendi bölgesindeki faaliyetlerine izin verdiyse de üzerlerinde bariz bir nüfuz elde etti; 1982 ve 1983'te KYB bütün silahlarına el koyduktan sonra ise Kürt Müslüman Ordusu hızla dağıldı.

İran'ın Iraklı Kürtler içinde en güvenilir müttefiki KDP. Ancak KDP İslâmcı bir örgüt olmadığı gibi Irak Komünist Partisi'yle de işbirliği içinde. Bu yüzden, daha İslâmî müttefikler arayışı sürdü. İdris ve Mesut Barzani'nin kuzeni ve hâlâ Barzan şeyhi olan Muhammed Halid,[14] 1985 yazında sahneye çıkarak

14 İdris de Mesud da Şeyh Halid'in kızlarıyla evliydiler; bu yüzden pek çok kimse şeyhin davranışının KDP liderlerinin bir payı olmadan gerçekleşemeyeceğine inanıyor. Muhammed Halid ve Barzan'ın diğer şeyhleri için bkz. *Ağa, Şeyh ve Devlet*, IV. Bölüme Ek.

kendini "Kürt Hizbullahı" olarak ilan etti. İran birliklerinin yardımıyla, çok sayıda adamıyla Irak'ın kuzeydoğusuna girdi. IKP ve IKSP karargâhlarına, "Barzan'ın kutsal topraklarını" derhal boşaltmaları için ültimatomlar gönderdi. Kasım ayına gelindiğinde şeyh hâlâ Barzan'a ulaşamamıştı; ancak, her iki parti de ültimatomu ciddiye aldı. Raporlara göre Muhammed Halid, iyi silahlanmış durumda ve adamlarını İran'da ailesine en sadık olan Iraklı Kürtler arasından toplamıştı. Bahdinan'da dikkate değer bir kuvvet olma potansiyelini temsil etmektedir.

Türkiye'nin rolü

Türk birlikleri, Türkiye Kürdistan'ından KDP'nin denetimi altındaki mıntıkalara iltica eden Kürt militanları yakalamak üzere, 1983 Mayıs ayında Irak sınırını geçti. Bağdat "kaçakçı" ve "terörist"lerin ele geçirilmesi için sınırlı bir Türk askerî harekâtına izin verdiğini kabul etti. Eğer müdahalenin tek sebebi buysa pek başarılı olamadı: Türk birlikleri, peşmergelerle giriştikleri birkaç çarpışmadan sonra ilerleyişlerini durdurdular. KDP ve İKSP'li peşmergeler büyük çatışmalardan kaçınmakla birlikte Türkiyeli Kürtleri iade etmeyi reddettiler. Sonuçta Türk birlikleri, tek bir militanı bile yakalayamadan geri döndüler.[15]

Bu müdahale Türkiye'nin komşularıyla Kürt milliyetçiliğini bastırmak için işbirliği ve eşgüdümü geliştirme çabalarının bir parçasıydı. Irak'la varılan mutabakata göre, her iki ülke orduları, Kürt gerilla savaşçılarını yoketmek amacıyla birbirinin sınırını geçebilecekti. Türkiye şimdiye kadar İran'la böyle bir mutabakata varmayı başaramadı. İran toprak egemenliğini özenle koruyor ve böyle bir anlaşmayla gelebilecek sonuçlardan endişe duyuyor. Her şeyin ötesinde, Türkiye doğusundaki Amerikan üslerini ve İranlı şah yanlısı karşı-devrimcilere kucak açmış bir ülke.

15 Iraklı ve Türkiyeli Kürt bilgi kaynaklarına göre 30 Mayıs 1983 tarihli basında, Irak'ın Ankara büyükelçisi, Türk birliklerinin 1500-2000 kadar ayrılıkçıyı ele geçirdiğini iddia ettiyse de bu, kolayca görüleceği gibi asılsız bir iddiaydı.

İran ve Irak'taki Kürt hareketleri, Türkiye tarafından kendi güvenliğine pek çok açıdan tehdit oluşturan unsurlar olarak algılanmakta. Irak'ta ve daha sonra İran'da 1960 ve 1970'li yıllardaki gerilla savaşı, Türkiye'deki Kürtlerin millî şuurunu kuvvetli bir şekilde etkiledi. Türkiye Kürdistan'ındaki gruplar, Irak ve İran'daki partilere destek sağladılar. Bu yolla, Kürdistan'ın diğer kısımlarındaki durumu daha yakından anlayabildiler. Türkiye'deki 12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra, buradaki Kürt örgütlerinin önemli sayıda kadroları İran ve Irak Kürdistan'ına kaçarak Türkiye'deki taraftarlarıyla sınır ötesinden temaslarını sürdürebildiler. Kürdistan İşçi Partisi (PKK), KDP'nin koruyucu şemsiyesi altında, Irak Kürdistan'ında askerî üsler bile kurdu. PKK 1984 Ağustos ayından beri Türkiye'nin Doğu illerinde önemli gerilla faaliyetleri sürdürmekte.[16]

Türkiye'nin Irak'a girmesinin muhtemelen en büyük hedefi, o dönemde Türkiye'de silahlı eylemlerini henüz başlatmamış olan PKK idi. Türk gazeteleri Ekim 1984'te yakında yeni bir Irak sınır ötesi harekâtı başlayacağını yazdılar; 1985 yazı boyunca ordu birlikleri yeniden sınır bölgesine yığıldı. İkinci bir harekât gerçekleşmedi; ancak tehdit sonuç verdi: Cizre-Musul-Bağdat yolunda Türk kamyonları PKK tarafından bir daha ele geçirilmedi, (hem Türkiye hem de Irak için hayatî olan) Musul-İskenderiye petrol boru hattı bir daha kesilmedi ve 1985 yazının sonlarında KDP, PKK'nın bir daha kendi topraklarından Türkiye'ye akınlar düzenlemesine izin vermedi.

Türkiye bu başarılarından yeterince tatmin olmuşa benzemiyor. PKK'nın Türkiye'nin doğusunda (çok sınırlı olarak) yürütmekte olduğu gerilla savaşı, Türkiye'yi endişeye sevkeden nedenlerden yalnızca birisi. Türkiye'nin yöneticilerini ülkelerinin toprak bütünlüğü açısından asıl kaygıya düşüren, Kürt millî bilincinin uyanışı. Nitekim, bu millî bilincin ve ayrı bir Kürt kimliğinin her türlü ifade vasıtasını yoketmek konusunda kararlı görünüyorlar. Türkiye, ülkedeki tüm Kürt milli-

16 *MERIP Middle East Reports*'un gelecek bir sayısı, Türkiye Kürdistan'ındaki PKK aktivitelerini tartıştığım bir makaleye yer verecek.

yetçilerini amansızca yoketmeye devam edecek ve Kürtlere karşı operasyonlarında Irak ve İran'la eşgüdüm sağlama çabalarını ısrarla sürdürecek. Birbirinin Kürtlerini, bir diğerine karşı mücadelelerinde şimdiye değin taktik müttefikler olarak kullanagelmiş olan Irak ve İran'dan farklı olarak Türkiye, komşu ülkelerdeki Kürt hareketinin de bastırılmasında çıkarları olduğu kanısında.

Körfez Savaşı'nın etkilerinden biri de, savaşan karşıt hükümetlerin Irak KDP ve İKDP'ye lojistik ve malî destek sağlamada artan rolleri oldu. Bu ve Kürdistan'daki savaş, bu örgütlerin daha küçük ve daha radikal rakip gruplar karşısındaki konumlarını sağlamlaştırmalarına neden oldu. Bu sürecin en bariz bir şekilde geliştiği ülke Irak. Körfez Savaşı'nın patlamasından sonra, pek çok sayıda köylü ve kasaba halkı, hükümet kontrolü altındaki bölgelerden Kürt örgütlerinin elindeki bölgelere kaçtı. Yalnızca bölgesel kontrolü elinde tutan ve yeni gelecekleri destekleyecek malî kaynaklara sahip olan örgütler onların mevcudiyetlerinden faydalanabilirdi. İran tarafından desteklenen KDP ve o zaman Suriye ve Libya tarafından desteklenen KYB, IKSP ve IKP'den daha fazla takviye sağladılar. KDP kısa zamanda Türk sınırına yakın geniş bir bölgeyi kontrolü altına aldı; böylece bu bölgelerden daha önce sürülmüş olan köylüleri kendine çekerek, burada normal bir iktisadî hayatı yeniden yaratmış ve gerilla kuvvetlerine daha güçlü bir taban sağlamış oldu.

Daha güneyde Kürt hareketlerinin fiili kontrolü altında bulunan bölgeler daha küçüktü; 1983 yılına kadar KYB, buradaki denetimini IKSP ve IKP ile paylaştı.

KYB kendi üstünlüğünü bariz olarak sağlamlaştırdı ve yeni taraftarlar buldu. Zayıf partilerin kayıpları ise, salt askerî bir yenilgiden daha ciddiydi. Irak Kürt partilerinin askerî kuvvetleri konusunda mevcut tahminler bunu göstermektedir.[17]

---

17 İyi haber alan Iraklı ve Türkiyeli Kürtlerle yapılan mülâkatlara dayanarak. Bilgi kaynaklarının verdiği sayılar, seyahat ettikleri bölgelere ve kendi politik sempatilerine bağlı olarak, büyük ölçüde farklılıklar gösterdiyse de bu rakamların gösterdiği göreli kuvvet ve eğilimler konusunda aynı kanıyı paylaşıyorlardı.

1981 yılında, KDP'nin Irak'ta 2000 kadar peşmergesi vardı; IKSP ve IKP 2000 kadar peşmergeye sahipken KYB'nin peşmerge sayısı 3000'di. 1985 yılına gelindiğinde ise, KDP kuvvetleri sayıca 6000'e yükselir ve KYB 5000 silahlı adam barındırırken, IKSP'nin sayısı binin altına düştü ve IKP'de 1000'den biraz fazla peşmerge kaldı. KYB böylesine geniş ölçüde büyümesini, rakipleriyle sert bir rekabet içine girmesine borçluydu ki bu, başlangıçta örgüte yabancı olan, aşiret düzenine özgü bir siyasal tarzdır. Bugün KYB'nin dış malî destekçileri olup olmadığı belli değil. KYB'nin Bağdat'la görüşme masasına oturmak için Şam'la ilişkilerini koparması nedeniyle, Suriye'nin bugün onun yerine KDP'yi destekliyor olması daha muhtemel görünüyor. KYB, bir yere kadar kendini mahallî katkılar ve vergilendirme, özellikle de kaçakçılık üzerindeki alınan haraçla finanse edebilir. Fakat bugünkü savaş koşulları altında, bu gelir kaynakları muhtemelen azalmış olmalı. Yabancı bir finansman kaynağı bulamayacak olursa, KYB yakında peşmergelerini silahsızlandırmak zorunda kalacak ki, bu da KDP'yi daha da güçlendirecektir.

KDP ise bugün İslâmî cumhuriyete Barzani'nin şaha bağımlı olduğundan daha bağımlı durumda. Mesud ve İdris Barzani, Tahran hükümetiyle aralarında bir çıkar birliği olduğu kanısındalar. KDP, İran'ın Saddam Hüseyin rejimi yıkılıncaya kadar savaşı sürdürme kararlılığını paylaşan tek Kürt örgütü. Bu fikir birliği, aynı zamanda KDP'nin İran'ın Kuzey Irak'taki taarruzlarına –bu Irak Kürdistan'ında kısmen İran ordusunun kontrolüne razı olmak anlamına gelse de– önemli askerî destek vermesini de açıklıyor. Bu kayıtsız koşulsuz destek, KDP'nin geniş sayılarda peşmergeyi saflarına katmasına yarıyor, yeterli malî destek ve gelişmiş silahlar edinmesini de sağlıyor. 1983 sonbaharında ve daha yakında 1986 Şubat ayında Süleymaniye ve Kerkük'e yönelik taarruzlar, KDP'nin Sorani konuşulan bölgeye adım atmasını sağladı. KDP bugün en ciddi rakibi olan KYB'yi İran desteğiyle küçültebilmeyi umuyor.

Tamamen askerî bağlamda, KDP bugün Iraklı Kürt grupları içinde en iyi durumda bulunanı ve güçlenmeyi sürdürmek-

te.[18] Bu 1960'larda Mustafa Barzani dönemindeki durumu hatırlatıyor. O dönemde Barzani, Kürtlerin herhangi bir hükümetle varabildiği en geniş ve avantajlı bir barış anlaşmasına ulaşabilecek durumdaydı. Oğullarının bu başarıyı tekrarlayabilmesi hayli zor görünüyor.[19]

Ek okuma

Çeşitli Kürt formasyonlarının tarihleri için, bkz. Chris Kutochere, *le mouvement national kurde* (Kürt Ulusal Hareketi) (Paris: Flammarion, 1979). 1983-84 itibariyle tüm Kürt örgütleri üzerine bir alan araştırması için, (bazı olgusal hatalar içermekle birlikte), bkz. Christiane More, *les Kurdes d'aujourdhui. Mouvement national et partis politiqus* (Günümüzde Kürtler: Ulusal hareket ve Kürt partiler) (Paris: L'Hammattan 1984). İngilizce'de en iyi (yetersiz olmakla birlikte) kaynak: Gérard Chailand, ed, *People without a Country* (Ülkesiz Halk) (Londra: Zed Press, 1980)

Irak'taki başlıca Kürt örgütleri

Irak Kürdistan Demokrat Partisi (IKDP)

Mahabad'da İran KDP'nin kuruluşundan kısa zaman sonra, o dönemde kendisi de İran'da bulunan Molla Mustafa Barzani'nin teşvikiyle, Iraklı Kürtler de Irak KDP'yi kurdular. Kurucu üyelerin çoğu, Kürt milliyetçiliğinin en önemli merkezi

18 KDP'nin elindeki bölgeleri yakın zamanda ziyaret eden iki gazetecinin raporları için, bkz. Chris Kutschera, *Le Monde,* 3-4 Kasım 1985 ve Gwynne Roberts, *Financial Times,* 7-8 Ocak 1986. İkisi de Kürdistan'ı daha önce defalarca ziyaret ettiler ki, bu da verdikleri haberleri daha ilginç kılmakta. Daima Barzani'ye sempati duymuş olan Roberts, tozpembe bir portre çiziyor; KDP mücadelesinin geleceği konusunda daha gerçekçi olan Kutschera, KDP'nin İran'a ne kadar bağımlı bir hale geldiğini gösteriyor.

19 Bu makaledeki bilginin çoğu, 1974-1980 yılları arasında Irak ve İran Kürdistan'larına yaptığım ziyaretlere ve içlerinde bu makalede anılan ve anılmayan pek çok örgüt mensupları da olan, daha sonraki yıllarda bu bölgelerde bulunmuş olan çok sayıda Kürtle yaptığım mülâkatlara dayanıyor.

olan Süleymaniye kasabasından aydınlar ve ordu subaylarıydı. 1950'li yıllarda, Barzani'ye en yakın üyeler, Irak'taki Kürt hareketi üzerinde uzun zaman büyük bir etkisi olan (Celal Talabani'nin siyasî mürşidi ve kayınbabası olarak bu etkisini dolaylı olarak hâlâ sürdürmektedir) Süleymaniyeli avukat İbrahim Ahmed karşısında parti denetimini yitirdiler. Barzani'ye sadık olan hizip yıllar boyunca ayrı bir örgüt olarak kaldı ve Iraklı komünistlerle "resmî" KDP'den daha sıkı ilişkileri oldu. İki hizip 1957 yılında yeniden birleşti.

Abdül Kerim Kasım'ın liderliğindeki 1958 darbesinden sonra, KDP yasallaştı ve Sovyetler Birliği'nde sürgünde bulunan Barzani'nin Irak'a dönmesine izin verildi. Birkaç yıl öncesinden beri partinin fahri başkanı olarak görülüyordu (bu bilgiyi, 1955'te Doğu Avrupa'yı ziyarette bulunan Talabani iletmişti). Dönüşünden kısa bir süre sonra Barzani parti meselelerine ağırlığını koymaya başladı. Başlangıçta, İbrahim Ahmed'in hizbiyle ilişkileri iyi görünüyordu; o sırada komünistlerle yakın ilişkisi bulunan sabık taraftarlarıyla ilişkilerini kesmişti.

Sonraki yıllarda, özellikle Kürtler ve Bağdat rejimi arasında ilk silahlı çarpışmaların gerçekleştiği 1961 Eylül ayından sonra, Barzani ve politbüro (yani Genel Sekreter İbrahim Ahmed) arasında birbirini takip eden anlaşmazlıklar ortaya çıktı; her ikisi de kendini Kürt hareketinin hakiki lideri olarak görüyor ve bir diğerinin kendi siyasî kararlarına boyun eğmesini bekliyordu. Aralarındaki rekabet, Barzani'nin politbüroya haber bile vermeden, hükümetle ateşkes anlaşması imzaladığı 1964 yılında doruğa ulaştı. Bunun üzerine politbüro bir konferans düzenleyerek Barzani'yi suçladı ve partiden ihraç etti. Barzani ise bu konferansın hükümsüz ve geçersiz olduğunu ilan ederek taraftarlarının egemen olduğu bir parti kongresi topladı. Barzani, İbrahim Ahmed hizbinin partiden ihraç edilmesini sağladı ve sadık adamlarından oluşan yeni bir politbüro seçildi. Yeni politbüro üyelerinden biri de, 1975 yılına değin Barzani'nin en yakın çevresinden Süleymaniyeli hekim Mahmud Osman'dı.

Bu sırada, eski politbüro da hâlâ Güney Kürdistan'da (Mawet) karargâha ve silahlı bir kuvvete sahipti; Barzani'ye sadık

peşmergeler bunlara saldırarak daha sonra iltica edecekleri İran sınırına sürdü. Politbüro belirtildiğine göre, 1962 yılından beri İran otoriteleriyle temas halindeydi; bu olay Tahran'ın Barzani'ye oynamasına neden olmuş gibi görünüyor. Talabani ve savaşçıları 1965 yılında Barzani'yle bir uzlaşma yolu arayarak Irak Kürdistan'ına döndüler.

Kürtler önemli miktarlarda modern silahlar elde etmeye de bu sıralarda başladılar. İran desteği düzenli bir şekilde artmaya devam etti. Bu destek Barzani'nin Kürt hareketi üzerindeki denetimini daha da pekiştirmesine yardım eden bir faktör oldu. Talabani ise kendisinin önemsiz bir konuma itildiği düşüncesiyle Barzani'den koparak, onu aşiretsel, feodal ve gerici olarak damgaladı. Barzani'nin üstün kuvvetleri karşısında duramayacak olan Talabani, Sorani konuşan kasaba halkları arasındaki popülaritesine rağmen, Bağdat hükümetiyle kendisine Süleymaniye-Kerkük mıntıkalarında denetim kurma imkânı sağlayan bir anlaşma yaptı. Talabani'nin *peşmergeleri,* bu bölgedeki birçok olayda Barzani taraftarlarına karşı Irak ordusuyla birlikte çarpıştı ki bu, Talabani adının hain diye kötüye çıkmasına neden oldu. (Bu sırada, İbrahim Ahmed Tahran'da geri planda kaldı; daha sonra Bağdat'a geçti ve bu hareketi, hizbine karşı yapılan suçlamalara daha fazla haklılık kazandırdı.)

Uzun süren görüşmelerden sonra, 1970 Mart ayında özerklik de dahil çoğu Kürt talebini kabul eden Bağdat hükümeti, Barzani'yle bir barış anlaşması imzaladı. Böylece hükümetin İbrahim Ahmed ve Celal Talabani'ye ihtiyacı kalmamış oluyor, onların da burunları sürtülmüş olarak KDP cemaatine dönmekten başka seçenekleri kalmıyordu. 1975 Mart ayında hareketin çöküşüne değin, Barzani'yi açıkça eleştirmekten kaçındılar.

1972 yılı önemli bir yol ayrımı oldu. Barzani şah aracılığıyla Washington ile temasa geçti ve KDP gizli CIA desteği almaya başladı. Hiç kuşku yok ki, Bağdat'ın 1974 yılında büyük ölçüde budayarak yürürlüğe koyduğu özerklik yasasını Barzani'nin reddetmesinde bu destek önemli bir etken oldu. KDP'nin az sayıda önde gelen üyesi (aralarında Aziz ve Haşim Ahravi de

vardı) Barzani'den koptu ve hükümet tarafına geçerek, sadece kâğıt üzerinde bir örgüt olarak kalacak olan Bağdat merkezli KDP'yi kurdular.* Barzani ve Bağdat'a teslim olan Salah Yusufi dışında tüm KDP lider kadrosu, 1975'teki çöküşten sonra İran'a iltica ettiler. Parti dağıtıldı.

Barzani'nin siyasetten çekilmesiyle halef mücadelesi de başladı. Uzun zamandır Barzani'nin güvenilir adamı olan Mahmud Osman, Barzani'den koptu. Osman Avrupa'ya giderek Barzani ve oğullarına karşı hiddetle saldırdığı bir kitap yayımladı. Başlangıçta KDP/Hazırlık Komitesi, daha sonra Kürdistan Birleşik Sosyalist Partisi olarak adlandırılan ve sonunda diğer gruplarla Irak Kürdistan Sosyalist Partisi'ni (IKSP) oluşturan, kendi partisini kurdu. Barzani'nin Şam temsilcisi olan Celal Talabani ise, burada Kürdistan Yurtsever Birliği'ni (KYB) örgütlemeye başladı. Barzani'nin oğulları Mesud ve İdris ise, babalarının diğer bir yakın işbirlikçisi olan "Sami" (Muhammed Mahmud Abdulrahman) ile birlikte KDP/Geçici Kumanda'yı (Kiyada Muvakkata) kurdular. Bu örgüt, Barzani ailesine güçlü kişisel bağlılık duyan kişileri topladı; taraftarlarının çoğu Irak Kürdistan'ının Kurmanci konuşulan kısmından geliyordu. KYB ve Mahmud Osman ise, neredeyse tamamen Sorani konuşulan bölgelerde destek buldular.

"Sami" önderliğinde bir grup *peşmerge,* İran'ın da en azından zımni onayını alarak, 1976 sonbaharında Türkiye-Irak sınırına döndü. Zaruri olan lojistik destek Türkiye Kürdistan'ında kendilerine yakın ve o dönemde, sınır mıntıkalarındaki küçük kasaba gençliğinin yanı sıra aşiretler arasında da tesir sahibi bir örgütten geldi. 1978 baharında KYB ile kanlı bir çatışma ve (Sami ile İdris Barzani arasında) iç mücadeleler, Geçici Kumanda'nın zayıflamasına ve İran'a çekilmesine neden oldu. Silahlı adamlarının çoğu –Barzani'nin Mahabad Cumhuriyeti döneminde yaşadığı ve 1970'lerin başlarında üslendiği başlıca

(*) Soyadı benzerlikleri tamamen tesadüfidir. Her ikisi de Akra kasabasındandır. Haşim özerk bölgedeki parlamento işlevi gören meclisin başkanlığını yaptı ve şimdi de başbakanlık yapmaktadır. Aziz ise 1980'de Bağdat'tan kaçarak Kürdistan Sosyalist Partisi'ne katıldı.

bölge olan– Uşnuviya ve daha kuzeydeki köylerde kaldılar. İdris Barzani ve "Sami" arasındaki mücadele, 1979 sonbaharında düzenlenen bir kongrede doruk noktasına ulaştı. İlerici bir imaj oluşturmaya çalışan ve otoriter, aşırı muhafazakâr İdris'i önemli bir handikap olarak gören "Sami", partiyi terk etmeyi yeğledi ve kendi Kürdistan Demokrat Halk Partisi'ni kurdu.

Parti 1979 kongresinde tekrar KDP olarak isimlendirildi. Liderlik iki Barzani kardeşte kaldı ve başka da önemli bir lider yoktu. Barzani'nin İranlı Kürtler arasındaki kötü şöhreti, bunlarla KDP kuvvetleri arasında pek çok çatışmaya sebebiyet verdi. Barzaniler İslâmî cumhuriyetle ve mahallî olarak da bazı güçlü ve muhafazakâr aşiret reisleriyle, her zaman olduğundan daha yakın bir ittifak ve işbirliğine girdiler. 1981'de İKDP kuvvetlerini Türkiye sınır boyundan sürmede, 1983'te ise Hac Ümran (Irak) ve Pijder vadisini geri almada Tahran'a yardım ettiler. Bu tarihten itibaren Kuzey Irak'ta gerilla savaşını yeniden başlattılar. Fakat bu geniş çapta İran ordusuyla koordinasyon içinde gerçekleşti.

KDP, Irak Komünist Partisi (IKP) ve IKSP ile birlikte, 1980 Kasım ayından beri Ulusal Demokratik Cephe üyesi. Şiî direniş hareketi El-Dava ile özel ilişkiler içinde. Kendini anti-emperyalist olarak nitelemekte ve tüm Kürt örgütleri gibi Marksist terminolojiyi kullanmaktadır. Bununla birlikte KDP, Iraklı Kürtler ve İran'daki İslâmî rejim arasında bir çıkar benzerliği görmektedir.

Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB)

Barzani'ye bağlı hareketin Mart 1975'te çökmesinden sonra, geçmiş yıllarda Barzani'ye sadık fakat geri planda kalmış olan Celal Talabani, Avrupa ya da Suriye ve Lübnan'a geçmeyi başarabilmiş olan Kürtlerle temasa geçti ve yeni bir siyasî örgüt kurmaya girişti. KYB'nin kuruluşu, 1976 Haziran ayında Şam'da ilan edildi. KYB üç farklı gruptan oluşuyordu: Marksist-Leninist olduğu iddia edilen ve çoğunlukla (eski) öğrencilerden oluşan Komala; inişli çıkışlı bir ilerici formasyon olan Kürdis-

tan Sosyalist Hareketi; ve Celal Talabani'nin kişisel taraftarlarından oluşan "Genel Çizgi". Diğer iki grupta da Talabani taraftarları bulunuyordu; ve bu, daha sonra her ikisinin de Talabani'yi eleştirenler ve Talabani taraftarları olarak (Sosyalist Hareket 1979'da ve Komala 1985'te) bölünmesine neden oldu.

Hem üyelerin çoğunun kişisel hayranlığı hem de örgütün Talabani'nin denetimini kolaylaştırıcı yapısı sonucu, Talabani'nin örgüt üzerindeki denetimi neredeyse mutlak olagelmiştir. Komala (İran'da aynı adı taşıyan örgütle karıştırılmamalı) 1970'lerin başından beri gizli bir örgüt olarak zaten vardı; 1976 ortasında Irak Kürdistanı'nın içinde, Süleymaniye bölgesinde üyeleri bulunan tek örgüttü. Aynı yıl, daha sonra Irak hükümeti Kürt köylüleri sınır bölgelerinden sürmeye başladığında, sürgüne direnen köylülere katılan ve çöküşten beri ilk gerilla eylemlerini başlatan da Komala üyeleriydi.

Bu olay rakipleri karşısında Talabani'ye propaganda açısından bir avantaj kazandırdı. Barzani'nin adamlarını Irak'a göndermesi de aynı nedenle gerçekleşmiş olsa gerek. 1977 başlarında KDP ve KYB arasında işbirliği girişimleri olduysa da, aralarındaki rekabet kısa zamanda doruğa ulaştı. KYB, 1977 sonbaharında, karargâhını Şam'dan Irak Kürdistan'ına taşıdı. Ancak silah ve diğer ihtiyaçlar, Türkiye yolu ile Suriye'den gelmek zorundaydı. KYB için de Türkiye'deki Kürt örgütleri önemli lojistik destek sağladılar. Fakat Irak'a giden yollar, malzemenin Talabani'ye ulaşması için hiç de gönüllü olmayan KDP'nin denetimi altındaydı. 1978 ilkbaharında Talabani, "takviye yolunu temizlemek için" (KYB'ye göre) ya da "karargâhlarımızı tahrip etmek için" (KDP'nin ifadesine göre) en iyi savaşçılarını Türk sınır bölgesine gönderdi. KYB'nin bölgeyi tanımayan 800 adamı, KDP tarafından korkunç bir yenilgiye uğratıldı. Çoğu öldürüldü; 300 kadarı ya Irak ordusunun kucağına sürüldü ya da Türkler tarafından tutuklandı; komutanların bazıları KDP tarafından esir alınarak daha sonra idam edildi. KYB'nin bu darbeden sonra tekrar ayağa kalkması, uzun bir zaman aldı. Komutanlarının en iyileri esir edilip öldürülen Sosyalist Hareket'in büyük çoğunluğunun bir yıldan

daha az bir süre sonra KYB'den ayrılmasının başlıca nedenlerinden biri olarak da bu talihsiz olay gösterildi. Daha sonra Mahmud Osman'la birleşerek Irak Kürdistan Sosyalist Partisi'ni (IKSP) kurdular.

Talabani, Sorani konuşulan bölgenin tümünde otoritesini tekrar kurmayı 1980'li yıllarda başardı. Komşu İran'da da popülaritesi arttı. 1979'da Komala (İran) ile iyi ilişkiler kurdu ve bu örgüte bir miktar destek sağladı. Liderleri arasında tam anlamıyla bir güven olmaması nedeniyle, KYB ve İKDP arasındaki ilişkiler, karşılıklı olarak ihtiyatla sürdürüldü. Kasımlo'nun İKDP'si Barzanilerin saldırısı altındayken, Talabani Kasımlo'ya destek vermeyi teklif etti ve iki lider arasındaki ilişkiler yavaş yavaş iyileşti. Barzaniler tarafından desteklenen İran birlikleri 1983'te Irak Kürdistan'ına saldırdığında, KYB istilacılara karşı savaşacağını ilan etti. Aynı dönemde KYB, IKSP ve IKP'ye karşı da kanlı çatışmalara girişmiş bulunuyordu. Zira bu iki parti Barzanilerle ortak cephedeydiler.

Talabani'nin Bağdat'ta tekrar görüşme masasına oturacağı, hemen hemen tahmin edilmekteydi. Kasımlo aracılık yapmaktaydı. Siyasal sınırları kesip geçen iki yeni ittifak oluşum aşamasındaydı: Tahran-KDP-IKSP-IKP mihveri ve Bağdat-İKDP-KYB mihveri.

Talabani'nin muhalifleri ihanet ve 1966 olaylarının tekrarından, taraftarları ise hükümetin Kürtlere vaat ettiği tavizlerden ve bu arada 1974 özerklik yasasının büyük çapta gözden geçirileceğinden sözediyorlardı. Bir yıldan fazla bir süre boyunca sürüncemede kalan görüşmeler, 1985 başlarında koptu ve hükümetle KYB arasındaki düşmanlık yeniden başladı. Geçen sonbaharda (1985) hükümet birliklerinin sivil halka karşı yürüttüğü amansız harekât, KYB denetimindeki bölgede ve civarında gerçekleşti.

Bugün için KYB'nin önemli dış bağlantılarından sözetmek mümkün görünmüyor; geçmişte Suriye ve muhtemelen Libya'dan destek aldıysa da, bugün bu kaynakların ikisi de kesilmiş görünüyor. Hükümetle düşmanlıkların tekrar başlamasının ardından KYB, yaralılarını İran'a gönderme olanağına ka-

vuşmuş görünmekte. İran'ın bundan daha fazla bir etkin destek sağlaması mümkün değil. Zira İran sadakatine güvenebileceği Kürt örgütleriyle çalışmayı tercih etmekte. KYB'nin Kürt örgütleri içinde en iyi ilişkileri sürdürdüğü örgütler, geçen yıl ortak siyasal açıklamalar yaptığı İKDP ve Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi (TKSP) oldu.

KYB'nin net bir siyasal programı yok; bileşenlerinin Komala ve "Devrimciler"in (Sosyalist Hareket'ten kalanlar ve "Genel Çizgi"nin birleşmesiyle oluştu) böyle bir programı varsa da, hareketin güncel politikaları, pragmatik kaygıları ve taktik manevraları, soyut ilkeleri daima çiğnemek durumunda. KYB her zaman tüm Irak Kürdistan'ı için özerklik ve Irak için demokrasiden ikili amacı olarak sözetti. Oysa Talabani'nin kendisi tarafından yayımlandığı iddia edilen resmî bir KYB yayını, ilk kez Irak'tan ayrılık olasılığını ima ederek yeni amacını *ulusun kendi kaderini tayini* olarak belirledi.

Irak Kürdistan Sosyalist Partisi (IKSP)

Uzun zaman Barzani'yle yakın işbirliği yapan Mahmud Osman, Barzani ailesiyle ilişkilerini koparark kendi örgütünü, "KDP Hazırlık Komitesi"ni kurdu. Çalışmalarını başlangıçta Şam'da (1977) gerçekleştirdikten sonra, 1978'de Kürdistan'a, KYB karargâhlarına yakın bir bölgeye geçti. Talabani'yle ilişkiler dostane değilse de sorunsuzdu. KYB ile KDP arasında 1978'de yaşanan kanlı çatışmalar sonucunda ve genel olarak Talabani'nin liderlik tarzından duyduğu rahatsızlık nedeniyle, Sosyalist Hareket'in başkomutanı ve siyasetçisi Resul Mamand, örgütünün büyük çoğunluğunu da beraberinde götürerek, 1979 ilkbaharında KYB'den ayrıldı ve Mahmud Osman'a katıldı. Ortak harekete, Kürdistan Birleşik Sosyalist Partisi adını verdiler. 1981'deki ilk kongrede partinin adını Irak Kürdistan Sosyalist Partisi olarak değiştirdiler. 1973 ve 1974 yıllarında Barzani'den koparak hükümet saflarına katılan, fakat şimdi oradan da ciddi bir şekilde uzaklaşmış olan Kürtlerden oluşan küçük bir üçüncü grup daha katıldı.

Parti 1980 yılında Irak Komünist Partisi, KYB ve başka birtakım küçük gruplardan oluşan bir "ulusal demokratik" direniş cephesine katıldı. KDP ve KYB arasındaki husumet nedeniyle iki örgütün de aynı cephede yeralması mümkün değildi; dolayısıyla IKP ve IKSP, KDP'yle ikinci bir cephe kurdu. Bunun üzerine KYB aldatıldığını hissetti; özellikle artan sayıda KDP peşmergesi, KYB denetimindeki bölgelerde ve civarında IKSP ve IKP'yle birlikte gerilla faaliyetlerine katıldıktan sonra, KYB ile IKSP ve IKP arasındaki ilişkiler hızla gerginleşti. KYB peşmergeleri, 1983 Mayıs ayında IKSP ve IKP karargâhlarına saldırarak her ikisinin de önde gelen üyelerinden pek çoğunu öldürdüler. O zamandan beri, KYB ve IKSP arasında kesintisiz süregelen çatışmalarda her ikisinin de yüzlerce adamı öldü. IKSP denetimindeki arazinin çoğunu KYB karşısında kaybetti. Bugünkü (1985 sonu) karargâhları, Irak'ın kuzeydoğu ucunda bulunuyor ve durumları sağlam değil. Parti, KDP'nin iyi niyetine ve İran'ın müsamahasına bağımlı görünüyor.

IKSP programı olabildiğince müphem kavramlarla ifade ediliyor: Parti ilerici ve anti-emperyalist; Irak Kürdistan'ı için özerklik ve Irak için demokrasi hedefliyor. Önemli bir dış desteğe sahip değil; iki ortağı KDP ve IKP arasında gittikçe daha önemsiz bir hale gelmekte.

Irak Komünist Partisi (IKP)

IKP 1972'den 1978'e kadar iktidardaki Ulusal Cephe'de yeraldı. 1978 yılında parti kadrolarına ve üyelerine karşı yürütülen kitlesel tutuklama ve infazlar, partiyi muhalefete ve yeraltına geçmek zorunda bıraktı. Merkez komitenin bazı üyeleri yurtdışına kaçtı; diğerleri ise partinin daima çok sayıda taraftar bulduğu (özellikle Kerkük ve Süleymaniye mıntıkalarında) Kürdistan'a geçti. Karargâhlarını Talabani'ninkilere yakın bir bölgede, İran'la Irak arasında sahipsiz bir şeritte kurarak kapsamlı bir muhalefet örgütlemeye çalıştılar. KYB ve KDP'yi biraraya getirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanınca, her ikisiyle de ayrı ayrı cepheler kurdular.

IKP-KYB ilişkileri daha en başından beri gergin oldu; IKP'nin (o zaman El-Dava ile mükemmel ilişkileri olduğuna inanılan) KDP'yle yakın işbirliği kurma arzusunun yanı sıra, her ikisinin de geniş bir hükümet karşıtı koalisyonda hâkim kuvvet olma hırslarının bu gerginlikte şüphesiz bir rolü vardır. KYB kuvvetlerinin IKP karargâhlarına saldırarak merkez komite ve parti kadrolarının çok sayıda üyesini öldürdüğü 1983 Mayıs ayında ilişkileri en kötü safhaya ulaştı.

IKP bir Kürt partisi olmamakla birlikte, Kürtler partinin her düzeyinde yeterince temsil ediliyorlar; partinin silahlı kuvvetleri, neredeyse tamamen Kürtlerden oluşuyor (Kürdistan'ın muhtelif kısımlarına dağılmış binin üzerinde *peşmerge* mensubu var). Parti Kürdistan'daki mücadeleyi, Irak'taki asıl mücadelesine göre marjinal bir mesele olarak görmekle birlikte Kürt sorununun önemini de kabul ediyor. IKP'ye göre bu sorun Kürtlere kendi kaderini tayin hakkı verilerek çözülmeli. Uygulamada ise IKP'nin Kürtlere karşı tutumu gözle görünür ölçüde değişkenlik göstermiştir.

İran'daki başlıca Kürt örgütleri

İran Kürdistan Demokrat Partisi (İKDP)

1945'te bir Pan-Kürt partisi olarak, 1946'da partinin yönetimindeki fiilî (de facto) bağımsız Kürt Cumhuriyeti'nin başkenti olan Mahabad'da kuruldu (parti o dönemde hâlâ KDP olarak anılıyordu ve İran'ın yanı sıra Irak'ta da üyeleri vardı). Mahabad Cumhuriyeti'nin çökmesinden ve cumhuriyetin başkanı ve partinin kurucusu Kadı Muhammed'in öldürülmesinden sonra yeraltına indi ve sola kayarak (komünist) Tudeh Partisi'yle ittifak kurdu. 1950'lerde ardarda gelen tutuklama ve misilleme dalgaları partinin üye sayısını azalttı. 1959'da parti liderlerinin hâlâ yakalanmamış olan liderleri Irak'a kaçtılar. Buradaki siyasal durum Arif'in başkanlığı döneminde 1963'te kötüye gidince Doğu Avrupa'ya geçtiler. 1960'lı yıllar boyunca, partinin İran'da canlı kalmayı başaran gizli şebekesi, o dönemde Bağdat

hükümetiyle savaşmakta olan Barzani'ye önemli lojistik destek sağladı. Barzani zamanla Pehlevi otoriteleriyle ilişkilerini geliştirdikçe İran KDP'nin genç üyeleri Barzani'den koptular. Barzani'nin açık talimatına rağmen, 1968'de İran Kürdistan'da gerilla harekâtını başlattılar. Silahlı ayaklanma başarısızlığa uğradı; birkaç örnekte olduğu gibi, Barzani'nin adamlarının da yardımıyla, İran jandarma kuvvetleri tarafından kısa zamanda izleri bulunarak öldürüldüler. Ölümlerinin ardından asiler halk kahramanı haline geldiler; İran devrimi sırasında İKDP'ye geniş halk desteği ve Barzani ile maiyetine karşı İranlı Kürtler arasında yaygın rahatsızlık, kaynağını bu hadiseden almaktadır.

İran devrimi süresince, İKDP'nin hapisteki liderleri en sonunda salıverildi; diğerleri sürgünden döndü. Güçlü bir parti örgütü ve kendilerine katılan Kürt subaylarla birlikte askerî bir örgüt kurdular. İKDP kısa bir zamanda, özellikle 1946 Mahabad Cumhuriyeti'ni oluşturan bölgedeki halk arasında kuvvetle kök salan bir Kürt örgütü haline geldi.

İKDP, İslâmî cumhuriyetle karşı karşıya geldikleri ilk yıl, geceleri denetlediği pek çok kasabanın yanı sıra kırsal kesimdeki geniş bir bölgeyi de kontrol altında tuttu. 1983'ten sonra kurtarılmış bölgeler edinme fikrinden vazgeçti; karargâhları Irak sınırının hemen ötesinde bulunuyor; seferberlik halinde bulunan peşmergeleri Kürdistan'ın her yerinde, hatta iyi korunan kasabalarda, pek zorluk çekmeden faaliyette bulunabiliyorlar.

İKDP amaçlarını programında tanımlıyor: Kürt halkı için, *İran çatısı altında* kendi kaderini tayin hakkı; emperyalizmin siyasal, iktisadî, askerî ve kültürel etkilerine karşı mücadele; ve "ülkemizin özel şartlarına uygun", sosyalist bir toplumun kurulması. "Stratejik sloganı" daha yakın olan "demokratik İran çatısı altında İran Kürdistan'ı için muhtariyet" amacına yönelik.

1980 yılında parti önderleri arasında bir bölünme gerçekleşti. Tudeh Partisi'nin Humeyni'yle uzlaşma politikasını izleyen Tudeh yanlısı kadro, Kasımlo ile çatışarak partiden koptuysa da az sayıda partili tarafından izlendi. Partinin tartışılmaz lideri olan Kasımlo, geniş popülaritesi olan yetenekli bir adam.

Parti içi demokrasiye gelince, diğer Kürt örgütleriyle karşılaştırıldığında İKDP daha iyi durumda. İKDP diğer Kürt örgütlerinin yanı sıra başlangıçta Ulusal Demokratik Cephe ve Fedaî, daha sonra Halkın Mücahitleri'ni kendine en önemli stratejik müttefikler olarak gördü. Uluslararası olarak da, Avrupa sosyal demokrasisiyle temaslarına ağırlık veriyor. Parti lojistik destek (ve belki başka yardımlar) için Irak'a bağımlıysa da bu desteğin önkoşul olmaksızın verildiğini iddia ediyor.

Komala (Komalay Shoreshgeri Zahmetkeshari Kürdistan-İran ya da İran Kürdistan'ının Devrimci İşçileri Örgütü)

Ancak devrim sonrasında, 1979 yılında ortaya çıkan Komala bugünkü iddialara göre, hâlâ liderlik konumunda bulunan kişilerce 1969 yılında gizli olarak kurulmuştu. Şah rejiminin son yıllarında, Merivan bölgesindeki toprak ağalarına karşı köylü direnişini örgütleyen Komala, hem devrim ertesinde, radikal söyleminden etkilenen genç ve eğitimli kentli kesimler arasında geniş destek buldu. Komala kendisini Marksist-Leninist olarak adlandırmakta ve merkezî otorite, toprak ağaları ve aşiret reislerine karşı, ayrıca Tudeh Partisi ile Sovyetler Birliği'ne karşı, İKDP'yle karşılaştırıldığında oldukça uzlaşmaz bir tavır sergiliyor. İran çapındaki tüm Maoist ve eski Maoist örgütlerden oluşan ve "üçüncü çizgi" adıyla anılan örgütlerle yakın ilişki içinde. Komala kasaba sovyetleri kurarak ve toprak ağalarına karşı yeni köylü direnişleri örgütleyerek yola koyuldu. Ancak Komala'nın ideolojik bir buhran yaşadığı 1981 kongresinde, daha önceki politikaları "halkçı" olarak suçlandı ve proletarya arasında taban oluşturması kararlaştırıldı. Bu, ağırlığın İran'ın sanayileşmiş bölgelerine kayması anlamına geliyordu. Sonuç olarak 1983 Eylül ayında Komala, ideolojik olarak yakın olduğu diğer İranlı örgütlerle birlikte İran Komünist Partisi'ni oluşturdu. Komala'nın önderi Abdullah Muhtadi, partinin genel sekreteri oldu. Şimdi Komala bu partinin Kürt (ve tek önemli) kolunu oluşturuyor.

Parti programında kapitalizme karşı işçi sınıfı mücadelesi vurgulanıyor; (Sovyetler Birliği tarafından temsil edilen) revizyonizmin bu mücadelede en büyük engel teşkil ettiğine değiniliyor; ve (halk sovyetlerince icra edilecek) halk egemenliğine dayalı bir "devrimci demokratik cumhuriyet" hedeflendiği belirtiliyor. Profesyonel ordu ve bürokrasi feshedilecek ve tüm milletler kayıtsız koşulsuz kendi kaderini tayin hakkına sahip olacak; herkesin tam eşitliği teminat altına alınacak.

Komala'nın en yoğun olduğu coğrafi bölge, İKDP'nin odaklandığı bölgenin güneyine doğru, Senendac – Merivan bölgesi. Ancak ikisinin de Kürdistan'ın her yerinde taraftarı ve faaliyetleri var. İki örgüt arasında pek çok mücadele yaşandı; 1979 sonrasında Komala, bir burjuva örgütü olarak gördüğü ve feodal unsurlarla işbirliği yapmakla suçladığı İKDP'nin politikalarını amansızca eleştiregeldi. İKDP ise Komala liderlerinin feodal kökenli olduklarına işaret ederek cevap veriyor ve Komala'yı hükümet kuvvetleriyle, çok sayıda sivil kayba yolaçan çarpışmaları sorumsuzca tahrik etmekle suçluyor. Komala İKDP'yi "sınıf düşmanı" olarak adlandırmaktan vazgeçmeyince ve İKDP karşıtı propagandaya devam edince, İKDP Komala'ya karşı savaş açtı. İkisi arasında 1985 yılı boyunca pek çok silahlı çatışma oldu.

"The Kurds between Iran and Iraq",
MERIP Middle East Report (Washington DC)
no. 141 (Temmuz-Ağustos 1986), 14-27.

ÇEVIREN *BÜLENT PEKER*

TÜRKİYE KÜRTLERİ

Türkiye'nin Batı'sından Doğu illerine doğru seyahat etmek, tamamen farklı bir ülkeye gitmeye benziyor – daha ilkel, daha yoksul ve daha katı toplumsal çelişkilere sahip bir ülkeye. Buradaki köylüler hâlâ yarı feodal bağımlık içinde yaşamakta; aşiret sadakati hâlâ güçlü; ve geleneksel onur kavramı, şiddetli çatışmalarda ifade bulmakta. Burada halkın çoğu Türkçe'den çok Kürtçe konuşuyor. Türk siyaset adamlarının ve akademisyenlerinin çoğuna göre, bu dilsel özellik de bölgenin geri kalmışlığının diğer bir alâmeti. Resmî Türk görüşü açısından Kürtler, Türk asıllı olmakla birlikte kültürel ve dilsel olarak yozlaşmış ve şimdi Farsça, Arapça ve Türkçe karması, incelikli fikirleri ifade etme kabiliyetinden mahrum bir dilcik konuşmaktadırlar. Bu "ilkel" ve "gerikalmış" halka Türkçe öğretmek, onları daha insani bir seviyeye yükseltmenin ilk adımını teşkil eder. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan beri bu medenileştirme misyonunu önde gelen görevlerinden biri olarak görmüş, Kürtlerin çoğunluğu "uygarlaştırılmaya" direndikçe daha çok baskı yapmıştır. Ortalama Türk yurtseverine göre, Kürtlerin kendi dillerine ve geleneklerine sarılma yönündeki tüm çabaları, tabiatı gereği gericidir. Bu, milliyetçi bir boyut taşıyan Kürt ayaklanmaları için, haydi haydi geçerlidir. Sözko-

nusu ayaklanmaların çoğunun "mürteci" dinî ya da aşiret liderlerinin önderliğinde gerçekleşmiş olması da bu görüşü doğrulamaktaydı.

Doğu illerinin azgelişmişliğiyle bu illerin çoğunlukla Kürt nüfustan oluşması arasında nedensel bir ilişkiyi Kürt milliyetçileri de tespit etmekte. Onların kanısına göre bu azgelişmişlik, hiç değilse kısmen, Türk hükümet politikalarının, iktisadî ve eğitimsel ilerlemenin Kürtlerin milliyetçi taleplerini yeniden alevlendirebileceği korkusuyla Doğu illerinde gelişmeyi kasten engellemesinin tabii sonucudur. 1945'e kadar hükümetlerin böyle bir politika izlediklerine ikna edici bazı kanıtlar olmakla birlikte, Menderes devrinden sonra durumun sürdüğü iddia edilemez. 1950'lerde başlayarak ve özellikle 1970'li yıllarda, çok sayıda yol inşa edildi; hidroelektrik barajlar kuruldu ve pek çok okul inşa edildi. Bölge gerçekten de ülkenin batı kısımlarından çok daha azgelişmiş durumda kalsa da, fark edilir pek çok iyileşme ve gelişme gerçekleşti. Aynı zamanda, Doğu illeri Türk iktisadına daha bütünleşmiş bir hale geldi. Fakat bu, daha sonra çoğu Kürt aydını tarafından "sömürge" usulü bir bütünleşme olarak nitelendi. İyileşen eğitim fırsatları, bölgenin Türk iktisadına yavaş yavaş entegre olması ve bunun neticesi olarak Doğu'dan Batı'ya işçi göçü, 1960'larda ve 1970 başlarından itibaren geniş tabanlı bir Kürt ulusal hareketinin doğuşuna neden oldu. Askerî çevreler bu hareketi Türkiye'nin ulusal güvenliğini tehdit eden mühim bir tehlike addederek, 1980 darbesinin hemen ardından, bu tehlikeyi tamamen ortadan kaldırmak için çabalarını yoğunlaştırdılar.

Türkiye'nin askerî ve bürokratik elitleri, Kürt ulusal duygularının herhangi bir şekilde ifadesinden daima rahatsızlık duydular. Devlet güvenliğine karşı, komünizm dahil, algılanan diğer tehditlere olduğundan daha acımasız baskı önlemleriyle, değişmez bir tepki gösteregeldiler. Türk elitinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun tedrici çöküşünün yarattığı travmadan kaynaklanıyor gibi görünen bir toprak bütünlüğü ve ulusal birlik saplantısı vardır. Rusya'yla girişilen savaşta Ermenilerin bir be-

şinci kol olabileceği korkusu, 1915 yılında göçe zorlanmalarına ve yüz binlercesinin katledilmesine neden olmuştu. Benzeri bir biçimde Kürtlerin de sadakatsizlik ve yabancı kuvvetlerle (1920'li ve 1930'lu yıllarda hâlâ düşman kabul edilen Fransız ve İngilizlerle, daha sonra Ruslarla) işbirliğine gireceği şüphesi vardı. Bugünkü askerî yönetim, Türkiye'deki Kürt hareketinin Sovyetler Birliği tarafından yönlendirildiğine inandığını ifade ediyor ve bu hareketi imha etmek için hiçbir gayretten kaçınmıyor. Sovyet sınırına ve Kuzey Irak'taki petrol kuyularına yakın, körfezden uçakla birkaç saatlik uzaklıkta olan Kürdistan'ın stratejik konumu da, ordunun böyle potansiyel bir ayrılıkçılığa karşı kaygılarını fazlalaştırıyor.

Türkiye'nin yönetici sınıfının, Kürt etnik bilincinin ılımlı ifade biçimlerine karşı dahi beslediği güçlü tepki, sadece stratejik kaygılardan ya da yabancı bozgunculuğuna karşı duyulan korkudan kaynaklanmıyor. Ulusal birlik ideolojisi, Türkiye'de devlet iktidarının başta gelen meşruiyet kaynağı olarak yerini almıştır. Bu ulusal birlik, Mustafa Kemal Atatürk tarafından pekiştirildi; ve Türk resmî tarihçileri tarafından, başka şeylerin yanı sıra Kürtlerin aslında Türk oldukları "kanıtlanarak", buna "bilimsel" bir taban oluşturuldu.* Bu görüşe karşı meydan okumak –mesela Kürtlerin ayrı bir millet olduğu iddiası gibi–, bayrağın kutsallığına ya da Atatürk heykeline saygısızlık edildiğinde görüldüğü türden bir tepkiyi tahrik eder.

(*) Resmî Türk tarih görüşü, Atatürk tarafından açıkça Türk milliyetçiliğinin ihtiyaçları doğrultusunda tarihin yeniden yazılması amacıyla kurulan Türk Tarih Kurumu tarafından geliştirildi. Bkz. B. Lewis, "History-writing and national revival in Turkey" (Türkiye'de tarih yazımı ve milliyetçi uyanış), *Middle Eastern Affairs* IV (1953), s. 218-227. Kürt milliyetçiliğinin 1960'lı ve 1970'li yıllarda yeniden canlanışı, tüm Kürt aşiretlerinin Türk asıllı olduğunu iddia eden çok sayıda "akademik" yayımda karşılığını buldu. Bu resmî tarih görüşüne meydan okuyan ilk akademisyen, *Türk Tarih Tezi ve Kürt Meselesi* (Ankara, 1977) adlı kitabıyla (Türk) sosyolog İsmail Beşikçi oldu. Bu kitabı nedeniyle üç yıl hapse mahkûm oldu. 1980 askerî darbesinden sonra yarı-resmî Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Kürtlerin Türklüğünü göstermeye çalışan en az altı kitap yayımladı.

Kürtler ve Cumhuriyet

Cumhuriyetin ilk yılları boyunca, dinî ya da aşiret otoritelerinin ve birkaç aydının önderliğinde çok sayıda ciddi Kürt isyanı ortaya çıktı. 1930 sonlarına gelindiğinde, Doğu illerinde sükûnet sağlandı. Belirli büyüklüğe sahip her Kürt köyü, bir jandarma karakolu tarafından kontrol altına alındı. Kürt dili, Kürt giyimi, Kürt folkloru tümüyle yasaklandı. Balkanlar'dan gelen Türk göçmenleri Kürdistan'da iskân edilirken, çok sayıda Kürt de ülkenin diğer kısımlarına sürgün edildi. Hükümetin zora dayalı asimilasyon politikası ürünlerini verdi. Küçük şehir ve kasabalarda herkes Türkçe konuşmaya ve Kürt milliyetçi duygularını yitirmeye başladı.

Menderes dönemi (1950-60), belirli ölçüde serbestlik sağladı ve zora dayalı asimilasyon politikasının gevşemesini de beraberinde getirdi. Köy jandarma karakollarının çoğu feshedildi. Hükümet, Kürt dinî ve aşiret reisleriyle toprak ağalarını kendi safına çekerek bölgeyi denetlemeye çalıştı. Bu mahallî otoriteler, parti sistemi aracılığıyla, başkentteki siyasal güçlerle ittifaklar kurdular. Geniş sayıda mahallî oyu kontrol ettiler ve karşılığında taraftarlarına paylaştırdıkları ayrıcalıklar sağladılar. Böylece bu geleneksel liderlerin konumları, hem merkezî hükümete hem de mahallî halka karşı sağlamlaşmış oldu. 1960'taki askerî darbeden sonra devrik Başbakan Adnan Menderes, artan güçleriyle yetinmeyen bu Kürt önde gelenlerinin, Kürt illeri için tam bağımsızlık amacıyla komplolara giriştiğini iddia etti.[1] Bu iddia muhtemelen abartılıydı; ancak aristokratik Kürt ailelerinin genç ve daha iyi eğitim görmüş mensupları arasında, Kemalist politikalara ve özellikle asimi-

---

1 Kemalist *Cumhuriyet* gazetesinin 31 Mayıs 1960 nüshasında (darbeden dört gün sonra) yayımlanan bir makale. Ertesi gün 485 nüfuzlu Kürt tutuklanarak aylarca bir kampta tecrit edildiler. En nüfuzlu 55 Kürt –(biri hariç) hepsi de Menderes'in Demokrat Partisi'ne üyeydiler– iki yıllığına Türkiye'nin Batı'sına sürgün edildiler. Bu tecrübe, milliyetçiliklerini törpüleyecek yerde bilemişe benziyor (ayrıca bkz. İ. Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, 2. basım, İstanbul 1970, s. 328-339).

lasyona karşı bir rahatsızlıkla birlikte, müphem fakat kuvvetli milliyetçi duyguların mevcudiyeti kesin olarak sözkonusuydu. 1958'de Abdülkerim Kasım önderliğinde Irak'ta gerçekleşen darbe neticesinde, Molla Mustafa Barzani'nin Irak'a dönmeye davet edilmesi ve burada Kürtler için kültürel haklar ve özerkliğin gündeme gelmesiyle birlikte, bu duygu daha da canlanıp güçlendi.

1960'ta Menderes'i devirerek iktidarı ele geçiren subaylar, 1950 öncesi dönemin asimilasyon politikalarını yeniden uygulama yönünde çaba harcadılarsa da, 1961'de yürürlüğe koydukları anayasa, Türkiye'de daha önce mevcut bulunandan çok daha fazla sivil özgürlük getirdi. Daha çok basın özgürlüğü vardı; ve hiç değilse eskisinden daha az uysal sendika ve siyasal dernekler kurma imkânı doğdu. Tamamen Kürdistan (örtücü bir deyişle hâlâ "Doğu" diye anılıyordu) tarihi, halkbilimi ve iktisadî meselelerine eğilen birkaç dergi yayımlanmaya başladı.[2] Bu dergiler yayımlanır yayımlanmaz derhal ve fark gözetmeksizin yasaklanmakla birlikte bu, başka dergi ve kitapların (bu arada *Mem u Zin* ve *Şerefname* gibi Kürt edebiyatı ve tarihinin büyük klasiklerinin de) yayımlanmasını engellemedi.[3]

Aynı yıllarda ortaya çıkıp Türkiye İşçi Partisi (TİP) çatısı altında örgütlenen Türk solu da Kürt meselesiyle ilgilendi. Doğu Türkiye'nin azgelişmişliğinin nedenleri ve hal çarelerine dair tartışmalar, siyasî ve akademik dergileri doldurmaktaydı. Bu sol güçler, başlangıçta Kemalist eğilimi izleyerek, sorunu tamamen bölgesel eşitsizlikler bağlamında tartıştılar. TİP'in Kürt üyeleri, sorunun ulusal, en azından etnik eşitsizlik ve kültürel tahakküm boyutu olduğu görüşünü yavaş yavaş kabul ettirme-

---

2 Bu dergilerin ilki, *İleri Yurt*, 1958'de yayımlanmıştı. Onu *Dicle-Fırat* (1962), *Dicle Kaynağı* (1962), *Deng* (1963), *Roja Newe* (1963), *Denge Taze* (1966), *Yeni Akış* (1966) izledi. Hepsi de Türkçe'ydi ve kendilerini dikkatle seçilmiş kelimelerle ifade ediyorlardı.

3 İlki Ahmedi Hani'nin 17. yüzyılda yazdığı epik bir şiir, ikincisi de Kürt emirliklerine dair 16. yüzyılda yazılmış bir vakainame. Her ikisi de Mehmet Emin Bozarslan tarafından Türkçe'ye çevrildi.

yi başardılar. Parti 1970 yılındaki kongresinde, Kürtleri ayrı bir millet olarak tanıyan ve Kürtlerin maruz bırakıldığı ulusal tahakkümü eleştiren bir sonuç metnini kabul etti.[4]

Bu tartışmalar göreli olarak küçük bir öğrenci ve aydın çevresiyle sınırlı kaldı. 1960'lı yılların sonunda, bu Kürt entelektüellerin bir kısmı, Doğu Türkiye'nin başlıca kentlerinde kitle gösterileri düzenleyerek, daha geniş bir kamuoyu sağlama yolunda ilk başarılı atılımı gerçekleştirdiler. "Kürt" sözcüğü, bu toplantılarda kullanılmadı bile; fakat halkın daha iyi iletişim olanakları sayesinde daha fazla farkına vardığı bölgesel eşitsizlikler yüksek sesle protesto ediliyordu. Toplantılara katılım oldukça yüksekti: Mahallî Kürt aydın ve meslek adamlarının yanı sıra aşiret şefleri, toprak ağaları, çok sayıda kentli esnaf ve işçilerle köylüler de katılıyordu. Kemalist Cumhuriyet Halk Partisi'nin mahallî örgütlerinin tamamı da bazen, parti lideri İsmet İnönü bunu yasaklayıncaya değin yürüyüşlere katılmaktaydı.[5]

Kürt hareketinin yükselişi

Kürt aydınları 1969 yılında Ankara'da ilk legal Kürt örgütü olan Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nı (DDKO) kurdular. Benzeri dernekler kısa zamanda diğer kentlerde de kuruldu. Herkesin bildiği üzere, "Doğu" "Kürdistan" anlamına geliyordu; ancak yasallık kaygıları yüzünden, Kürdistan ya da Kürtlere açık bir gönderme de yapılamazdı. DDKO aylık bülteninde genel olarak Doğu Türkiye'nin iktisadî problemleri, Kürt köylülerinin (Kürt) toprak ağaları ve aşiret reisleri tarafından

4 Bu karar metninin tasarısı Kürt işçi teşkilatı Hevra tarafından yayımlanan, yeri ve tarihi belli olmayan, İ. Şerif Vanlı, *Survey of the national question of Turkish Kurdistan*'da (Türkiye Kürdistanı'nda ulusal sorun üzerine bir tarama – 1971) bulunabilir. 1971 askerî darbesinden sonra TİP bu karar metni yüzünden feshedildi.

5 Metin Toker, *Solda ve Sağda Vuruşanlar,* Ankara 1971, s. 71. Mitingler ve konuşmaların tabiatı üzerine raporlar, İ. Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni,* s. 438-450'de bulunabilir.

tahakküm altında tutulması, Türk ordu birliklerinin Kürt köylerindeki şiddetli ve zalimane tutumuna dair yazılar yayımlanıyordu.[6]

DDKO ve TİP'te faal olan Kürtler (ikisi arasında kısmî bir örtüşmeden bahsedilebilir), yükselmekte olan Kürt hareketinin sol kanadı olarak nitelenebilecek bir kesimi temsil etmekteydiler. Barzani'nin güçlü nüfuzu altında, daha dar kapsamlı milliyetçi bir örgüt, Irak'taki gizli Kürdistan Demokratik Partisi'nin (KDP) kardeşi olarak 1964'te kuruldu. 1961'deki Barzani-Kasım anlaşmazlığının ardından birbirini izleyen hükümetlere karşı silahlı isyanlar, Barzani'nin Kuzey Irak'taki etkin denetimini genişletmesini sağladı. Barzani'nin başarıları, Türkiye Kürtlerinin hayallerini daha da güçlendirdi. Muhafazakâr KDP, daha çok geleneksel Kürt seçkinleri arasında taraftar buldu. Kürt hareketinin sol kanadı o zamana değin yalnızca kültürel haklar ile toplumsal ve iktisadî eşitlikten sözetmişken, KDP özerklik hatta Türkiye Kürtlerinin tam bağımsızlığını hedef olarak görüyordu. 1960'lı yılların sonlarına doğru KDP parçalandı: genç ve heyecanlı Dr. Şivan, sol popülist bir programla daha radikal bir KDP kurdu. Taraftarlarının bir kısmıyla birlikte Irak'a kaçarak Türkiye Kürdistan'ında silahlı bir ayaklanma için planlar yapmaya başladı. Bu, Türk ve İran hükümetleriyle arasını açmak istemeyen Barzani'nin hoşuna gidemezdi elbette. Türkiye'de 1971 askerî müdahalesinden sonra, rakip KDP'nin liderleri Said Elçi ve arkadaşları da Irak'a kaçtılar. Elçi ve Şivan'ın hâlâ açıklığa kavuşmamış bir şekilde öldürülmeleri, her iki KDP'nin de faaliyetlerine bir süre için son verdi.*

1971 Mart'ındaki askerî müdahale, Kürt hareketinin büyümesine ve radikalleşmesine katkıda bulunan bazı etmenleri, fazlasıyla şematik olma riskini göze almak kaydıyla tanımla-

---

6 DDKO'nın 1970-71 bültenlerinin, *Devrimci Doğu Kültür Ocakları Dava Dosyası*, Ankara 1975, s. 479-581'de tıpkıbasımı yapıldı.

(*) Elçi'nin Şivan tarafından öldürüldüğü ve Şivan'ınsa Barzani tarafından ölüme mahkûm edilerek hükmün infaz edildiği zannediliyor. Kürt örgütleri arasında, gerçekte ne olup bittiğine dair efsanevî rivayetler mevcut. Bunların çoğu Türk haberalma örgütü MIT tarafından yapılmış tahriklerle ilgili.

mak mümkün. En belirleyici etmen, Kürt illerinden Türkiye'nin Batı'sındaki şehirlere doğru gerçekleşen göç olmuş olabilir. Bu 1960'lı yıllarda muazzam oranlara ulaştı ve 1970'li yıllarda da azalmaksızın sürdü. Böyle büyük sayılarda gelen göçmenler, daha önceki kuşaklarda olduğu gibi tedricen kentlileştirilemez ve asimile edilemezdi artık. Dolayısıyla kendi kapalı topluluklarında, belirli ölçüde geleneksel hayat tarzını sürdürerek yaşamaya devam ettiler. Artık Türkiye'nin Batı'sıyla Doğu'su arasındaki gelişmişlik ve hayat tarzı uçurumlarının da eskiden olduğundan daha fazla farkındaydılar. Zaman zaman karşılaştıkları ayrımcılık da daha güçlü bir şekilde farklı olduklarının bilincine varmalarını sağladı. Lise ya da üniversite öğrencileri olarak yeni nesil, hızla dar entelektüel çevrelerin dışına yayılan emperyalizm, azgelişmişlik, sınıf mücadelesi ve ulusal sorun tartışmalarının içinde yeraldı. Göçmenlerin bu genç kuşağı, 1970'lerde Kürt hareketinin başlıca motor gücünü oluşturuyordu. Kürt örgütlerinin çoğunluğu, ilkin Ankara ve İstanbul'da kurularak buradan Kürdistan'a yayıldı. Kentte eğitim görmüş öğretmen ve öğrenciler köylerine döndüklerinde, beraberlerindeki basitleştirilmiş şekliyle yeni siyasî fikirleri kırsal kesime taşıyarak köylüleri seferber etme çabasına giriştiler.

Bu sadece 1974-78 yıllarında, hükümetlerin iyi niyetinin değil zayıflığının sonucu olarak meydana gelen göreli liberal siyasî ortamda mümkün olabilirdi. Gerçekten hem anayasa hem de ceza kanunu, Kürt faaliyetlerinin daha sert şekilde cezalandırılabilmesi amacıyla daha 1971 yılında değişikliğe tâbi tutulmuştu. Öte yandan polis kuvvetleri ve adalet mekanizması da dahil olmak üzere, devlet aygıtı politize edilmiş ve partizan çekişmelere sürüklenmişti. Bu dönemdeki koalisyon hükümetlerinin her biri parlamentoda öylesine az bir çoğunluk desteğine sahiptiler ki, bu nedenle seçmen kitlesinin küçük bir kesimini dahi karşılarına almaya cesaret edecek durumda değillerdi. Bunun neticesinde Kürt illerinde 1979 yılında sıkıyönetim ilan edilinceye kadar Kürt faaliyetlerine karşı kararlı ve güçlü baskı tedbirleri alınamadı.

Bu siyasal seferberliği belirleyen diğer bir etmen de Kürtlerin Bülent Ecevit'le uğradıkları hayal kırıklığı oldu. Ecevit 1973 seçimlerinden önce Doğu illerini gezerek, başbakan olarak Doğu'nun sorunlarına karşı özel bir ihtimam göstereceği vaadinde bulunmuştu. Ancak bu vaatlerin pek azı gerçekleşti; ve birkaç yıl sonra Ecevit, ılımlı milliyetçi sloganlar atmaya cesaret eden Kürt taraftarlarıyla açık bir biçimde çatıştı. Kürtler Ecevit bile kendilerini ortada bırakıyorsa, Türk politikacılarından ne bekleyebileceklerini düşündüler. Bu kuşku pek çok insanın, Türkiye'nin vermeyi reddettiğini Kürtlerin almak zorunda olduğunu ilan eden milliyetçi Kürt örgütlerine kaymalarına neden oldu. 1977 seçimlerinde, Kürt illerinden görülmedik sayıda bağımsız aday çıktı. Bir kısmı Ecevit'in CHP'sinden kopmuştu; bir kısmı ise milliyetçi Kürt örgütlerine yakınlıklarıyla bilinmekteydi.

Kürt solu da, Türk solundaki parti ve örgütler karşısında benzeri bir hayal kırıklığına kapılmış bulunuyordu. Bunların çoğu, Kürtlerin kültürel tahakküm altında bulunduğunu, Batı'nın Doğu karşısında kayırıldığını ve Doğu'nun iktisadî olarak sömürülmekte olduğunu kabul ediyorlardı. Ancak önerdikleri çözüm, proletarya önderliğinde ("Türk proletaryası") gerçekleşecek sosyalist bir devrimdi. Çoğu Türk solcusu, milliyetçi Kürt taleplerinin mevcut koşullarda zamansız, hatta gerici olduğu kanısını taşımaktaydı. Oysa tüm sol hareket, Lenin'in ulusların kendi kaderini tayin hakkı doktrinini kabul etmekteydi. Bu tutarsızlığı, Kürtleri bir ulus olarak kabul etmeyerek ya da bu hakkın proletarya önderliğinde uygulanabileceğini belirterek çözüyorlardı.* Sonuç olarak çok sayıda

(*) Kabaca bir özetini veriyorum. Yoksa muhtelif sol partiler farklı dönemlerde farklı tutumlar takındılar ve nadiren benim burada yaptığım gibi basit ve pervasızca ifade ettiler. Başlıca sol örgüt ve partiler arasında, yalnızca gençlik ve öğrenci hareketi Dev-Genç'ten doğan muhtelif gruplar içinde en aydını olan Kurtuluş, Kürtleri ayrı bir millet olarak tanıyor ve kendi kaderini tayin hakkını kayıtsız koşulsuz vermeyi istiyordu. 1980 darbesinden bu yana çok şey değişti. Dışarıdaki sürgün hayatında, tüm Türk sol hareketleri Kürtlere pek çok taviz verdi. Artık hemen hepsi Kürdistan'ın Türkiye'nin sömürgesi olduğunu ve Kürt hareketinin önemli bir devrimci kuvvet olduğunu kabul ediyor.

Kürt, üyesi oldukları Türk parti ve örgütlerini terk ederek 1975'ten sonra türeyen ayrı Kürt örgütlerine katıldılar.

Kürt hareketi sol çizgiden dönmedi: Saflarındaki üyeler sosyalist kuram hakkında pek bir şey bilmiyorsa da, hemen tüm Kürt örgütleri Marksist-Leninist olduklarını iddia etmekteydiler. Hepsi de ayrı bir Kürt ulusunun varlığını savunuyorlar ve kendi kaderini tayin hakkı talebinde bulunuyorlar. Fakat bu hepsi için ayrı bir devlet kurmak anlamına gelmiyor. Hepsi de Kürdistan'ın Türk egemen sınıflarının sömürgesi olduğu tezini kabul ettiler. Dünyanın diğer bölgelerindeki, örnekse Güney Afrika ve Vietnam'daki kurtuluş hareketlerine heyecan kaynağı olarak bakmaya da bu dönemde başladılar. Kürt örgütlerinin çoğunluğu, Kürdistan'daki sınıf tahakkümünü de aynı derecede önemli gördüklerini iddia etmekle birlikte, sık sık birbirlerini bu soruna yeterince eğilmemekle suçladılar. Bazıları ulusal ve sınıfsal mücadele arasında bağlantı kurdular: önde gelen sömürücüler –toprak ağaları ve aşiret ya da dinî liderler– muhtelif siyasal partiler aracılığıyla merkezî devletin müttefiki olmuşlardı. Bu nedenle sol örgütler onları "işbirlikçi" olarak etiketleyerek onların iktidarını yıkmanın "feodalizme ve sömürgeci düzene karşı verilen mücadelenin" temel hedefi olduğunu ilan ettiler. Bir örgüt silahlı mücadele aşamasına geçme zamanının geldiği düşüncesiyle güçlü ve baskıcı ağaların bazılarına karşı 1979 yılında taarruza girişti. Böylece bu ağaların taraftarları ve karşıtları arasında (hükümet kuvvetlerinin diğer tarafı tuttuğu) küçük bir iç savaş çıktı.

Bellibaşlı Kürt örgütleri

Eski DDKO 1974-75 yıllarında Devrimci Demokratik Kültür Dernekleri (DDKD) adı altında, önce Ankara ve daha sonra diğer kent ve kasabalarda tekrar canlandı. Tüm Kürt ilericilerini bu derneklerde toplama yönünde bir girişim başarısızlığa uğradı; siyasal görüş farklılıkları ve kişisel rekabet, önemli şubelerin bölünmesine yolaçtı. Bazı şubeler bağımsız olarak devam etti; diğerleri yavaş yavaş şekillenmekte olan muhtelif si-

yasî hareketlerin denetimi altına girdi. Bu hareketlerin her biri kendi dernek ve ocaklarını kurdu. Ortaya çıkan ilk siyasî akım, 1975 ortalarından başlayıp 1979 başlarında yasaklanıncaya değin yayıma devam eden *Özgürlük Yolu* dergisinin adıyla anılıyordu. Önde gelen mensupları, 1960'lı yıllarda Türkiye İşçi Partisi'nin faal üyeleri olarak tanınmış, aynı sosyalist çizgiyi sürdürerek ulusal ve kültürel Kürt talepleri konusunda o zamanlar TİP'e özgü ılımlı bir çizgi izlemişti. *Özgürlük Yolu* sınıfsal ve ulusal tahakkümü sona erdirmek için en uygun stratejinin, Kürt ezilen sınıfları ile devrimci Türk işçi sınıfı arasında bir ittifak kurmak olduğu kanısındaydı. Özgürlük Yolu işçi ve aydınlardan oluşan tipik bir kentsel örgüttü; sayıca küçük olmasına rağmen işçi ve öğretmen sendikalarında etkiliydi.

Diğer bir grup ise, Komal Yayınevi ve *Rızgari* (Kurtuluş) etrafında gelişti. Türk soluna fazla güven duymayan bu grup, *Özgürlük*'çülerden farklı olarak, 1977'deki kritik seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi'nin desteklenmesine itiraz ediyordu. *Rızgari* grubuna göre Kürtlerin Kemalistlerden bekleyebileceği hiçbir iyilik olamazdı; bir sömürge halkı olarak, sömürgeci milletin meseleleriyle değil kendi kurtuluş mücadeleleriyle ilgilenmeliydiler. Bu kurtuluş, Kürt proletaryasının önderliğinde sosyalist bir devrim yoluyla elde edilecekti. Kürdistan'da bir proletarya mevcudiyetinin tespitinde karşılaşılan sorunlar, Sovyetler Birliği'ne karşı tutum konusunda anlaşmazlıklar, başkaca ideolojik ve şahsi çekişmeler, 1979'da parçalanmaya yolaçtı. Yeni gruplardan *Ala Rızgari* (Kurtuluş Bayrağı), Sovyetler Birliği'ne karşı daha eleştirel bir tutum takındı; diğer konulardaki siyasî fikirleri, eski isimle devam eden grubunkilere nazaran daha esnekti. Tam anlamıyla Sovyet karşıtı olan tek Kürt örgütü, bazı öğrenci çevrelerinin dışında pek taraftar bulamayan Maocu *Kawa* örgütüydü. Resmen 1976'da kuruldu; iki yıl sonra Çin'in Üç Dünya teorisine dair anlaşmazlıklar nedeniyle bölündü.

Kürt hareketinin geniş kesimleri de 1970'li yıllarda sol ideolojilere kaydı. Şivan'ın KDP'si ölümünden sonra feshedilmişti; ancak bir grup sempatizanı DDKD'nin bazı büyük şubeleri-

ni denetimleri altına aldılar. Kendilerini Devrimci Demokratlar olarak adlandırmaya devam ettiler ve yeni kurdukları mahallî derneklere de DDKD adını verdiler. Devrimci Demokrat hareket, kısa zamanda en geniş Kürt teşkilatı haline geldi; 1978 yılında en az 40 şube ve 50.000 kadar üyesi vardı. Kendini Marksist olarak görüyordu ve Sovyet yanlısı Türkiye Komünist Partisi'yle işbirliği kurmak için çalıştı. Üyeleri nüfusun her kesiminden, hatta "feodal" kesimlerden de gelmekle birlikte, yayımları çoğunlukla aydın ve gençlik kesimlerine yönelikti. Pek çok önemli mesele hakkında, net bir bakış açısı geliştirememişti.

Elçi'nin KDP'sinden arta kalanlar ise, bir süre için Irak KDP'nin bir uzantısı olarak yaşamaya devam ettiler. 1975'te Barzani hareketinin çöküşünden sonra ise neredeyse çözüldüler. Bir ya da iki yıl sonra kendilerine KUK (Kürdistan Ulusal Kurtuluş Hareketi) adını veren genç ve militan üyelerden oluşan bir grup, merkez komitede denetimlerini sağlayacak bir çoğunluk elde ettiler. O dönemde Barzani'nin oğullarının liderliği altındaki Irak KDP / "Geçici Liderlik", İran ve Türkiye istikametinden Kuzey Irak'taki gerilla savaşına yeniden girişmiş bulunuyordu. KUK partiyi "Geçici Liderliğe" fiili destek sağlayan bir çizgiye götürdü. "Geçici Liderlik" ve KUK, Marksist-Leninist bir yol benimsediklerini iddia ediyorlardı. Nitekim, daha sonra KUK, eski ve "feodal" KDP'nin kalıntılarıyla tüm bağlantılarını kopardı.

Kürt hareketleri içinde en radikal olanı, daha çok (liderleri Abdullah Öcalan'ın isminden kısaltılmış Apo sözcüğü nedeniyle) Apocular olarak bilinen PKK'dır (Kürdistan İşçi Partisi). Bu küçük grup, 1974 yılında Ankara'da Dev-Genç'in bir kolundan doğduktan sonra, Kürdistan'da devrimci ajitasyona girişmek için başkenti terk etti. 1979'da partileşerek (PKK), feodalizm ve sömürgeciliğe karşı silahlı mücadele açtığını ilan etti. Marksizm-Leninizm ve aşırı milliyetçiliğin ilginç bir sentezi olan parti programına göre parti, nihai olarak, bağımsız ve birleşik (yani halen İran, Irak ve Suriye'de kalmış kısımları da içeren) bir Kürdistan devleti kurmayı amaçlıyor; bunun

için silahlı mücadelenin tek yol olduğunu ilan ediyordu. "Sömürgeciler"e olduğu kadar Kürt "işbirlikçiler"e de saldırılmalıydı ve pratikte rakip Kürt örgütleri de PKK saldırılarına maruz kaldı. Partinin "kurtarılmış bölgeler" olarak denetimine aldığı mıntıkalarda, feodaller ve aşiret ağaları güçlerini yitirdiler ve bazı köylüler PKK'ya kurtarıcıları olarak bakmaya başladı. Fakat parti, amansız ve şiddete dayalı eylemleri nedeniyle hayli sempati kaybına da uğradı. Üyelerinin ve sempatizanlarının çoğu oldukça genç, eğitim açısından zayıf ve yoksul bir geçmişe sahip insanlardı. PKK kompozisyonu açısından da en proleter (karşıtlarına göre lümpen proleter) Kürt örgütü olarak belirmekte.[7]

Bu örgütlerin büyük çoğunluğu Sovyet yanlısı ya da en azından Sovyetler'e yakın gördükleri sosyalist çizgileri izliyorlar. Türkiye'nin bir NATO ülkesi olması ve Kürdistan'ın Batı için stratejik değeri nedeniyle, hiçbir Batı ülkesi Kürtlerin daha fazla hak için verdikleri mücadeleyi destekleyebilecek bir durumda görünmüyordu. Oysa Sovyetler Birliği'nin destekleme ihtimali vardı. Özgürlük Yolu, DDKD ve Rızgari Moskova tarafından Kürt komünistlerinin temsilcisi olarak tanınabilmek için, hem birbirleriyle hem de Türkiye Komünist Partisi'yle rekabet içine girdiler. Bu grupların hiçbiri tanınmadı. Ancak PKK'nın Sovyetler Birliği'nden –Filistin bağlantısı aracılığıyla– dolaylı yoldan maddi yardım aldığına dair bazı ipuçları var.

TKP tüm Kürt komünistlerini, hepsi de feodal egemenlik altındadır dediği Kürt örgütlerini terk etmeye davet etti. Sovyet yanlısı grupların üçü tepki göstererek 1980 başlarında Ulusal Güç Birliği adıyla bilinen bir ortak eylem platformu oluşturdularsa da, bu birlik kısa zamanda parçalandı.

---

7 Kürt teşkilatları üzerine bu tarama, bu örgütlerin çoğunun üyeleriyle yapılan mülâkatlara ve dergilerinden yapılan okumalara dayanmakta. Bazı hususlarda daha ayrıntılı olan bu tür iki tarama da anmaya değer: *Aydınlık* adlı Türk gazetesinde 18 Haziran – 18 Temmuz 1979 tarihlerinde yayımlanan makale dizisi ve Chris Kutschera, *La poudrière Kurde, Le Monde Diplomatique,* Eylül 1980, s. 6-8.

Kültürel haklar ve tahakküm

Kürt örgütleri ulusun kendi kaderini tayin hakkını nihai amaç olarak görmekle birlikte, kültürel hakların kazanımı hedefine yönelik faaliyetler düzenlemekteydiler. Dergileri, siyasî makalelerin yanı sıra Kürt dili, edebiyatı ve kültürüne de yer ayırmaktaydı. Kürtçe gramer ve sözlükler yayımladılar (fakat bunların hemen yasaklanması nedeniyle dağıtımları gizli yapıldı). Ancak az sayıda Kürt'ün kendi dillerinde okuyup yazabiliyor olması nedeniyle Kürtçe okuma-yazma kursları düzenlediler. Dergiler Türkçe'nin yanı sıra giderek daha fazla Kürtçe kullanmaya başladılar. Hatta 1979 yılında, *Tirej* adlı tamamen Kürt edebiyatına yönelik bir dergi yayımlanmaya başladı. Bütün gruplar Kürtçe müzik ve şarkılara (gerekli siyasî konuşmalarla birlikte) yer verilen kültür geceleri düzenledi; Kürtçe politik tiyatro yapan kumpanyalar köyleri dolaştılar. Bir taraftan tüm bu faaliyetler gizli yapılmaktayken, bir taraftan da bu tür faaliyetlerin yasallaştırılması ve ilkokulda Kürt dili okutulmasına dair kanun çıkarılması için de pek çok girişim yapıldı. Kürt solunun güçlü bir şekilde temsil edildiği ilerici öğretmen derneği TÖB-DER, 1978 kongresinde beş yıllık eğitimin çocuğun anadilinde yapılmasına dair bir karar metnini kabul etti.* Bu tür girişimler Kürt dili ve kültürüne karşı yasakların yumuşaması yönünde bir sonuç vermedi.

1979 yılında sıkıyönetim ilanıyla, 1970'li yılların ortalarındaki müsamaha havası da sona erdi. 1980'de askerî cuntanın kurulmasından sonra, Kürt dili üzerindeki yasak her zaman olduğundan daha katı bir şekilde uygulanmaya başlandı. Türkiye'nin bugünkü askerî liderleri, tutumlarını hiç şüpheye yer

---

(*) Askerî Savcı, bunu TÖB-DER'in Eylül 1980 darbesinin hemen ardından kapatılmasına neden (ya da birçok nedenden biri) olarak gösterdi. Daha önce de, küçük bir sol parti olan Türkiye Emekçi Partisi (TEP) de programında, eğitimde anadili ilkesini kabul etmesi nedeniyle kapatılmıştı. Bkz. M. Simon, "The Trial of Türkiye Emekçi Partisi (Turkish Workers' Party) before the Constitutional Court of Turkey" (TEP'in Anayasa Mahkemesi'nde yargılanması), *The Review* (International Commission of Jurists) No. 24, Haziran 1980, s. 53-64.

bırakmayacak bir açıklıkta sergilediler: Kürt hareketi tamamen yokedilmeli, Kürt etnik şuurunu teşvik edecek her şey tahrip edilmeliydi. Kürt milliyetçilerinin faal olduğu tüm bölgelerde, askerî harekâtlar yürütüldü ve köylere baskınlar düzenlendi. Ordu ve polis, halkı tedirgin etmek için daha önceki dönemlere göre çok daha amansız bir tutum izledi. Hükümet on binlerce insanı tutuklayarak çoğu kez şiddetli işkence altında sorguya çektirdi. Kürt örgütleriyle teması olduğundan şüphelenilenler; resmen olmasa da fiilen gözaltına alındı. Kürt örgütlerinin önderlik konumundaki üyelerinin çoğu, saflarındaki üyelerin büyük kısmıyla birlikte tutuklanmış bulunuyor. Hapishane ve mahkemelerde karşılaştıkları muamele, Türk solcularının maruz kaldığı muameleden bile çok daha gaddarca. Şiddet yanlısı PKK'nın üyeleri, daha özel bir zulme maruz kaldılar. Bu partiye karşı kitle yargılamalarında devlet 600'den fazla idam cezası istedi. Yaklaşık on PKK mensubu hapiste öldü (ya da öldürüldü); başkaları da ölümün kıyısında yaşamakta.*

Kürt militanlarının ezilmesinin yanı sıra asimilasyon politikası da yeni bir ivme kazandı. Türkçe okuma-yazmayı geliştirmek için genel bir kampanya ve ilkokullarda yoğun Türkçe dil dersleri uygulamaya konuldu. Garnizon komutanları da hiç değilse kasabalarda Kürtçe'nin kökünü kazımak için kendi programlarını izlediler. 1970'li yıllarda ortaya çıkan geleneksel Kürt giysileri de tekrar yasaklandı.

Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin kışlalaştırılması, darbeden beri hızlı bir ivme kazandı. Doğu'ya gönderilen yeni birlikler orada kalacağa benziyor. İkinci Ordu karargâhının Konya'dan Malatya'ya nakli 1983 yılında tamamlanacak. Böylece,

---

(*) Kürt mahkûmların karşı karşıya kaldıkları muamelelerle ilgili en sarsıcı raporlar, PKK üyelerinin savunmalarını üstlendikleri için her biri altı aydan fazla hapiste kalan avukat Ş. Kaya ve avukat H. Yıldırım tarafından hazırlandı. Bu iki avukat, daha sonra Avrupa'ya kaçtılar. Onlara göre, Türk otoriteleri mahkûmları yavaş yavaş öldürmekte (Kaya, *Der Spiegel*'in 12 Temmuz 1982 sayısında ve yazdığı *Diyarbakır'da İşkence* (yayım yeri belirtilmemiş, 1982) adlı kitapta; Yıldırım ise, 1983 başlarında basında yeralan pek çok röportajında bunları anlattı.

Türkiye'nin dört ordusundan ikisinin Doğu'da konuşlandırılmasıyla bölgenin sıkı bir askerî denetim altına alınması amaçlandı.[8] Bu askerîleşmenin önemli nedenlerinden biri, Afganistan ve İran'daki rejim değişiklikleri nedeniyle Doğu Anadolu'nun stratejik öneminin artması olsa gerek. Uzun süredir, bu bölgede NATO ve ABD tesisleri, özellikle elektronik gözetleme tesisleri bulunmaktaydı. Şimdi ABD yeni tesisler kurmak istiyor. Türkiye, Van'da Çevik Müdahale Kuvvetleri'nin bir karargâhının ya da Doğu'da üç yeni ABD hava üssünün kurulduğuna dair gazete haberlerini sürekli olarak tekzip ettiyse de bu ikna edici olmadı.[9]

Bu kışlalaştırma 1970'lerin Kürt hareketinin anlamlı bir düzeyde yeniden örgütlenmesini hayli zorlaştıracak. Aynı zamanda, bölgedeki Batı stratejik çıkarları da, generallerin Kürtlere reva gördükleri muamele yüzünden ciddi eleştirilere maruz kalmalarını önleyecek. Örgütlü Kürt hareketi şimdilik yenilmiş görünüyor; ancak bu hareketin tutuşturduğu ve temsil ettiği Kürt etnik ve millî şuurunun yok olması çok zaman gerektirir.

"The Kurds in Turkey", *MERIP Reports* (Washington DC) no. 121 (Şubat 1984), s. 6-12.

ÇEVİREN *BÜLENT PEKER – NEVZAT KIRAÇ*

---

8 Orgeneral Kenan Evren Malatya'da Ekim 1981'de halka hitaben yaptığı bir konuşmasında, bazı "vatan hainlerinin", ikinci ordunun Doğu'ya oradaki halka zulmetmek için nakledildiğini iddia ettiklerini belirtti. Şu retorikle soruyordu: "Bu toprak kimin toprağı ki, biz bu bölgedeki halkı tahakküm altına alma ihtiyacı duyalım? Bu toprak Türkiye'nin bir parçası değil mi? Hepimiz gerçek Türk vatandaşı değil miyiz?.." *Orgeneral Kenan Evren'in söylev ve demeçleri* (12.9.1981 – 12.9.1982), Ankara 1982, s. 49. Yerel halkın çoğu, bu cevabın "vatan hainleri"nin iddialarına pek de bir tekzip oluşturmadığını düşünmüş olmalılar.

9 *New Statesman*, 14 Mayıs 1982 (Van'da bir Çevik Müdahale Gücü üssü kurulması üzerine); *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1982 (İran'a karşı muhtemel bir Sovyet istilası tehlikesi nedeniyle tedbir olarak Doğu Türkiye'de bir üssün gerekliliği üzerine); *Washington Post*'un 24 Ekim 1982 nüshasında Jack Anderson'un makalesi (daha çok askerî yardım karşılığında Doğu Anadolu'da üç yeni ABD hava üssünün kurulması üzerine). Van'daki hava limanı yakın dönemde modernize edildi. Kürtlerin yaşadığı bölgenin bazı kesimlerinde yollar, askerî hava araçlarının inebileceği şekilde genişletildi.

GERİLLA SAVAŞI VE SİYASÎ CİNAYET ARASINDA: KÜRDİSTAN İŞÇİ PARTİSİ

1984'ün sonuna doğru yeniden başlayan gerilla hareketi, Türkiye'deki Kürt illerinde son yıllarda görülen en ilginç gelişmedir. Gerilla saldırıları esas olarak ordu personeline ve "hain" ya da "işbirlikçi" olduğu düşünülen sivil Kürtlere yönelik vurkaç eylemleridir.

Türk basını bu gelişmelere alışılmışın dışında geniş yer verdi. İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut 1985 baharında yeni bir silahlı saldırı dalgasının ardından, geçmişteki tecrit edilmiş "eşkıya" eylemleri ifadelerinin tersine ilk kez bir gerilla savaşından sözetti.[1] Hatta bazı gazetelerde de Kürt partizanların sayısı hakkında abartılı görünen tahminler yayımlandı.[2] Bu gerilla ayaklanması, her ne kadar kendi başına tedirgin edici de olsa, Türk yetkililere insan hakları ihlâlleri için bahane oldu. Bu konuda Türkiye Avrupalılar tarafından sürekli eleştirilmektedir.

---

1 24 Mayıs 1985 tarihli bütün Türk gazeteleri.

2 Günlük *Hürriyet* gazetesi (Türk gizli polisi bu gazete aracılığıyla bilgi sızdırmakta ve yanlış haber yaymaktadır), 14 Mayıs 1985'te 1800 ayrılıkçıdan 56'sının öldürüldüğünü, 569'unun tutuklandığını yazmıştır. İyi haber alan Kürt kaynaklarına göre PKK, 1984 yılındaki saldırısından beri Türkiye'de birarada 400'den fazla adam bulundurmamaktadır. *Hürriyet* ayrıca ayrılıkçıların beş subay, 17 erbaş, 30 er ve iki polisi de öldürdüklerini yazmıştır.

Bu gerilla eylemlerinin tümü de Kürdistan İşçi Partisi (PKK) üyelerince gerçekleştirilen eylemlerdir. 1980 darbesi öncesinde PKK en köktenci ve –rakip Kürt örgütlerine karşı bile– şiddet yöntemini en çok benimseyen örgüt olarak göze çarpmıştı. PKK "Sömürgeciliğe karşı bağımsızlık mücadelesi" adına yalnızca Türk devletini değil, fakat aynı zamanda "işbirlikçiler", "tasfiyeciler", "sosyal-şovenistler" gibi çeşitli sınıfları ve tüm kendi "devrim" yoluna karşıt olanları da hedef alan eylemlere girişti.

PKK üyeleri hemen hemen tümüyle en alt toplumsal sınıflardan –köklerinden kopmuş, ezilmişliğin ne demek olduğunu bilen, ideolojik yetkinleşme değil eylem isteyen, yarı eğitimli köy ve kasaba gençlerinden– oluşturulmuş tek örgüttü. Önceleri etkinlik gösterdiği kimi bölgelerde halk, uzlaşmaz tutumu ve bir kurtuluş yolu olarak şiddeti neredeyse dinî inanca varan kayıtsız şartsız benimsemesi nedeniyle PKK'ya yabancılaşmıştı. Ordu müdahale edip kitlesel tutuklamalar yapmaya başladığında PKK, birkaç bölge dışında halk desteğine güvenemiyordu.

PKK'nın gerilla saldırılarında bugün halktan ne ölçüde destek gördüğünü kestirmek olanaksızdır. Türk ordusuna karşı etkin direniş gösteren tek örgüt olması nedeniyle, eskiden karşısında olanların PKK'ya bugün daha sıcak bakmaya başladıkları söylenebilir. Fakat Kürdistan'da artan polis ve asker varlığı ve gerilla hareketine destek verdiği sanılan kişilere yapılan ağır misillemeler, PKK'nın etkin halk desteği, hatta yemek ve barınak bulmasını olanaksızlaştırmaktadır. Kendi yayımlarından, PKK savaşçılarının yüksek dağlarda, mağaralarda barınan, avlayabildikleri hayvanlarla beslenen tecrit edilmiş insanlar olduğu açıkça anlaşılıyor.

Bununla birlikte hiç olmazsa belli ölçüde gönüllü halk desteği almadan Türkiye içlerinde bunca eylem gerçekleştiremezlerdi. Masum sivillere yönelik PKK vahşet eylemlerinin Türk basınında uzun haber dizileri (bunlar yakalanan eylemcilerin "itiraflar"ına ve kurnazca hazırlanmış gerçek ve hayal karışımlarına dayanmaktadır) olarak yayımlanması, bir bakı-

ma gerillaların halk desteği bulmasını önlemeyi amaçlamaktadır.[3]

PKK Batı Avrupa'da da oldukça etkin olmuştur. 1980 öncesinde neredeyse hiç bulunmadığı Batı Avrupa'daki kalabalık Kürt göçmen işçi topluluğu (iki yüz elli bin ila yarım milyon) diğer birkaç siyasî örgütün etkisindeydi. Ancak 1980 darbesinden sonra İsveç ve Almanya'ya giden PKK eylemcileri, genç kuşağı partilerinin etki alanına ve karşıt örgütlerle çekişmelerin içine çekmeyi başardılar. PKK kısa denebilecek bir sürede bütün Avrupa'ya yayılan bir yerel kollar ve paravan örgütler ağı kurdu ve şaşırtıcı bir düzenlilikle Türkçe, Kürtçe ve başlıca Avrupa dillerinde çeşitli dergiler, kitaplar, bültenler yayımlamaya başladı.

Gerilla savaşı, propaganda açısından oldukça iyi sonuçlar verdi. 1985 yılının ortalarında PKK ve Avrupa'daki paravan örgütler, büyük olasılıkla hem etkin üye hem de taraftar sayısı bakımından, sürgünde bulunan diğer Türk ve Kürt örgütlerinden daha güçlü bir konumdaydı. Yurtdışındaki çeşitli Kürt parti ve dernekleri tarafından düzenlenen *Nevruz* (Kürtlerin yeni yılı) kutlamaları, Kürt müziği, Kürt dansları ve ulusçu söylevlerle geçen ilginç etkinliklerdir. (Türkiye'de bu kutlamalar, Kürt kültürünü anımsatan bütün diğer şeyler gibi, yasaktır.) Geçen birkaç yıldaki Nevruz toplantılarıyla, PKK büyük kitleleri harekete geçirebileceğini göstermiştir. Bu kutlamalara militan gençlerin yanında siyasetle çok da ilgili olmayan orta yaşlı insanlar ve bunların aileleri de katılmıştır. PKK, parti ve gerilla savaşı için para toplama kampanyalarında da şaşırtıcı ölçüde başarılı olmuştur.

Fakat PKK'nın Avrupa sürgününde başarılarının hepsi bu kadar değildir. Rakip örgütlerle şiddetli çatışmaları ve özellikle de suçlandığı birkaç siyasî cinayet PKK'ya kötü bir ün kazandırmıştır. Bu cinayetlerin kurbanlarından üçü parti lideri Abdullah Öcalan'la anlaşmazlığa düşmüş eski PKK üyeleri, bir diğeri ise PKK karşıtı propaganda savaşına girişmiş bir Türk

3 *Milliyet*, 1-7 Ekim 1985; *Tercüman*, 15-22 Temmuz 1985.

sol örgütünün önde gelen bir üyesiydi. PKK bu öldürme eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmese de, bu eylemleri onayladığını gizlememiştir.[4] PKK'nın "kuramsal" yazılarında öç almaya verilen ağırlık ve karşıtlarının üstünlük taslayan tutumları gözönüne alındığında, bu cinayetler, büyük olasılıkla son cinayetler olmayacak ve sonuçta Avrupa kamuoyu PKK'dan ve belki de Kürtlerden daha da soğuyacaktır.[5]

Apo'yu izleyenler

Başka örgütler çökerken PKK kendini partiye adayan taraftarlar kazandı. Bu belki de bazı bakımlardan daha "Kürt" olduğundan, bugünkü Kürt toplumunu diğer örgütlerden daha iyi yansıttığındandır. PKK'nın bazı siyasî etkinlikleri hırslı bir aşiret reisinin otoritesini daha geniş bölgelere yaymakta uyguladığı yöntemleri andırmaktadır. Şiddetli anlaşmazlıkları ustalıkla kullanma, insanları bir tarafı tutmaya zorlama gibi yöntemler hep aynıdır.

PKK'nın Kürt aşiretlerini temsil ettiği sanılmamalıdır. Tersine başka partilerde görülen aşiret seçkinlerine PKK'da rastlanmaz. PKK daha çok Kürt toplumunun en marjinal kesimini, kendilerini ülkenin ekonomik ve toplumsal kalkınmasının dışına itilmiş hisseden, kırsal kesimdeki değişimin umutsuz kurbanlarını temsil eder. PKK bu insanlara basit ve uygun bir kuram vererek eylem, kahramanlık ve şehit olma fırsatları sunar.

---

4 Üçüncü muhalifi öldüren kişi yakalanmış ve PKK sempatizanı olduğunu kabul etmiş, fakat bağımsız davrandığını öne sürmüştür. PKK bu cinayeti "hak edilmiş bir ceza" olarak nitelemiş, fakat doğrudan ilişkisi bulunduğunu reddetmiştir. PKK'nın çok okunan haftalık yayım organı *Serxwebûn*'da çıkan "Kürdistan'da Suç ve Ceza" adlı makale bir kez daha öldürülen kişiyi hain olarak nitelendirmiştir. Bir sonraki kurban PKK'nın diğer düşmanları olarak tanıttıklarındandır.

5 PKK son yayımlarından birinde (Kürdistan'da Darağaçları, Kışla Kültürü ve Devrimci İntikam Görevimiz, –Türkçe–, Haziran 1985, s. 229), kendisini "devrimci örgüt" olarak tanımlamakta ve hıyanet, işbirlikçiliği ve oportünizmi cezalandırmayı ödevlerinden biri olarak görmektedir.

PKK 1978'de resmî olarak kurulduğunda partinin çekirdeğini oluşturan grup beş senedir birlikteydi. Ankara'da o zamanlar değişik sol eğilimlerin biraraya geldiği bir öğrenci derneğinde tanışmışlardı. Ilımlı tutum ve temel siyaset eğitimi üzerinde duran deneyimli Kürt eylemcilerinden daha sabırsızdılar; doğrudan eylem peşindeydiler. İçinde Türklerin de bulunduğu bu merkez grubun üyeleri devrim eylemleri için uygun bir fırsat bulmak amacıyla Kürdistan'a gittiler.

Abdullah Öcalan başından beri bu grubun tartışmasız lideriydi. İlk adının kısaltılmış biçimi, Apo'nun (aynı zamanda "amca" anlamındadır) ardından grup üyelerine Apocu, "Apoyu izleyen" dendi. Sonraki yıllarda kurulan Kürt örgütlerine katılmaktan kaçındılar. Kürdistan'ın kurtarıcıları olmaya kararlıydılar. Hatta bazı broşürlerine "Ulusal Kurtuluş Ordusu" imzasını koydular.

Apocuların siyasî fikirleri 1978 parti programında belirtilmiş ve o zamandan beri değişmemiştir. Kürdistan, dört sömürgeci devlet arasında bölünmüş ve bu devletler tarafından yarı feodal bir geri kalmışlıkta bırakılan bir "klasik sömürge" olarak nitelenir. Feodal toprak sahipleri ve bir tür komprador burjuvazi, ulusal kimliklerine ihanet ederek sömürgecilerle işbirliği içindedirler. Parlamenter temsil ve eğitim ise, Kürdistan'ın sömürgeci devletle birleştirilmesi, ulusal kimliğinin yokedilerek boyun eğdirilmesini amaçlayan diğer iki yoldur. Devrim, birincisi önde gelmek üzere ulusal ve demokratik olmak zorundadır. Halkı sömüren işbirlikçi "feodal" toprak ağaları başta gelen düşmanlardır: Parti programı "yurtsever" olanların dışındakilerin mülklerinin kamulaştırılmasını öngörür. (Kuruluş kongresinin bir "yurtsever" toprak ağasının konağında toplandığı söyleniyor. Parti, kuruluşundan bir yıl kadar sonra biri "işbirlikçi", diğeri "yurtsever" iki aşiret başkanı arasındaki kavgaya ciddi biçimde karışmıştı.) Daha sonra yayımlanan kitap, broşür ve dergiler, şiddetin kurtuluş için tek yol olduğunu vurgulayarak, bu temel fikirleri ayrıntılarıyla işlemiş ve devrim düşmanları listesine yeni gruplar eklemiştir.

İlk saldırı

1979'da Apocular kurtuluş savaşlarını başlatma vaktinin geldiğine karar verdiler. İlk saldırı hedefi olarak "işbirlikçi" tanımlarına uyan, Siverek'te güçlü bir aşiret reisi, toprak sahibi ve aynı zamanda liberal-sağ eğilimli Adalet Parti'li parlamenter Mehmet Celal Bucak'ı seçtiler. Bucak'ı, hesabına çalışan kanun kaçaklarını kullanarak çevre bölgelerde tedhiş yaratmak ve köylülerden para ve mal gaspetmekle suçladılar. Apocu bir grup Bucak'ı öldürme girişiminde bulunduysa da başarılı olamadı. Bunun sonucunda Bucak ve onu destekleyenler (aralarında polis ve ordu da olmak üzere) ile PKK ve yanındaki bir ya da iki küçük aşiret arasında çok sert bir kan davası başladı.

PKK bu çekişme ve onu izleyen toplumsal kutuplaşma süresince bölgedeki diğer siyasî örgütlerden gençlerin çoğunu kendi tarafına çekmeyi başardı. O dönemde PKK'nın merkez grubunda olan bir muhalifin belirttiğine göre provokasyondan kaçınmıyorlardı. Bu muhalif, PKK'nın bir aşiretin desteğini kazanmak için üyelerinden birini öldürüp Bucak'ın adamları tarafından öldürüldüğü süsünü verdiğini iddia etmekte ve PKK'yı ya da daha belirgin olarak lider Abdullah Öcalan'ı benzer provokasyon cinayetlerini gerçekleştirmekle suçlamaktadır.[6]

Başka yerlerde de propaganda etkinliklerini yoğunlaştıran PKK, genellikle yerel anlaşmazlıkları sonuna kadar kullanmaya çalıştı. Mardin ilinde toplumun hemen hemen tüm kesimlerinde sağlam bir yer edinmiş olan KUK'la uzun çatışmalara girdi. Başka bölgelerde de diğer Kürt ve Türk sol örgütlerle çarpıştılar. Bu çatışmalar bütün Türkiye'de yaygınlaşan, kırsal bölgeleri ya da kentlerdeki gecekondu semtlerini denetimleri altına almaya çalışan sol örgütler arasındaki çatışmaları andırı-

---

6 Baki Karer, "PKK'nın gerçek doğasını anlayalım" (1 Aralık 1985 tarihli Türkçe broşür). Karer PKK'yı kuran ilk grubun Türk üyelerindendir; 1985 sonbaharında gruptan kopmuş ve Avrupa'ya gelerek Öcalan'a karşı suçlamalarda bulunmuştur. Benzer cinayetlerden sözetmekte ve PKK saflarından yirmiden fazla kişinin öldürüldüğünü söylemektedir.

yordu. Bölgede aşiretlere ya da yöreye bağlılık olağan koşullarda zaten oldukça güçlüdür. Bu sert siyasî çatışmalar, aşiret-yöre bağlılıklarını ve karşıtlıklarını daha da güçlendirmiş, sonuç olarak PKK belli aşiretleri yanına alarak diğerleriyle savaşır olmuştur. Gerçekten de yeni bir aşiretten farklı değildir.

Bu çatışmalarda, aynı zamanda belirgin bir sınıf mücadelesi yönü de vardı. PKK zaman zaman "yurtsever" aşiret başkanlarıyla işbirliği yapmış da olsa, aşiret seçkinleri ya da toprak sahipleri hiçbir zaman bu örgütte fazla etkili olamamışlardır. Bu, PKK'yı üst yönetimlerinde genellikle bu sınıflardan birkaç kişi bulunan diğer Kürt örgütlerinin çoğundan ayırmaktadır. PKK şiddeti çoğunlukla yoksullar adına zenginlere yönelmiştir. Geçici olarak denetim altına aldığı bölgelerde kurulan "halk mahkemeleri", devrim adaleti (ya da devrim terörü) dağıtmıştır. 1980 darbesinden sonra PKK aleyhine açılan kitle davalarında, davalıların çoğu Kürt toplumunun en yoksul kesimlerinden geliyorlardı.

Güçlü devlet

PKK eylemleri yalnızca toprak ağaları, diğer "işbirlikçiler" ya da karşıt örgütlere yönelik değildi. PKK Kürdistan'ı Türkiye'den ayıracak silahlı mücadeleye hazırlanıyordu. 1979'da Suriye'ye çekilen Öcalan, daha önceleri bazı Türk örgütlerinin de yaptığı gibi Filistinli gruplarla ilişkiler kurdu. PKK Güney Lübnan ya da Suriye'de gerilla eğitimi olanakları kazandı. 300 kadar PKK eylemcisinin eğitim için Suriye'ye gittiği iddia edilmektedir.[7] Gerçek gerilla savaşı henüz başlamamıştı, ancak 1970'lerde devlet o kadar zayıf düşmüştü ki, bazı bölgeler fiilen PKK ya da diğer örgütlerin denetimi altındaydı. Ancak 1980'de ordu yönetimi devraldıktan sonra bölgeyi taramaya başladığında, PKK eylemcileri kendilerini beklemedikleri ölçüde güçlü bir devlet karşısında buldular. Birkaç grup sonuna kadar savaştı, binlerce kişi PKK üyesi ya da sempatizanı oldu-

7 Karer'e göre.

ğu zannıyla tutuklandı. Bazı gruplar da genellikle dağlarda saklanarak zaman zaman önemsiz saldırılarda bulundular. Bu grupların sonuncuları da 1981 yılında Suriye ve İran'a çekildi.

Filistinli gruplarla, özellikle de Nayif Havatme'in Demokratik Cephesiyle kurulan iyi ilişkiler zamanla PKK'ya mükemmel eğitim fırsatları yarattı. On kadar PKK eylemcisinin öldürüldüğü ve oldukça önemli bir bölümünün de tutuklandığı 1982 İsrail işgalinden sonra, partinin merkez ağırlığı Güney Lübnan'dan Kuzey Irak'a kaydırıldı. PKK özellikle 1980'den sonra Türkiye'den Irak ve İran Kürdistan'ına geçerek, orada bazı Kürt örgütleriyle ilişkiler kurmuştu. Yaklaşımlarına en ilgi duyan örgüt, Türkiye Kürdistan'ında yeni bir örgütle iyi çalışma ilişkileri arayan Irak KDP'si oldu. Önceki geleneksel ortağı KUK, askerî darbeden sonra zayıflamış görünüyordu, ayrıca KDP'nin kimi politikalarını da eleştirmeye başlamıştı. KDP, PKK'ya İran ve Kuzey Irak'taki bölgelerde kolaylıklar sağladı. Bu, Türk ordusunun Mayıs 1983'te Irak'a girmesine ve 1984'te Batı İran'da küçük bir operasyon (bunun kesin olup olmadığını bilmiyoruz) yapmasına neden oldu.

PKK 1984 yazında "Kürdistan Kurtuluş Birlikleri"ni (HRK) oluşturduğunu açıkladı. Bunlar aynı yıl Kuzey Irak'taki üslerden polis ve ordu karakollarına saldırdılar. Türk ordusu hızla etkin önlemler aldı, ancak bu eylemler daha geniş alanlara yayılarak sürdü. Gerilla savaşı bir kış boyu süren sessizlikten sonra, 1985'te genişleyerek yeniden başladı. Yeni bir örgüt, "Kürdistan Ulusal Kurtuluş Cephesi" (ERNK; bu örgütün adı farklıysa da gerçekte yalnızca PKK'lılardan ve belki de birkaç "bağımsız" üyeden oluşmaktadır) gerilla operasyonlarını denetimine aldı. ERNK 1985 yılının Haziran'ından Kasım'ına kadar çeşitli bölgelerde elliden fazla eylem gerçekleştirerek, dört müfrezeyi saf dışı bıraktığını, ayrıca 50 asker, 10 polis ve yirmiden fazla "hain" öldürdüğünü iddia etti.[8] Aynı zamanda kendileri de önemli kayıplar verdiler. Sonuçta Kürdistan'ın çoğu bölgesinde baskılar arttı. Misillemelerin ağırlığı ve PKK'nın

8 *Kürdistan Report* (ERNK'nın Almanya yayım organı), no. 15 (Mart 1985).

kendisine destek vermeyenlere hoşgörüsüzlüğünün birçok köylüyü devlete bağlılık göstermeye ve orduyu hoş karşılamaya yönelttiği söylenebilir. Bazı bölgelerde köylülerden –gerilla eylemlerine kaşı orduya destek olacak– yardımcı güçler ("köy koruculari") oluşturuldu. Bu da belli toprak ağalarına ve aşiret başkanlarına silahlı güçlerini yasallaştırarak yerel siyasî nüfuzlarını sağlamlaştırma fırsatı verdi.

Kozlar

Göreli olarak güvenli bir hinterlanda sahip olmadan bir gerilla savaşını yürütmek, neredeyse olanaksızdır. PKK bazı nedenlerden dolayı, kendisi için en uygun üslenme alanı olan Kuzey Irak içlerinde (Türk-Irak sınırı bütünüyle denetlenemeyen, oldukça dağlık bir bölge; Suriye-Türkiye sınırı ise tersine dikenli teller ve mayınlarla kapalı tutulan düz bir alandır) hareket serbestisini yitirdi. Türkiye Irak KDP'sinin PKK'ya destek vermesini önlemek için yeniden işgale girişebileceği tehdidinde bulundu.[9] PKK, KDP denetiminde olan bölgelerdeki siyasî örgütlerle çatışmalara girerek durumunu daha da karmaşıklaştırdı. 1985 sonbaharında, PKK varlığının kendi mücadelelerini tehlikeye atacağını gören KDP ve Irak Yurtsever Demokratik Cephesi'ndeki[10] müttefikleri, PKK'dan sınır bölgesindeki üslerden ayrılmasını ve giriş çıkışlarını durdurmasını istediler. KDP o zamandan beri PKK gerillalarının Türkiye topraklarında kaldığını iddia etmektedir. Bu iddia doğru da olsa, etkinliklerinin azaldığı söylenemez; gerillalar, sakin geçen birkaç kış ayının sonrasında 1986 Mayıs'ında ordu devriyelerine yeniden saldırılar düzenlediler.

Türk basını bir süre PKK'nın arkasındaki gerçek gücün Suriye (ve dolaylı olarak Sovyetler Birliği) olduğunu yazdı. Son gerilla saldırılarının denetimi neredeyse olanaksız olan Suriye

9 24 Eylül 1984 tarihli Irak KDP'si basın bildirisi. Bu bildiride sınırda yoğunlaşan birliklerden ve Irak hava sahasında askerî uçuşlardan sözedilmektedir.

10 Bkz. Martin Van Bruinessen, "The Kurds between Iran and Irak" *MERIP Middle East Report* No. 141 (Temmuz-Ağustos 1986), s. 14.

sınırından geldiği iddia ediliyordu. Geçen yıl Türkiye ile Suriye arasındaki yoğun diplomatik ilişkilerde tartışılan en önemli konuların arasında hiç kuşkusuz PKK vardı. PKK Suriye'de Ortadoğu'nun pek çok muhalif grubu gibi iyi karşılanmıştı. Burada Türkiye'den gelen ve hareket serbestisi verilmeden yalnızca varlıklarına göz yumulan diğer gruplara göre daha sıcak bir ilgi gördü. Başkan Esad belki de, Türkiye'nin Fırat sularını barajlarda tutarak Doğu'da geniş bir kurak alanı tahıl ambarına dönüştürecek, fakat aynı zamanda Suriye'yi de temel su kaynağından yoksun bırakacak olan sulama projesine (GAP – ç.n.) karşı PKK'yı koz olarak kullanmaktadır. Türkiye Fırat sorunu konusunda önemli ödünler vermedikçe, Suriye'nin PKK'yı desteklemekten vazgeçmesi ve talep edildiği gibi Öcalan'ı Türkiye'ye teslim etmesi beklenemez. Suriye, olasılıkla PKK'yı Türkiye için ciddi bir rahatsızlık unsuru olarak bırakacak, fakat olayı Ankara'nın kendisine karşı askerî önlemler alması aşamasına getirmekten kaçınacaktır.

İhtilaf, öç, şehitlik

PKK'ya kötü bir ün kazandıran vahşi şiddet eylemleri ve siyasî cinayetlerin çoğu parti içindeki liderlik yarışından ve kayıtsız şartsız itaat ve parti disiplinini her şeyin üstünde tutma eğiliminden kaynaklanmaktadır. Muhaliflere göre eğitim kamplarında partililerin beyinleri yıkanmaktadır: PKK'nın kendi yayımları dışında okuma yasaktır; arkadaşların casus olabileceği kuşkusu yaratılarak dostluklar önlenmektedir. Parti politikalarını eleştirmek ihanet demektir. Muhaliflerin yayımlarında, partiden ayrıldıkları ya da politikalarıyla uyuşmazlığa düştükleri için öldürüldükleri söylenen yirmi kadar isim verilmiştir.[11]

---

11 Karer'in broşürü (not 6) ve bir başka muhalif olan Nedim Talip'in benzer bir broşürü (25 Haziran 1985). PKK bu listelerde adı geçenlerden bazılarının hâlâ hayatta olduklarını iddia etmektedir. PKK'ya göre bu kişiler ya Türkiye'de tutuklu bulunmakta ya da Türkiye Kürdistan'ında operasyonlara katılmaktadırlar. Ayrıca pek çok eski eylemcinin de herhangi bir misillemeye uğramadan partiden ayrıldığı belirtilmektedir.

Parti çizgisine getirilen eleştiri aslında parti başkanına yönelik bir saldırı anlamına geldiğinden, siyasî anlaşmazlıkları kişisel çekişmelerden ayırmak güçtür. Öcalan ilk merkez gruptan birkaç parti üyesini uzaklaştırmıştı, fakat 1982'de yapılan ikinci parti kongresinden zaferle çıktı. En güçlü rakiplerinden birinin hapsedildiği, yanlış tutum takındığını belirten bir belgeyi imzalayana dek işkence gördüğü ve sonunda öldürüldüğü söylenmektedir. Bu olaydan sonra birkaç merkez komite üyesi partiden ayrıldı. Bunlardan ikisi Avrupa'ya giderek PKK ve Öcalan'a, buradaki Kürt topluluğunu etkileyen suçlamalar yönelttiler. Rakip örgütler de bu suçlamaları Türk ve Avrupa basınında tekrarladılar. Ne muhaliflerin ne de rakiplerin eleştirilerinin tümüyle yansız olduğu elbette söylenemez. Fakat suçlamalar abartılı da olsa dayanaksız değildir ve muhaliflerden birinin öldürülmesiyle başlayan cinayetler dizisi bu iddiaları daha da inandırıcı kılmıştır.[12] PKK ise bu iddialara karşı, muhaliflerini Türk ajanı ve hain olmakla ve rakiplerini de Türk yetkililerle birlik olup Kürt devrimini baltalamaya çalışmakla suçlamış ve bununla yetinmiştir.

PKK'lılar arasında paranoyanın sınır tanımadığı anlaşılıyor. Her yanda düşman ve hain görmeleri şiddet eğilimlerinin bir nedenidir. Burada diğer etmenler ise toplumsal kökenleri ve gençlikleridir. PKK öldürülen 250 kadar "şehidinin" yaklaşık yarısının 22 yaşından küçük olduğunu ve hemen hepsinin de yoksul ailelerden geldiğini öne sürmektedir.[13] Bu kesimler en katı ideolojik telkinlere ve partinin romantik öç doktrinine en açık kesimdir.[14]

---

12 Semir kod adıyla bilinen Çetin Güngör, bir PKK destekçisi tarafından 2 Kasım 1985'te Stockholm'de öldürüldü. Birkaç gün sonra bir rakip örgüt üyesi de Danimarka'da öldürüldü. Bu cinayetin arkasında da PKK'nın olduğu varsayılmıştır. Bunun ardından şiddetli bir PKK karşıtı tepki gelmiş ve bazı Avrupa kentlerinde şiddetli çatışmalar ve ölümler olmuştur. Diğer muhalif merkez komite üyesi Baki Karer saklanarak yaşamakta ve PKK'ya karşı suçlamalarını sürdürmektedir.

13 Bu "şehitlerin" yaşam öyküleri Almanya'da 1985'te basılan *PKK 1976-1984 Direniş Şehitleri Albümü*'nde (Türkçe) yayımlanmıştır.

14 Bkz. not 5. Aynı kitap şöyle devam ediyor: "(PKK) *hıyanet ve teslim olma* gibi korkaklık suçları işleyenlerin bu suçlardan yararlanmasına izin vermeyecektir.

Rakip örgütler PKK'yı Kürt halkı adına silahlı mücadeleye girerken halkı dışlamakla, hatta onun çıkarlarına aykırı hareket etmekle suçlamaktadırlar. Bugünkü koşullarda PKK eylemlerinin Türk ordusu için yalnızca tahrik unsuru olabileceğini, fakat bunun yanında bölgede yoğun baskıya yolaçacağını vurgulamaktadırlar. Bu yalnızca geniş halk kitlelerini PKK'dan soğutmakla kalmayacak, fakat aynı zamanda halkı tüm direniş eylemlerinden de uzaklaştıracaktır.

Ancak baskı bir yandan da PKK'nın gücünü kendisinden daha ılımlı ve "açık" olan örgütlerin zararına genişletmesini sağlamıştır. Diğer örgütler dağılırken PKK'ya karşı açılan büyük davalar partiye tek ciddi direniş gücü olma ününü kazandırmıştır. Kürt illerindeki cezaevlerindeki koşullar ülkenin diğer yerlerindekilerden daha da kötüdür. Kürt örgütlerine karşı açılan davalarda yasal hükümler diğer davalara göre daha kolaylıkla ihlal edilmektedir. Yaklaşık 500 sanıklı bir PKK davası beş yıl sürdükten sonra yakınlarda 23 ölüm cezasıyla sonuçlandığında 32 kişi, işkence, açlık grevleri ya da "intihar" gibi nedenlerle cezaevinde ölmüştü.[15]

Türkiye'de belli bir düşünce ve basın özgürlüğü görülmeye başladıysa da, Kürt sorununun bu özgürlükten payını alamayacağı açıktır. Yetkililer özerklik bir yana, kültürel haklar sorununun bile tartışılmasına izin vermeyeceklerdir. Ülkenin diğer bölgelerinde kaldırılan sıkıyönetim, Kürt illerinin çoğunda hâlâ yürürlüktedir. Meclis muhalefet partilerinden Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin bir araştırma komisyonu raporunda Doğu Anadolu, tüm yurttaşların zan altında yaşadı-

---

Feodal-kompradorlara bilerek ya da bilmeyerek alet olanlar *şovenizm ve sosyal şovenizmin* hesabını ödeyeceklerdir" (s. 220, vurgular benim). Burada PKK'yı desteklemeyen herkes öç için hedef gösterilmektedir. Eylem siyasî düşünceye yeğlenmektedir: "Sahte-sosyalist vaızlar yerini aldıkları dinî vaızlar gibi bizi kurtaramazlar. Şiddet ...yalnızca Kürdistan'da yeni bir toplumu ortaya çıkarmayacak, her şeyi yeniden yaratacaktır. Devrim şiddeti Kürdistan'da bu rolü üstlenecek ve söylediğimiz gibi *devrim öcü*'ne dönüşecektir" (s. 236).

15 Bir başka örgüt davasında bir davalı, Diyarbakır'daki ünlü cezaevinde ölenlerin sayısının resmî olarak açıklandığı gibi 32 değil 60 olduğunu yakınlarda açıkladı (*Milliyet*, 2 Mart 1986).

ğı, baskı, işkence ve askerlerce aşağılanmanın genel kural olduğu büyük bir toplama kampına benzetilmiştir.[16] Her dönemde muhalefet odağı olan Tunceli ili "Türkiye'nin en büyük cezaevi" olarak nitelendirilmiştir. PKK, "sömürge baskısı" kuramına polis asker ve yardımcı güç "köy korucuları"nın acımasızlığından daha iyi bir örnek bulmayı bekleyemezdi. PKK'nın bu haksızlıkların öcünü alma çağrısı elbette kulaklara hoş gelecekti. Kürt illerinde gerçek anlamda bir ekonomik kalkınmanın görülmemesi de, PKK'nın köktenci fikirlerine en duyarlı kesim olan marjinal gençlerin sayısını artırmaya devam etmektedir.

Sonsöz

Bu makale 1986 baharında yazılmıştı. İçindekilerden çoğu hâlâ geçerli olsa da bazı gelişmeleri yorumlamak gerekmektedir.

Geniş çaptaki Türk ordu operasyonlarına ve sivil halka uygulanan yoğun baskıya karşın, belki de bir bakıma bu yüzden, PKK gücünü takviye ederek eylemlerini Türkiye'nin iç bölgelerine değin yayabildi. En önemli hedefleri ordu devriyeleri ve yardımcı güç "köy korucuları"ydı, fakat petrol tesislerine ve radar istasyonlarına da saldırdılar (aralarında Mardin'deki Amerikan radar üssü de bulunuyordu). Çoğu eylem şaşırtıcı ölçüde başarılı oldu ve Türk basını olaylara geniş yer verdi. PKK Ekim 1986'da üçüncü kongresini topladı ve kendinden emin bir tavırla mücadelesinin yakında Türkiye'deki Kürt bölgesinde "kurtarılmış bölgeler" kurma aşamasına geleceğini açıkladı. Bütün belirtiler PKK savaşçılarının Kuzey Irak'ta bir güvenlik bölgesi bulduğunu gösteriyor, ancak burada hâlâ önemli üslerin bulunup bulunmadığı açıklık kazanmamıştır. Irak'taki sözde PKK üslerine yönelik Türk askerî operasyonları dikkate değer bir sonuç vermemiştir. 1983'te Irak'ı istila eden Türk ordusu kayıp vermiş ve Iraklı Kürt gerillalarını, buradaki PKK eylemcilerini teslim etmeye zorlayamamıştı.

---

16 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1986.

1986 Ağustos'unda Türk Hava Kuvvetleri Irak ordusunun Kuzey Irak'ta KDP denetimindeki bölgelere yönelik bir saldırısıyla birarada akınlar yaptı. Çok can kaybına yolaçan bu saldırılarda (Irak radyosuna göre 165 kişi) ölenlerin çoğu PKK savaşçıları değil, Iraklı Kürtlerdi. 4 Mart 1987'de Türk Hava Kuvvetleri Kuzey Irak'ta PKK kampları olduğu öne sürülen bölgeleri yeniden bombaladı. PKK askerî personele ve Irak sınırından oldukça uzak bölgelerde devlet mallarına saldırarak, neredeyse anında yanıt verdi. PKK'nın Avrupa'daki temsilcileri bombardımanda hiç kayıp vermediklerini, kendi saldırılarında ise yaklaşık 30 kişiyi öldürdüklerini açıkladılar.

Irak'a müdahalelerden ayrı olarak, Türkiye Kürt ulusçuluğuna ve PKK'ya darbe indirmek amacıyla daha da zorlu asimilasyon, yakın ve sert polis gözetimi ve yaygın olarak uygulanan "yeniden iskân" gibi yöntemlere başvurdu. PKK'nın etkin olduğu bölgelerdeki aileler, hatta kimi zaman bütün bir köy halkı başka bölgelere yerleştirildi. Sınır bölgelerinde yaşayanların stratejik köylere nakli devam etmektedir. Bölgede insansız bir sınır kuşağı oluşturulmak üzeredir. Bu politikalar sınır bölgeleri dışında da uygulanmaktadır. Yeni bir "orman koruma yasası"nın devreye girmesiyle ilk olarak Tunceli (eski Dersim) ilindeki köylerin yarısı bölgeden taşınacaktır. PKK ve bir başka köktenci sol grubun varlık gösterdiği Tunceli her zaman bir siyasî direniş merkezi olmuştur.

PKK Avrupa'daki Kürt topluluğu üzerinde en etkili örgüt olma özelliğini korumaktadır. Fakat diğer örgütlerle sert çekişmelerinde hâlâ kan dökülmektedir. PKK militanları olduğu sanılan kişilerin Almanya ve Hollanda'daki rakip örgütlerin Nevruz toplantılarında silahlı saldırılar sonucu birçok kişi yaralandı. Bilinmeyen kişiler bir örgütün bürosunu yaktılar ve liderlerinden birini öldürme girişiminde bulundular. Hedef olan örgütler bu yeni saldırıları PKK'nın üçüncü kongresinde alınan "tüm düşmanların ortadan kaldırılması" kararının uygulaması olarak yorumladılar.

Şiddet eylemleriyle kazandığı ün PKK'yı sırrı çözülemeyen cinayetlerin zanlısı yapmıştır. İsveç Başbakanı Olof Palme ci-

nayetinde de durum buydu. 28 Şubat 1986'da, cinayetten hemen sonra kamuoyunda PKK'nın olaya karıştığı konusunda spekülasyonlar yapılıyordu. Bunlara neden olarak polisin PKK'yı "terörist örgüt" olarak tanımlaması ve parti başkanı Öcalan'a vize verilmeyişi gösteriliyordu. Yüzlerce Kürt sorguya çekilmiş, fakat somut deliller bulunamamıştır. Soruşturma yolları tıkandığında Stockholm polisi bir PKK bağlantısı bulduğunu açıklamıştır; ancak öne sürülen kanıtın son derece zayıf olduğu görülmektedir. Yine de bu olay kamuoyunun bir kez daha PKK'yı ve onunla birlikte Kürtleri kör siyasî şiddetle özdeşleştirmesine neden olmuştur.

"Between guerrilla war and political murder: The Workers' Party of Kurdistan", *MERIP Middle East Report* (Washington DC) no. 153 (Temmuz-Ağustos 1988), s. 40-46.

ÇEVİREN *HALİL TURANSAL*

Türkiye, Kürdistan, Endonezya ve İslâm tarihi ve toplumlarıyla ilgili çalışmalarıyla tanınan Hollandalı araştırmacı Martin van Bruinessen'in *Kürdistan Üzerine Yazılar*'ı, geniş bir zaman dilimi içinde Kürtlerin toplumsal tarihini kapsıyor. "Kürdistan'da Din" başlıklı makale, Yezidîler, Ehl-i Hak, Kürt Alevîleri üzerine bilgiler, Sünnî çoğunluk ve tasavvufî tarikatların rolü üzerine değerlendirmeler içeriyor. "17. Yüzyıl Kürdistan'ında Nakşibendî Tarikatı" ve "Kürtler Arasında Bir Siyasî Protesto Aracı Olarak Nakşibendî Tarikatı" başlıklı yazılarda, Şeyh Mahmud'un hayatı ve etkileri, Urmevîlik, Nakşibendîliğin Kürtler arasındaki etkisi ve rolü konu ediliyor. "Şeyh Sait Ayaklanması'nın Dinî ve Etnik Arka Planı" başlıklı makalesinde yazar, Kürtlerin Osmanlıcılıktan ayrılıkçılığa geçiş sürecini ele alıyor; Bedirhan Bey Ayaklanması'nı, Hamidiye Alayları'nı, İstanbul'da kurulan Kürt örgütlerini inceliyor. Kürtlere seslenen ulusçu akımlardan söz edebilmek amacıyla van Bruinessen, "Kürt Toplumu ve Modern Devlet: Uluslaştırmaya Karşı Etnik Ulusçuluk" makalesinde aşiretçilikle modern devletin bir aradalığının sorunlarına, erken dönem Kürt ayaklanmalarına, Irak, İran ve Türkiye'deki Kürt hareketlerine, PKK'nın yükselişine eğiliyor. Başlığı "Kürt Aşiretleri ve İran Devleti" olan bir sonraki makale; ana konusu ise Simko Ayaklanması. Burada Panislâmizm ile Kürt milliyetçiliğinin ilişkisi de ele alınıyor. Elinizdeki kitap, Kürtler üzerine toplumsal-tarihî analiz ve incelemelerin yanı sıra, Kürtlerin yakın geçmişine ilişkin somut bilgiler de içeriyor. Bu bilgilerin böylesine derli toplu şekilde ilk kez bu kitapta yer aldığını söyleyebiliriz. Bunlar arasında, Kürtlerin Türkiye Cumhuriyeti'yle ilişkisi, İran, Irak ve Türkiye Kürtleri arasında faal örgütlerin gelişimleri, "Gerilla Savaşıyla Siyasî Cinayet Arasında PKK"... bulunuyor. ■

İLETİŞİM 161
ARAŞTIRMA İNCELEME 31

ISBN-13: 978-975-470-247-7
9 789754 702477